HARVARD UNIVERSITY.

LIBRARY

OF THE

MUSEUM OF COMPARATIVE ZOÖLOGY.

7272

Bought

October 15, 1890

RECEIVED
OCT 15 1877

VERHANDELINGEN

VAN HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

Deel XXXVIII.

BATAVIA.
BRUINING & WIJT.
1875.

VERHANDELINGEN

VAN HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

VERHANDELINGEN

VAN HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

Deel XXXVIII.

BATAVIA,
BRUINING & WIJT.
1875.

1870, Aug. 26.

Museum of Comp. Zool.

INHOUD.

G. A. Wilken. Bijdrage tot de kennis der Alfoeren van het eiland Boeroe.

C. de Haan. Verslag van eene reis in de Bataklanden.

R. van Eck. Tekst en vertaling van de Megantaka.

G. C. Klerk de Reus. De vermeestering van Chinsura in 1781 en 1795.

BIJDRAGE

TOT DE

KENNIS DER ALFOEREN

VAN HET

EILAND BOEROE

DOOR

G. A. WILKEN.

BIJDRAGE

TOT DE KENNIS DER ALFOEREN VAN HET EILAND

BOEROE.

INLEIDING.

Voor de kennis van het eiland Boeroe en van zijne Alfoersche bevolking is tot dusverre de voornaamste bron de bekende „Beschrijving van het eiland Boeroe," door F. J. Willer, opgenomen in het Indisch Archief van 1849, en in 1859 afzonderlijk uitgegeven onder den titel: „Het eiland Boeroe, zijne exploitatie en Alfoersche instellingen, door F. J. Willer; met bijdragen en toelichtingen in verband tot Europesche kolonisatie in Nederlandsch-Indie, door Jhr. J. P. Cornets de Groot". Hetgeen door den Heer Bleeker, in zijn werk „Reis door de Minahasa en den Moluksche Archipel", over Boeroe wordt medegedeeld, heeft grootendeels betrekking op de geographie en de natuurkundige beschrijving van het eiland; over de ethnographie vindt men slechts weinig daar opgeteekend. Het in de „Handleiding bij de beoefening der Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Oost-Indie", van Dr. J. J. de Hollander, omtrent het eiland Boeroe voorkomende, is eene compilatie uit de werken van Willer en Bleeker. Meer oorspronkelijk, hoewel overigens niet vrij van eenige oppervlakkigheid, is eene in het tijdschrift „Mededeelingen van wege het Nederlandsch Zendelinggenoot-

schap" Dl. III, 3e stuk, voorkomende bijdrage tot de kennis der Alfoeren van Boeroe, naar de mededeelingen van een' inlandschen onderwijzer. Nog treffen wij eenige algemeene opmerkingen omtrent het eiland Boeroe en zijne bevolking aan in de door den Heer E. W. A. Ludeking geleverde „Schets van de Residentie Amboina", voorkomende in de Bijdragen van het Koninklijk Instituut, 3e Volgreeks, Dl. III, 1e en 2e stuk; in het werk van den Heer P. van der Crab, „de Moluksche eilanden" en in dat van den Heer Alfred R. Wallace, „the Malay Archipelago", waarvan door Prof. P. J. Veth eene Hollandsche bewerking is uitgegeven. Ziedaar, voor zoover mij bekend, eene opgave van de bestaande bronnen voor de kennis der geographie en der ethnographie van het eiland Boeroe.

Gedurende mijn meer dan éénjarig verblijf op het eiland Boeroe, en mijne veelvuldige rondreizen aldaar (1), ben ik meermalen in de gelegenheid geweest, om zoowel door eigene aanschouwing, als door directe navragen, kennis te nemen van de gewoonten en gebruiken en van de maatschappelijke en godsdienstige instellingen der Alfoersche bevolking van dat eiland. De hier volgende bijdrage is het resultaat van eenige door mij, gedurende dien tijd, verzamelde aanteekeningen. Ten einde een eenigszins afgerond geheel te verkrijgen, ben ik, bij het bewerken dezer bijdrage, dikwijls genoodzaakt geweest, in herhaling te treden van verscheidene, uit de hierboven aangehaalde bronnen, reeds min of meer bekende zaken. Ik heb echter hierbij getracht steeds de grootst mogelijke beknoptheid in acht te nemen. Alleen daar, waar mijne mededeelingen van de bestaande verschillen, heb ik mij eenige uitvoerigheid veroorloofd. Wat de Aanteekeningen betreft, aan het slot dezer bijdrage gevoegd, ik heb daarin, behalve eenige noodzakelijke toelichtingen, ook eenige punten opgenomen, welke niet regtstreeks tot het behandelde onderwerp behooren, doch waarvan de mededeeling, als aanvulling of commentaar op den tekst, mij niet ombelangrijk voorkwam. Ten einde het belang van eene verdere studie van de ethnographie van Boeroe meer in het licht te stellen, heb ik deze Aanteekeningen ook benuttigd om hier en daar op analoge instellingen, zeden en gebruiken van andere stammen van den Indischen Archipel te wijzen, hetgeen echter van den anderen kant wel ten gevolge heeft gehad, dat deze Aanteekeningen tot eene met betrekking tot het opstel zelve bijna onevenredige massa zijn aangegroeid.

Nog eene enkele opmerking ten besluite op deze inleiding. Hoewel de instellingen, zeden en gebruiken van de Alfoeren van Boeroe, wat betreft enkele bijzonderheden, bij de onderscheidene stammen verschillend zijn, zoo komen zij toch in de hoofdtrekken bijna geheel met elkander overeen. Bij een verschil in de bijzaken heb ik gemeend, niet telkens te moeten stilstaan. Waar echter in de hoofdzaken eene afwijking wordt aangetroffen, is door mij telkens daarop gewezen.

I.

MAATSCHAPPELIJKE INSTELLINGEN.

A. VERDEELING EN BESTUUR.

Verhouding van de Alfoersche bevolking tot den Islam.

De Alfoeren van Boeroe zijn verdeeld in verschillende stammen of geslachten, fenna's geheeten. De leden dier fenna's zijn vrije menschen; slavernij bestaat niet, evenmin pandelingschap.

Eene regtstreeksche verdeeling in adellijken en niet adellijken treft men onder de Alfoeren van Boeroe niet aan, tenzij men de familiën, waaruit de hoofden moeten worden gekozen (de opvolging in staatsbetrekkingen geschiedt, gelijk wij hieronder zien zullen, bij keuze uit de naaste bloedverwanten), of de verkiesbaren tot de eerste kategorie en de niet-verkiesbaren tot de tweede kategorie zoude willen brengen.

Omtrent de fenna's gelden verder de volgende regelen:

1e. Personen, tot dezelfde fenna behoorende, mogen niet met elkander huwen.

2e. De man mag zich niet van zijne fenna afscheiden en tot eene andere fenna overgaan.

3e. Evenmin is zulks aan de vrouw geoorloofd, anders dan in het geval van huwelijk; zij gaat dan van hare fenna voor altijd over tot de fenna van den man.

4e. De kinderen behooren tot de fenna van den man.

Elke fenna vormt een op zich zelf staand geheel, dat door zijne eigene hoofden wordt bestuurd. De hoofden der fenna's voeren den titel van matlea of gebha (2). Een tweede hoofd, perwies geheeten, is aan den matlea toegevoegd, als assistent en plaatsvervanger bij ontstentenis (3). De opvolging in de betrekking van matlea en perwies geschiedt bij keuze uit de naaste bloedverwanten. Elk volwassen mannelijk lid der fenna is kiezer. De benoeming van den perwies is afhankelijk van de goedkeuring van den matlea.

De matlea en perwies genieten geene vaste imkomsten van de bevolking, noch in geld, noch in natura, noch in arbeid. Zij hebben echter aanspraak op de hulp der bevolking bij het bouwen hunner huizen, het bewerken hunner tuinen, enz.

De belangen der firma worden besproken in openbare vergaderingen van de oudsten en voornaamsten, onder het presidium van den matlea. Deze vergaderingen heeten dapsiak toeha matlea of kortweg dapsiak.

Elke fenna bestaat uit een aantal familiën, ĕtnate's of soa's (4) geheeten. Elke familie is aan het toezigt van den oudsten mannelijken bloedverwant onderworpen, en maakt min of meer een op zich zelf staand onderdeel der fenna uit. Hoewel daardoor deze vereeniging van de individuën, welke tot dezelfde fenna behooren, in familiën, reeds in zekeren zin eene politieke beteekenis gekregen heeft, moet men echter hierbij wel in het oog houden, dat de leden dier familiën nog door zuivere banden van bloedverwantschap met elkander verbonden zijn in tegenstelling van de fenna's, waar de maagschappelijke banden, welke de leden oorspronkelijk aan elkander bonden, in den loop der tijden in zuiver politieke banden ontaard zijn, ofschoon daarbij de herinnering aan eene gemeenschappelijke afkomst, nog niet geheel verloren gegaan is. Een feit, dat ook ten volle de aandacht verdient, is dat de fenna niet is ontstaan uit eene vereeniging van dergelijke familiën, maar dat daarentegen deze familiën langzamerhand en bij de uitbreiding, welke de fenna in den loop der tijden onderging, zich uit de fenna hebben ontwikkeld. De fenna, en niet de ĕtnate of soa, is dan ook de eenheid van de Alfoersche maatschappij. Ik wijs hier bepaaldelijk er op, daar de woorden fenna en soa dikwijls met elkander verward worden. De reden van die verwarring moet worden gezocht in de omstandigheid, dat de Mohammedanen van de negorij Kajeli, welke zich met de Alfoeren niet gaarne als leden van denzelfden stam beschouwen, de soa niet meer aanmerken als een onderdeel der fenna, waartoe zij oorspronkelijk behoort, maar als een op zich zelf staand geheel, als een afzonderlijken stam. Van daar dat men, om dan ook de benaming meer in overeenstemming met deze beschouwingswijze te brengen, het woord ĕtnate te Kajeli niet meer bezigt, maar zich bedient van het woord soa, dat op westelijk-Ceram dezelfde beteekenis heeft, als fenna op Boeroe (de Hollander, Land- en Volkenkunde van N. O. I., Dl. II, pag. 369). De soa kan dan ook als de eenheid van de Mohammedaansche maatschappij te Kajeli worden beschouwd. Ter voorkoming van begripsverwarring is het noodig op deze afwijking te letten.

De fenna's zijn vereenigd tot federaties of bondgenootschappen, welke den naam van fenlolin's of foegmolin's (5) dragen. Over elke foegmolin staat een hoofd, dat den titel voert van djahoe, en aan wien een tweede hoofd is toegevoegd, dat den naam draagt van hermolon. De verhouding van den hermolon tot den djahoe, is als die van den perwies tot den matlea. Alleen in de foegmolin's Lisella en Massarete vindt men tegenwoordig nog hermolon's; in de overige foegmolin's bestaat die betrekking niet meer.

Van hoedanigen aard de betrekking van djahoe oorspronkelijk geweest is, kan niet met zekerheid gezegd worden. Vermoedelijk hadden de foegmolin's hun ontstaan te danken aan de vroegere oorlogen en veeten tusschen de stammen onderling. De fenna's, wier hoofden verwantschapt waren, of die jaren achtereen in goede harmonie geleefd hadden, vereenigden zich toen waarschijnlijk

tot bondgenootschappen, waarvan het hoofddoel was elkander bij voortduring hulp en bijstand te verleenen (6). De djahoe's waren waarschijnlijk oorspronkelijk slechts de aanvoerders in den strijd, doch bleef langzamerhand aan hen, ook na den afloop van den oorlog, de leiding van de gemeenschappelijke belangen der verbondene stammen toevertrouwd. Hun werkkring zou zich daarbij echter zeer zeker bepaald hebben tot de regeling der uitwendige betrekkingen en de betrekking onderling der fenna's, die tot hetzelfde bondgenootschap behoorden. De regeling van de huishoudelijke aangelegenheden der fenna's, zou wel geheel buiten hunne bemoeijingen gebleven zijn en aan het onverantwoordelijk toezigt der matlea's zijn overgelaten. De fenlolin's of foegmolin's zouden dus oorspronkelijk niets anders zijn geweest dan federatieve republieken en de djahoe's de personen, in wier handen het centraal gezag berustte.

Zoodanig is het beeld, dat wij ons van de Alfoersche maatschappij hebben voor te stellen, zooals zij zich langzaam en geleidelijk ontwikkeld heeft.

Gewigtige wijzigingen hadden echter daarin in den loop der tijden plaats. De betrekking van djahoe vooral onderging belangrijke veranderingen en verloor allengskens haar oorspronkelijk karakter. Voornamelijk was het de Ternataansche overheersching in de 16e en 17e eeuw, die hierop haren invloed heeft doen gelden en die de betrekking van djahoe belangrijk heeft gewijzigd. Het is waar, dat die overheersching slechts in zooverre zich over Boeroe heeft doen gevoelen, dat de bevolking aan de Ternataansche vorsten cijnsbaar waren, en dat zij dus niet direct op de Alfoersche instellingen heeft kunnen inwerken, maar de djahoe's, die in hun welbegrepen belang, al spoedig tot den islam overgingen, namen gerugsteund door de Ternataansche vorsten, langzamerhand een meer absoluut gezag aan. Zoolang echter Mohammedanen en Alfoeren nog vreedzaam naast elkander leefden, en als leden van dezelfde fenna nog dezelfde gemeenschappelijke belangen hadden, werkte deze omstandigheid mede, om dit absoluut gezag, door de djahoe's aangenomen, eenigszins te temperen. Toen echter, door het met de Oost-Indische Compagnie in 1657 gesloten verdrag (7), de djahoe's genoodzaakt werden hunne langs de kusten gevestigde hoofdplaatsen te verlaten en, met hunne Mohammedaansche onderdanen, hunnen zetel op te slaan onder het geschut der vesting aan de Kajeli-baai, werden, door deze feitelijke afscheiding van het Mohammedaansch en Alfoersch gedeelte der bevolking, de laatste banden verbroken, welke die beide elementen tot nog toe vereenigd hielden. De Mohammedaansche familiën te Kajeli begonnen zich langzamerhand van de fenna's los te scheuren en zich te beschouwen als afzonderlijke stammen (Zie hierboven, pag. 4). Het denkbeeld begon hoe langer hoe meer bij de Mohammedanen ingang te vinden, dat, nu aan de souvereiniteit van de islamsche vorsten van Ternate een einde gekomen was, zij als representanten van het ware geloof, nu ook de regtmatige beheerschers van de Alfoeren waren geworden. Dat dit niet alleen bij de Mohammedaansche bevolking, maar ook, zooals van

zelf spreekt, bij de hoofden weldra het heerschende gevoelen werd, kan genoegzaam daaruit blijken, dat, gelijk wij hieronder gelegenheid zullen hebben op te merken, de Mohammedaansche hoofden te Kajeli al spoedig de vroeger door de Alfoersche bevolking, in hare hoedanigheid van ongeloovigen, aan de Ternataansche vorsten opgebragte schatting (de djizjah), aan zich hebben getrokken. Nog verder zien wij, als een uitvloeisel van die beschouwingswijze, dat aan de Alfoeren spoedig het regt werd ontnomen om tot de keuze van den djahoe mede te werken; de door de Mohammedanen te Kajeli verkozene hoofden beschouwden zich ook regtens als djahoe's van de Alfoeren.

Tot op den huidigen dag is deze toestand in wezen gebleven. De verhouding van de Mohammedanen van Kajeli tot de Alfoeren is nog steeds als die van overheerschers tot overheerschten. De Mohammedaansche hoofden van de verschillende negorijen aan de Kajeli-baai (8), hebben tot op den huidigen dag het oppergezag over de foegmolin's behouden, waar vóór het tractaat van 1657 hunne voorouders, als djahoe's, het gezag in handen hadden. Hoe ontaard dit gezag ook, blijkens hetgeen wij hierboven daaromtrent gezien hebben, moge zijn, de Alfoeren hebben het blijven erkennen, want wel wijselijk hebben de Mohammedaansche hoofden zich steeds van iedere inmenging in de huishoudelijke aangelegenheden der fenna's onthouden. Dat overigens bij den grooten afstand, het gezag van de Mohammedaansche hoofden van Kajeli over de Alfoersche bevolking niet dienen kan om deze te beschermen en voor te lichten, spreekt van zelf. Inderdaad bepalen de Mohammedaansche hoofden hunne bemoeijingen tot hunne kustbezittingen alleen daartoe, om er de meest mogelijke inkomsten uit te trekken. Over de verpligtingen, die de Alfoersche bevolking tegenover de Mohammedaansche regenten van Kajeli te vervullen hebben, handelen wij in een volgend hoofdstuk.

B. LASTEN EN HEERENDIENSTEN.

Welke oorspronkelijk de verpligtingen waren, die de Alfoersche bevolking, volgens hare oude voorvaderlijke instellingen en gebruiken, tegenover de djahoe's te vervullen had, is niet meer met zekerheid bekend. Vermoedelijk, dat de djahoe's, even als de matlea's en perwies, geene regtstreeksche inkomsten in geld, in natura of in arbeid, van hunne onderdanen genoten, maar, even als dezen, slechts aanspraak hadden op de hulp der bevolking bij het bouwen hunner huizen en bij het bewerken hunner tuinen. De souvereiniteit der vorsten van Ternate en de daarmede plaats gehad hebbende invoering van den Islam op Boeroe, de deportatie van de djahoe's met de Mohammedaansche bevolking naar de Kajeli-baai, waardoor, zooals wij hierboven zagen, de verhouding van de djagoe's tot de Alfoeren geheel gewijzigd werd, hebben ook eenige verpligtingen van deze laatsten tegenover de eersten in het leven geroepen, welke wij hier kortelijk zullen nagaan. Die verpligtingen, die de Alfoeren

tegenover hunne djahoe's, of, beter gezegd, tegenover de Mohammedaansche regenten van de verschillende negorijen aan de Kajeli-baai te vervullen hebben, bepalen zich tot het opbrengen eener schatting, onder den naam van tanate bekend, en tot het presteren van persoonlijke diensten.

De tanate is eene vaste jaarlijksche schatting in natura, die op elke fenna rust. Elk volwassen en gehuwd mannelijk lid der fenna is gehouden een aandeel daarin te leveren. Die verpligting rust slechts op hem, zoolang hij een ongeloovige blijft; gaat hij tot den Islam over, dan houdt regtens deze verpligting voor altijd op. Uit een en ander blijkt reeds, dat de tanate niet op den grond, maar op den persoon rust; dat zij niet moet worden beschouwd als eene grondbelasting of grondhuur, maar als een hoofdgeld, en wel een hoofdgeld, dat de Alfoer, in zijne hoedanigheid van ongeloovige, aan de Mohammedaansche overheid, als vertegenwoordiger der Islamsche gemeenten, moet opbrengen. De tanate is dus geene oorspronkelijk Alfoersche, maar eene zuiver Mohammedaansche instelling, gelijk wij hier zien zullen.

Reeds bij den eersten oogopslag treft ons toch de merkwaardige overeenkomst tusschen de tanate en de schatting, in het publiek regt der Moslemen onder den naam van djizjah bekend. De djizjah is, zooals bekend, een uitvloeisel van den Heiligen Oorlog en is de schatting, welke door alle ongeloovige landen, die, in eene meerdere of mindere mate, aan het gezag van Islamsche vorsten onderworpen zijn, wordt opgebragt, ten einde daarmede den Heiligen Oorlog af te koopen en bescherming en veiligheid van persoon en goed te erlangen. Zij rust dus op den belastingschuldige in zijne hoedanigheid van ongeloovige en vervalt met den overgang tot den Islam.

Onderzoeken wij nu in hoeverre het opbrengen der tanate een uitvloeisel kan zijn van den Heiligen Oorlog. Zooals bekend, waren het de vorsten van Ternate en Tidore, welke in het Oosten van den Archipel bijzonder voor de verbreiding van den Islam geijverd hebben. Bij hunne veroveringstogten, die vermoedelijk ook met het doel werden ondernomen om het ware geloof uit te breiden, hebben zij steeds getracht allerwege den Islam in te voeren. Deze veroveringstogten dragen dan ook geheel het karakter van den Heiligen Oorlog. Ook het eiland Boeroe kwam al spoedig, en zonder veel tegenstand, onder de suprematie van den Islam (9). Dat de Ternataansche vorsten aan de Alfoersche bevolking, bij hare onderwerping, de djizjah zouden hebben opgelegd, valt wel niet te betwijfelen; men kan althans op geen redelijken grond aannemen, dat zij, als ijveraars voor het ware geloof, in dit opzigt ook niet een van de voornaamste voorschriften van den Heiligen Oorlog zonden hebben opgevolgd. Ofschoon nu wel de benaming djizjah, voor zoover ik heb kunnen nagaan, op Boeroe niet bekend is, leidt de treffende overeenkomst, die er tusschen de tanate en de djizjah bestaat, ons van zelf tot de gevolgtrekking, dat die tanate niets anders is dan het hoofdgeld (djizjah), dat door de Ternataansche vorsten aan de

Alfoeren van Boeroe, bij hunne onderwerping, volgens de voorschiften van den Islam, is opgelegd geworden. Doch de vraag rijst nu van zelf, op hoedanige wijze dan de tanate, welke dus oorspronkelijk aan de Ternataansche vorsten werd opgebragt, in handen van de djahoe's zoude zijn gekomen. Het antwoord op deze vraag is niet ver te zoeken. Het ligt toch in den aard der zaak, dat de djahoe's, ieder voor zoover zijn foegmolin betrof, voor de rigtige opbrengst dezer schatting door de Ternataansche vorsten verantwoordelijk gesteld werden, en hadden zij zich dus ook waarschijnlijk met de inning daar van moeten belasten. Bij de oplossing en den geleidelijken overgang van de suprematie van de vorsten van Ternate in de sou vereiniteit der Oost-Indische Compagnie, viel het dus den djahoe's zeer gemakkelijk om de tanate, als het ware ongemerkt, aan zich te trekken. Dat zij echter daarbij ook door het denkbeeld werden beheerscht, dat de tanate, nu zij niet meer aan de Ternataansche vorsten kon worden opgebragt, regtmatig aan hen, als aan de vertegenwoordigers der islamsche gemeente toekwam, merkten wij hierboven reeds op. Nog heden ten dage wordt de tanate door de Mohammedaansche regenten, te Kajeli, geheel in dien zin beschouwd.

Voor de juistheid der meening, dat de tanate als een overblijfsel der Ternataansche overheersching moet worden beschouwd, pleit nog de omstandigheid, dat in de foegmolin Kajeli, die zich met kracht tegen de Ternataansche opperheerschappij verzet heeft en hare onafhankelijkheid, naar het schijnt, tot het laatste heeft weten te bewaren, ook nu de heffing der tanate niet bestaat. (Zie hieromtrent ook Aanteekening 9). Wel zijn de Alfoeren van die foegmolin gehouden telken jare een padituin te bewerken, waarvan de opbrengst geheel aan den regent van Kajeli vervalt, doch dit is slechts een oud Alfoersch gebruik en een bewijs voor de juistheid van de, bij den aanhef van dit hoofdstuk gemaakte, onderstelling, dat n. l. de djahoe's oorspronkelijk geene regtstreeksche inkomsten van de bevolking trokken, maar slechts aanspraak hadden op de hulp der bevolking bij het bewerken hunner tuinen, enz..

Omtrent de tweede verpligting, die de Alfoeren tegenover de Mohammedaansche regenten van Kajeli te vervullen hebben, kunnen wij slechts kort zijn. Iedere fenna is verpligt een of meer personen ter hoofdplaatse te leveren, welke voor den kost, doch zonder loon, alle hun door den djahoe opgelegden arbeid moeten verrigten. Deze personen, die, even als elders in de Molukken, kwarto's, en wier diensten kwartsdiensten heeten, wisselen elkander om de één, twee of drie maanden af.

Omtrent den oorsprong van deze tweede verpligting kan moeijelijk iets met zekerheid gezegd worden. Dat deze verpligting geene oorspronkelijk inheemsche instelling is, maar even als de tanate haar ontstaan aan den invloed van den Islam heeft te danken, meen ik daaruit te moeten op maken, dat de Mohammedanen van Kajeli tot geenerlei persoonlijke diensten tegenover hunne

hoofden gehouden zijn, en dat ook deze verpligting voor den Alfoer, bij den overgang tot den Islam, regtens ophoudt. De omstandigheid, dat het in den Archipel geen ongewoon verschijnsel is, dat schattingen, welke oorspronkelijk in geld behooren te worden opgebragt, vervangen worden, niet alleen door eene levering van produkten, maar tevens door eene belasting in arbeid, leidt mij tot het vermoeden, dat zulks ook ten opzigte van het hoofdgeld, dat de Alfoeren van Boeroe aan den Islam moeten opbrengen, het geval is, en dat de heerendiensten, die door deze Alfoeren ten behoeve van de Mohammedaansche regenten te Kajeli worden gepresteerd, slechts een vorm is, waaronder, nevens de levering van produkten, die wij onder den naam van tanate hierboven reeds hebben leeren kennen, dit hoofdgeld voldaan wordt (10).

De hieraan gevoegde staat geeft een volledig overzigt van de inkomsten, die de Mohammedaansche regenten, in produkten en in arbeid, van hunne Alfoeren jaarlijks trekken.

STAAT der door de Alfoeren van de ondervolgende Regentschappen aan hunne Mohammedaansche Regenten te leveren Kwarto's en op te brengen Tanate.

Namen der Foegmolin's of Alfoersche Regentschappen (*a*).	Kwarto's te leveren.					Tanate jaarlijks op te brengen.							Totaal bedrag van de inkomsten der Regenten van hunne Alfoeren (*e*).	Aanmerkingen.
	Aantal maandelijks verwisselende.	Aantal 2 maandelijks verwisselende.	Aantal 3 maandelijks verwisselende.	Totaal aantal jaarlijks.	Geldswaardig bedrag te Kajeli der door deze kwartslieden gepresteerde diensten berekend à *f* 5.— (*b*).	Pipa's padi à *f* 1.—	Mandjes hotton à *f* 3,50.	Toemang's sagoe à *f* 0,25 (*c*).	Stuks klappers à *f* 2.— de 100 stuks.	Mandjes dammar à *f* 0,50.	Lierangs kadoet à 0,50.	Geldswaardig bedrag der tanate (*d*).		
Kajeli.	6	—	—	72	*f* 360	—	—	—	—	—	—	—	*f* 360	De Alfoeren van Kajeli brengen geene tanate op. Zij zijn echter gehouden telken jare een padituin voor hunnen regent te bearbeiden. Behalve in de foegmolin Leiliali geschiedt de heffing der tanate in al de overige regentschappen fennasgewijze.
Leiliali	3	—	—	36	180	1 pipa per huisgezin.	—	—	—	—	—	Hangt af van het aantal huisgezinnen.	180+?	
Tagalisa	—	4	—	48	240	30	—	—	200	6	10	42	282	
Lisella	—	10	—	120	600	—	100	350	—	70	70	508⁵	1108⁵	
Fogi	—	—	5	60	300	—	25	—	—	8	25	104	404	
Massarete	—	—	16	192	960	—	92	—	—	—	46	345	1305	
Waesama.	—	—	3	36	180	80	—	275	500	55	—	186	366	
Loemaëte.	—	—	3	36	180	—	—	200	—	50	—	75	255	

(*a*). De foegmolin's Maroelat, Bara, Hoekomina, Paloemata, Tomahoe en Ilat komen op dezen staat niet voor, daar zij geene Alfoersche bevolking meer hebben.

(*b*). Voor zoover de regenten hunne kwarto's niet in eigen dienst gebruiken, verhuren zij deze, vooral aan de Kajoepoetih-olie fabriekanten, tegen *f* 5,— in de maand, benevens de kost.

(*c*). De prijs per toemang is eigenlijk niet *f* 0,25, maar *f* 0,24.— De toemang houdt in den regel in 25 ℔, soms iets meer, soms iets minder.

(*d*). De prijzen der hierboven genoemde producten is berekend naar den marktprijs te Kajeli.

(*e*). Deze staat van de inkomsten, die de regenten te Kajeli van hunne Alfoeren trekken, is zamengesteld naar de opgaven mij door de Alfoersche hoofden verstrekt, terwijl ik omtrent de juistheid dier opgaven mij ook bij de regenten vergewist heb. Men kan dus die opgaven beschouwen als hetgeen aan de regenten wettig toekomt. De inning der tanate geschiedt echter niet altijd zonder knevelarijen van de zijde van de regenten, en wordt dikwijls door hen van de Alfoeren ook tanate geeischt van producten, die niet belastbaar zijn. Zoo wordt o.a. door de Alfoeren van Massarete en Fogi veel tabak geteeld en hoewel de regenten van die foegmolin's er geen regt op hebben, wordt door hen niet te min van dat produkt de tanate geheven. Die opbrengst gaat echter niet door onder den naam van tanate, maar heet een geschenk te zijn. In allen gevalle is het dan geen vrijwillig, maar een gedwongen geschenk. Dat de regenten, wanneer zij hunne foegmolin's bezoeken, zich aan menigvuldige knevelarijen schuldig maken, valt wel niet te betwijfelen. Door den verren afstand komt echter zulks zelden ter oore van het Europeesch bestuur, terwijl de Alfoeren zelf te lijdzaam van aard zijn, om klachten daarover in te brengen. Men vergelijke overigens hetgeen de Heer Ludeking hierover opmerkt in de Bijdragen van het Kon. Inst., 1868, blz. 123—124.

E. REGTSPLEGING.

Van Misdaden en straffen Wijze van zweren.

Zware misdrijven, als moord, zware verwonding, diefstal en dergelijke, komen bijna nooit voor en zouden, indien die gevallen zich voordeden, tot de kennisneming van de Europesche justitie behooren (11).

De regtspleging berust overigens geheel in handen van de Alfoersche hoofden, die hieromtrent nog de oude gebruiken volgen. De straffen bestaan in het toedienen van rotanslagen, ten getale van 6 tot 20 en meer, en in het opleggen van eene boete, hoofdzakelijk in lijnwaden en in aardewerk (borden, schotels, kommen, enz.). De eerste straf wordt toegepast in gevallen van kleine diefstallen, ontvreemding van vruchten, enz., uit tuinen (in welke beide gevallen aan de straf eene vergoeding van het ontvreemde verbonden is), weerspannigheid tegen de bevelen ván de hoofden en dergelijke meer. Beleedigingen door woorden of daden tusschen gelijken, wordt met eene boete gestraft, ten voordeele van de beleedigde partij. Overspel wordt, indien de overspeler met de vrouw, waarmede hij het overspel begaan heeft, trouwt en den huwelijksprijs aan den echtgenoot terugbetaalt, daardoor van zelf en in der minne tot een einde gebragt. Weigert de persoon, die het overspel heeft begaan, zulks te doen en komt de zaak voor den regter, dan worden overspeler en overspeelster gestraft met rotanslagen, waarbij de eerste steeds het dubbele getal slagen ontvangt, terwijl hij tevens tot eene boete wordt veroordeeld, ten voordeele van den beleedigden echtgenoot.

De getuigenis van twee, ter goeder naam en faam bekend staande, personen, is voldoende ter schuldigverklaring van een beklaagde. Zijn er geene of geene genoegzame getuigen, en kan de zaak op geene andere wijze tot klaarheid worden gebragt, dan neemt men zijne toevlugt tot eene soort van godsoordeel, waarbij men de hand van den beklaagde met een doek omwindt, en daarop gesmolten lood giet. Beschadigt het lood door den doek heen de hand, dan wordt dit voor een bewijs van de schuld van den beklaagde gehouden. Tegenwoordig wordt dit godsoordeel, naar men mij algemeen verzekerde, niet meer toegepast, maar wordt slechts aan den beklaagde opgelegd om te zweren, dat hij zich aan de hem ten laste gelegde feiten, niet schuldig gemaakt heeft. Weigert hij dezen eed af te leggen, dan geldt dit voor een bewijs zijner schuld.

Het zweren (mane of ook ino-sasi, dat letterlijk het drinken van het zout beteekent) geschiedt aldus: in een kom, gevuld met water, doet men eenig zout, een stukje was, een kogel, een mes of eenig ander snijdend werktuig. Een der aanwezigen, gewoonlijk de matlea, houdt nu de kom in de hoogte en spreekt het volgende uit: (12) Opo-lahatala retena? kotine gebana rake dabisara tota, do oto lalen dafoni, dabisara mo. Pa dabisara tota mo, daino sasina;

rake dabisara tota, dalena gama sasina, dalena gama lilinna; iritna dafoto kehan; pangloeana geba dosigi, dohori sĕnapan ngangan dikat hangansiam, hiah datifo beta gebana fili dabisara tota. Mahi pa koino sasina; halaen namo lalen gogosa rake dabisara tota. De vertaling van dit formulier, zoo getrouw mogelijk, luidt: Opo-lahatala (zoo heet het Opperwezen bij de Alfoeren) hier boven! sla dezen mensch gade of door hem ook onwaarheid zal worden gesproken en verzwegen, al hetgeen in zijn hart verbogen is. Opdat door hem geene onwaarheid worde gesproken, wordt door hem deze eed afgelegd; wanneer hij onwaarheid spreekt, zal hij smelten gelijk dit zout en deze was; zal dit mes zijne keel doorsnijden; zal deze kogel, in eene geheel andere rigting afgeschoten (letterlijk: door iemand afgeschoten, (terwijl) de loop van het geweer geheel anders gerigt is) naar hem toe moeten vliegen en hem treffen, omdat hij onwaarheid heeft gesproken. Kom hier, opdat door u deze eed worde afgelegd en bedenk u goed, of gij ook onwaarheid gesproken hebt. Nadat dit formulier is uitgesproken, moet de te beëedigen persoon een weinig van het water uit de kom drinken, wanneer de eedsaflegging afgeloopen is (13).

d. HET LANDBEZIT.

Elke fenna heeft haar eigen grondgebeid, rahisin fenna geheeten, dat zijne bepaalde grenzen heeft. Die grenzen zijn niet alleen politieke grenzen, maar maken ook in den volsten zin des woords de grenzen van eigendom uit, bepalen naauwkeurig de uitgestrektheid der gronden, waarover het eigendomsregt van elke fenna zich uitstrekt. De eigendom van al de gronden, van de toppen der bergen tot aan het zeestrand, behoort dus aan de verschillende fenna's; de Alfoer drukt zich hieromtrent vrij bepaald uit, wanneer hij zegt, dat de fenna is „nettin doean," d. i. heer (eigenaar) van den grond. Het bezit van den grond berust bij de leden der fenna.

Ieder individu heeft het regt om woeste gronden, tot zijne fenna behoorende, te ontginnen en verkrijgt over de aldus in kultuur gebragte gronden het wettig bezitregt, welk regt ook op zijne erfgenamen overgaat. Dit regt kan verder tusschen de leden eener zelfde fenna, worden verkocht, verhuurd of verpand, hoewel zulks, bij den grooten overvloed van voor bebouwing geschikte terreinen, slechts zelden plaats vindt. Zoolang de gronden bebouwd blijven, behouden ook de eerste ontginner of zijne regtverkrijgenden het eenmaal verkregen bezitregt daarop en kan hun dat door niemand ontnomen worden. Dat regt gaat echter verloren, indien de gronden zoolang onbebouwd blijven liggen, totdat zij beschouwd kunnen worden, weder in den staat van woestheid te zijn teruggekeerd.

Bij de onder de Alfoeren van Boeroe algemeen heerschende gewoonte, om gronden, welke eenige achtereenvolgende jaren beplant zijn geweest, voor lan-

geren of korteren tijd, onbebouwd te laten liggen, is de beantwoording der vraag, wanneer het particulier bezitregt over dergelijke onbebouwde gronden verloren gaat en zij, als woeste gronden, weder ter beschikking van elk ander lid der fenna komen te staan, niet van alle belang ontbloot. In de foegmolin Lisella heerscht hieromtrent het gebruik, dat de gronden gedurende de drie jaren, of beter gezegd oogstjaren, welke op het tijdstip volgen, waarop zij het laatst beplant zijn geweest, nog als particuliere bezittingen worden aangemerkt, na afloop van welken termijn zij als woeste gronden worden beschouwd. Dit gebruik steunt op de onder de Alfoeren in dit regentschap heerschende gewoonte, om de gronden na elken oogst uiterlijk twee jaren lang braak te laten liggen. Wanneer de bezitter dus in het derde jaar den grond niet weder beplant heeft, dan wordt het beschouwd, alsof hij daarmede stilzwijgend zijn voornemen te kennen heeft gegeven, om voor goed van alle verder gebruik van dien grond af te zien en heeft, met het begin van het vierde jaar, elk ander lid der fenna het regt om dien grond te occuperen. In de andere foegmolin's kunnen de bezitters hunne regten op verlatene gronden doen gelden, zoolang deze nog slechts begroeid zijn met koesoe-koesoe (de bekende grassoort, in het Maleisch onder den naam van lalang bekend, imperata arundinacea). Wanneer de gronden echter reeds met struikgewas begroeid zijn, worden zij als woeste gronden beschouwd.

Tot dusverre beschouwden wij de regten, welke de individu's op de gronden, tot hunne fenna behoorende, kunnen doen gelden. Personen, geene leden der fenna zijnde, zijn natuurlijkerwijze van al die regten verstoken. Hoewel de fenna souverein eigenaar is van al de gronden, binnen haar gebied gelegen, heeft zij niet het regt om die gronden aan vreemdelingen te verkoopen (14). Het fennahoofd kan echter, met voorkennis en toestemming van de voornaamste leden der fenna, aan vreemdelingen, die zulks mogen verlangen, gronden tijdelijk in gebruik afstaan, tegen eene zekere retributie, bestaande in de opbrengst van een aandeel van den oogst ten bate der fenna. Deze opbrengst, rahe koton of ook wel nettin koetoen genoemd, kan gevoegelijk als een grondhuur worden beschouwd. Op deze wijze worden door de fenna's menigvuldig gronden in bruikleen afgestaan. De langs de kusten van Boeroe gevestigde Soelanesche en Galelaresche immigranten worden op deze voorwaarde alleenlijk toegelaten en brengen ook, na afloop van elken oogst, aan de betrokken fenna's de hierboven bedoelde grondhuur op (15).

Op denzelfden grondslag worden ook wel eens door de eene fenna aan de andere fenna stukken gronds in leen gegeven. Ten bewijze daarvan kan o. a. dienen, dat de fenna Tifoe (foegmolin Lisella), die ten gevolge van de weinige geschiktheid, welke hare eigene gronden voor den landbouw aanbieden, zich sedert overoude tijden op het grondgebied der fenna Tengapi (foegmolin Leiliali) heeft nedergezet, nog jaarlijks, na afloop van elken oogst, aan

deze de rahe koton opbrengt. Doch in dit geval, en van gelijksoortigen aard kunnen hier meer voorbeelden worden aangehaald (16), moet aan de rahe koton minder het karakter van grondhuur worden toegekend, dan wel van een huldegift, waardoor wordt levendig gehouden het bewijs, dat de gronden slechts in bruikleen worden bezeten.

Evenals zulks met de gronden het geval is, worden de bosschen beschouwd als het eigendom der fenna, binnen welker geregte grenzen zij gelegen zijn (17). Ieder individu heeft het regt, om in de bosschen, tot zijne fenna behoorende, overal en ten allen tijde hout aan te kappen of er de natuurlijke produkten te verzamelen, zoowel voor eigen gebruik, als om er handel mede te drijven. Vreemdelingen hebben dat regt niet. De vergunning om in die bosschen hout als anderszins te vellen, kan hun door de fenna alleen worden verleend, tegen eene zekere retributie. Ook tusschen de fenna's onderling wordt dit gebruik streng in acht genomen, en hoewel de betaling van den betrekkelijken prijs van het hout wel eens achterwege wordt gelaten, wordt echter des te naauwkeuriger er op gelet, of de toestemming tot het vellen eerst behoorlijk is gevraagd. Mij werd door verscheidene hoofden verzekerd, dat het niet behoorlijk nakomen van dit gebruik, reeds verscheidene malen tusschen de verschillende fenna's aanleiding tot twist heeft gegeven.

Vreemdelingen, vooral Amblauwnezen, Galelarezen, Soelanezen en nu en dan ook bewoners van Hitoe, komen meermalen zich tijdelijk op den zoogenaamden achterwal van Boeroe ophouden, ten einde er prauwen, orembai's als anderszins, te bouwen. Met de betrokken fenna's wordt dan gewoonlijk eene overeenkomst gesloten, ten einde het benoodigde hout te mogen aankappen. De betaling van den prijs van het hout, kaoe-filin geheeten, geschiedt doorgaans in lijnwaden, ofschoon nu en dan ook wordt overeengekomen, het bouwen van twee prauwen, waarvan eene dan aan de fenna vervalt.

Alvorens verder te gaan, moeten wij nog eenige oogenblikken stilstaan bij den regtstoestand, waarin de sagoebosschen verkeeren (18). Door hun eigenaardig belang, als hoofdbronnen van volksvoeding, hebben de sagoebosschen, of, zooals zij meer algemeen worden genoemd, de sagoedoessoen's (waslalen-bia) eene eigenaardige plaats in de maatschappelijke huishouding van den inlander ingenomen en zijn zij, in den loop der tijden, in het uitsluitend bezit gekomen van eenige der familiën, die wij hierboven onder de benamingen van ětnate's of soa's reeds hebben leeren kennen. Zij heeten doessoen-ětnate of doessoen-soa, algemeener echter doessoen-poesaka. Alleen de leden der familie, aan wie zulk eene doessoen-poesaka toebehoort, hebben het regt in die doessoen sagoe te kloppen, of er gaba-gaba te kappen en de bladeren van den sagoepalm te verzamelen. Andere personen, welke, hoewel tot dezelfde fenna behoorende, geene leden zijn der familie, zijn van alle regten op die doessoen uitgesloten. Het begrip echter, dat de fenna, even als van de andere bosschen, ook van al de

sagoebosschen, welke binnen haar gebied worden aangetroffen, souverein eigenaar is, vindt men nog terug in de omstandigheid, dat de familiën het regt niet hebben het bezitregt op sagoedoessoen's aan personen, welke geene leden der fenna zijn, te verkoopen, en vooral in den regel, dat bij het uitsterven eener familie, de doessoen's in haar bezit, aan de fenna, waartoe die familie behoort, moeten vervallen. Die doessoen's krijgen dan den naam van doessoen-fenna en al de leden dier fenna kunnen dan weder gelijkelijk regten daarop doen gelden. Wij moeten hier echter van eene exceptie gewag maken op dezen laatsten regel, welke de doessoen's betreft, die in handen van de Mohammedaansche familiën of soa's te Kajeli zich bevinden. Zooals wij in een vroeger hoofdstuk reeds hebben opgemerkt, beschouwen die familiën of soa's zich niet meer als onderdeelen der fenna's, waartoe zij oorspronkelijk behoorden, maar als op zich zelf staande stammen. Als een onmiddellijk gevolg van deze beschouwing, zien wij dan ook, dat de Mohammedaansche familiën niet meer erkennen het souvereine eigendomsregt van de fenna's op de doessoen's, welke in haar bezit zijn, blijkbaar daaruit, dat bij het uitsterven eener soa, de doessoen's, welke aan die soa toebehooren, niet aan de fenna vervallen, binnen welker geregte grenzen die doessoen's gelegen zijn, maar aan de Mohammedaansche negorij of kampong, waarvan die soa een deel uitmaakt. De menigvuldige sagoebosschen welke, onder de benaming van doessoen-negeri, aan de Mohammedaansche negorijen aan de Kajeli-baai toebehooren, zijn bijna allen op deze wijze in handen dier negorijen gekomen.

Zooals wij hierboven reeds opmerkten, is aan de familiën het regt niet toegekend de sagoebosschen, welke zich in haar bezit bevinden, aan personen die niet met haar tot dezelfde fenna behooren, te verkoopen. Dit mag echter wel geschieden aan personen, die leden van dezelfde fenna zijn. Zulks heeft echter slechts uiterst zelden plaats. In den regel ontdoet zich de inlander niet ligt van zijne sagoedoessoen. Bevindt hij zich in geldverlegenheid, dan zal hij eerder op de meest bezwarende wijze eene schuld aangaan, waarbij hij van het genot van de vruchten van zijne sagoedoessoen, voor onbepaalden tijd, afstand doet ten behoeve van den geldschieter, dan over te gaan tot den verkoop van die sagoedoessoen, die voor hem het hoofdmiddel van bestaan is en die in zijne oogen het eenige kapitaal vertegenwoordigt. Het contract, dat wij hier bedoelen, is het zoogenaamde gadei en komt in de hoofdzaak hierop neêr, dat de sagoedoessoen door de gezamenlijke eigenaren, tegen eene zekere som gelds, de hoegrootheid waarvan natuurlijk van de uitgestrektheid der doessoen afhankelijk is, in pand wordt gegeven. De sagoedoessoen gaat bij het in pand geven uit de handen van de gezamenlijke eigenaren over in die van den geldschieter, welke van dat oogenblik af, bij wijze van interest van de door hem voorgeschotene gelden, er alleen de vruchten van trekt, terwijl de gezamenlijke eigenaren, zoolang de voorgeschotene gelden door hen nog niet terug-

betaald zijn, geenerlei regten op de verpande doessoen kunnen doen gelden. Door dit contract komt de doessoen dus feitelijk in het tijdelijk bezit van den geldschieter of diens regtverkrijgenden. Aan dezen wordt echter in geen geval de faculteit toegekend om, bij nalatigheid van de schuldenaren, zich de doessoen toe te eigenen of die te doen verkoopen; wel kan hij die doessoen weder aan anderen in pand geven. De schuldenaren of liever de oorspronkelijke eigenaren behouden echter het regt van lossing, tĕboes, voor de primitief hun voorgeschotene gelden, ten allen tijde en bij welken houder zich ook het pand moge bevinden. Bij de Mohammedanen van Kajeli is het verpanden der sagoedoessoen's veelvuldig in gebruik. Ook bij de Alfoeren heb ik van dit gebruik enkele voorbeelden ontmoet, echter niet zoo algemeen om daaruit met zekerheid de gevolgtrekking te kunnen maken, of het gadeicontract al dan niet eene oorspronkelijk Alfoersche instelling is. Of voor de uitdrukkingen gadei en tĕboes ook zuiver Alfoersche woorden bestaan, ben ik niet te weten kunnen komen (20).

Op de zee, welke het eiland Boeroe omringt, schijnen de Alfoeren ook, althans tot op eenen zekeren afstand van de kust, regten te doen gelden, in zooverre namelijk, dat door vreemdelingen voor het visschen langs de kusten de toestemming van de betrokken fenna's eerst moet worden gevraagd en daarvoor ook door hen een zeker regt moet worden betaald. Doch dit gebruik is niet algemeen en bij de fenna's, waar het bestaat, wordt ook niet streng de hand daaraan gehouden. Algemeener echter is het heffen van een zeker regt van alle vaartuigen, welke de baaijen en ankerplaatsen van het eiland aandoen. Voor vaartuigen met één mast wordt als regt betaald één perkala, d. i. een stuk wit katoen van vier vademen lengte, en voor vaartuigen met twee masten een salempoeri, een stuk wit katoen van acht vademen lengte. Dit regt, onder den naam van roeba-roeba bekend, komt ten bate der fenna (21).

e. HUWELIJK EN ECHTSCHEIDING.

Het huwelijk, daswana geheeten, is eene van de voornaamste maatschappelijke instellingen van den Alfoer, die met de instelling der fenna's in het naauwste verband staat. Wij behoeven, om dit aan te toonen, slechts te wijzen op de hierboven reeds medegedeelde regels, dat personen, tot dezelfde fenna behoorende, niet met elkander mogen trouwen; dat door het huwelijk de vrouw van hare fenna voor altijd overgaat tot de fenna van den man, en dat de kinderen, uit het huwelijk geboren, tot de fenna van den vader behooren. Door deze bepalingen wordt het huwelijk eeuvoudig teruggebragt tot eene transactie tusschen twee fenna's. Immers letten wij van den eenen kant daarop, dat ten gevolge dier bepalingen de fenna der bruid door het huwelijk in getal sterkte afneemt, door het verlies dat zij lijdt, van een vruchtbaar lid, van

een krachtigen arm; van den anderen kant daarentegen daarop, dat de fenna van den bruidegom door hetzelfde huwelijk in getalsterkte toeneemt door de aanwinst van eene nijvere vrouw, die tevens het vooruitzigt voor de fenna aanbrengt, dat de stam door haar met een aantal zielen zal worden vermeerderd, — dan is niets natuurlijker, dan dat de fenna der bruid door de fenna van den bruidegom, voor het verlies van het lid, dat zij door huwelijk lijdt, met geld en goed, schadeloos worde gesteld. Het huwelijk komt dus in beginsel daarop neer, dat, niet door den bruidegom zelf, noch door zijne familie, maar bepaaldelijk door zijne fenna, de bruid gekocht wordt en zulks niet van hare ouders of van hare familie, maar van hare fenna. Doch, terwijl, van den eenen kant, van al de leden van de fenna van den bruidegom, deze, als de meest belanghebbende in de zaak, ook verpligt is het grootste gedeelte van den te betalen bruidsprijs op te brengen, hebben van den anderen kant, van al de leden van de fenna der bruid, de ouders dier bruid de grootste aanspraak op dien bruidsprijs en moeten zij er ook het belangrijkste aandeel van ontvangen. De bruidsprijs wordt dus opgebragt door den bruidegom in vereeniging met zijne fenna en ontvangen door de ouders der bruid en door de fenna, waartoe zij behooren. Het beginsel blijft daarbij echter, dat deze fenna verkoopt en de andere fenna koopt.

Wij hebben hier den hoofdregel afgeleid, waarop het huwelijk berust. Toetsen wij daaraan de verschillende gebruiken, welke omtrent het huwelijk bij de Alfoeren bestaan, dan vinden wij dien regel volkomen bevestigd, daar al die gebruiken slechts een uitvloeisel daarvan blijken te zijn. Gaan wij die gebruiken hier kortelijk na.

De huwelijksprijs heet Kaleli. Zooals wij hierboven reeds opmerkten, moet de Kaleli voor een gedeelte worden opgebragt door den bruidegom, voor een ander gedeelte door zijne fenna. Aan deze verpligting mag zich de fenna, om geene redenen hoegenaamd, onttrekken, ook al ware de persoon, welke in het huwelijk wenscht te treden, volkomen in staat, om den verlangden bruidsprijs alléén op te brengen. Voor de rigtige uitbetaling van de Kaleli blijft ook de fenna verantwoordelijk, zelfs in het geval, dat zij aan hare verpligting om een gedeelte van den bruidsprijs op te brengen, voldaan heeft; sterft b. v. de man, vóórdat de Kaleli geheel aangezuiverd is geworden, dan is zijne fenna gehouden zulks te doen. Wij vinden in deze bepaling duidelijk het beginsel terug, dat het de fenna is die koopt; want hoe zou zij anders, ook voor het gedeelte der Kaleli, dat door den overledene zelven moest worden opgebragt, verantwoordelijk kunnen worden gesteld. Zoo bovengenoemd beginsel toch niet bestond, dan zou de familie van den overledene, met name de kinderen of, bij ontstentenis van dezen, de naaste bloedverwanten, den achterstalligen bruidsprijs moeten aanzuiveren, evenals zij tot de betaling van al de overige schulden, die de overledene mogt hebben nagelaten, verpligt zijn. (Ver-

gelijk hiermede ook de Erfopvolging, in het volgend hoofdstuk).

De Kaleli vervalt, zooals wij hierboven reeds zagen, voor een gedeelte aan de ouders der bruid, voor het andere gedeelte aan hare fenna. Het gedeelte, dat aan de fenna toekomt, ĕstop geheeten, wordt gewoonlijk alleen aan den matlea en perwies uitgekeerd; is echter de Kaleli groot, dan ontvangt elk lid van de fenna een gedeelte van de ĕstop.

Een ander en onmiddellijk gevolg van den hierboven afgeleiden regel, dat namelijk het huwelijk in beginsel daarop berust, dat het de fenna is, die de bruid koopt, is dit, dat de vrouw, bij het overlijden van den man, van regtswege aan de fenna vervalt; elk lid der fenna heeft alsdan het regt haar zonder bruidschat te huwen. Aan de naaste mannelijke bloedverwanten uit de zijlinie van den overledene wordt echter altijd hierbij de voorrang toegekend. Zoo ziet men dan ook, dat, bij overlijden van den man, de weduwe in den regel aan den oudsten broeder van den overledene vervalt, of, indien deze ongenegen is om de weduwe te aanvaarden (hetgeen echter slechts zelden plaats vindt), aan den daarop volgenden broeder, en zoo verder. Hierbij moet echter wel in het oog worden gehouden, dat het voor een jongeren broeder ongeoorloofd (poto) is, om met de weduwe van een ouderen broeder te trouwen. Bij ontstentenis van broeders, of indien al de broeders van den overledene jonger zijn, kunnen de overige leden van de fenna hunne aanspraken op de weduwe doen gelden. Dat de vrouw, na het overlijden van den man, het eigendom, der fenna wordt, zou, behalve uit het voorgaande, nog daaruit kunnen blijken dat, wanneer zij met iemand uit eene andere fenna hertrouwt, de fenna van den overledene alsdan den bruidschat ontvangt. Dat de vrouw bij dit alles eene geheel lijdelijke rol speelt, behoeft naauwelijks te worden gezegd.

De hoegrootheid der Kaleli verschilt naar gelang van verschillende omstandigheden van 50 tot 100 perkala's, dat zijn stukken wit katoen ter lengte van ruim vier vademen en gemiddeld eene waarde van *f* 3.— vertegenwoordigende. De Kaleli variëert dus van *f* 150.— tot *f* 300.—. Zij wordt voornamelijk opgebragt in verschillende soorten van lijnwaden, grof aardewerk (borden, schotels, kommen), ijzerwerk (messen, parang's), geweren en inlandsche muziekinstrumenten (gong's, tataboewan's enz.). De Kaleli moet eerst in haar geheel aangezuiverd zijn, voordat de man de vrouw tot zijne fenna mag overbrengen. Bijaldien de man echter de voltrekking van het huwelijk wenscht, dan kan zulks geschieden, doch is hij verpligt zoo lang in de fenna der vrouw te blijven wonen, totdat de Kaleli geheel voldaan is. Sterft de man vóór dien tijd, dan blijft de vrouw met hare kinderen zoolang bij hare fenna totdat door de fenna van den overledene de bruidsprijs geheel aangezuiverd is geworden.

Bij het huwelijk hebben nog enkele plegtigheden plaats. De loop, dien het aangaan van een huwelijkverbindtenis neemt, is kortelijk dus. Draagt een jongeling een meisje genegenheid toe en wenscht hij haar zich tot vrouw,

dan begint hij met haar te polsen, door haar pinang toe te zenden en haar om roko's (d. i. fijn gesneden tabak, in arengbladen gewikkeld) te verzoeken. Het aannemen van de pinang en het toezenden van de gevraagde roko's, is voor den jongeling een teeken, dat het meisje hem wederkeerig genegenheid toedraagt. Hij maakt nu zijn voornemen om in het huwelijk te treden aan zijne ouders bekend en verzoekt hunne toestemming. Deze verkregen hebbende, legt de jongeling een gastmaal aan en noodigt daarop zijne nabestaanden en de hoofden en de voornaamste leden zijner fenna, aan wie hij dan zijn voornemen om in het huwelijk te treden bekend maakt. Stilzwijgend wordt de fenna daardoor aan hare verpligting herinnerd, om een gedeelte van den bruidsprijs op te brengen. Alsdan gaan de vader van den jongeling en het fenna-hoofd naar de fenna van het meisje ten einde over den te betalen bruidsprijs te onderhandelen. Is men het hierover eens geworden, dan kan de voltrekking van het huwelijk volgen. Op den daarvoor bepaalden dag, begeeft zich de bruidegom, begeleid door zijne bloedverwanten en de voornaamsten zijner fenna, met de Kaleli, naar de woning der bruid, ten einde deze te halen en naar zijne eigene fenna over te brengen, bij welke plegtigheid het dan gebruikelijk is, dat de jongeling het meisje, schijnbaar vechtende, aan hare ouders ontneemt. Deze plegtigheid (en niet zoo als de heer Willer ten onregte opgeeft, het huwelijk zelf) heet daäla, d. i. wordt gehaald, wordt weggenomen. De voltrekking van het huwelijk zelf heeft plaats in de fenna van den bruidegom. De plegtigheid hierbij bestaat daarin, dat de bruid, tegenover den bruidegom gezeten, eene roko toebereidt, die aansteekt en in den mond van den bruidegom brengt. Deze doet er een paar trekken aan, neemt de roko alsdan en brengt die in den mond der vrouw, welke hetzelfde verrigt. De roko wordt alsdan uitgedaan en bewaard. Is deze handeling zonder stoornis ten einde geloopen, zonder dat de roko b. v. een enkele maal uitgegaan is, dan geldt zulks voor een teeken, dat het huwelijk gelukkig en voorspoedig zijn zal. De bruid maakt nu eene sirih-pruim voor den bruidegom gereed en nadat deze die gebruikt heeft, is het huwelijk voltrokken. Het geheel wordt met een feest besloten, waarbij veel gegeten en gedronken wordt en dat, naar gelang van den rijkdom van den bruidegom, één, twee of meer dagen duurt. De plegtigheid bij de voltrekking van het huwelijk heet „dapsiak fina toeha mana", d. i. wordt zamengebragt vrouw en man.

Men vindt bij de Alfoeren van Boeroe ook wel de gewoonte, die men in andere streken van den Archipel ook terugvindt, dat de jongeling, wanneer hij zich van de toegenegenheid van een meisje overtuigd heeft, haar dan met voorweten zijner ouders schaakt en zich met haar in het bosch verbergt, gedurende welken tijd dan met de ouders van het meisje en met hare fenna over den bruidschat wordt onderhandeld. Als deze onderhandeling is afgeloo-

pen, keeren de jongelieden terug en wordt het huwelijk op de gewone wijze voltrokken.

In de foegmolin Massarete vindt men het gebruik, dat de meisjes reeds bij hare geboorte verloofd worden, waarbij de koopprijs tevens vastgesteld wordt. Dit vindt echter alleen plaats tusschen familiën, die reeds door huwelijk met elkander vermaagschapt zijn.

De monogamie schijnt bij de Alfoeren inheemsch te zijn; de polygamie schijnt eerst van lateren tijd te zijn, en waarschijnlijk op het voorbeeld der Mohammedanen in zwang te zijn gekomen. De polygamie is echter verre van algemeen en bepaalt zich slechts tot enkelen, vooral hoofden en welgestelden.

Echtscheiding, dabara, komt zelden voor en kan ook alleen van den man uitgaan. Zij schijnt ook alleen op grond van overspel te kunnen geschieden. De overspeler toch is verpligt de vrouw, met wie hij het overspel gepleegd heeft, te trouwen, onder terugbetaling van de Kaleli, waarvoor de vrouw oorspronkelijk gekocht is geworden. Voor een gedeelte vervalt deze dan aan den beleedigden echtgenoot, voor een ander gedeelte aan diens fenna. De kinderen blijven bij den vader. In andere gevallen schijnt de echtscheiding niet bekend te zijn. Elke echtscheiding moet plaats hebben met voorkennis en goedkeuring van de fenna.

f. ERFOPVOLGING.

Omtrent de erfopvolging kunnen wij zeer kort zijn. De nalatenschap, ije 'k neen geheeten (van ije = voorwerp, goed en ĕkneen = nagelaten), vervalt in haar geheel aan de kinderen van den overledene; bij ontstentenis van kinderen zijn de naaste bloedverwanten erfgenamen. De onroerende goederen, als tuinen, huizen, doessoen's, enz., blijven gewoonlijk onverdeeld en worden dus gemeenschappelijk eigendom; de roerende goederen worden gelijkelijk onder de erfgenamen verdeeld; enkele zaken echter, welke door hunne zeldzaamheid eene groote waarde bezitten, als tataboewan's (een muziekinstrument, overeenkomende met de bonang of krâmâ der Javanen), groote schotels, geweren en dergelijken meer, blijven onverdeeld, als erfstukken in de familie. Tegelijk met de baten, worden ook de lasten van den overledene door de erfgenamen aanvaard. Voor de schulden, welke de overledene mogt hebben nagelaten, zijn de erfgenamen aansprakelijk. Hierop maakt echter, zooals wij in het voorgaand hoofdstuk reeds gezien hebben, de Kaleli eene uitzondering.

II.

GODSDIENSTIGE INSTELLINGEN EN GEBRUIKEN.

a. GODSDIENSTBEGRIPPEN.

De Alfoer van Boeroe is monotheist. Hij gelooft aan een Opperwezen, dat hij Opo Geba Snoelat noemt, ook wel Opo Lahatala. Deze laatste benaming schijnt echter eerst na de invoering van den Islam op Boeroe in gebruik te zijn gekomen. Het woord Lahatala is toch blijkbaar eene verbastering van het Arabische Allah taäla.

Opo Geba Snoelat is de magtige geest, die Boeroe, met al wat daarin, daarop en daarbuiten is, heeft gemaakt. In den hemel, boven de wolken is zijn verblijf en, alwetend en alziend als Hij is, bestuurt Hij van daar uit de wereld en slaat al de handelingen en gedragingen der menschen gade.

Om den menschen zijn wil te doen kennen, heeft Opo Geba Snoelat in overoude tijden een gezant naar de aarde gezonden, Nabiata geheeten, die, van het Tomahoesch gebergte nedergedaald, zich geruimen tijd onder de menschen heeft opgehouden en hun eene menigte voorschriften heeft gegeven, de godsdienst, zoowel als de maatschappij betreffende. De voornaamste wetten, welke Nabiata aan de menschen heeft gegeven, zijn de volgende:

1e Bara faraha: Gij zult geen bloed vergieten.

2e Bara ĕpnaka: Gij zult niet stelen.

3e Bara heka toeha geba nake finha: Gij zult geen overspel plegen (letterlijk: Gij zult met de vrouw van een anderen niet wegloopen).

4e Bara pake moeli; bara pake kesan: Gij zult geen gebruik maken van. moeli; gij zult geen gebruik maken van kesan. (Over moeli en kesan zahieronder worden gehandeld).

5e Bara mane foni: Gij zult niet valschelijk zweren.

6e Bara geba sefin oto fenna: Gij zult geen onrust in uwe fenna stichten

7e Bara geba sefin laha matlea: Gij zult u niet verheffen tegen uwen matlea.

8e Bara matlea sefin laha hennolon: De matlea zal zich niet verheffen tel gen den hennolon.

9e Bara hennolon sefin leha djohoe: De hennolon zal zich niet verheffen tegen den djohoe.

10e Geba dagan daoso nama, datoeke roeba-roeba: Wanneer een vreemdeling (met zijne prauw) eene baai binnenloopt, wordt door hem de roeba-roeba

betaald. (Wat de roeba-roeba is, hebben wij in het hoofdstuk over het Landbezit reeds gezien).

11e Geba dagan dasili rahe koton la rahe doean: Door den vreemdeling worde de rahe koton aan den eigenaar van den grond betaald. (Over de rahe koton is reeds bij het Landbezit gehandeld).

12e Geba dagan datoeke kaoe filin. Door den vreemdeling worde de kaoe filin betaald (Zie hierover het Landbezit).

Nog eene menigte andere geboden heeft Nabiata aan den mensch geschonken; vooral menigvuldig zijn de voorschriften door hem gegeven tot het uitoefenen van liefde tot den naaste en barmhartigheid jegens alle wezens. Wij zullen hier eenige van die voorschriften laten volgen: „Wanneer iemand toornig tot u spreekt, zoo zult gij hem met zachtheid antwoorden, opdat door een toornig antwoord geene ongelukken worden veroorzaakt. Gij zult uwen naaste in nood helpen en bijstaan, opdat hetzelfde u ook te beurt moge vallen, zoo gij in tegenspoed verkeert. Gij zult niet liegen of van uwen naaste kwaad spreken, of valsche verklaringen afleggen, welke hem zouden kunnen schaden. Gij zult het goed, dat een' ander toebehoort, niet schaden". Deze en meer dergelijke leeringen en voorschriften, waarvan de opsomming ons te wijdloopig zou doen worden, heeft Nabiata aan den mensch geschonken. Het weinige, hier opgenoemd, kan voldoende worden geacht, om de leer van Nabiata te karakteriseren.

Omtrent een voortbestaan van de ziel na den dood, heeft Nabiata geleerd, dat, hoewel het ligchaam (fatan) van den mensch vergaat, de ziel (ĕsmangin of njawa) onsterfelijk is. De plaats, waar na den dood de zielen der afgestorvenen komen, heet lawe aherat, die midden in den oceaan gelegen is (21). Daar worden zij door Opo Geba Snoelat geoordeeld naar het boek, waarin hij al de handelingen en gedragingen der menschen heeft opgeschreven (22). De zielen der braven zullen een stoorloos geluk genieten; die der slechten zullen in een vuurpoel voor hunne daden worden gestraft.

Nog heeft Nabiata de besnijdenis (basoenat) ingesteld, die in den ouderdom van 8 à 10 jaren aan jongens en meisjes van beiderlei sekse wordt verrigt. De besnijdenis heeft echter volstrekt geen godsdienstig karakter en geschiedt zonder eenige plegtigheden. Bij de mannen geschiedt de besnijdenis niet als bij de Mohammedanen, doch door het bovengedeelte van het praeputium geheel te kloven (23).

Dit over de begrippen van den Alfoer omtrent de Godheid volgens de leer van Nabiata. Treft men hierin slechts zuivere begrippen aan, vrij van elke gedrochtelijkheid, die anders het Heidendom zoo eigen is, de wijze waarop de Alfoer meent die Godheid te moeten vereeren, gaat met zoovele bijgeloovigheden gepaard, dat het met het voorgaande niet, dan een zonderling contrast moet opleveren. Opo Geba Snoelat, in wien de Alfoer gelooft als aan den

schepper van hemel en aarde, als aan den bestuurder en regelaar van het geheel, als aan den toekomstigen regter over zijn doen en laten, — Opo Geba Snoelat wordt regtstreeks noch vereerd, noch aangeroepen, daar Hij daartoe te hoog en verheven is. De geesten en zielen der afgestorvenen zijn de tusschenpersonen tusschen Opo Geba Snoelat en den mensch. Collectief heeten die geesten nitoero; met deze benaming worden zij echter niet aangeroepen; men gebruikt dan de woorden opo ina en opo ama of ook inaro en amaro (24). Die geesten oefenen een grooten invloed uit op de lotgevallen der menschen, kunnen rampen en onheilen afweren, kunnen geluk en voorspoed aanbrengen, kunnen de toekomst voor den mensch ontsluijeren en hem het verborgene doen kennen. Daar dus van de magt en den invloed dier geesten alles te hoopen of te vreezen valt, wordt hun zoo goed als goddelijke eer bewezen, zoodat de godsvereering van den Alfoer hier bepaaldelijk in eene menschenvergoding ontaardt. Dit springt nog sterker in het oog bij verscheidene stammen langs de Noordkust (vooral in de foegmolin's Lisella en Kajeli) en bij de zoogenaamde berg-Alfoeren, onder welken naam worden verstaan de Alfoeren, welke om en bij het meer van Wakolo gevestigd zijn, waar men de schedels der afgestorvenen bewaart en vereert (25).

Uit het voorgaande kan het ons reeds eenigszins gebleken zijn, dat in den godsdienst van den Alfoer zich naast het monotheisme, onmiskenbare sporen van fetichisme voordoen. Duidelijker sporen van fetichisme en wel van een fetichisme in zijnen minst ontwikkelden vorm, vinden wij terug in de bijgeloovige vereering, die men aan verscheidene voorwerpen uit de bezielde of onbezielde natuur bewijst. Zoo o. a. wordt in de foegmolin Massarete de leguaan en eene soort van slang, in het Maleisch oelar itam geheeten, in bijgeloovige vereering gehouden; evenzoo wordt de berg van Tomahoe en het meer van Wakolo bijgeloovig door den Alfoer vereerd, en nog meer andere voorbeelden van vereering van zinnelijk waarneembare voorwerpen zouden wij hier kunnen aanhalen. Wel is waar worden die voorwerpen heden ten dage niet meer onmiddellijk door den Alfoer aangebeden of godsdienstig vereerd, maar de eerbied, waarmede hij die voorwerpen nu nog behandelt, de bijgeloovige vrees, die hij daarvoor nog koestert, zijn zoo vele onmiskenbare blijken, dat zij in vroegeren tijd als fetiche voorwerpen van godsdienstige vereering zijn geweest.

Het valt zeker niet te betwijfelen, dat het fetichisme, waarvan nu nog zulke duidelijke sporen in den godsdienst van den Alfoer worden aangetroffen, de oorspronkelijke vorm is geweest, waarin zich die godsdienst openbaarde; dat later zich de vereering van de geesten en zielen der afgestorvenen, als goddelijke magten vormde, en dat uit dat fetichisme en polytheisme, zich langzaam en gelijkmatig nevens elkander ontwikkelende, het monotheisme geboren werd, dat nu nog op zijnen laagsten trap van ontwikkeling staat.

b. OFFERS.

De offers worden gebragt aan de geesten en zielen der afgestorvenen, en hebben geene andere strekking, dan om zich van den bijstand dier geesten in de eene of andere onderneming te verzekeren, of om van die geesten bescherming tegen ongelukken en rampen af te smeeken, ook om de geesten voor genoten voorspoed te danken, of om zich met hen weder te verzoenen, indien men, op de eene of andere wijze, zich hunnen toorn op den hals gehaald heeft. De aanroepingen van de geesten en zielen der afgestorvenen kunnen door iedereen verrigt worden, zonder dat daartoe de tusschenkomst van bijzondere personen benoodigd is. Priesters treft men dan ook bij de Alfoeren van Boeroe niet aan. De aanroepingen der geesten kunnen op alle tijden en plaatsen gedaan worden, doch geschieden bij voorkeur in daartoe opzettelijk gebouwde bedehuisjes, hoema poedji geheeten. Elke Alfoer, die daartoe eenigszins in staat is, bouwt zich zulk een hoema poedji. Bij voorkeur doet hij dit op plaatsen die koin, d. w. z. heilig, onschendbaar, ontoegankelijk zijn. Dergelijke plaatsen worden toch beschouwd, als de geliefkoosde verblijfplaatsen van de geesten en zielen der afgestorvenen. Wij zullen hieronder gelegenheid vinden om op dit punt breedvoeriger terug te komen. Die bedehuisjes zijn van zelf natuurlijk ook koin, en worden daarom ook hoema koin geheeten. Zulk een bedehuisje bestaat uit een op dunne stijltjes gebouwd afdakje van atap, omhangen met loofwerk uit de jonge bladeren van den kokospalm vervaardigd, en dikwijls versierd met een van een stokje afhangend rood of wit doek bij wijze van vlag. In dat huisje bevinden zich in den regel een tafeltje van bamboe en een op vier, in den grond geplante, stijlen geplaatste platte steen. In de foegmolin's Massarete en Fogi is het bouwen van dergelijke hoema poedji's niet gebruikelijk. Daar worden de offers eenvoudig verrigt op heilige of gewijde steenen, welke daar in menigte worden gevonden.

Wil de Alfoer nu iets ondernemen, hetzij hij een nieuwen tuin wil aanleggen, hetzij hij op jagt wil gaan of eene verre reis wil ondernemen, dan moet hij alvorens de geesten der voorouders voor zijne onderneming gunstig stemmen en zich van hunne hulp en medewerking verzekeren. Daartoe begeeft hij zich naar zijn hoema koin, ontsteekt op den steen eenig reukwerk of bij gebreke hiervan wat welriekende damar (in het Maleisch damar sela geheeten), doet in een der borden, welke op het bamboezen tafeltje geplaatst zijn, wat rijst, in een ander eenige stukjes pinang en sirih en wat kalk, vult een der kommen met wat sagoeweer of, bij gebreke daarvan, met water, en werpt in een ander eenige centen, onder al die bedrijven de geesten der afgestorvenen aanroepende en hunne hulp en medewerking voor de onderneming afsmekende. Het daarbij gebruikelijke formulier luidt aldus: „Atahoe daloe toeha foea toeha ahoel pa nang 'inaro pa nang' amaro (26), opamori ĕslamat toehakon, lala kiko' ĕmentjari ĕdapat beroentoeng," waarvan de vertaling, zoo getrouw

mogelijk luidt: „Wordt nedergelegd sirih met pinang met kalk voor u, mijne voorouders! opdat geluk met mij moge zijn (en) wanneer ik uit „mentjari" ga, ik voorspoed moge vinden". (Zooals bekend is, beteekent mentjari in het algemeen: zijne kostwinning zoeken, vooral door middel van de jagt, de vischvangst en dergelijken). Bij het nederleggen van de rijst, wordt hetzelfde formulier herhaald, met verandering van de noodige woorden. Dikwijls worden ook aan de voorouders geheele stukken lijnwaad en kleedingstukken ten offer gebragt. Zoo zag ik o. a. de hoema poedji aan den matlea van de fenna Wahneran (foegmolin Waesama) toebehoorende, van binnen geheel omhangen met allerlei soorten van lijnwaden en kleedingstukken, alles ten dienste van de geesten der voorouders.

Evenals de Alfoer vóór eene onderneming door offeranden zich verzekert van de medewerking der geesten, zoo offert hij ook na den afloop daarvan, om de geesten te danken voor de verleende hulp en om hen gunstig te blijven stemmen. Vooral is dit gebruikelijk bij den oogst van de padi of de hoton; de eerst geplukte rijpe aren worden in een bord gedaan, en, onder het ontsteken van reukwerk, aan de geesten in de hoema poedji ten offer gebragt. Het volgende formulier is daarbij gebruikelijk: Berkat, inaro! amaro! nimi mangatnaän hala (of ook feten) dengen na, ĕslamat toeha kami, kami poena hawa, lalen djadi." De vertaling van dit formulier luidt aldus: „Dank, voorouders! hier (is) uw eten (toebereid) van de eerstelingen der rijst (= hala dengen; eerstelingen der hoton = feten dengen), geluk zij met ons, wij bearbeiden een tuin, dat hetgeen wij daarin planten (27) slagen (moge)."

c. POTO — KOIN — SASI.

De letterlijke beteekenis van het woord „poto" is warm, heet. In het dagelijksch leven beteekent echter poto, zoowel als koin, verboden. Eerstgenoemd woord heeft echter betrekking op handelingen, welke als ongeoorloofd worden beschouwd, en derhalve verboden (poto) zijn; het tweede woord daarentegen wordt gebezigd van voorwerpen of zaken of plaatsen, welke als heilig of gewijd worden beschouwd en waaromtrent dus alle handelingen verboden (koin) zijn, waardoor die voorwerpen, zaken of plaatsen ontwijd zouden kunnen worden. Poto en koin zijn dan ook geheel synoniem met ongeoorloofd en heilig, gewijd, onschendbaar.

Wat de kracht van het verbod betreft, zoo staat het poto boven het koin. Van het poto is bij den Alfoer bijna geene overtreding denkbaar; tegen het koin wordt vele malen gezondigd, dikwijls willens en wetens, daar men altijd door een klein offer de overtreding weder goed kan maken en de daarop gestelde straf ontgaan. De straffen, welke bedreigd worden tegen hen, die tegenover het poto en koin onverschillig zich betoonen, bestaan meestal in ziekten of andere rampen en onheilen.

Eenige voorbeelden van handelingen, welke poto zijn, laten wij hier volgen:

Het is poto de namen van ouders of van schoonouders te noemen. Wanneer die namen dezelfde zijn als, of eenigszins gelijkluidend met namen van levende of doode voorwerpen, dan zal de Alfoer voor deze laatsten steeds andere verklarende woorden gebruiken. Heet b. v. de schoonmoeder Daloe, welk woord ook sirih beteekent, dan zal de Alfoer, om sirih verzoekende, niet het woord daloe gebruiken, maar de verklarende uitdrukking moeë miha, dat letterlijk vertaald wil zeggen „roode mond", of voor sirihblad niet zeggen: daloe 'moen, maar: karon fenna.

Aan den jongeren broeder is het poto den naam van zijn ouderen broeder in diens bijzijn uit te spreken.

Aan den jongeren broeder is het eveneens poto, om naar den mond van de vrouw van zijnen ouderen broeder te zien, terwijl zij bezig is met eten. Zijn er dus vele jongere broeders van haren echtgenoot in huis, dan bedekt zich de vrouw, onder het eten, het gezigt met een doek.

Aan de vrouw is het poto, binnen veertig dagen na den dood van haren man te hertrouwen of met iemand gemeenschap te hebben. Dit tijdperk heet hian wasin, d. w. z. dagen van den doode.

Aan den jongeren broeder is het poto, bij overlijden van zijn ouderen broeder met diens weduwe te trouwen (Zie blz. 31).

Het is poto in het huis, waarin iemand overleden is, te blijven wonen, of zich in de onmiddelijke nabijheid daarvan te blijven ophouden. Het huis is poto (hoema poto), de grond is poto (rahe poto). Ten einde het herhaalde verhuizen, hetwelk bij elk sterfgeval zou moeten plaats hebben, te voorkomen, verwijdert men den zieke, wanneer het te voorzien is, dat zijn einde nabij is, naar eene afgelegene plek, opdat hij daar zijn laatsten adem zou kunnen uitblazen. Dit gebruik is wel een van de voornaamste oorzaken, dat de Alfoeren van Boeroe, in weerwil van alle door het bestuur aangewende pogingen om hen in geregelde kampong's te vereenigen, nog zoo verspreid zijn blijven wonen.

Het is poto van de nieuw geoogste rijst te verkoopen, alvorens het gemeenschappelijk offermaal heeft plaats gehad. Dit offermaal wordt na elken oogst door de fenna aangerigt, en alle leden der fenna zijn gehouden een klein gedeelte van de door hen geoogste rijst als bijdrage daartoe te leveren. Tot die offermalen worden ook de leden der naburige fenna's uitgenoodigd. Men noemt zulks het eten van de ziel van de rijst (dapsiak la ka hala 'smangin). Bij die gelegenheid wordt ook een klein gedeelte van de rijst afgezonderd en op eene afgelegene plaats aan de geesten ten offer gebragt. Wie omtrent dit poto onverschillig is, en van de nieuw geoogste rijst verkoopt, alvorens dit offermaal heeft plaats gehad, moet zulks zwaar boeten, want nooit meer zal hem een voordeelige oogst te beurt vallen. Nadat het offermaal is afgeloopen, is ook het poto van zelf opgeheven en mag iedereen van de door hem geoogste rijst verkoopen. Dit is ook met de hoton (Alfoersch feten) het geval.

Het koin is slechts een uitvloeisel van de vereering van de zielen der voorouders. Het vormde zich in de laagste phase van ontwikkeling der geestenvereering en onder den invloed van het toen reeds tot zijne volle ontwikkeling gekomen fetichisme, toen men, met de voorstelling van geesten en zielen, reeds van het bovenzinnelijke een begrip had gevormd, doch dat begrip nog niet die hoogte bereikt had, dat men dat bovenzinnelijke van het zinnelijk waarneembare geheel kon scheiden. Zoo waande men dan ook de zielen der voorouders op die plaatsen gebonden, die, bij het leven dier voorouders, het tooneel hunner werken en daden waren. Op die plaatsen moest men zich begeven, wilde men aan de zielen der voorouders offeren; op die plaatsen werden uitsluitend de bedehuisjes opgerigt. Die plaatsen waren dus uit den aard der zaak heilig, en alles, hetgeen zich daarop of daarin bevond, werd beschouwd als het bijzonder eigendom der zielen. Wilde men dus iets van die plaatsen wegnemen, men moest de zielen vooraf door een offer schadeloos stellen. Ook andere voorwerpen en zaken, welke met het leven der voorouders in eenige betrekking konden worden gebragt, werden in heilige vereering gehouden.

Nog heden ten dage koestert de Alfoer omtrent het koin dezelfde begrippen. De voorwerpen of zaken of plaatsen, welke koin zijn, worden door de legende met de lotgevallen der voorouders in verband gebragt en de plaatsen, die koin zijn, worden nog als geliefkoosde verblijfplaatsen van de zielen der voorouders beschouwd (28). Een paar voorbeelden van koin zullen dit nader bevestigen.

In de foegmolin Waesama, op het grondgebied der fenna Rebot, in de nabijheid der rivier van Oki, bevindt zich een klein riviertje. Omtrent den oorsprong van dit riviertje deelt de legende mede, dat de stamvader van de fenna Rebot, op die plaats water uit eene kom drinkende, een weinig daarvan op den grond stortte en daaruit bedoeld riviertje ontstond. Dat riviertje is dan ook koin (heilig). De plaats is bijzonder rijk aan nipahboomen, doch het is koin (verboden), om de bladeren daarvan weg te halen, op straffe van met ziekten, vooral koortsen, te worden bezocht. Men kan echter door een klein offer te brengen die straf ontgaan. Wenscht dus de Alfoer nipahbladeren uit dat bosch te kappen, dan werpt hij vooraf eenige centen in het water, onder het uitspreken van het formulier: „Opokoe finai! asbanak lebena, aëgo behenoemoen", hetwelk woordelijk vertaald wil zeggen: „Mijn heer (mijn voorvader) hierin! wordt door mij ingeworpen dit geld, worden door mij weggenomen nipahbladeren."

Zoo is het ook, om nog een ander voorbeeld te geven, koin (verboden) oeha (*) te maken van de sagoe, afkomstig uit de doessoen Gaoela, gelegen aan de rivier van dien naam, zijnde een linker zijtak van de Waeapo (foegmolin Kajeli). Als reden waarom zulks koin is, werd mij het volgende mede-

(*) Oeha noemt men de sagoe in het een of ander blad gewikkeld en zoo boven het vuur geroosterd.

gedeeld. Badjerlatoe, de stamvader van de fenna Waëhiri (foegmolin Kajeli) geraakte eens, op de jagt zijnde, in de bosschen verdwaald. Verscheidene dagen achtereen zwierf hij rond om een uitweg te zoeken, zonder er een te kunnen vinden. De honger begon hem vreesselijk te kwellen, want gedurende al dien tijd was hij zonder voedsel gebleven. Daar kwam hij eensklaps aan den zoom van een groot sagoebosch, de tegenwoordig zoogenoemde doessoen Gaoela. Vol vreugde velde hij onmiddellijk een boom, wikkelde een weinig van de geklopte sagoe in een blad en roosterde dat op het vuur. Plotseling eehter barstte het blad, waarin de sagoe gewikkeld was, open, terwijl op hetzelfde oogenblik de voeten van Badjerlatoe hevig begonnen op te zwellen. Hij genas niet meer van deze ziekte en van daar dat het sedert koin is, van de sagoe, afkomstig uit die doessoen, oeha te bereiden en de Alfoer gelooft, dat iedereen die, in weerwil daarvan, zulks doet, gestraft zal worden met eene verdikking van de voeten, die den dood ten gevolge heeft. Nog eene menigte andere voorbeelden van koin zouden hier opgenoemd kunnen worden. Deze twee kunnen echter voldoende worden geacht, om ons met den aard en het wezen van het koin bekend te maken.

Schijnbaar met het koin verwant, doch in het wezen der zaak ten zeerste daarvan verschillend, is het sasi. Het sasi is eene godsdienstige handeling, waarbij men zijne grondbezittingen, doessoens, tuinen, enz., gedurende een bepaalden of onbepaalden tijd voor den mensch ontoegankelijk verklaart en aan het Opperwezen toewijdt. Het teeken van sasi bestaat gewoonlijk in eenige palmtakken op de meest zigtbare plaatsen aangebragt. Het sasi is in verscheidene gevallen verpligt gesteld. Zoo is het b. v. voor elkeen pligt, om vóór den oogst zijne tuinen, voor een' zekeren tijd, sasi te verklaren; zoo is het verder voor de gezamenlijke eigenaren van eene sagoedoessoen pligt om op die doessoen, alvorens daaruit sagoe te kloppen, voor eenen bepaalden tijd het sasi te leggen. Bij het in bezit nemen van woeste gronden, is het eveneens pligt, alvorens tot het ontginnen daarvan over te gaan, den grond voor eenen zekeren tijd sasi te verklaren. Hier vertoont zich het sasi van zijne meest karakteristieke zijde; niet zoo zeer door het feit van eerste ontginning verzekert men zich van het bezit van woeste gronden, maar zulks geschiedt reeds door het opleggen van het sasi. Immers de persoon, die het sasi heeft opgelegd, is alleen bij magte dat weder op te heffen.

Omtrent de beteekenis van het sasi ben ik niets met zekerheid te weten kunnen komen. Uit de omstandigheid echter, dat door het opleggen van het sasi op gronden, tuinen, doessoen's, enz., alle regten van den mensch daarop stilstaan en het Opperwezen als het ware als eigenaar daarvan optreedt, meen ik te kunnen afleiden, dat het sasi niets anders is als een huldeblijk aan het Opperwezen als Oppermagtig eigenaar van den grond. Nog meer waarschijnlijkheid krijgt dit vermoeden, wanneer men daarbij het hierboven vermelde feit

in aanmerking neemt, hoe het namelijk verpligtend is, om alvorens tot de ontginning van woeste gronden over te gaan, die voor een' zekeren tijd sasi te verklaren. Ik meen ook hierin eene erkenning te zien van het Opperwezen als oppermagtig eigenaar van den grond. Het is immers of men door deze handeling zich als het ware in de herinnering wil terug roepen, dat het regt, hetwelk men als lid der fenna op den grond kan uitoefenen, slechts een uitvloeisel is van een door de fenna zelf aan het Opperwezen ontleend regt m. a. w. dat het eigendomsregt der fenna op den grond geen souverein, maar slechts een gedelegeerd regt is. Zoo deze beschouwing werkelijk ten grondslag van het sasi heeft gelegen, zeker is het dan dat zulks in den loop der tijden grootendeels verloren gegaan is en het sasi langzamerhand geheel zijn oorspronkelijk karakter verloren heeft. Het sasi biedt, bij den buitengewonen eerbied, dien men daarvoor koestert, den Alfoer een uitstekend middel aan om zijne aanplantingen, tuinen, doessoen's, enz., tegen berooving te beveiligen en is dit wel geheel het hoofddoel geworden, waarom men zoo dikwijls daarop het sasi legt.

d. SANANE.

Onder den collectieven naam van Sanane verstaat men geesten, die in bepaalde bergen, riviermondingen, rotsen enz. hun verblijf houden. Deze geesten hebben de eigenschap, om, daartoe opgeroepen, in bepaalde personen, welke met hen in eene bijzondere betrekking staan, op te stijgen en die personen alsdan de gave der prophetie, der geneeskunde en dergelijke meer mede te deelen. Deze geestenbezwering heeft aldus plaats.

De geestenziener laat voor zich eenig wierook of welriekende damar ontbranden, terwijl hij in eene hurkende houding zich op den grond nederzet. Onder het slaan der tifa's, roepen nu de omstanders de Sanane, welke men verlangt, bij name aan en verzoeken haar, met allerhande vleijende bewoordingen, toch in dien persoon te willen stijgen. Na eenigen tijd, hetgeen van de meerdere of mindere goedwilligheid van den geest afhangt, beginnen de voeten en de handen en daarna het geheele ligchaam van den geestenziener in eene sterk zenuwachtig trillende beweging te geraken, terwijl hij allerhande onverstaanbare woorden op eene zangerige wijze prevelt. Dit is het teeken van de nadering van den geest. Al sneller en sneller en luidruchtiger wordt nu het slaan op de tifa's. Plotseling springt de geestenziener, welke gedurende al dien tijd in dezelfde hurkende houding en met de handen het gelaat bedekkend, op den grond is blijven zitten, overeind en begint op de maat der muziek in het rond te springen en te dansen. Dit is het bewijs, dat de geest zich van zijn medium heeft meester gemaakt. Het is een verschrikkelijk gezigt den geestenziener alsdan met loshangende haren en verwrongen gelaats-

trekken in vervoering in het rond te zien springen, totdat hij bewusteloos op den grond nedervalt. Alsdan is de gemeenschap met de Sanane daargesteld. Nadat de geestenziener weder van zijnen bewusteloozen toestand bijgekomen is, kunnen de vragen, welke men aan de Sanane wenscht te doen, worden voorgelegd. Men moet echter vooraf den geest gunstig stemmen en worden tot dat einde aan den geestenbezweerder sirih en pinang aangeboden. Hij is het echter nu niet meer, die een en ander gebruikt, maar het is de Sanane, welke zulks doet; het is de Sanane, die eet, het is de Sanane, die spreekt en verder alles doet, doch zich daartoe van de organen van den geestenbezweerder bedient. De hier beschrevene geestenbezwering heet ĕmkehal; de geestenbezweerders heeten ĕswohi. Dikwijls gebeurt het dat niet één, maar twee, drie, ja zelfs meer Sanane's worden opgeroepen, immers des te zekerder is men dan van de uitkomst. Het hierboven beschreven proces herhaalt zich evenzoo vele malen als er geesten worden opgeroepen. Elke nieuwe geest, die opstijgt, doet zich aan eene andere zangwijze kennen. Heeft men niets meer van de geesten te vragen, dan verzoekt men deze met even zoovele beleefde woorden, om weder weg te gaan. De geestenziener geraakt na een poosje weder in stuiptrekkende bewegingen en valt weder in zwijm. Dit is het bewijs, dat de Sanane het ligchaam verlaten heeft. Na eenige oogenblikken komt de geestenziener weder bij en wordt door belanghebbenden met eenig lijnwaad voor zijne moeite beloond (29).

De geneeskunde of liever ziektebezwering staat met het voorgaande in een naauw verband. De zieke wordt voor den geestenziener gebragt en dezen alsdan gevraagd naar den aard en de oorzaak van de ziekte en naar de middelen, welke ter herstelling moeten worden aangewend.

e. BIJGELOOVIGHEDEN VAN VERSCHILLENDEN AARD.

De Alfoer gelooft aan eene menigte booze geesten, wier invloed hij tracht te keeren door het dragen van talisman's, siwi geheeten, meestal bestaande uit de wortels van bepaalde planten, of door zich het ligchaam met olie te besmeren. Deze olie, niwae penimoel geheeten, is eenvoudig klapperolie. Zij moet echter, om de vereischte werking tegen de booze geesten te kunnen uitoefenen, door jonge ongehuwde meisjes vervaardigd en gedurende een zekeren tijd in een fleschje in de hoema koin opgehangen zijn.

Onder deze booze geesten bekleeden moeli en kesan eene voorname plaats. Wat eigenlijk moeli en kesan zijn, ben ik niet met zekerheid te weten kunnen komen. Eene definitie daarvan werd mij niet gegeven, hetgeen ook wel moeijelijk verwacht kan worden. Zooveel meen ik uit de mij daaromtrent gedane mededeelingen te kunnen opmaken, dat de moeli en kesan booze geesten zijn, waarvan de mensch zich bedienen kan, ten einde anderen ongeluk-

ken, voornamelijk ziekten, te bezorgen. Elkeen heeft zijn moeli of kesan; de mannen hebben een moeli, de vrouwen een kesan. Het komt er slechts op aan te weten, op hoedanige wijze men er zich van bedienen moet. Hoe het echter in den godsdienst van den Alfoer en volgens de leer van Nabiata verboden is van moeli en kesan gebruik te maken, hebben wij hierboven reeds gezien. In het algemeen gelooft de Alfoer, dat elke ziekte en de meeste sterfgevallen veroorzaakt worden door de werking van moeli of kesan. Bij elk sterfgeval moet dan ook worden onderzocht of de overledene een natuurlijken dood gestorven is, dan wel of de dood een gevolg is geweest van de werking van moeli of kesan. Hoedanig dat onderzoek verrigt wordt, zullen wij hier beneden bij de behandeling van de wijze van begrafenis zien. Ook op de andere Moluksche eilanden is het bijgeloof algemeen, dat vele ziekten en ook dikwijls de dood het gevolg zijn van de werking van booze geesten (Cfr. Bijdragen v. h. Kon. Inst., 3de volgreeks, Dl. III, blz. 160).

Nog een paar andere booze geesten, tegen wier invloed men ten zeerste beducht is, zijn de skikit en gasit. Ook deze worden door den mensch gebezigd ten einde anderen menschen ziekten, of andere ongelukken te bezorgen. Niet iedereen echter verstaat de kunst om van skikit of gasit gebruik te maken; slechts weinigen zijn in de mysteriën daarvan ingewijd. Overigens ben ik omtrent deze beide booze geesten slechts dit te weten kunnen komen, dat zij bij voorkeur zich in de gedaante van den boomkikvorsch vertoonen. Is b. v. iemand ziek en hoort men in zijne nabijheid het gekwaak van den boomkikvorsch, dan kan men er vast van overtuigd zijn, dat een skikit of gasit de ziekte veroorzaakt heeft. Wij zullen hierbeneden zien, hoe bij de begrafenis ook onderzocht wordt, of de dood een gevolg is geweest van de werking van skikit of gasit. Het geloof in de skikit en gasit schijnt alleen bij de Alfoeren van de Noorder-regentschappen te bestaan.

Wij hebben hierboven gezien, hoe de Alfoer zijne tuinen, doessoen's, enz., weet te beschermen door daarop het sasi te leggen en hoe deze handeling, welke oorspronkelijk wel een dieperen zin en beteekenis zal gehad hebben, langzamerhand geheel ontaard is in een middel om eigendommen tegen berooving te beveiligen. Een ander, zeker meer oorspronkelijk, hoewel minder vermogend, middel om zulks te doen, biedt het kanwakit aan. Het kanwakit komt geheel overeen met wat men in het Maleisch der Molukken mata-kao pleegt te noemen. Het komt bij den Alfoer van Boeroe in de hoofdzaak hierop neêr, dat men aan het te beschermen voorwerp een uit gaba-gaba of hout gesneden beeld van het een of ander dier, meestal van den krokodil ophangt en onder bepaalde ceremonien de bezwering uitspreekt, dat hij, die zich verstout dat voorwerp aan te raken, door een krokodil verslonden zal worden.

f. BEGRAFENIS.

Is er iemand overleden, dan moet, alvorens tot de begrafenis over te gaan, onderzocht worden aan wien zulks geweten moet worden. Immers, behalve dat Opo Geba Snoelat den mensch kan doen sterven, kan de dood ook veroorzaakt worden door de werking van booze geesten, van moeli of kesan, van skikit of gasit. Dit onderzoek heeft op de volgende wijze plaats.

Onmiddellijk nadat iemand gestorven is, wordt het lijk gewasschen, in lijnwaad gewikkeld en in een bak geplaatst, sisan geheeten, van boomschors vervaardigd. Onderwijl is er een paal in den grond gestoken van den matkoefoet-boom (mal. kajoeradja). Vier mannen nemen nu den bak op en gaan daarmede tegenover den paal staan, op een afstand van drie of vier passen daarvan verwijderd. Deze dragers moeten echter vooraf een eed afleggen om zich onder de handeling geheel lijdelijk te gedragen en niets te doen, waardoor het lijk of de sisan in beweging zou kunnen geraken. Een vijfde persoon, welke de bezwering doen moet, gaat nu naast het lijk staan en spreekt het volgende formulier uit: „Eh, Opo Nabiata! iko mahi dohina, kere dohina, loa saksi fili gebaro 'mtoewan doetoeoek mili-mili. Opo ina! Opo ama! iko mahi dohina, kimtoeoek mili-mili!", welk formulier vertaald aldus luidt: „O, Opo Nabiata! kom hier, sta hier (en) wees getuige over onze voorouders, dat door hen worde geantwoord naar waarheid. Gij (geesten der) voorouders! komt hier en worde door u geantwoord naar waarheid." Hierop het lijk met een stok, eveneens van den matkoefoet-boom, slaande, roept de persoon, welke de bezwering verrigt, uit: „Kae mata na! komata toeha ĕspanin fi retena, kotoeoek mili-mili," d.w.z. „Gij doode! zijt gij gestorven aan eene ziekte van boven, antwoord naar waarheid!" Blijft, zooals meestal het geval is, de sisan in rust, dan is zulks een bewijs, dat de dood niet het gevolg is van eene gewone ziekte en moet dus het onderzoek worden voortgezet. Terwijl wederom op het lijk geslagen wordt, wordt er gevraagd: „Kae mata na! komata toeha moeli, kotoeoek mili-mili!" dat vertaald wil zeggen: „Gij doode! zijt gij gestroven ten gevolge van de werking van moeli, antwoord naar waarheid." Blijft de sisan wederom in rust, dan herhaalt zich dezelfde ceremonie en wordt achtereenvolgens gevraagd of dan kesan of skikit of gasit den dood heeft veroorzaakt. Wanneer echter de persoon werkelijk overleden is ten gevolge van de werking van moeli, dan zal de sisan van zelf in beweging moeten geraken en de dragers voortslepende, tegen den paal stooten. Gewoonlijk wordt dezelfde vraag nogmaals en nogmaals herhaald, om des te meer zekerheid te erlangen. Heeft de sisan op deze herhaalde vragen telkens tegen den paal gestooten, dan is het boven allen twijfel verheven, dat eene moeli den dood heeft veroorzaakt. Alsdan moet er nog worden onderzocht wiens moeli zulks heeft gedaan. Dit onderzoek wordt op dezelfde wijze verrigt. Eerst wordt er gevraagd tot welke foegmolin die persoon be-

hoort, dan tot welke fenna, vervolgens tot welke hoemalolin. Is men zoover gekomen, dan worden van die hoemalolin al de bewoners een voor een opgenoemd, totdat de sisan, door tegen den paal te stooten, den waren persoon heeft aangewezen. Deze bezwering heet Oifatan of Pahafatan en wordt bij elk sterfgeval uitgevoerd, alleen bij dat van kleine kinderen uitgezonderd (30).

Hij, die door het oifatan of pahafatan aangewezen is als de persoon, wiens moeli of kesan of skikit of gasit den dood heeft veroorzaakt, is verpligt aan de naaste bloedverwanten van den overledene eene schadevergoeding uit te keeren. Deze schadevergoeding, ĕtnofo geheeten, wordt op eene eigenaardige wijze bepaald; het hoofd wordt berekend tegen een grooten schotel, de beide armen tegen twee bijlen, de beide beenen tegen twee speren, de ruggegraat tegen een zwaard en de ribben ieder tegen een stuk wit linnen ter lengte van één vadem.

Na het oifatan of pahafatan gaat men tot de begrafenis over. Deze geschiedt zonder eenige plegtigheid. Het lijk wordt gewoonlijk in een weinig diepen kuil bijgezet. Bij enkele stammen heerscht de gewoonte om het lijk niet te begraven, maar wordt het op een stellaadje op eene afgelegene plaats in het bosch geplaatst. Op het graf wordt gewoonlijk een stok, met een doek daaraan gebonden, geplant.

III.

KLEEDING EN WAPENEN,

WONINGEN, WOONPLAATSEN EN HUISRAAD,

LEVENSWIJZE, SPIJS EN DRANK.

Bij de mannen bestaat de dagelijksche kleeding uit een kort baadje zonder mouwen, van boomschors vervaardigd, laboene-'sporot (31), en verder uit een langen, smallen gordel van geklopte boomschors, dien zij om de heupen winden en tusschen de beenen doorhalen en van voren met eene korte slip laten neerhangen, kamarot. Op het hoofd dragen zij een van tikar-blad vervaardigd versiersel, lastare-naha-l'oemoen (32).

Deze wijze van kleeding begint echter bij de strand-Alfoeren hoe langer hoe meer in onbruik te geraken. In den regel gaan de mannen nu gekleed in een korte broek, kata 'mkasar (33), terwijl het bovenlijf geheel ontbloot blijft; alleen bij feestelijke gelegenheden, trekken zij daarbij een kort katoenen baadje, laboene, aan, terwijl de lange haren in een hoofddoek, lastare, zamengebonden

worden. De hoofden dragen eene lange broek, kata-fit-remat (34) en een tot onder de kniën afhangende kabaja, kabaja-remat, waaronder veelal nog een borstrok.

Bij de vrouwen bestaat de dagelijksche kleeding eenvoudig uit een sarong, welke onder de armen wordt opgebonden, wagoene. Bij feestelijke gelegenheden dragen zij daarbij nog een lang katoenen baadje, laboene-remat, of eene lange kabaja. Kinderen loopen tot hun tiende of elfde jaar geheel naakt.

Bij mannen zoowel als vrouwen is het dragen van ringen om de polsen gebruikelijk, galan of orane, van één tot zes en meer. Deze ringen zijn in den regel van dik koperdraad vervaardigd of ook van schelpen en koralen. Om den bovenarm dragen de mannen nog banden van gevlochten rotan, sena of rata. De vrouwen hebben gewoonlijk het haar in een wrong, waarin haarspelden van hout, koper of zilver steken. Het dragen van oorringen, van schelpen of koperdraad vervaardigd, kapihi-lingan (35), is bij verscheidene vrouwen gebruikelijk.

De Alfoer is in den regel gewapend met een ruim één vadem langen en drie of vier duim dikken stok, gewoonlijk van ijzerhout vervaardigd, kambebat of bobot, die tot slaan dient en tevens om slagen af te weren, en die hij met groote behendigheid weet te gebruiken. Verder heeft hij de tenan, zijnde eenvoudig een anderhalf vadem lang, scherp gepunt bamboesriet, van de soort, die in het Maleisch boeloe-toei (bambusa longinodis) heet, en welke tot steken dient, en de kafratan, die uit een ruim één vadem lang stuk ijzerhout bestaat, aan welks uiteinde een, één of twee voeten lang, scherp gepunt stuk bamboe is vastgemaakt, en welke tot werpen dient. Meer algemeen wordt echter in de laatste tijden het gebruik van ijzeren speren (ehnero). Als wapens dienen verder langere of kortere hakmessen, katoewen, en eene soort van zwaarden kehet, waarbij een houten schild, salawako, wordt gebruikt. Het gebruik van geweren, senapan, wordt hoe langer hoe algemeener en verschillende stammen vooral die langs de Noord-kust, weten reeds zeer wel daarmede om te gaan.

De Alfoeren wonen niet in geregelde kampongs; de huizen staan in d bosschen heinde en verre verspreid, dikwijls op twee palen afstands en mee van elkander verwijderd. Op enkele plaatsen treft men echter gehuchten aa van vier, vijf of meer huizen, welke echter in niet de minste orde en da nog op vrij aanmerkelijke afstanden van elkander verwijderd staan. Zulk ee gehucht heet hoemalolin (36) en is in den regel in de nabijheid der strande gelegen (37).

De huizen dienen tot verblijfplaats van eene geheele familie, die dikwij uit twee, drie of vier gezinnen bestaat. De huizen worden onmiddellijk op de grond gebouwd. De omwandingen, die in den regel zeer laag zijn, worde

gewoonlijk van ineengenaaide nipahbladeren, of wel van boomschors gemaakt, ook wel, doch zeer zelden, van gaba-gaba (d. i. de bladsteel van den sagoe-palm). Vensters of iets van dien aard treft men er niet aan. Door een paar deuren ontvangt men licht en lucht en moet ook de rook zich een uitweg banen. De inwendige inrigting der huizen is zeer eenvoudig; zij bestaan eigenlijk uit een enkel groot vertrek, waar men langs de kanten even zoo vele kleine vertrekjes afgeschoten heeft, als er huisgezinnen aanwezig zijn. Vermeerdert het aantal huisgezinnen, doordat b. v. een der mannelijke leden van de familie in het huwelijk treedt, dan wordt er een nieuw vertrekje afgeschoten. Ook de ongehuwde, doch volwassene vrouwelijke leden der familie, hebben gezamenlijk zulk een vertrekje. De beschotten van deze vertrekjes bestaan uit nipahbladeren; dikwijls bezigt men eenvoudig gordijnen van grof katoen of van kadoet (eene soort stroomatten), om de kamers af te scheiden. De in het midden van de woning overblijvende ruimte dient tot slaapplaats van de kinderen en ook van de ongehuwde mannelijke leden der familie, en ook tot gemeenschappelijke kookplaats. Slechts zelden, en dan ook alleen bij de hoofden, vindt men een afzonderlijk afdakje voor keuken.

Het huisraad, hoemafein, is zeer eenvoudig en bestaat uit een rustbank van bamboe, met eene mat en eenige kussens, met drooge boombladeren gevuld. Dikwijls treft men deze laatsten in het geheel niet aan en worden eenige blokken hout, waarvan de randen eenigszins afgerond zijn, bij wijze van hoofdkussens gebruikt. Het verdere huisraad bestaat in eenige aarden potten en pannen, eene menigte borden, schotels, kommen van grof aardewerk, eenige bamboezen om water in te bewaren, een rijstblok met stampers, eenige manden tot het bewaren van rijst, djagoeng of andere levensbenoodigheden en een paar doozen of kisten om kleedingstukken in te bewaren. Bij de min gegoeden treft men dit alles niet aan en dienen vaak bamboezen tot het koken van eten.

De levenswijze is zeer primitief. De dagelijksche verrigtingen van den man bestaan, naar gelang van de omstandigheden, in het bearbeiden zijner djagoeng-, padi- of hotonvelden, in het planten van aardvruchten, suikerriet of tabak, het jagen, het sagoekloppen, het tappen van sagoeweer, het verzamelen van dammar, enz., waarbij hij gewoonlijk door de jongens wordt bijgestaan. De vrouw is met de huishoudelijke werkzaamheden belast, als het waterhalen, het koken, het spinnen en weven, het vlechten van matten en dergelijke. In het werk wordt zij gewoonlijk door de meisjes bijgestaan.

In de regentschappen, waar overvloedige sagoebosschen worden aangetroffen, als in die van Kajeli, Lisella, Loemaete, Waësama, bestaat het hoofdvoedsel van de bevolking uit sagoe. Men gebruikt de sagoe als papeda, door de sagoe eenvoudig in kokend water tot een pap toe te bereiden, of als oeha, door de

sagoe in bladeren gewikkeld op het vuur te roosten. De op deze wijze toebereide sagoe is ook de gewone teerkost op reis. In de overige regentschappen, waar geene of slechts weinige sagoebosschen worden aangetroffen, bestaat het hoofdvoedsel uit verscheidene soorten van aardvruchten, als batata, kembili, keladi, enz.. Deze aardvruchten worden, na geschild te zijn, in pisangbladeren gewikkeld en met een hoop steenen, welke van te voren gegloeid zijn, bedekt. Na een klein tijdsverloop worden deze steenen verwijderd en zijn de vruchten geschikt om te worden genuttigd. Ook vleesch wordt op deze wijze dikwijls klaar gemaakt. Rijst wordt slechts bij bijzondere gelegenheden gebruikt, evenzoo de hoton, eene soort van gierst. Het gebruik van dierlijk voedsel is niet algemeen. Varkensvleesch wordt slechts bij feestelijke gelegenheden gegeten. Op herten wordt veel jagt gemaakt, doch van het vleesch wordt dinding toebereid, die aan de handelaren wordt verkocht. Veelvuldig wordt echter gebruik gemaakt van het vleesch van den Koesoe (cuscus sp.). Het gebruik van zout is verre van algemeen en de in de binnenlanden gevestigde stammen zijn van het gebruik hiervan dikwijls ten eenenmale verstoken. De gewone drank is water of sagoeweer. Van arak of andere spiritualiën wordt bij feestelijke gelegenheden gebruik gemaakt, dikwijls op eene onmatige wijze.

Bij groote schaarschte van levensmiddelen, welke bijna geregeld in elken oostmoesson in de regentschappen, waar geene sagoebosschen worden aangetroffen, plaats vindt, voedt men zich bijna uitsluitend met pisang, suikerriet, pepaja (carica papaja), welke anders slechts tot versnapering dienen, of maakt men gebruik van wilde wortels en boombladeren (38).

Het kaauwen van pinang is zoowel bij mannen als vrouwen gebruikelijk. Evenzoo bij de mannen het rooken van tabak, tot dat einde in arengbladeren gerold. Het aanbieden van den pinang is, even zooals elders in den Archipel, een bewijs van welwillendheid en beleefdheid.

IV.

MIDDELEN VAN BESTAAN.

LANDBOUW EN NIJVERHEID.

In den landbouw vindt de Alfoer voornamelijk een middel van bestaan. De landbouw bestaat in de eerste plaats in de teelt van voedingsmiddelen, als rijst, vooral in de foegmolin 's Kajeli, Leiliali, Tagalisa en Lisella (39); hoton, eene soort gierst, in de foegmolin 's Togi, Massarete en bij de berg-Alfoeren van Lisella; aardvruchten, voornamelijk batata's, ook katela of oebi djawa geheeten, kembili en keladi, het Javaansche tales; in Massarete bestaat ook de teelt van aardappelen, hoewel niet algemeen (40). Van vruchtboomen wor-

den door den Alfoer voornamelijk aangeplant de pisang en de popaja. Suikerriet wordt ook veelvuldig verbouwd. Een kultuur, die voornamelijk door de Alfoeren van Massarete en Kajeli met voorliefde behandeld wordt, is die van tabak. De tabak van Boeroe is van uitmuntende hoedanigheid en op Amboina zeer gezocht. De productie is echter nog zeer gering en beweegt zich slechts tusschen een cijfer van 5000 à 6000 oude ponden.

De landbouw staat bij den Alfoer nog op een zeer lagen trap, ja, men kan zich bezwaarlijk eene ruwer begin daarvan voorstellen. Het kreupelhout en struikgewas wordt weggekapt en na een geruimen tijd gelegen te hebben, verbrand; de grond wordt daarop met een patjol (velen bezitten zelfs dit werktuig niet en gebruiken dan in plaats daarvan eene smalle houten schop) een weinig omgespit en omgewerkt, en wordt dan reeds voor de beplanting geschikt geacht. De tuinen (hawa) zijn veelal in de onmiddellijke nabijheid der huizen gelegen. Is dit niet het geval, dan bouwt de Alfoer zich een eenvoudig hutje (paparisan) in zijn tuin, waar hij, zoolang het gewas te velde staat, verblijft. Dit is zeer noodzakelijk om de aanplanting te bewaken tegen de wilde varkens en herten. Een nieuw ontgonnen veld wordt gewoonlijk drie of vier achtereenvolgende jaren gebruikt. Op het einde van dezen tijd kiest men een nieuw terrein tot ontginning en laat het oude gedurende een tweetal jaren of liever saisoenen braak liggen. (Braak liggende gronden = wasi). Omtrent de uitkomsten van den landbouw bij den Alfoer zijn reeds door den Heer Willer in zijn bekend werk wetenswaardige bijzonderheden medegedeeld, waarheen ik den lezer verwijs. De veeteelt bij den Alfoer bepaalt zich tot het aanfokken van varkens.

Een ander middel van bestaan is de jagt op herten en wilde zwijnen, waarvan het vleesch in dunne lappen wordt gesneden, en, met zout ingewreven en gedroogd, als dinding in den handel komt. De Alfoer verkoopt de dinding bij eikor's, dat is het vleesch van een geheel beest behalve den gewonen afval en gewoonlijk uit dertien groote en kleine lappen bestaande. Vooral de Alfoeren van de regentschappen Leiliali, Lisella en Tagalisa en ook die van Togi maken veel werk van de jagt en het bereiden van dinding. De jagt is eene soort van drijfjagt met honden en waarbij de jagers met speren gewapend zijn. Tegenwoordig bedient men zich echter vrij algemeen, althans aan de Noordkust, van geweren. Men vangt de herten ook wel met strikken of door middel van randjoe's, scherp gepunte stukken niboeng, welke met eene helling van 30 à 35 graden in den grond gestoken worden.

Hoewel de zeeën, welke het eiland Boeroe omringen, buitengewoon rijk zijn aan visschen, maakt de Alfoer volstrekt geen werk van de visscherij. De reden hiervan moet wel gezocht worden in den buitengewonen afkeer en de vrees, welke de Alfoer in den regel voor de zee heeft. Zelden of nooit zullen zij in eene praauw gaan zitten, ja velen zijn er zelfs in het geheel niet toe te bewegen.

Het verzamelen van damar biedt aan de Alfoeren van de verschillende regentschappen, vooral die van Lisella, Waesama, Loemaëte en Leiliali, een ruim middel van bestaan. Door het maken van insnijdingen in den bast, vloeit de hars uit den boom, om, na een poosje in de lucht te zijn geweest, te verharden. Hoe gemakkelijk dus de damar op zich zelve van den boom te verkrijgen is, wordt het verzamelen daarvan zeer bemoeijelijkt doordat de damarboomen in den regel diep landwaarts in gelegen zijn en het transport naar het strand niet gemakkelijk is. Daar waar rivieren worden aangetroffen, maakt men voor den afvoer van vlotten gebruik.

In de foegmolin's Kajeli en Waesama, waar talrijke sagoebosschen worden aangetroffen, voorzien vele Alfoeren zich in hunne behoeften door sagoe te kloppen en te verkoopen. Op hoedanige wijze dit kloppen geschiedt, is reeds herhaaldelijk beschreven.

De tuinbouw, benevens de jagt, het verzamelen van damar en het kloppen van sagoe, welke laatste drie verrigtingen de Alfoer onder den algemeenen naam ëmentjari zamenvat, geschieden uitsluitend door mannen. De tijd, die aan de vrouwen van hare huishoudelijke bezigheden overblijft, wordt door haar voornamelijk besteed met het weven van lijnwaad. Het lijnwaad (aloen) vervaardigt men van de uiterst jonge, nog gesloten bladeren van eene soort van wilden pinangboom, ëslait geheeten. De bladeren worden met een mes geschrapt, ten einde daardoor van de vleeschdeelen te worden ontdaan, in reepjes gescheurd en na in verschillende kleurstoffen, vooral roode, zwarte en geele, te zijn gedompeld, in de zon te droogen gelegd. De kleurstoffen worden van boomschors verkregen. Zoo bezigt men o. a. voor zwarte kleurstof de bast van den mange-mangeboom (rizophora sp). Het weefstoestel (aloen-fein) is nog zeer primitief en bestaat uit de saete, zijnde een in twee gelijke helften gespleten stuk hout, en de boeroen, een stuk hout of bamboe, tusschen welke twee de kettingdraden of de schering wordt opgespannen; twee dunne stukjes hout, lolin en lolana, voor het verdeelen van den ketting; de sekan of het werktuig voor het inslaan (de steekspoel) en den toestel om de inslagdraden aan te drijven, die den vorm heeft van een zwaard en daarnaar ook kehet kaoe of houten zwaard wordt genoemd. Alvorens de kettingdraden tusschen de saete en de boeroen op te spannen, worden zij gelijkelijk op de lengte, die het te weven lijnwaad verkrijgen moet (in den regel van ruim vier Amsterdamsche ellen), afgesneden en de beide uiteinden van elk dier draden met elkaar verbonden. De draden worden dan naast elkander gerangschikt, tusschen de twee deelen, waaruit de saete bestaat, vastgeklemd en om de boeroen heen gebragt (42). De boeroen wordt nu aan twee in den grond geplante stijlen vastgehecht, terwijl de uiteinden van de saete door middel van een paar koorden aan een stuk hout, in den vorm van een juk, sarboko geheeten, worden bevestigd, waartegen de weefster met den rug aanleunt ten einde de schering daardoor gespannen te houden. Naar-

mate het weven vordert, wordt het afgeweven gedeelte telkens tusschen de twee deelen van de saete doorgehaald en vastgeklemd, zoodat de weefster het in hare magt heeft om de plaats, waar het reeds afgeweven doek begint, onder haar onmiddellijk bereik te houden, en de ketting langzamerhand over hare geheele lengte van inslagdraden wordt voorzien. Uit hetgeen hier omtrent het weeftoestel is opgemerkt, blijkt hoe gebrekkig de inrigting daarvan is. Het weven gaat dan ook uiterst langzaam. Voor een gewoon stuk lijnwaad, van eene breedte van ruim eene Amsterdamsche el en eene lengte van vier ellen, besteedt men een tiental dagen. Het lijnwaad is grof, doch zeer duurzaam en sterk. In den laatsten tijd gaat de weverij, bij den grooten invoer van Europeesch lijnwaad, zeer achteruit.

Een andere tak van nijverheid, welke ook door de vrouwen, hoewel minder algemeen, wordt uitgeoefend, is het weven van kadoet (stroolappen) en het vlechten van matten, als ook het spinnen. Tot dit laatste bezigt men de vezels uit de bladeren van den wilden ananas of uit den bast van den ganemoe (gnetum gnemon). Het toestel om te spinnen, tolon geheeten, is zeer eenvoudig en bestaat uit een halven bol of liever uit een bolvormig segment, van zwaar hout, meestal ijzerhout, vervaardigd. Loodregt op het middelpunt van het platte vlak van dit segment is een houten steel ter lengte van een paar palmen bevestigd, aan het uiteinde van een haak voorzien. Men draait alvorens van de te spinnen vezelen een eind garen tusschen duim en de beide voorvingers en bevestigt dit nu aan het haakje van den steel van den tolon. Door nu dezen steel snel tusschen de palmen van beide handen te rollen, deelt men aan het bolvormig segment eene draaijende beweging mede, zoodat dit, hoe gebrekkig dan ook, het rad van het spinnewiel vervangt en men beginnen kan met de vezelen af te spinnen, zoolang totdat de beweging eenigszins begint te verflaauwen, wanneer hetzelfde proces zich weder herhaalt.

Over den handel bij den Alfoer moeten wij ten slotte nog met enkele woorden spreken. Deze handel wordt voornamelijk gedreven met burgers van Amboina en is in den volsten zin des woords nog een ruilhandel. Geld is bij de Alfoeren niet gangbaar; alleen twee-en-een- halven- gulden- stukken worden nu en dan in ontvangst genomen, daar men deze wel als sieraden bezigt. De voornaamste producten van invoer zijn lijnwaden, potten en pannen, borden, schotels en kommen van grof aardewerk, geweren, kruit en lood, messen en dergelijke. Uitgevoerd worden tabak, rijst, hoton, damar, aardappelen en nu en dan ook varkens. De Alfoer is bijzonder kooplustig en gaat bij het handelen met de grootste onnadenkendheid te werk. De producten van jaren arbeids worden dikwijls in weinig tijds verruild tegen de waren, welke door de handelaren worden aangevoerd en welke deze, speculerende op den kooplustigen geest van den Alfoer en op diens kortzigtigheid, tegen niet zeer billijke prijzen van de hand zetten. Vooral op het bezit van lijnwaden en aardewerk is de

Alfoer bijzonder gesteld en men staat dikwijls verbaasd over de groote hoeveelheid stukken wit goed en chitsen en de massa borden, schotels en kommen, welke de Alfoer in zijn bezit heeft, zonder er het minste gebruik van te maken, doch die in zijne oogen het bewijs uitmaken van grooten rijkdom. De handel wordt alleen langs de kust gedreven en de handelaren begeven zich nooit in het binnenland. Er zijn langs de kusten bepaalde marktplaatsen, welke de handelaren gewoonlijk aandoen en waar zij dan geruimen tijd tot het drijven van hunnen handel verblijven. Deze marktplaatsen heeten wanangan's, welk woord letterlijk riviermonding beteekent. Voor verdere bijzonderheden betreffende den handel bij den Alfoer verwijs ik naar het bekende werk van den heer Willer.

V.

MUZIEK EN ZANG.

VOLKSVERMAKEN.

De Alfoer is een minnaar van muziek en zang. De gewone muziekinstrumenten zijn de toeba en de rabana, twee onderscheidene soorten van trommen uit een uitgehold stuk hout vervaardigd en met hertenvel bespannen. De toeba is ruim één voet lang en heeft eene middellijn van een half voet; de rabana, die van vreemde herkomst is, is plat en heeft een diameter van bijna één voet. Beide instrumenten worden onder den linkerarm gehouden en met de regterhand bespeeld, terwijl door met de linkerhand op het tromvel te drukken de klank gemoduleerd wordt. Van vreemden oorsprong zijn de gong's, groote metalen bekkens, die met een stuk hout, met linnen omwonden, worden aangeslagen, en de tataboewan's. De tataboewan bestaat uit een langwerpig vierkanten bak, waarin, in twee rijen, tien of twaalf metalen bekkens op twee slap gespannen koorden geplaatst zijn. Twee houten stokken, waarvan een der einden met katoen omwonden is, dienen om daarmede den aanslag te doen. Het geheel komt dus overeen met de bonang of kråmå der Javanen.

Bij geene andere gelegenheden dan bij feesten wordt er gemeenschappelijk gezongen. De gemeenschappelijke zang, inafoeka geheeten, is een beurtzang, die door mannen en vrouwen uitgevoerd wordt en door het slaan op de toeba en de rabana begeleid wordt. De mannen zijn daarbij tegenover de vrouwen op den grond gezeten. Een der mannen, bij beurten naar verkiezing, is telkens voorzanger en hetgeen hij zingt, wordt door de vrouwen in koor herhaald of beantwoord. Er bestaan twee soorten van inafoeka, n. l. de inafoeka leon (leon = vlakte) en de inafoeka kakoe (kakoe = berg). Het onderscheid tusschen die twee bestaat alleen in de melodie en in de wijze waarop daarbij op de toeba en de rabana wordt geslagen (43). De woorden van de inafoeka zijn zeer on-

beduidend en hebben meestal zin noch zamenhang. Dikwijls worden echter de woorden geimproviseerd en hebben de zangers dan gelegenheid om elkander te hekelen of om hunne geestigheden ten koste van den een of ander te berde te brengen. Bij de Mohammedanen te Kajeli is de inafoeka geheel in onbruik geraakt en is het zingen van maleische pantoen's in de plaats gekomen, hetgeen wel te bejammeren is, daar die pantoen's niet altijd even kiesch zijn, terwijl de inafoeka daarentegen geheel onschuldig is (44).

Wat de spellen betreft, noemen wij in de eerste plaats de lego, ook wel oekin of saba geheeten (45). De lego is eene soort van dans, die door mannen alleen uitgevoerd wordt. De dansers vormen een kring en bewegen zich, op de maat der muziek, langzaam en met kleine pasjes, steeds met den regtervoet vooruit en met dezen een weinig stampende, naar het midden van den kring, om na een drietal stapjes in die rigting te hebben afgelegd, zich op dezelfde wijze achteruit te bewegen. Naarmate de dans vordert, worden deze bewegingen sneller. Bij dezen dans wordt tevens gezongen, waarbij een der dansers voorzanger is en de anderen het gezongene in koor herhalen. Door de toeba wordt dit gezang begeleid. De woorden van de liederen, welke bij de lego worden gezongen, hebben meestal op de oude geschiedenis of op de oude legenden van het volk betrekking. Ik heb er wel gehoord, welke op de gebeurtenissen van 1657 zinspelen. De lego heb ik nooit bij de Alfoeren zelven zien uitvoeren; wel eens bij de Mohammedanen te Kajeli. Vroeger werd de lego gewoonlijk bij besnijdenissen uitgevoerd. Tegenwoordig geraakt dit spel ook al meer en meer in onbruik.

Van vreemden oorsprong, doch bij de bevolking zeer geliefd, is het menari, eene soort van dans, die door vrouwen en mannen wordt uitgevoerd op de muziek van de tataboewan, toeba's en gong's. Zij bestaat hoofdzakelijk in eenige, meer kunstmatige dan bevallige, bewegingen en verdraaijingen van de armen en de handen. De vrouwen mogen daarbij niet van plaats veranderen en alleen het ligchaam wordt bij haar, bijna onmerkbaar, op de maat der muziek op en neder bewogen. De mannen bewegen zich daarbij tusschen de vrouwen door.

Eindelijk vindt men nog bij den Alfoer eene soort van krijgsdans, die door mannen, met schilden en stokken gewapend, wordt uitgevoerd, onder begeleiding van toeba's en gong's.

VII.

HET STERKTECIJFER DER ALFOERSCHE BEVOLKING.

Op ultimo 1869 bestond de Alfoersche bevolking van Boeroe uit 7005 zielen, waaronder 2145 werkbare mannen. Eene meer gedetailleerde opgave dier bevolking vindt men in bijgaanden staat (Bijlage A).

Eene vergelijking van deze cijfers met die van vroegere jaren levert weinig resultaten op. Voor het cijfer der Alfoersche bevolking in 1845 werd door den Heer Willer opgegeven 3470 zielen, en voor dat in de jaren 1854 en 1855, door den Heer Bleeker, respectievelijk 6812 en 7521 zielen. (Zie Bleeker's Reis door de Minahassa, Dl. II, blz. 24). Dat men hier niet zoozeer aan eene spoedige toename der bevolking, als wel aan eene allengs toenemende betere kennis van het cijfer der bevolking heeft te denken, behoeft naauwelijks te worden gezegd. Uitgaande van het door den Heer Bleeker voor het jaar 1855 opgegeven sterktecijfer der Alfoersche bevolking van 7521 zielen, zou, in den tijd van 14 jaren, die bevolking met 516 zielen of met bijna 7% zijn achteruitgegaan. De jaarlijksche procentsgewijze vermindering van de Alfoersche bevolking tusschen 1855 en 1869 zou dan bijna 0.51 hebben bedragen. Ik ben echter van meening, dat het door den Heer Bleeker voor het jaar 1855 opgegeven sterktecijfer nog te laag gesteld is. De Alfoersche bevolking heeft toen zeker meer bedragen, zooals wij hieronder gelegenheid zullen hebben op te merken.

Dat de bevolking van Boeroe in vroegere tijden veel talrijker is geweest, valt wel niet te betwijfelen. De omstandigheid, dat er nu een zestal foegmolin's zijn, welke totaal ontvolkt zijn, wijzen van zelf daarop. Mij werd door de Mohammedaansche regenten te Kajeli, zoowel als door de Alfoersche hoofden herhaaldelijk verzekerd, dat het zielenaantal tijdens de komst der Oost-Indische Compagnie meer dan het tienvoudige van het tegenwoordige heeft bedragen. Welke de redenen geweest zijn van de bijzondere vermindering der Alfoersche bevolking in vroegere tijden, kan moeijelijk met zekerheid worden gezegd. Zeker is het echter, dat deze vermindering voor een groot gedeelte moet worden toegeschreven aan het exstirpatie-stelsel van de Oost-Indische Compagnie en vooral aan de wijze, waarop dit stelsel op Boeroe werd doorgedreven, hetgeen zooals bekend is niet is geschied, dan na een vijfjarigen strijd en ten koste van stroomen bloeds.

Als bijzondere oorzaken voor den achteruitgang den Alfoersche bevolking in de laatste tijden, wijzen wij voornamelijk op de gedurig zich op het eiland vertoond hebbende pokziekte en andere epidemiën, waaronder vooral hardnekkige moeraskoortsen en de cholera. De gedurende de jaren 1855, 1856 en 1857 geheerscht hebbende pokziekte, waarvan de Heer Bleeker ook gewag maakt, (Reis door de Minahassa en den Mol. Arch., Dl. II, blz. 16), heeft o. a. huiveringwekkende verwoestingen onder de Alfoersche bevolking aangerigt en duizenden ten grave gesleept, zoodat de bloote herinnering aan dien tijd den Alfoer nog heden ten dage met schrik en ijzing vervult. Vooral de regentschappen Massarete en Lisella werden door deze ziekte hevig geteisterd en de bevolking moet daar op eene onrustbarende wijze verminderd zijn. Volgens eene zeer aannemelijke opgave der hoofden, zou de Alfoersche bevolking door de

pokziekte met 1/3 verminderd zijn (46). Na de pokkenepidemie braken er hardnekkige koortsen onder de bevolking uit, welke in 1858 en 1859 voortduurden, en waaraan niet weinigen stierven. Eindelijk heeft de cholera, die in 1866 op Boeroe uitbrak, vele slagtoffers onder de Alfoeren gemaakt. Indien wij de verwoestingen, door de twee laatstgenoemde epidemiën onder de bevolking aangerigt, buiten rekening laten en alleen in aanmerking nemen den achteruitgang der bevolking door de pokziekte veroorzaakt, welke, zooals wij hierboven opmerkten, gevoegelijk op 1/3 kan worden gesteld, dan zou, onderstellende dat tusschen 1855 en 1869 geene andere mutatiën onder de Alfoersche bevolking hebben plaats gegrepen, het cijfer dier bevolking in 1855, vóór het uitbreken der pokkenepidemie, ruim 10,000 hebben bedragen. Het door den Heer Bleeker opgegeven sterktecijfer van 7521 zielen is dus, zooals wij hierboven reeds aanteekenden, alleszins te laag gesteld.

Afgescheiden echter van deze buitengewone oorzaken, staat het m. i. vast, dat de Alfoersche bevolking van Boeroe, onder gewone omstandigheden, jaar voor jaar, met langzamen, doch zekeren tred achteruit gaat. Zulks kan toch niet dan worden verwacht van een volk, dat in zulk eene ruime mate aan de ontberingen en ongemakken van een nomadisch boschleven blootgesteld is als de Alfoeren van Boeroe. Gebrek aan goede woning en ligging; slecht en ongenoegzaam voedsel, in den regel slechts bestaande uit aardvruchten; de omstandigheid van, bijna geregeld in elken oostmoesson, blootgesteld te zijn aan een volslagen hongersnood en zich dan moetende voeden met wilde wortels en boombladeren of met den inhoud van schelpen en horendieren; de verwaarloozing en verkeerde behandeling van jonge kinderen, waardoor de meesten sterven voordat zij hun tweede jaar hebben bereikt (47); dit alles zijn zoo vele redenen, welke den achteruitgang moeten bevorderen van eene bevolking, die uit een genus van menschen bestaat, dat op zich zelve reeds weinig levensvatbaarheid schijnt te bezitten.

AANTEEKENINGEN.

1. Ad pag. 2. Schrijver dezes was als ambtenaar ter beschikking bij het binnenlandsch bestuur in de residentie Amboina met de contrôle der afdeeling Boëroe belast.

2. Ad pag. 3. Alléén in de landschappen Massarete en Togi voeren de fermahoofden den titel van gebha; overal elders heeten zij matlea. Wij hebben deze benaming, als meer algemeen, ook in den tekst uitsluitend gebezigd.

3. Ad pag. 3. In het Maleisch der Minahasa komt het woord pĕrwies ook voor in de beteekenis van met de waarneming eener betrekking belast (Tijdschrift v. Ned. Ind. 1870, blz. 372.). Het wordt daar perwis gespeld.

4. Ad pag. 4. Etnate is de oorspronkelijk Alfoersche benaming op Boeroe. De Mohammedanen te Kajeli bezigen echter dit woord niet, maar gebruiken daarvoor in plaats algemeen het woord soa, dat op Boeroe niet inheemsch is.

5. Ad pag. 4. Fenlolin, eene zamentrekking van fumalolin, welk woord zamengesteld is uit ferma en lolin, dat groep, verzameling, vereeniging beteekent, is de oorspronkelijke benaming. Foegmolin (de heer Willer schrijft fogmorin) is zamengesteld uit foeg = land en molin = achter, en is dus de letterlijke vertaling van het maleische bĕlakang-tanah, het hollandsche achterland, achterwal. Reeds ten tijde van Valentijn was men gewoon de buurten rondom de Kajeli-baai, waar de Mohammedaansche bevolking van de verschillende deelen des eilands, ingevolge het tactaat van 1657, zich gevestigd hebben, uitsluitend met den naam van Boeroe, en al de overige deelen des eilands, onverschillig waar ook gelegen, met den naam van achterland, bĕlakang-tanah of foegmolin te bestempelen. Zoo sprak men b. v. van een bĕlakang-tanah of foegmolin Massarete, daarmede de fenlolin Massarete bedoelende, enz.. Door dit gebruik is het woord fenlolin langzamerhand geheel verdrongen en door het woord foegmolin vervangen, waarmee het nu geheel synoniem is. Wij hebben het woord foegmolin dan ook uitsluitend in den tekst gebezigd.

6. Ad pag. 5. Het zal niet ondienstig zijn hierbij te vergelijken hetgeen de heer Ludeking over het pella- of vriendschapsverbond bij de Oeliasser's, en bij de Oeli-siwa's en Oeli-lima's opmerkt (Bijdragen van het Kon. Inst., 1868, blz. 59.).

7. Ad pag. 8. Het is waarschijnlijk niet overbodig hier met enkele worden de gebeurtenissen in herinnering te brengen, welke aanleiding hebben gegeven tot het tractaat van 1657, dat zulk een grooten ommekeer heeft te weeg gebragt in de staatkundige gesteldheid van het eiland Boeroe. Toen in 1652 de O. I. Compagnie met den Sultan van Ternate, van wien Boeroe toenmaals eene onderhoorigheid was, een contract had aangegaan, tot uitroeijing der nagelboomen op laatstgenoemd eiland, kwam dit in opstand tegen dien vorst en geraakte dus ook in oorlog met de Compagnie. Eerst na een vijfjarigen strijd onderwierp zich Boeroe. De voorwaarden van het toen door de hoofden van Boeroe met de Oost-Indische Compagnie gesloten verdrag (4 October 1657) hielden hoofdzakelijk in:

a. Erkenning van de souvereiniteit van den Sultan van Ternate.

b. Erkenning van den Gouverneur op Ambon, als stadhouder des Sultans, en belofte om geene verbonden met andere vorsten aan te gaan.

Door deze twee bepalingen werd Boeroe dus schijnbaar weder onder Ternate gebragt, doch kwam daadwerkelijk onder het onmiddellijk gezag van de O. I. Compagnie.

c. Geheele exstirpatie van de nagelbosschen en belofte om geene nagelboomen meer aan te planten.

d. Al de hoofdplaatsen van Boeroe over te brengen naar de Kajeli-baai, alwaar ter hunner bescherming eene vesting zou worden gebouwd.

Aan deze bepaling is volledige uitvoering geschonken; de hoofden van Boeroe hebben, met hunne Mohammedaansche bevolking, hunne langs de kusten gevestigde hoofdplaatsen verlaten en hunnen zetel opgeslagen onder het geschut der vesting, door de Compagnie aan de Kajeli-baai opgerigt. De Alfoeren zijn de binnenlanden blijven bewonen. Het gezag over deze Alfoeren hebben de Mohammedaansche hoofden, ook na hunne vestiging aan de Kajeli-baai, blijven behouden, hoewel dit gezag toen, gelijk wij zulks in den tekst zullen zien, een geheel ander karakter begon aan te nemen.

8. Ad pag. 6. De verschillende negorijen aan de Kajeli-baai vormen eigenlijk slechts wijken van eene grootere negorij, de hoofdplaats Kajeli. De hoofden dier negorijen, hoewel djohoe's van de verschillende foegmolin's, zijn plaatselijk te Kajeli dus niets anders dan wijkhoofden. Zij voeren als zoodanig, evenals elders in de Molukken, den titel van radja, pati of orang kaja. Collectief heeten zij regenten. Van daar dat de foegmolin's wel eens met de benaming van Alfoersche regentschappen worden bestempeld. De regenten worden gekozen door de Mohammedaansche bevolking en benoemd door den Resident van Amboina, op den voet, voorgeschreven bij Art. 101—110 van het Reglement op het Binnenlandsch bestuur en dat der Finantiën in de Residentie Amboina

(Staatsbl. 1824, 19a). De betrokken Alfoeren worden bij de keuze van een nieuwen regent volstrekt niet gehoord.

9. Ad pag. 7. Volgens Valentijn kwan Boeroe onder de souvereiniteit der Ternataansche vorsten in het jaar 1511, tijdens het bestuur van Bajang Ula. Dit schijnt zonder veel tegenstand van de zijde der bevolking te zijn geschied. Alleen de foegmolin Kajeli heeft zich krachtig tegen de Ternataansche opperheerschappij verzet en het schijnt aan de Ternataansche vorsten ook nooit gelukt te zijn haar tot volkomene onderwerping te brengen. Althans, zoo de Alfoersche bevolking van de foegmolin Kajeli de suprematie van de Mohammedaansche Sultans van Ternate ten laatste heeft moeten erkennen, schijnt het, dat zij daarbij vrijdom van de schatting heeft weten te bedingen, waartoe de overige foegmolin's verpligt werden. Dat de overige foegmolin's al spoedig en zonder veel tegenstand te bieden, met de Ternataansche vorsten een verdrag van onderwerping en veiligheid hebben gesloten, meen ik daaruit te moeten opmaken, dat er bij de bevolking geenerlei verhalen bestaan, welke op een dusdanigen tegenstand wijzen, terwijl er van de, in veel vroegere tijden, tusschen de foegmolin's onderling gevoerde oorlogen, eene menigte verhalen bij de bevolking voortleven. Vóór de Ternataansche overheersching was de Islam op Boeroe wel bekend, doch had er nog weinige vorderingen gemaakt. Eerst met die overheersching begon hij vasten voet op Boeroe te verkrijgen.

10. Ad pag. 9. Behalve het hoofdgeld — de tanate en de prestatie van persoonlijke diensten — treft men op Boeroe geene andere schatting aan, die ons aan de souvereiniteit van de Mohammedaansche vorsten van Ternate over dat eiland doet denken. A priori laat zich dat reeds aannemen. Immers aan de Alfoersche bevolking van Boeroe werd, bij het door haar met den Islam gesloten verdrag van onderwerping en veiligheid, het privaat eigendom harer landen volgens hare opvatting gelaten, blijkbaar daaruit, dat wij haar tot den huidigen dag in het uitsluitend genot harer gronden zien, volgens hare oude voorvaderlijke instellingen. Staatsregterlijk schijnt dan eigenlijk Boeroe ook nooit tot den Islam te hebben behoord, doch tot die kategorie van landen, in het publiek regt der Moslemen bekend onder den naam van „in bewaring genomen landen", d. w. z. landen, die in algemeenen zin nog tot het verblijf van den oorlog (dar 'l-harb) behooren, die dus nog aan het vuur van den heiligen krijg zijn blootgesteld, doch die, door het opbrengen van eene zekere schatting, zich jaarlijks den aanval afkoopen. Zoeals bekend is, kan volgens het publiek regt van den Islam, aan dergelijke landen geene andere schatting dan de djizjah worden opgelegd. Ik wijs hier speciaal op met het oog op de tegenstelling, die Boeroe in dit opzigt met de naburige Soelaeilanden maakt, waar de Ternataansche heerschappij zich volledigcr heeft doen gelden. Mag ik de mededeelingen van den Sengadji van Fagoedoe (een dorp op het eiland Soela-besi ge-

legen), dien ik eens hierover hoorde, gelooven, dan betalen de heidensche inwoners van de Soelaeilanden aan de Ternataansche vorsten, behalve de vaste jaarlijksche schatting, waartoe ook het Mohammedaansche gedeelte der bevolking verpligt is, nog eene andere buitengewone, welke met den overgang tot den Islam vervalt. Wij vinden dus hier de djizjah terug en daarnaast eene andere schatting, die blijkbaar niet op den persoon, maar op den grond rust en door de bevolking vermoedelijk wordt opgebragt als eene vergoeding voor het vruchtgebruik, dat zij van den grond maakt. Ik ben uit een en ander zeer geneigd de gevolgtrekking te maken, dat, hoewel de bevolking der Soelaeilanden, bij hare onderwerping aan de Mohammedaansche vorsten van Ternate, in het bezit is gelaten van hare gronden, onder de verpligting van daarvoor eene schatting te betalen, het eigendom daarvan haar toch ontnomen is, en die gronden, in den staatsregterlijken toestand van wagf, aan den Islam zijn gekomen. Het spreekt van zelf, dat deze gevolgtrekking slechts een vermoeden is, waaraan ik volstrekt geene waarde wil toekennen, te meer daar ik niet kan beoordeelen in hoeverre de mededeelingen ter zake van den Sengadji van Fagoedoe juist zijn. Het is overigens zeker niet onbelangrijk te onderzoeken, hoe weinig practisch nut ook op zich zelf van zulk een onderzoek te verwachten is, in hoeverre de door de bevolking van de aan het gezag van de Islamsche vorsten van Ternate en Tidore onderworpen landen, op te brengen schattingen, zich uit den Heiligen Oorlog laten verklaren, en in welken regtstoestand die landen ten opzigte van den Islam verkeeren (Cfr. Prof. Veth: de Heilige Oorlog in den Indischen Archipel, in het Tijdschrift voor Ned. Indie, 1870, blz. 167 vlg). Dat de Ternataansche vorsten overigens er nog heden ten dage op uit zijn om, met terzijdestelling van de bestaande volksinstellingen en landsgebruiken, het landbezit in hun gebied, volgens de Mohammedaansche wetten te regelen, getuigt de heer van der Crab: De Moluksche eilanden, blz. 293.

11. Ad pag. 11. Voor dergelijke zware misdrijven zouden de Alfoeren voor den gewonen landraad te Kajeli teregt moeten staan, behoudens de gevallen omschreven bij Art. 30 van het Reglement op de regterlijke instelling en de regtspleging onder den inlander te Amboina en onderhoorigheden (Staatsbl. 1825 no. 10), die voor den grooten landraad te Amboina worden beregt. Sedert het in werking treden van bedoeld Reglement heeft, voor zoover ik zulks heb kunnen nagaan, slechts eens het geval zich voorgedaan, dat een Alfoer voor den landraad te Kajeli te regt stond, en wel ter zake van het plegen van eene zware mishandeling van zijne huisvrouw.

12. Ad pag. 11. Het is hier de plaats om kortelijk het een en ander omtrent de uitspraak der Alfoersche woorden in den tekst voorkomende, mede te deelen:

Bij tweelettergrepige woorden valt de klemtoon op de eerste lettergreep, wanneer deze met een klinker gesloten is, als in: geba (mensch), fina (vrouw), lolin (groep), kehet (zwaard) enz.. Sluit de eerste lettergreep echter met een medeklinker, dan valt de klemtoon op de tweede lettergreep, als in: gebha (fermahoofd), finha (echtgenoote), ferwies (het tweede fermahoofd), gammi (aldus) van gama (als) en ni, het aanwijzend voornaamwoord: dit, falngan (benoemen) enz.. Ik heb slechts één woord ontmoet, dat eene uitzondering op dezen regel maakt. Het woord ferma n. l. heeft den klemtoon op de eerste lettergreep, hoewel deze gesloten is. Bij meerlettergrepige woorden valt de klemtoon onveranderlijk op de voorlaatste lettergreep, als in: hennolon, foegmolin, rahisin, enz..

Omtrent de uitspraak der medeklinkers valt weinig te zeggen. De *f* wordt zeer scherp uitgesproken. De *g* heeft den klank van de hoogduitsche *g* en wordt zelfs op het einde van een woord of van een lettergreep scherper uitgesproken, zoodat de klank veel overeenkomst met dien van de *k* heeft, als in: foegmolin, enz.. De *h* wordt als in het hollandsch uitgesproken, dus: hoema, enz. In sommige woorden wordt de *h* echter scherp uitgesproken en zweemt de klank daarvan zeer naar dien van de hollandsche *g*, als in kehet (zwaard), kehan (keel), enz. Vaste regels zijn hieromtrent niet op te geven, doch voornamelijk schijnt dit het geval te zijn, wanneer de *h* bij het begin van een gesloten lettergreep staat. De *ng* wordt als in het maleisch uitgesproken.

Wat de uitspraak der klinkers betreft, zoo levert die van de *a* en *i* geene moeijelijkheden op. De *a* heeft in gesloten lettergrepen eene korte en in open eene gerekte uitspraak. De *i* klinkt in open lettergrepen als *ie* en in gesloten als eene zeer snel uitgesproken gesloten *e* in het hollandsch, als in: rahisin, enz.

De *e* heeft op het einde van een woord, zoowel één- als meerlettergrepig, den klank van de fransche *è* (*e*- accent grave), dus: be (zeggen), tine (zien), rake (wanneer, indien), rahe (grond), enz. In het midden van een woord, op het einde van een lettergreep, heeft de *e* den klank van de fransche *è* (*e*-accent grave) of *é* (*e* accent aigue), en wel naardat de volgende lettergreep eene geslotene of opene is, dus: kèsan (eene soort van boose geest), bèbat (eene soort van wapen), géba (mensch), enz.

De *o* op het einde van een woord, zoowel één- als meerlettergrepig, heeft den klank van de gesloten *o* in het hollandsche woord: lot, wordt echter nog korter uitgesproken en komt eenigszins de Javaansche *å* nabij, als in: mo ĕtnofo, poto, enz. In het midden van een woord, op het einde van een lettergreep, wordt de *o* kort uitgesproken, als de *o* op het einde van een woord, of is gerekt, als de *o* in het hollandsche woord: sloten, naardat in de volgende lettergreep al dan niet eene *o* voorkomt, als: pato, uitspr. påtå, koton, uitspr. kåtŏn, etnofo, uitspr. etnåfå, molin, uitspr. mōlin, mohe, uitspr. mōhe, enz.

De zamengestelde klanken *oi*, *ai* en *ae* moeten meer of minder vereenigd worden uitgesproken, zonder ze daarom tweeklanken te kunnen noemen, als: koin, wae, eslait, enz.

13. Ad pag. 12. Bij den Alfoer van Ceram geschiedt de eedsaflegging op eene dergelijke wijze (Van der Crab, de Moluksche eilanden, blz. 219 en 220). Evenzoo vinden wij deze eedsafleging terug bij de Alfoeren van Noord-Halmaheira (Willer, het eiland Boeroe enz., pag. 51), en ook bij de Timorezen (zie o. a. het in de Java-Bode van 20 December 1870, No. 299, voorkomende verslag van de onderwerping van de vorsten van Sonnebait en Ambenoe aan het Nederlandsche gezag.)

14. Ad pag. 13. Dat de fenna bij al de souvereine regten, welke zij op, den grond uitoefent, zich zelve het regt niet toekent om gronden te verkoopen kan geene verwondering baren, wanneer men zich herinnert, hoe bij meest alle primitive volken het regt tot het verkoopen van gronden geheel onbekend is. Sir John Lubbook, in zijn bekend werk „On the origin of civilisation and primitive condition of man", p. 311, zegt hieromtrent: „It does not necessarily follow that property in land involves the power of sale. . . We are too apt to forget that property in land, as a transferable mercantile commodity absolutely owned and passing from hand to hand like any chattel, is not an ancient institution, but a modern development, reached only in a few very advanced countries . . It may be said, of all landed tenures in India previous to our rule, that they were practically not transferable by sale; and that only certain classes of the better defined claims were to some extent transferable bij mortgage."

15. Ad pag. 13. Langs de kusten van Boeroe vindt men op verscheidene plaatsen Soelanezen gevestigd, die in de jongste tijden van hun eiland uitgeweken zijn, ten einde daardoor de drukkende lasten van de heerschappij van de vorsten van Ternate te ontloopen. Op twee plaatsen hebben deze immigranten geregelde kolonien gesticht, n. l. te Sawah, in de foegmolin Leiliali, en te Waelikoet, in de foegmolin Waesama. Op eerstgenoemde plaats bedroeg medio 1870 het aantal immigranten, waaronder zich echter ook verscheidene uitgewekenen van Noord-Halmaheira, vooral Galelarezen bevinden, 204 mannen, waaronder 165 werkbare mannen, 101 vrouwen en 110 kinderen, totaal 415 personen. Te Waelikoet was het aantal geringer en bedroeg toen ongeveer een 60 tal personen. De verhouding van deze kolonisten tot de Alfoeren is van zeer eenvoudigen aard en bepaalt zich alleen tot de betaling, jaarlijks na afloop van den oogst, aan de betrokken fenna's van de grondhuur. De verhouding tot het Europeesch bestuur te Kajeli werd tot dusverre niet geregeld, hoewel nu een tweetal jaren geleden reeds een daartoe strekkend voorstel bij het gewestelijk bestuur te Amboina werd gedaan. Zooals de zaken nu staan, maken de kolonisten, zonderling genoeg! een deel uit van het schutterij-corps te Kajeli. De hoofden worden door de kolonisten zelf gekozen, doch benoemd door den kommandant van de schutterij te Kajeli. Zij voeren den titel van sergeant of

korporaal. Alleen de kolonisten, welke te Kajeli zijn gevestigd, en hun aantal is zeer gering, presteren schutterlijke diensten. De overigen zijn contribuabel aan de schutterijkas aldaar. De jaarlijksche contributie bedraagt ƒ 5.32. Waaraan deze zonderlinge bepalingen hare kracht hebben ontleend, is mij niet bekend. Wettelijke voorschriften daaromtrent bestaan er, voor zoover ik weet, niet,

De Toelanezen, welke op Boeroe gevestigd zijn, houden zich voornamelijk met den landbouw bezig, vooral met den aanplant van rijst op drooge velden. Ook in de vischvangst vinden zij een middel van bestaan. Die, welke in de foegmolin Leiliali gevestigd zijn, verhuren hunne diensten dikwijls aan de kajoepoetih-olie fabrikanten. Zij zijn over het algemeen vlijtig en arbeidzaam, en hebben zich tot dusverre ook zeer rustig gedragen. In hun uiterlijk voorkomen verschillen zij in vele opzigten van de Alfoeren van Boeroe; zij zijn over het algemeen schooner van uiterlijk, vooral de vrouwen. Te Waelikoet hebben deze kolonisten eene nette kampong aangelegd. De huizen staan allen op palen en wijken in dit opzigt van de huizen der Alfoeren van Boeroe af, welke onmiddellijk op den grond worden gebouwd. De huizen hebben omwandingen van gaba-gaba, en zijn dikwijls met allerlei snijwerk versierd. In dit opzigt vinden wij ook een groot verschil tusschen de Alfoeren van Boeroe en de Soelanezen en de met dezen verwante bewoners van Celebes, in den meerderen kunstzin namelijk, welke zich bij deze laatsten openbaart.

De Soelanesche en Galelaresche kolonisten, waarvan hierboven sprake is, en die men niet alleen op Boeroe vindt, maar ook op de naburige eilanden Manipa en Boeano en ook op Ceram (zie o. a. van der Crab, de Moluksche Eilanden, blz. 184 en 185), moet men vooral niet verwarren met de zoogenaamde „zwervelingen van de Sultanslanden", waaronder zich ook vele Soelanezen en Galelarezen bevinden, doch die voornamelijk Tabellorezen en Kaoenezen zijn. Deze zwervelingen houden zich ook dikwijls langs de kusten van Boeroe op en houden zich bezig met de schildpad- en tripangvangst, doch maken zich ook veelvuldig aan zeerooverijen op kleine schaal schuldig.

16. Ad pag. 14. Op blz. 199 van zijn werk over het eiland Boeroe, maakt de heer Willer gewag van een verschil, dat er over den aard van het grondbezit van de foegmolin Tagalisa bestaat. Dit verschil, dat reeds van vóór 1657 dateert, komt hierop neêr, dat de regent van Leiliali beweert, dat zijn grondgebied zich westwaards uitstrekt tot Tandjong Wamasi, de oostelijke grens van de foegmolin Lisella, terwijl de regent van Tagalisa beweert, dat zulks niet het geval is, dat n. l. het grondgebied van Leiliali zich westelijk alleen uitstrekt tot aan de twee mijlen oostelijk van tandjong Wamasi gelegene tandjong Waleslesi en dat het de landstreek, tusschen die twee tandjongs gelegen, het regtmatig grondgebied van Tagalisa uitmaakt. De regent van Tagalisa baseert zijne aanspraken daarop, dat de aan zijn gezag onderworpen Alfoersche stammen

feitelijk het stuk land bewonen tusschen die twee aangegevene grenzen gelegen. De heer Willer meent dan ook, dat dit genoegzamen grond oplevert, om de aanspraken van Leiliali op het door de Alfoeren van Tagalisa bewoonde grondgebied voor vervallen te verklaren. Of de Alfoeren van Leiliali echter met deze schikking ingenomen zouden zijn, valt wel te betwijfelen. Immers wel degelijk worden door de Alfoeren van Leiliali en meer bepaaldelijk door die van de fenna Tengapi, op het door de Alfoeren van Tagalisa bewoonde grondgebied regten uitgeoefend; wel degelijk wordt door die fenna het stuk land, tusschen tandjong Wamasi en tandjong Waleslesi gelegen, beschouwd als een gedeelte van haar grondgebied, dat slechts door de fenna's Warhangan en Waekibo te zamen de foegmolin Tagalisa uitmakende (*), in bruikleen wordt bezeten. En dat de Alfoeren van Tagalisa zelf die regten van de fenna Tengapi erkennen, kan genoegzaam daaruit blijken, dat zij nog jaarlijks, na afloop van den oogst, aan deze fenna de rahe-koton opbrengen. Omtrent den oorsprong van deze verhouding van de Alfoeren van Tagalisa tot de fenna Tengapi moge het volgende dienen, hetgeen ik uit den mond van de betrokken fennahoofden heb opgeteekend. De Alfoeren van de fenna Waekibo zijn afkomstig uit de foegmolin Massarete, waar men nu nog eene fenna van denzelfden naam aantreft. In overoude tijden hebben die beide fenna's een geheel uitgemaakt, doch ten gevolge van oneenigheden, ontstond er eene scheuring; de ontevredenen verkozen een eigen hoofd, verlieten het voorvaderlijk grondgebied en vestigden zich, na eenig zwervens, op het grondgebied der fenna Warhangan in de foegmolin Lisella. Oneenigheden, welke er ten gevolge van deze vestiging in den boezem dier fenna ontstonden, noopten hen echter weldra hunne nieuwe woonplaatsen te verlaten. Verscheidene ontevredenen van de fenna Warhangan sloten zich bij de uitgewekenen van de fenna Waekibo aan en gezamenlijk vestigden zij zich op het gebied van de fenna Tengapi. Deze fenna wees hun de landstreek tusschen de tandjongs Wamasi en Waleslesi tot verblijfplaats aan. In den beginne erkenden de beide fenna's Warhangan en Waekibo het oppergezag van den djohoe van Leiliali. Korten tijd vóór het met de O. I. C. gesloten tractaat echter, toen een zekere Padjengel djohoe van Leiliali was, kozen de fenna's Warhangan en Waekibo zich een eigen djohoe en traden toen voor 't eerst als een afzonderlijke foegmolin op, welke foegmolin den naam van Tagalisa bekwam.

17. Ad pag. 14. Het eiland Boeroe is overdekt met de uitgestrektste houtbosschen, welke zich uren ver onafgebroken voortzetten en een rijkdom aan

---

(*) De heer Willer brengt ook de fenna Traha tot de foegmolin Tagalisa (Willer, blz. 199). Dit is verkeerd, daar de fenna Traha tot Leiliali behoort. De foegmolin Tagalisa bestaat alleen uit de fenna's Warhangan en Waekibo en de foegmolin Leiliali uit de fenna's Traha en Tengapi.

de kostbaarste houtsoorten bevatten, welke onuitputtelijk is te noemen. Den belangstellenden lezer verwijs ik naar de lijsten van de meest bekende houtsoorten, welke op het eiland Boeroe worden gevonden, voorkomende in het werk van den heer Willer, op blz. 224 en in de Bijdragen van het Koninklijk Instituut, 1868, blz. 110—112. Behalve houtsoorten, leveren de bosschen van Boeroe ook veel damar op, waaronder men de zoogenaamde mata koetjing ook aantreft. Vooral de bosschen in de foegmolin 's Loemaete en Waesama leveren veel damar op.

Men treft op Boeroe ook djatiboomen aan. Behalve op de vlakte, welke zich onmiddellijk achter de hoofdplaats Kajeli uitstrekt, vindt men nog djatiboomen te Waelea, eene plaats op een afstand van drie à vier uren roeijens van Kajeli verwijderd. De djatiboom is op Boeroe met inheemsch, maar werd door de O. I. C. aldaar aangeplant. Onder het eerste Engelsche tusschenbestuur (1796) deed de Resident Trogas van Guericke de bestaande boomen onderhouden en den aanplant uitbreiden. Zulks geschiedde ook onder het bestuur van den Gouverneur Cranssen, die eveneens aan die kultuur groote uitbreiding gaf.

Latere Gouverneurs volgden nog wel eenigen tijd zijn voetspoor, doch lieten eindelijk alles aan de natuur over. De djatiboomen op Boeroe worden als Gouvernements eigendom beschouwd. Zij zijn echter niet onder geregeld beheer. Alleen wordt door het plaatselijk bestuur toegezien, dat er geene aankappingen geschieden. Voor het overige zijn die bosschen geheel aan zich zelven overgelaten.

18. Ad pag. 14. Het is genoegzaam bekend, dat de sagoepalm het weligst tiert op moerasachtige of waterachtige plaatsen en zoo worden ook op het eiland Boeroe de sagoebosschen voornamelijk op de lage kustvlakten aangetroffen.

De voornaamste dezer vlakten is wel die, welke zich om de Kajeli-baai uitstrekt. De moerassen hier aanwezig, zijn zeer menigvuldig en strekken zich diep landwaards in. Hier worden dan ook de uitgestrektste sagoebosschen aangetroffen, waaronder er zijn, die wel een honderdduizendtal boomen bevatten, welke zoo digt op elkander staan, dat men naauwelijks een twintig schreden in het rond kan zien. De rijkdom aan sagoe, dien deze bosschen bevatten, is onuitputtelijk te noemen.

Behalve op de vlakte van Kajeli, worden nog sagoebosschen aangetroffen, hoewel bij verre na niet van die uitgestrektheid, op de vlakte van Bara, gelegen om de baai van dien naan op den Noord-Westhoek van het eiland; verder in de foegmolin's Loemaete en Waesama, op de Oost- en Zuid-Oostkust van Boeroe gelegen. Vooral in de foegmolin Waesama komen de sagoebosschen menigvuldig voor en zijn van vrij groote uitgestrektheid. Op de Noordkust (foegmolin's Leiliali en Lisella) zijn de sagoebosschen schaarsch en van zeer geringen omvang. Op de hooge westelijke deelen van het eiland (foegmolin's

Hoekoemina, Paloemata en Tomahoe) even als op de rotsachtige zuidkust (foeg-molin Massarete) worden in het geheel geene sagoebosschen aangetroffen.

19. Ad pag. 14. Gaba-gaba is de bladsteel van den sagoepalm. Het wordt tot verschillende doeleinden gebruikt, voornamelijk tot het maken van omwandingen van huizen. Van de bladeren van den sagoepalm vervaardigt men uitstekende dakbedekking.

20. Ad pag. 16. Het gadei-contract, zooals wij dat bij de Alfoeren van Boeroe aantreffen, komt volkomen overeen met het „ngagade sawah" bij de Javanen. Prof. Veth meent, dat het „ngagade sawah" eene instelling is, die tot den vóór-Islamitischen tijd opklimt, eene echt Polynesische instelling is. (Tijdschrift voor Ned. Indie, Augustus 1869).

21. Ad pag. 22. Het woord lawe beteekent oceaan, zee; aherat is blijkbaar eene verbastering van het Arabische achirat, toekomend leven. Ook de Alfoeren van Ceram gelooven aan eene plaats na den dood, die zij herat noemen (de Hollander, Land en volkenkunde, Dl. II, blz. 369).

22. Ad pag. 22. Van daar de benaming Opo Geba Snoelat, die vertaald wil zeggen: Heer der menschen, die opschrijft. Opo Heer, geba mensch en snoelat opschrijven, afbeelden.

23. Ad pag. 22. Ofschoon het woord basoenat, dat de Alfoer voor besnijdenis bezigt, blijkbaar het Maleische Soenat is, moet men daarom de besnijdenis niet aan den invloed van den Islam toeschrijven, maar is zij een oud Alfoersch gebruik, dat men ook bij andere heidensche stammen van den Archipel terugvindt. Zoo o. a. bij de Dajaks in de bovenlanden van Borneo's Zuider- en Ooster-Afdeeling (Perelaer, Ethnographische beschrijving der Dajaks, blz. 45-46), en hoewel niet zoo algemeen verspreid, bij de Alfoeren in de Minahasa (Graafland, de Minahasa, Dl. I, blz. 313). Ook bij de oude Alfoeren in de Gorontalosche landschappen schijnt dit gebruik te hebben bestaan, althans de heer Riedel, van de besnijdenis bij de tegenwoordige Mohammedaansche bevolking in dat gewest sprekende, meldt, dat bij de minderen, welke aan den Islam nog weinig gehecht zijn, bij de besnijdenis het oude „Alifoeroe" gebruik nog wordt gevolgd, om (evenals zulks nog bij de Alfoeren van Boeroe plaats vindt) het bovengedeelte van het praeputium geheel te kloven (Tijdschrift v. h. Bat. Gen. v. K. en W., Dl. XIX, blz. 134). Ook bij de Langa's en Rokka's, de heidensche bevolking van Midden-Flores, schijnt eene soort van besnijdenis te bestaan (Cfr. genoemd tijdschrift, Dl. IX, blz. 523).

24. Ad pag. 23. Nitoero is de pluralis van nito. Opo beteekent heer,

gebieder. Met deze benaming spreekt o. a. de Alfoer zijne regenten aan; ook oude en eerwaardige personen worden met deze benaming aangesproken. Ama en ina beteekenen vader en moeder; opo ina en opo ama beteekenen echter bepaaldelijk voorouders. Evenzoo de woorden amoro en inaro, de meervoudsvormen van ama en ina.

25. Ad pag. 23. De vereering van geesten en zielen der afgestorvenen vindt men bij verscheidene stammen in den Archipel terug, o. a. bij de bewoners van het eiland Boeano, waar kleine vaasjes of urnen, boeli-boeli geheeten, tot verblijfplaats dier geesten strekken (Med. v. w. h. Ned. Zend. Gen. Dl. IV, blz. 77 en volg.), bij de Alfoeren van West-Ceram, die de hulp der afgestorvenen inroepen, wier zielen volgens hunne voorstelling in de lucht, in de nabijheid der vroeger door hen bewoonde plaatsen, zweven (zie Tijdschrift v. h. Bat. Gen., Dl, XVI, blz. 156 en 180), bij de Alfoeren van Bolaäng Mangondou (Med. v. w. h. Ned. Zend. Gen., Dl. XI, blz. 256) en bij de Alfoeren in de Minahasa (Graafland, de Minahasa, Dl. I, blz. 99, volg.); verder bij de Alfoersche bevolking van Timor (de Hollander, Land- en Volkenkunde, Dl. II, blz. 528), bij de Tinember-eilanders en bij de heidensche bevolking van Loesong. Opmerkelijk is de overeenkomst in de benaming dier geesten, daar zij op Timor, evenals op Boeroe, nitoe's en op Doesong anito's heeten. Ook in den godsdienst der Batak's staat de vereering van de geesten der voorouders op den voorgrond (zie Tijdschrift v. N. I., 1870, blz. 288 en volg.) en in het algemeen kan men zeggen, dat dit het geval is in den godsdienst van alle Polynesische volken.

26. Ad pag. 24. De woorden nang'inaro en nang'amaro moeten eigenlijk zijn nango inaro en nango amaro. Nango is het bezittelijk bijvoegelijk voornaamwoord, 1e pers. enkelvoud.

27. Ad pag. 25. Zoo heb ik de uitdrukking lalen vertaald. Het woord lalen beteekent eigenlijk iets, hetgeen zich binnen iets anders bevindt, dat door iets anders omsloten wordt. Zoo beteekent lalen hart, pit eener vrucht, ook de inhoud van het een of ander, bv. van eene flesch, enz.

28. Ad pag. 27. Ook op Ceram, treft men vele plaatsen aan, die heilig zijn. Die plaatsen, tampat pamali of maon geheeten, worden ook als de geliefkoosde verblijfplaatsen van de zielen der afgestorvenen beschouwd en, even als op Boeroe, worden de offeranden aan de geesten op die plaatsen gebragt en moet men zich naar de plaatsen begeven, wanneer men die geesten raadplegen wil. De heer von Rosenberg deelt omtrent die tampat's pamali in Dl. XVI v. h. Tijdschrift v. h. Bat. Gen., blz. 179 en 180, eenige lezenswaardige bijzonderheden mede. Het poto en koin is overigens blijkbaar verwant met het pe-

mali der Maleijers, dat in het wezen der zaak gelijk staat met het taboe van Polynesie. Men vindt dit gebruik bij onderscheidene stammen van den archipel onder verschillende benamingen terug. De Alfoeren van de Minahasa noemen het posan, die van Bolaäng Mangondou poton, de Timorezen leo, de Makassaren Kassipali, de Dajaks pali of porik en dè Bataks roboe.

29. Ad pag. 30. Bij de Galelarezen en Tabellorezen (bewoners van het noordelijk schiereiland van Halmaheira) treft men eene soort van geestenbezwering aan, die met het hier beschrevene zeer veel overeenkomst heeft. De geesten heeten bij hen Sarane, de geestenbezwering soo-soo. De geestenbezweerders zijn daar niet, even als op Boeroe, alleen mannen, maar ook vrouwen, en deze worden zelfs bij voorkeur gebezigd. Ik heb meermalen, onder de op het eiland Boeroe gevestigde Galelarezen dergelijke geestenbezweringen gezien. Voor alles hetgeen de Galelarees onderneemt, raadpleegt hij de soo-soo, vooral als hij ten strijde moet trekken. In de uitspraak daarvan stelt hij een blind vertrouwen. Dergelijke bezweringen vindt men ook op de overige eilanden van den Archipel in meer of min gewijzigden vorm terug. De heer Willer maakt gewag van eene dusdanige geestenbezwering op Ceram en zegt, dat de geestenzieners (?) daar So-oe-So-oe heeten (Willer, het eiland Boeroe pag 18). Op het naburige eiland Boeano komt ook eene dergelijke geestenbezwering voor (Med. v. w. h. Ned. Zend. Gen., Dl. IV blz. 79-80). Onwillekeurig denkt men ook hierbij aan de bezweringen van de Sibaso's bij de Bataks, welke personen de mediums zijn tusschen den mensch en de geesten (Tijdschrift v. h. Bat. Gen., Dl. XVII, pag. 23). Vergelijk ook Tijdschrift v. h. Bat. Gen., Dl. XVIII, blz. 256-259 en Notulen v. h. Bat. Gen., Dl. IX, blz. 50-52, waar men beschrijvingen van geestenbezweringen aantreft, welke met die op Boeroe veel overeenkomst aanbieden.

30. Ad pag. 33. Ik kan niet nalaten hier als eene curiositeit te vermelden, hetgeen de Regent van Lisella mij vertelde, hoe hij n.l. verscheidene malen bij het uitvoeren der oifatan of pahafatan tegenwoordig is geweest, en, ten einde zich te overtuigen, of de sisan waarschijnlijk door de eene of andere list in beweging geraakte, deze zelf dikwijls vastgehouden heeft, doch hoe pal hij ook daarbij staan mogt, telkens, nolens volens, door de sisan met eene onweerstaanbare kracht naar den paal werd voortgetrokken. Velen zullen bij het lezen hiervan waarschijnlijk een ongeloovigen glimlach niet bedwingen kunnen. Hun voeg ik echter de woorden van Hamlet toe, die mij zelf te binnen schoten, toen ik den regent van Lisella het bovenstaande hoorde vertellen:

„There are more things between heaven and earth, Horatio,
„Than are dreamt of in your philosophy."

31. Ad pag. 33. Laboene, baadje en ĕsporot, toebereide boomschors.

32. Ad pag. 33. Lastare, doek, naha, van en oemoen, blad. De letter *l* voor het woord oemoen, is er welluidendheidshalve ingelaschtt.

33. Ad pag. 33. Kata, broek en ĕmkasar, Makassar, Makassaarsch. Dit kleedingstuk is van de Makassaarsche handelaren overgenomen en ontleent daaraan zijn naam.

34. Ad pag. 34. Fit, been en remat, lang.

35. Ad pag. 34. Kapihi, van het grondwoord pihi, hangen, lingan, oor.

36. Ad pag. 34. Hoema, huis en lolin, groep, vereeniging.

37. Ad pag. 34. Men vindt behalve de hoemalolin's of gehuchten, waarvan in den tekst melding wordt gemaakt, op Boeroe bij de Alfoeren twee geregeld aangelegde kampongs aan, n. l. Wabloi, gelegen aan de rivier van dien naam, zijnde een linker zijtak van de Waeapo (foegmolin Kajeli) en Oki, aan den mond van de gelijknamige rivier gelegen (foegmolin Waesama). Deze twee kampong's of negorijen werden onder het bestuur van den gouverneur der Molukssche eilanden, wijlen Jhr. C. T. Goldman, op diens last door de Alfoeren aangelegd, met het doel dezen aan eene meer geregelde maatschappelijke orde te gewennen. Deze dorpen zijn tot den huidigen dag blijven bestaan. Onder gewone omstandigheden zijn echter die dorpen verlaten en onbewoond. De Alfoeren zijn toch hunne hoemalolin's, als van ouds, blijven bewonen. Slechts bij een aangekondigd bezoek van het hoofd van plaatselijk bestuur, begeven zij zich naar die negorijen om er slechts, zoolang dat bezoek duurt, te verblijven en dan weder naar hunne hoemalolin's terug te keeren.

38. Ad pag. 36. Aan de slechte voeding moet zeker in de eerste plaats worden toegeschreven het algemeen voorkomen van huidziekten onder de Alfoeren van Boeroe. De heer Wallace merkt hier omtrent op: „The scurfy skin disease, so common among savages, has a close connexion with the poorness and irregularity of their living. The Malays, who are never without their daily rice, are generally free from it; the hill-Dyaks of Borneo, who grow rice and live well, are clean skinned, while the less industrious and less cleanly tribes who live for a portion of the year on fruits and vegetables only, are very subject to this malady (Wallace, The Malay Archipelago, vol II, p. 137).

39. Ad pag. 36. De teelt van rijst bij de Alfoeren geschiedt op drooge

gronden. De rijst is van geene zeer goede hoedanigheid; gekookt is zij hard en buitengewoon droog. Dat er op Boeroe uitmuntende gelegenheden bestaan tot het aanleggen van sawah's, vooral op de vlakte, welke zich om de Kajelibaai uitstrekt, heeft de heer Willer reeds voldoende aangetoond. In 1848 en 1849 werd de natte rijstkultuur dan ook door het Gouvernement met voorschotten aangemoedigd. In 1853 en 1854 en 1864 en 1865 werden weder pogingen aangewend om aan die kultuur eenige uitbreiding te geven. De resultaten van die bij herhaling aangewende pogingen waren zeer onbevredigend (Zie tijdschrift v. h. Bat. Gen., Dl. VIII, blz. 48 en 49). De ongewoonte van de bevolking om in natte rijstvelden te werken, de buitengewone ligchamelijke inspanning, die zij bij gemis aan ploegvee, bij de bearbeiding der sawah's ten koste moest leggen, veroorzaakten vele ziekten, waardoor eene krachtige voortzetting van die kultuur werd belemmerd. Doch voornamelijk leden de pogingen, om de natte rijstkultuur op Boeroe in te voeren, schipbreuk op de indolentie van de Mohammedaansche bevolking te Kajeli en van hare hoofden.

40. Ad pag. 36. Aardappel heet in het Alfoersch manga-breke. Het verhaal luidt, dat de eerste aardappelen, welke op Boeroe gepoot werden, afkomstig waren van een brik, die op de Zuidkust strandde. Van daar de benaming manga-breke, dat letterlijk vertaald wil zeggen: „eten van de brik". De aardappelen van Boeroe zijn klein van stuk, doch overigens niet onsmakelijk.

41. Ad pag. 38. Zie o. a. hierover Ludeking, Schets van de Residentie Amboina (Bijdragen van het Kon. Inst., 1868, blz. 87) en ook Mededeelingen v. w. h. Ned. Zend. Gen., Dl. XI, blz. 360 en volgende.

42. Ad pag. 38. In een Europeesch weeftoestel vinden wij voor het bevestigen van den ketting: de garenboom, de doekboom of omlooper, de borstboom en de strijkboom (Vergelijk Grothe, Mechanische Technologie, Gorinchem, 1866, pag. 303). Wij zouden de saete het best met den borstboom kunnen vergelijken en de boeroen, hoewel minder juist, met den garenboom. Wij zeggen: minder juist, dewijl de kettingdraden niet om de boeroen gewonden zijn, zooals zulks in een Europeesch weeftoestel om den garenboom plaats heeft, maar er slechts omheenloopen, welke inrigting mogelijk gemaakt wordt, doordat de uiteinden van de kettingdraden met elkaar verbonden zijn. Door deze inrigting zijn ook strijkboom en doekboom in het Alfoersche weeftoestel overbodig en ontbreken ook daaraan.

43. Ad pag. 40. Hoewel eentoonig, is de inafoeka niet van alle melodie ontbloot, vooral de inafoeka-leon. Ik heb dikwijls met genoegen naar die zangen geluisterd. Er is iets onbeschrijfelijks gelegen in die langgerekte, sombere en klagende toonen, zooals zij daar, bij de nachtelijke stilte, door het bosch weêr-

galmen, en den hoorder doen huiveren en toch wegsleepen en boeijen. Volmaakt toepasselijk zijn hierop de woorden van den Engelschen dichter:

„It rose, that chanted mournful strain,
„Like some lone spirit's o'er the plain:
„'t Was musical, but sadly sweet,
„Such as when winds and harp-shings meet,
„And take a long unmeasured tone,
„To mortal minstrelsy unknown." (Byron, the siege of Corinth).

44. Ad pag. 41. Het zingen van Maleische pantoen's heet mandoeng. De wijze, waarop het zingen van die pantoen's te Kajeli geschiedt, komt geheel overeen met hetgeen daaromtrent door Abd'allah in de beschrijving van zijne reis van Singapoera naar Kalantan medegedeeld wordt (blz. 119 der uitgave van Prof. Pijnappel).

45. Ad pag. 41. Dr. de Hollander (Land- en Volkenkunde van N. O. I., Dl. II, blz. 445) spreekt ook van een dans op Ternate, die lego-lego heet, doch geeft er overigens geene beschrijving van, zoodat ik niet oordeelen kan in hoeverre de lego op Boeroe met de lego-lego van Ternate overeenkomt.

46. Ad pag. 43. Voor de lezers, die deze opgave eenigszins overdreven mogen vinden, diene, dat op het kleine eiland Keffing, met eene bevolking van 1400 zielen, aan dezelfde pokkenepidemie, in zes maanden tijds, ruim 500 menschen bezweken (Van der Crab, de Moluksche Eilanden, blz. 63). Te Kajeli verminderde de Mohammedaansche bevolking door de pokziekte van 1489 op 1174, dus met ruim $^1/_5$. Daar hebben echter de pokken op verre na niet in die mate gewoed als bij de Alfoeren. Bij de Mohammedanen was ook bij het uitbreken der pokziekte, de vaccine reeds ingevoerd, bij de Alfoeren echter niet. Te verwonderen is het dus niet, dat de sterfte bij dezen zooveel grooter was. Het is zeker een verblijdend verschijnsel, dat de vaccine een gereeden ingang bij de Alfoeren heeft gevonden en hoe langer hoe meer vorderingen onder hen maakt. De Alfoer koestert eene bovenmatige vrees voor de pokziekte, zoodat hij iedereen, die daardoor aangetast wordt, geheel aan zijn lot overlaat. Hetgeen de heer van der Crab t. a. p. opmerkt, omtrent de vrees, die de inlander voor de pokken aan den dag legt, is zoo mogelijk nog in hoogeren graad op de Alfoeren van Boeroe van toepassing.

47. Ad pag. 43. Hetgeen de heer Graafland in zijn werk over de Minahassa, Dl. I, blz. 174 vgg., over de verwaarloozing en verkeerde behandeling van kleine kinderen schrijft, is volmaakt toepasselijk op de Alfoeren van Boeroe. Men vergelijke ook hiermede Wallace, the Malay Archipelago. Vol I, p. 257.

Bijlage A.

STAAT der Alfoersche bevolking van het eiland Boeroe op ultimo 1869.

Foegmolin's of Bondgenootschappen.	FENNA'S OF STAMMEN.	Aantal Zielen.					Aantal weesbare mannen.	*Aanmerkingen.*
		Mannen.	Vrouwen	Jongens.	Meisjes.	Totaal.		
Kajeli	1. Baman . .	75	33	40	20	168	67	
	2. Dafa. . . .	30	28	20	20	98	25	
	3. Kohan . .	30	15	6	20	71	28	
	4. Wirit . . .	15	6	4	2	27	13	
	5. Waehiri. .	60	30	20	20	130	50	
	6. Waetemon.	20	15	10	5	50	19	
	Totaal. . . .	230	127	100	87	544	202	
Maroelat . .	——	—	—	—	—	—	—	Heeft geene Alfoersche bevolking meer (Zie de Aanteekening hierachter.)
Leiliali . . .	1. Tengapi .	9	13	12	4	38	6	
	2. Etraha . .	9	8	8	7	32	4	
	Totaal. . . .	18	21	20	11	70	10	
Tagalisa. . .	1. Warhangan	44	41	35	24	144	38	
	2. Waekibo .	48	46	30	19	143	40	
	Totaal. . . .	92	87	65	43	287	78	
Lisella . . .	1. Toea . . .	35	41	23	17	116	30	
	2. Wamnebo .	28	20	15	17	80	25	
	3. Wanangan.	18	19	15	10	62	18	
	4. Waïli . . .	10	12	10	11	43	10	
	5. Wamlole .	15	18	17	12	62	12	
	6. Tifoe . . .	22	18	17	18	75	20	
	7. Gebrihi . .	20	23	29	17	89	18	
	8. Wakolo. .	100	141	98	86	425	95	
	9. Nalbesi . .	125	93	85	98	401	119	Deze vormen de zoogenaamde berg-Alfoeren, welke om en bij het meer *Wakolo* wonen.
	10. Fnabo. . .	115	100	98	97	410	108	
	11. Mingodo .	131	120	115	83	449	124	
	12. Walpangat	112	104	95	86	397	98	
	13. Wadoepa .	75	100	98	99	372	71	
	Totaal . . .	806	809	715	651	2981	748	
Bara	——	—	—	—	—	—	—	Deze vier foegmolin's hebben geene Alfoersche bevolking meer (Zie de Aanteekening hierachter.)
Hoekomina .	——	—	—	—	—	—	—	
Paloemata. .	——	—	—	—	—	—	—	
Tomahoe . .	——	—	—	—	—	—	—	
Fogi.	1. Faboti. . .	12	11	6	3	32	10	
	2. Elfatoe . .	12	7	4	3	26	12	
	3. Elkakoe. .	6	4	4	4	18	5	
	4. Wanoso. .	8	7	2	2	19	7	
	5. Kamite . .	4	4	2	—	10	3	
	Totaal. . . .	42	33	18	12	105	37	

Foegmolin's of Bondgenootschappen.	FENNA'S OF STAMMEN.	Aantal Zielen.					Aantal weesbare mannen.	*Aanmerkingen.*
		Mannen.	Vrouwen	Jongens.	Meisjes	Totaal.		
Massarete . .	1. Hamite . .	26	20	7	4	57	22	
	2. Waëoeloen	76	70	40	30	216	70	
	3. Waekiboe-Wamala .	95	91	33	38	257	91	
	4. Hamwasi .	101	80	39	25	245	98	
	5. Waetoering	50	46	30	30	156	48	
	6. Gefoea . .	22	24	11	10	67	22	
	7. Gebahain .	30	30	10	5	75	30	
	8. Moeal . . .	132	109	50	60	351	128	
	9. Toslatoe . .	62	33	25	6	126	60	
	10. Mefa . . .	51	35	15	17	118	50	
	11. Waekiboe-Namrole .	22	33	20	20	95	22	
	12. Masbait. .	20	18	13	10	61	20	
	13. Waeloesoe	23	15	6	7	51	23	
	Totaal. . . .	710	604	299	262	1875	684	
Waesama . .	1. Rebot . . .	7	6	6	2	21	4	
	2. Wahamoa-Tiboe . . .	12	10	4	1	27	7	
	3. Wahamoa-Thal . . .	14	7	6	5	32	9	
	4. Foeai . . .	8	6	5	—	19	6	
	5. Waëtemon	93	36	30	20	179	70	
	6. Waëloea. .	95	53	30	31	209	72	
	7. Waëgirat .	63	4	30	20	117	40	
	8. Gewagit . .	71	45	26	19	161	45	
	9. Watnerang	110	77	38	22	247	90	
	10. Tawar. . .	6	5	2	1	14	3	
	11. Kakhana .	16	10	4	3	33	11	
	12. Tamnoesa .	15	7	5	2	29	8	
	Totaal. . . .	510	266	186	126	1088	365	
Loemaete . .	1. Foeai . . .	17	10	8	6	41	15	
	2. Kaklahimiten. . . .	6	4	2	2	14	6	
	Totaal. . . .	23	14	10	8	55	21	
Ilat	— —	—	—	—	—	—	—	Heeft geene Alfoersche bevolking meer (Zie de Aanteekening hierachter).
Totaal generaal: 53 fenna's		2431	1961	1413	1200	7055	2145	

Aanteekening. Van de Mohammedaansche bevolking van de regentschappen Maroelat, Bara en Ilat, zijn tegenwoordig nog maar enkele familiën overgebleven. Deze bewonen te Kajeli ook geene afzonderlijke kampong's of wijken meer, maar zijn ineengesmolten respectivelijk met de bevolking van Leiliali, Lisella en Kajeli. De Mohammedaansche bevolking van Hoekoemina, Paloemata en Tomahoe zijn te Kajeli nog in afzonderlijke wijken vereenigd. Van deze drie kampong's heeft alleen Paloemata een zelfstandig bestuur behouden onder een Orang Kaja, terwijl Hoekoemina tegenwoordig onder den pati van Togi en Tomahoe onder den Sengadji van Loemaete staat. De Mohammedaansche bevolking van Kajeli bedroeg op ultimo 1869 1115 zielen, waaronder 341 weerbare mannen. Eene meer gedetailleerde opgave dier bevolking vindt men in bijgaanden staat (Bijlage B). Verder bestaat de bevolking van Kajeli nog uit Christenen. Deze bewonen eveneens een afzonderlijke kampong of wijk en staan onder het toezigt van een wijkmeester. Onder ultimo 1869 was de stand der bevolking aldus: mannen 68, vrouwen 45, jongens 26, meisjes 27, totaal 166. Verder treft men te Kajeli aan eenige afstammelingen van Europeanen ten getale van 16, waaronder 5 mannen, 3 vrouwen, 4 jongens en 4 meisjes, 3 Chinezen en een 26tal Arabieren met afstammelingen. De totale bevolking van Kajeli bedroeg dus onder ultimo 1869, 1326 zielen. Wanneer men de langs de kusten van Boeroe gevestigde Soelanesche immigranten in rekeninng brengt (zie aanteekening 15) dan bedroeg onder ultimo 1869 de geheele bevolking van het eiland Boeroe 1806 zielen.

Bijlage B.

AANTOONING van den stand der Mohammedaansche bevolking te Kajeli onder ultimo 1869.

Kampong's of Wijken.	TITELS DER REGENTEN.	AANTAL ZIELEN.					Aantal weerbare mannen.	*Aanmerkingen.*
		Mannen.	Vrouwen	Jongens.	Meisjes.	Totaal.		
Kajeli	Radja. . . .	113	120	49	34	316	104	Hieronder is begrepen de bevolking van Ilat, Maroelat en Bara.
Leiliali	Pati	50	34	30	21	135	46	
Lisella	Pati	21	20	21	16	78	19	
Waesama . .	Orangkaja. .	25	28	21	16	90	25	
Tagalisa . . .	Orangkaja. .	27	21	13	18	79	22	
Loemaete . .	Sengadji . .	33	18	12	9	72	25	Hieronder is begrepen de bevolking van Tomahoe.
Paloemata . .	Orangkaja. .	27	30	27	10	94	26	
Fogi	Pati	12	15	2	6	35	10	
Hoekoemina	—	33	34	19	19	105	29	Staat thans onder den Pati van Fogi.
Massarete . .	Orangkaja. .	39	27	21	24	111	35	
Totaal.		380	347	215	173	1115	341	

VERSLAG

VAN EENE

REIS IN DE BATTAKLANDEN.

VERSLAG

VAN EENE REIS IN DE

BATTAKLANDEN.

DOOR

C. DE HAAN.

In de maanden September en October van het jaar 1870, werd door mij' ter uitvoering van eene opdragt van het Nederlandsch-Indische gouvernement eene reis gedaan in de Battaklanden. De heer F. Feilberg vergezelde mij, ten einde in die streken fotografische afbeeldingen te maken en de vorst van Deli sloot zich bij den togt aan. Hetgeen ik daar gezien en vernomen heb, de kennis van land en volk, daarbij verkregen, wil ik trachten in de volgende bladzijden weder te geven. Vooraf ga een kort woord over de staatkundige verhouding dier landen tot de aangrenzende Maleische rijkjes.

De onafhankelijke Battaklanden zijn gelegen op het eiland Sumatra tusschen het gouvernement van Sumatra's Westkust en het rijk van Atjeh. Het gedeelte, hier beschreven, bevindt zich landwaarts in van Deli. Langs de oostkust van Sumatra hebben zich namelijk Maleische volkplantingen nedergezet, thans in onderscheiden rijkjes verdeeld, die een minder of meer politiek overwigt op de in hunne nabijheid wonende Battakkers hebben verkregen. Een dier rijkjes is Deli, dat, behalve hetgeen regtstreeks onder het bestuur van den vorst staat, verdeeld wordt in vier deelen, soekoes geheeten, onder volkshoofden

met den titel van Datoe-soekoe of Ampatsoekoe. Die soekoes zijn Soenggal, Hamperan perak, Kampoeng baroe en Senembah. De eigenlijke Battaklanden liggen verder weg, op het plateau in het midden van Sumatra. Maar tusschen deze en het vlakke Deli, op de afdalende helling der bergvlakte, waren ook Battakkers, die afhankelijk zijn van Deli en onder de Ampatsoekoes zijn ingedeeld. Zij leven onder hun eigen dorpsbestuur en zijn in kleeding, zeden, godsdienst Battakkers; alleen wanneer zij hunne onderlinge geschillen niet ter bevrediging van de partijen kunnen uitwijzen, of bij gewigtige regtszaken, komt de datoe-soekoe en doet uitspraak; maar toch zijn zij afgescheiden van het algemeene volksleven en wordt hun adat min of meer naar de Maleische gewijzigd. Hunne landen worden in tegenoverstelling van de „negri-Battak" door de Maleijers „doesoen" genoemd.

Den 19^{en} September vertrokken wij van Kampoeng baroe en kwamen weldra, na Deli-toea voorbij gegaan te zijn, op de grens der doesoen van Kampoeng baroe. Te Tangkahan hielden wij rust. De weg was meestal effen geweest en zeer goed te paard begaanbaar. De dorpen, door ons opgemerkt, waren Djaba, Kampoeng tengah en Ranbei.

De volgende dagreis bragt ons te Lantàsan. De weg was wederom zeer goed; alleen waar hij onderbroken werd door riviertjes, moest om de steilte der oevers meermalen afgestegen worden. Wij passeerden de volgende kampoengs:

Soeka maliha	met	40	huisgezinnen;
Loewei-loewei	„	8	„
Landoer	„	8	„
Rambei	„	10	„
Bekoekoel	„	25	„
Lima-moengkoer	„	15	„
Sagoem	„	5	„

Van Lantasan vertrokken wij naar Boeloe-aur. De weg werd meer stijgende en moeijelijker, het landschap zeer bergachtig. De Battakkers zeiden, dat door de vele hoogten en diepten de landbouw zoo bezwaarlijk was, dat er voor de bevolking naauwelijks genoegzaam gronden voorhanden waren.

Wij waren de volgende kampoengs voorbijgekomen:

Betoending	met	8	huisgezinnen;
Bengkoeroeng	„	10	„
Sarangpoenei	„	10	„
Permandian (vroeger	„		„
Roemah doerien)	„	20	„
Salaboelan	„	20	„
Roemah-kinangkong	„	20	„
Ladja	„	20	„
Boeloe-aur	„	20	„

Te Boeloe-aur vonden wij de eerste sawahs. De klapperboom wordt hier zeldzaam, de anoek, die zich reeds bij de intrede der doesoen vertoonde, krijgt hier geheel de overhand. Tot Boeloe-aur vertoont zich nog zeldzaam een tijger; daarboven, zegt men, niet meer.

Onze reis van Boeloe-aur naar Tjingkĕm voortzettende, zagen wij de kampoengs Kota-Boengkei met 12 huisgezinnen tegenover Roemah-sipilpil; verder Katangkoehan en Merkeloe, te zamen met 6 huisgezinnen, tegenover Kampoeng-Sikaboen, mede met 6 huisgezinnen; voorts links van ons:

Pagarbatoe met 40 huisgezinnen
Besoekoen „ 20 „
Boekoem „ 60 „

De weg was goed maar eindigde met een vrij lange en steile helling, die ons beneden bragt te Tjingkĕm, eene nieuwe vestiging met 6 huisgezinnen.

Hier te Tjingkĕm stonden wij voor de poort der eigenlijke Battaklanden; tusschen ons en het plateau lag nog slechts één bergrug. Men zeide, dat het een zware klim zoude zijn, en wij vonden dan ook eene steile helling, die wij eerst na vier uur tijds beklommen hadden. Ik moet hierbij voegen, dat wij bij onze terugkomst om haar af te dalen slechts de helft van dien tijd gebruikten. Op de tweede halte, er waren er vier, waar de reizigers gewoonlijk rusten, zagen wij de zee en bevonden wij ons op de grens van de doesoen met de onafhankelijke landen.

Boven gekomen vonden wij een, hoewel effen, door omgevallen boomstammen, plassen en gaten, moeijelijk voetpad. Eindelijk werd dit beter en konden wij te paard stijgen. Zoo vervolgden wij eenigen tijd onzen weg, toen, bij het omslaan van een hoek, door de belommerde opening van het bosch, zich, met licht overgoten, eene uitgestrekte vlakte voor ons vertoonde, door een ring vau bergen omgeven, met kleine boschjes als bestrooid, en waarin hier en daar zich een heuvel verhief. In de nabijheid vóór ons was een groote menigte menschen, mannen en vrouwen, vergaderd, die door elkander wemelden. Het waren de panghoeloes van Kampoeng-Djawa en Sampoen met de bewoners dier plaatsen, gekomen om ons feestelijk te ontvangen. Reeds waren wij gezeten op de eereplaatsen, speelde de muziek en dansten eenige vrouwen, toen een regenbui aan deze deftige plichtplegingen een einde maakte. Wij stegen spoedig te paard en al het volk ijlde uit elkander. Het was geen stortbui, als in de benedenlanden, het was een fijne regen met sterke vlagen van wind, die na een half uur ophield. De menigte scheidde zich in twee deelen. Op het smalle slingerende voetpad achter elkander loopende gingen voor en achter ons een groote sleep van menschen. De anderen volgden een korteren weg en daalden later neder in het ravijn. Met het vallen van den nacht kwamen wij aan te Sampoen.

Bij den eersten aanblik scheen deze vlakte geheel door bergen ingesloten.

Dit is echter niet zoo. Van de kampoeng Sibraja gezien, het gelaat naar het Noorden gewend, verheft zich een weinig regts de Dĕlĕng (berg)-Baros, van welken onder de namen van Dĕlĕng Roemah parit, Perkawala en Dĕlĕng Si-Matjik een bergrug uitgaat, die met een bogt naar het Zuiden loopende, allengs nederdaalt en, van waar hij ophoudt tot aan het meer, een ruimte openlaat, waardoor de vlakte haar loop vervolgt.

Aan den voet van den Baros ligt de weg, langs welken wij kwamen. Links zien wij wederom een bergrug, op welks eerste toppen Dĕlĕng-Siengkoet en Dĕlĕng-Batoe geheten den Sibaja volgt, die praalt met zijn gulden schild van zwavel, en uit zijn midden een rookwolkje laat opgaan. Na den Sibaja dalen de bergen en de Dĕlĕng Radja-Kinajan weder langzaam naar den bodem, om in den grootsten van allen, den Sinaboeng, weder langzaam op te stijgen, terwijl over den Radja-Kinajan heen in de verte de blaauwe Dĕlĕng Pientoe oprijst. Zich thans naar het Zuiden wendende, heeft men vóór zich den voet van een heuvelrij, die onder de namen van Dĕlĕng Sionsar, Dĕlĕng Siboeatan en Dĕlĕng Langgaloetoe zich naar het westen uitstrekt. Tusschen haar en den Sinaboeng ziet men over de opene vlakte de blaauwe bergen Baroen tĕpoe en Dĕlĕng Koeta. Over de heuvels heen steken de toppen van bergen uit. Links ziet men den Pisawpisan en den Singgalang als op zich zelf staande bergen. Door de geheele vlakte (voornamelijk in de omstreek van Sibraja) zijn lagere heuvels verspreid, waarvan één in de nabijheid van Lingga en Dĕlĕng Koeta het meest in het oog vallen. Waar het land vlakker is, als aan den oever van het meer, is het terrein golvend; van de helling van den Pisawpisan geleek het een bewogen zee. Daar, van ons standpunt op den Pisawpisan, zagen wij in de diepte neer op het blaauwe water van het Tobameer, dat den voet van dezen berg bespoelt en in de baai van Tĕnggieng zijn westelijke grens vindt. Het moet oostelijk zich uitstrekken tot in de bovenlanden van Asahan. De noordelijke oever is vlak en stort steil naar beneden; de zuidelijke, zoover wij dien met het oog konden volgen, werd gevormd door de bergen Poetjoek-Boekit, Tana-Si-ògòngògòng en Si-hotang. Wat verder lag werd bedekt door het bergachtig eiland Tebah poelan. Van den Poetjoek-boekit is het eiland gescheiden door een naauwe doorwaadbare straat, waar de praauwen over den ondiepen bodem moeten gesleept worden; om den anderen uithoek van het eiland schijnt het meer een bogt te maken. Wij zagen in zijn verlenging verder en verder verrijzende bergen, die ons werden aangewezen als de Pĕrbadòlòk, Si-Warnabolong en Kòtagendjong. Niemand van de bewoners dezer streken had het meer tot het einde bevaren. Het moet onpeilbaar diep zijn, en van het eiland wordt gezegd, dat vier dagen en vier nachten noodig zijn om het om te varen. Van het prachtige gezigt, dat het meer aanbood, trachtte de heer Feilberg eene fotografie te nemen, maar door de heiigheid der lucht is hij daarin niet geslaagd.

Aan den voet van den Pisawpisan ontspringt ook de hoofdrivier, hier Lobiang

geheeten, die alle andere stroompjes dezer streken in zich opneemt. Zij loopt langs Betamat, Nagá Sariboe, Rakoelbe'si, Serboedjandji, Tjingkis, Tandjoeng-poerba, Bawang, Boentoe, Boelardjoeloe, Boelandjahei, Soekanaloe, Sibraja Kòtarádja en andere plaatsen tot zij in het gebied van Langkat treedt, waar zij den naam krijgt van Bampoe, en de hoofdarm is de Langkatrivier.

De bodem bestaat uit een mengsel van klei met grof zand, waarin het laatste de overhand heeft, en glinstert van de vele daardoor verspreide harde en doorschijnende kristallen, die wij voor kwarts hielden. Het terrein langs den weg van Dankon naar de Pisawpisan, dat bijzonder kaal was, heeft daardoor een woest aanzien en herinnerde somwijlen, als wij tusschen de lage heuvelrijen trokken, aan de vaderlandsche duinen. Ook de Pisawpisan, uitgenomen den top, en de omringende bergen zijn kaal en kenmerken zich door hun scherpe ruggen. Naar het meer dalende, vonden wij op onzen weg denzelfden grond, maar met kleine en groote steenen gemengd. De sawahs van Tenggieng waren met groote steenen als bestrooid. Op eenige plaatsen, als in de nabijheid van Sibroja en te Serboedjandji vonden wij een fijne, witte, vettig aanvoelende aardsoort, die wij voor pijpaarde aanzagen.

Behalve den nog roòkenden Sibaja, — door de Maleijers om zijn veld van zwavel Goenoeng Belering genoemd, — wijzen het voorkomen van zwavel, ook op den Sinaboeng, en van heete bronnen aan den voet van dien berg en van den Radja-Kinajan en op den Sibaja op vulkanische vorming. Het water der bronnen vindt bij de Battakkers geen aanwending. Mineralen heeft men niet gevonden. Alleen op Tĕbapoelan komt ijzer voor en in de riviertjes van dat eiland goud. Kalk voor de sirih wordt van Tĕbatĕba ingevoerd en moet van steenen gebrand worden, die men uit het meer verkrijgt. Salpeter trekt men uit den grond beneden oude huizen, waar namelijk langen tijd het vee gestald heeft.

Dat hier zoo weinig bosch gevonden wordt, moet niet toegeschreven worden aan natuurlijke oorzaken, maar is het gevolg van den onrustigen toestand dezer landen. Voor de veiligheid, opdat de vijand niet ongezien zoude naderen, wordt het weder hoog opgeschoten gras zorgvuldig verbrand en daarmede de enkele boom, die mogt ontsproten zijn. De planten, die na deze kunstbewerking het rijk behouden, zijn een harde, drooge hilalang, die op deze hoogte niet tot zijn ontwikkeling komt, varens en een kruid, welks geur aan kruizemunt herinnert. De vele boschjes, waarvan gesproken is, omsluiten de kampoengs of worden bepaaldelijk bewaard voor het brandhout. De omringende bergen echter, met uitzondering van den Pisawpisaw, zijn met bosschen bedekt.

Onder de hier voorkomende planten zijn te noemen de anom, de papaja, de diekat, overeenkomende met de ramboetan, — de limoemanis, nangka, de gerat, bĕrkoel en bĕrgong, overeenkomende met de ambatjang, maar met zure vrucht, — de dĕrkat, overeenkomende met de djamboe, — de boeah kras

of kemiri, uit welker vrucht de olie wordt geperst voor dagelijksch gebruik. De pisang wil hier niet tieren, de doerian ontbreekt.

Als geschikt voor timmerhout werden mij opgegeven de inggoel, maranti, simboerlangit, mai-mai, sibĕkakajoe djaboedjahei, dĕdap, dokoem; voor brandhout in het bijzonder majang, loeboekaboe; voor werpspietsen majang, agĕng, dĕlit, endilik; voor de greep van de djoeloeng-djoeloeng (een kleine degen) en andere wapenen traspialei, tambatoea, sangkĕtanpakpak.

Van de bamboesoorten groeijen hier slechts twee, de bĕtong en de boeloenipis. Voorts rijst, djagong, oebi (Battaksch gadoeng), komkommers, laboe katjang (Batt. ritik), kladi (Batt. soekat), de tjingkeroe (Mal. sindjelei), dawa en dawatjoer, voor de voeding geteeld, en voor de nijverheid de indigo. Een weinig koffij komt hier en daar in de kampoengs voor; zij stond goed, maar wordt niet benuttigd; suikerriet kwijnt.

In de doesoen vindt men veel bira, den broodboom, en katoen.

Onder de dieren, die hier voorkomen, worden genoemd rundvee. Wij zagen kudden van twee, drie honderd stuks en meer. Rundvee wordt slechts door enkelen gehouden, maar de eigenaars hebben dan ook kudden van 60, 70 tot 120 stuks. Zij dienen tot voeding en ladangarbeid.

Karbouwen: deze zijn hier weinig; zij dienen tot sawaharbeid en voeding.

Varkens: iedereen, althans de meeste menschen, houden eenige varkens; groote kudden komen niet voor. Hun vleesch met het rundvleesch wordt het meest gegeten.

Paarden vindt men hier weinig. De meesten komen van Tebatĕba, worden daar jong gekocht en als zij volwassen zijn of bijna, naar Dĕli gebragt en daar verkocht. Ook komen van Dĕli hier opkoopers. Slechts gestolen paarden worden, als men voor ontdekking vreest, gegeten. Kippen vindt men hier veel, eenden en duiven weinig.

Tijgers, olifanten of rinocerossen zijn hier niet, daarentegen vele slangen in groote verscheidenheid van soorten, niet echter de zeer groote, maar wel zeer gevaarlijke. De meesten komen voor op de helling van heuvels en bergen.

De hooge ligging, de frischheid der lucht deden reeds vermoeden, wat door de inwoners werd bevestigd, dat hier een gezond klimaat wordt gevonden. Langdurige droogte komt zelden voor. De regentijd valt in met half November of het begin van December. De winden, zegt men, waaijen ongeregeld uit alle streken. Alleen omstreeks Julij moeten hevige stormen woeden, die tot tien dagen lang onafgebroken kunnen aanhouden. Moerassen worden hier weinig of niet gevonden, alleen op eene enkele plaats drassig land of een plas stilstaand water. De meest voorkomende ziekten werden opgegeven te zijn koortsen, lendenwee, buikziekten, verkoudheden en huidziekten. Van de veelvuldigheid der laatstgenoemden konden wij ons overtuigen, mede van den hoogen graad, dien zij kunnen bereiken. Wij zagen menschen, wier huid als met een

graauwen schimmel bedekt was. Waarschijnlijk behooren de onzindelijkheid en de weinige kieschheid in hun voeding tot de oorzaken van die kwaal.

De inenting is hier natuurlijk onbekend, maar ook de pokken zijn nog nimmer tot in deze vlakte doorgedrongen. Heerschen deze in de laaglanden of de doesoen, dan worden de toegangen bezet en niemand toegelaten, totdat die ziekte weder geheel geweken is. Op die wijze is het den Battakkers tot nog toe gelukt van die epidemie bevrijd te blijven. Thans echter dreigt het gevaar van de andere zijde. Aan den overkant van het meer namelijk heerschen de pokken verschrikkelijk en door de geheele vlakte is groote ongerustheid. Welke voorzorgmaatregelen de wondervorst van het eiland heeft bevolen zal hier beneden blijken.

Aangelegde wegen vindt men hier niet, maar begaan–, ook te paard berijdbare paden, kruisen in menigte over de vlakte. Zulke paden zijn ook de handelswegen naar Sĕrdang, Sĕnĕmbah, Kampoengbaroe en Dĕli, Hampĕranpérah, Soenggal en Langkat, van welke het door ons betredene het gemakkelijkst moet zijn en nog voor deze gelegenheid iets verbreed en van gras gezuiverd was. Ook loopen zulke paden naar Tĕnggieng langs den Pisawpisan en langs den Singgalang naar Tĕbatĕba.

Zoo vertoonde zich het land; laten wij thans een blik slaan op het volk.

De eerste indruk, dien de bewoners gaven, was niet die van een schoon ras te zijn. De zachte lijnen der jeugd gaan spoedig bij hen in harde en scherpe trekken over en, als op ouderen leeftijd zich daarbij de rimpeligheid en stijfheid van het vel voegt, krijgt hun gelaat een verweerd voorkomen. Bij nadere beschouwing merkten wij vele kloeke, flinke en verstandige gezigten op, en bij een langer verblijf bevonden wij, dat veel schoonheid zich in den aanvang verborgen had gehoudeu. Op de zorg voor de huid schenen de Battakkers minder bedacht te zijn, dan op hare versiering. Soms zagen wij een gelaat, dat rijkelijk met blanketsel als met een krijtwit masker was overtogen. Doch wij hoorden, dat het was aangebragt als geneesmiddel eu niet tot verhooging der schoonheid. Het waren ook meestal kinderen, bij wie wij het waarnamen. Algemeen, zoo bij mannen als vrouwen, waren roode streepen op voorhoofd, wangen, hals, armen en borst met sirihspeeksel aangebragt, en dat niet alleen uit gemakzucht, maar ook tot sieraad en tot praal; zoo had een Battakker een breede roode streep op het voorhoofd, die hij zorgvuldig voor afspoeling bewaarde. De geele streepen en vlekken van koenjit of de bedekking daarmede van het halve of geheele aangezigt dienen enkel ter versiering, daar geel de kleur is van het goud. De blaauwheid der handen en armen van vele vrouwen is het teeken hunner arbeid, het blauwverwen. Ook tot verhooging hunner schoonheid laten zoowel de mannen als de vrouwen op twaalf of dertienjarigen leeftijd de tanden afvijlen tot bijna aan het tandvleesch. Opmerkelijk was, dat onder de vrouwen bij velen het haar was uitgevallen tot gedeeltelijke kaalheid toe, terwijl dit bij

de mannen niet werd waargenomen. Het is hier gewoonte, dat de mannen het haar lang laten groeijen en het dan aan hun vrouwen geven, om het haar ontbrekende daarmede aan te vullen.

De kleeding der Battakkers is zeer eenvoudig en bestaat uit losse stukken eigen geweven katoen, kain genaamd. De mannen dragen zulk een kain om de heupen geslagen. Eigenlijk gezegde sarongs, dat zijn zulke kains tot rokken toegenaaid, worden weinig gedragen en dan in navolging der Maleijers; broeken slechts bij zeldzame uitzondering. Het bovenlijf wordt bedekt met een kain of badjoe, het hoofd met een hoofddoek. Bij gebrek van een hoofddoek wordt ook een bos stroo, een touw om het hoofd gebonden, of een versch geplukte tak met groene bladeren. Eens zagen wij een Battakker, die een badjoe droeg, gemaakt van het vel van een siaman. Behalve deze als noodzakelijk beschouwd wordende kleedingstukken, moeten nog genoemd worden de gĕdang tangkei, een sjaal, breed ongeveer 0.5 el, lang ongeveer 1.75 el, met franjes, die meer tot sieraad wordt gedragen. De vrouwen dragen ook een kain om de heupen en een tot bedekking van het bovenlijf. Badjoes worden door haar ook gebruikt, doch zeldzaam en in navolging der Maleijers. De gedang tongkei dient haar tot hoofdbedekking en wordt op verschillende wijzen gedragen, b. v. in den vorm van een suikerbrood of een lang peperhuis, dat naar achteren wijst of vierkant opgevouwen, terwijl de franjes langs het achterhoofd neervallen. Soms weten zij er zich zeer bevallig mede te kleeden. Meestal echter dragen zij het hoofd onbedekt.

Eigenaardig zijn de oorversierselen, — niet zoo zeer de tjĕmbĕrak, groote glad zilveren ringen door het onderste gedeelte van het oor gestoken, die door jonge meisjes worden gedragen en ook wel op lateren leeftijd behouden —, maar bepaaldelijk de padong-padong. Deze zijn gevormd van lang glad zilverdraad, dat door het bovenste gedeelte van het oor gaat tot op het midden van den draad; daar wordt het zamengevouwen en vervolgens loopen de draden evenwijdig naast elkander, totdat zij b. v. een weinig boven het hoofd uitsteken en dan plat tegen het hoofd elk naar zijne zijde om buigen en in vijf of zes bogten naar binnen uitloopen. De padongpadong is een vereischte voor eene vrouw; nimmer wordt hij afgelegd, althans wanneer de nood niet dwingt er zich van te ontdoen en eerst na den dood wordt hij afgenomen. Deze dragt wordt uitsluitend gevonden in Karaw-Karaw en de daartoe behoorende doesoens. Wij waren in de gelegenheid een ràtei-ràtei te zien, de gewone versiering der Battakkers, namelijk der mannen, in Poerba, de bovenlanden van Dĕnei en Bĕdagei. Het was een band, bestaande uit twaalf rijen kettinkjes van kleine glad zilveren schakels, op gelijke afstanden afgescheiden en verbonden door plaatjes, het middelste van zilver, de beide uitersten van soeasa. Aan de uiteinden sloten de kettinkjes wederom in zilveren plaatjes, het eene verbonden met een zilveren ring, het andere met een zwijns-snijstand, aan de binnenzijde

beschreven met een djimat. De ring wordt midden op het hoofd met de haren vastgeknoopt, de tand aan de linkerzijde in den hoofddoek gestoken. Dit stuk was net en goed afgewerkt en stak gunstig af bij de gebrekkige voortbrengselen der Karaw-Karaw goud- en zilversmederijen. In het algemeen hebben de Poerbaërs den naam van bedrevenheid in handwerken.

De andere versierselen, die wij opmerkten, waren een halssieraad, boera-boera, door vrouwen en vooral door kinderen gedragen. Het bestaat uit zilveren knoppen of groote kralen, hol en door het gebruik veelvuldig gedeukt, koperen muntstukken, ook zilveren vingerringen, schildvleugels van insecten, schelpen, allen door elkander aan een katoenen draad of een inéengedraaide strook wit of gekleurd katoen. De vrouwen dragen vingerringen van glad zilver, dikwijls in grooten getale. Die der mannen zijn bewerkt met eenen hollen knop, waarin een steentje rammelt. De mannen dragen ook armringen van glad zilverdraad, waarvan de einden niet sluiten, maar dat tot negen malen toe om den pols en arm gewonden is. Het wordt nimmer afgelegd en eerst na den dood afgenomen.

Nog was de blik niet bevredigd, nog hadden wij slechts een vlugtige voorstelling van het uiterlijk voorkomen der Battakkers, of zij kwamen ons reeds te gemoet, en het mag gezegd worden, hun verwelkoming was innemend, gul en hartelijk. Reeds in de doesoen was het verschil in volksaard met de Maleijers ons opgevallen. Na onze aankomst in een kampoeng kwamen daar vrouwen en kinderen, zoowel als mannen, onbeschroomd en vertrouwelijk tot ons, en praatten met vrijmoedigheid, vroegen naar het vreemde, dat zij zagen aan onze kleeding of bagage, het is waar, nieuwsgierig, evenwel niet indringend. Hoe onze eerste verwelkoming op het plateau in duigen viel, is verhaald. Bij eene andere gelegenheid, toen wij Soeka een bezoek bragten, was de geheele kampoeng, mannen, vrouwen en kinderen, uitgeloopen, ons tegemoet. Wij werden ingehaald, eerst onder vreugdeschoten uit verscheidene gewezen, en terwijl wij na de begroeting der hoofden onzen weg vervolgden, hieven dan hier, dan daar eenige vrouwen de woorden aan van „Haloe halei" (laten wij roepen!) en viel het geheele koor vrouwen en kinderen in met „Hei! hei!" Aangekomen in de kampoeng, waren voor ons matten gespreid in de balei, en daar zetten wij ons neder om onder het genot van sinasappelen en palmwijn het schouwspel aan te zien van dans en muziek. Een andere maal kwamen wij te Baroedjahei; de avond was reeds gevallen en de weg smal, stijgend en dalend. Daar werden wij slechts door mannen ingehaald, ook onder eereschoten. Toen wij boven gekomen waren in de kampoeng, en het voorplein van een huis betraden, liet zich eensklaps de muziek hooren en uit een kring van Battakkers traden zingend en in statigen dans, drie vrouwen vooruit en knikten te zamen op hun knieën een Battaksche reverence. Zij dansten weder af, herhaalden de figuur nog eenige malen en aan het einde eener strophe klonk weer het „Hei! hei!" thans uitgemengd koor. Aan het slot werd dit „Hei, hei" vele malen,

en krachtig herhaald. Daarmede was het afgeloopen. De nacht was ook ingetreden.

Te Sibraja, waar wij geruimen tijd vertoefden, ontvingen wij verschillende bezoeken van nabij en verder gelegene kampoengs. Zij kondigden zich reeds op een afstand met geweerschoten aan. Eindelijk daalde de stoet van de heuvels, spreidde zich uit in de vlakte, ordende zich in eenen kring, en kwam onder het spelen der instrumenten langzaam nader, in het midden de hoofden onder pajongs, vooruit twee karbouwen, bekleed met kain, versierd met bladeren en bloemen. Op een afstand houdt hij stand; de een na den ander treedt uit den kring en het dansen vangt aan; soms waren er twintig tot dertig dansenden tegelijk. Na eenigen tijd worden de geschenken aangeboden, namelijk de karbouwen. Die geschenken bestaan ook wel eens uit een paar koeijen of geiten of uit eene enkele koe of geit, maar dan worden toch meestal karbouwen geleend, die voor den vorm en als representanten der mindere geschenken worden aangeboden. Vervolgens komen de hoofden en voornamen en zetten zich vóór ons neder op medegebragte koeijenhuiden; de wederzijdsche complimenten worden gemaakt, sirih wordt aangeboden, namelijk door de bezoekers, en het oogenblik is gekomen voor kennismaking en gesprek; ook het dansen vangt langerzamerhand weer aan, totdat wij afscheid nemen en daarmede het bezoek afgeloopen is. Het gevolg der hoofden was dikwijls zeer talrijk en, vermeerderd door de nieuwsgierigen van Sibraja, bedroeg het aantal der verzamelde menigte naar mijne schatting somtijds meer dan drie of vier duizend.

Een weinig anders was de ontvangst, die ons te Tĕnggieng te beurt viel. Wij hadden sneller gereisd, dan men berekend had, en werden eerst den volgenden dag verwacht. De vorst was afwezig en niemand dorst in zijne plaats beslissen, wie de eer zoude genieten ons te huisvesten. Toch werd een woning voorloopig voor ons gebruik in gereedheid gebragt. Onze intrede was dus een weinig verlegen, maar toen de vorst aankwam was zijn vreugde uitbundig. Een huwlijk van eenen vroegeren vorst van Dĕli met eene vrouw uit Tenggieng was daartoe ééne reden; de gewoonte te Tenggieng om vriendschappelijk gevoel door luidruchtigheid te kennen te geven, was eene andere reden. Hoe het zij, de verwelkoming der Battakkers is aangenaam; het karakter er van is niet, zoo als bij de Maleijers, eerbewijs en etikette, maar blijdschap over de komst van gewenschte gasten.

Het dansen moet onder de Battakkers een hartstogt zijn. Het is, als in zielsvervoering, alleen beheerscht door de muziek, in bewegingen des ligchaams uitdrukken wat de toonen zingen. Het hoofd vooruitgebogen, de oogen ter aarde geslagen, de armen uitgestrekt, zoo vangt het aan. De melodie dringt door en de armen zweven, de hand draait, de vingers schokken, het lijf wendt zich, terwijl het ligchaam zich op de toonen verheft en daalt. Zelden komen de danseressen of dansers ver van de plaats; de voeten worden aan elkander gehouden

en de voortbeweging is schuivende. Ook zijn er komieke dansen, waarbij sprongen en ook mimiek gebruikt wordt. Deze maakten den meesten, althans den levendigsten opgang. In Nagasariboe zagen wij de voorstelling eener wervende liefde, waarin na veel hoop en teleurstelling eindelijk de trouw beloond werd.

De kampoengs zijn meestal omsloten door een heg van levende bamboe, waarbinnen de huizen tusschen vrucht- of schaduwboomen regelmatig verspreid liggen. Binnen de kampoeng zijn ook de indigo-, tabaks- en groentetuinen, ja zelfs djagong- en padivelden, zooals in Soeka. In het oogvallend zijn de hooge houten schermen tot het droogen van djagong. Voorts ontbreken nimmer de hoog uit den grond opgebouwde opene loodsen, waarin twee of vier zware balken met uitgeholde gaten om de rijst te stampen, noch de balei, even zulk een loods, maar meer versierd. Niettegenstaande zijn naam, dient de balei niet tot geregtszaal, maar tot het verblijf van vreemde bezoekers, die in de huizen geen onderkomen hebben gevonden. Tusschen de zoldering en het dak wordt meestal het geraamte van den overledenen panghoeloe bewaard, ofschoon daartoe ook wel een afzonderlijk gebouwtje bestemd wordt, zooals te Soeka het geval was. De wegen of ruimten tusschen de huizen zijn meestal van gras ontdaan, echter niet door de bewoners, maar tengevolge van het loopen van het vee.

Vele kampoengs hebben een bevallig aanzien. Bij het binnenrijden hadden wij van een kleine hoogte een zeer schoon gezicht op Nagasariboe met den achterliggenden Singgalang. Door Bakoelbĕsie loopt een breede weg met overhangende boomen en den sierlijken boeloe-betong. Desgelijks te Serboedjandi, waar bij den uitgang de huizen ordelijk gerangschikt waren en het landschap wederom zichtbaar was. Door Soeka liepen wegen aan weerszijden door heggen afgescheiden. Baroe djahei is van nature sterk gelegen. Aan de zijde, van waar wij kwamen, loopt een diepliggend stroompje langs welks steilen oever wij afdaalden. Aan den overkant verheffen zich op geringen afstand aan elkander geslotene heuvels, wier toppen met Koeboe's zijn bezet. Aan de andere zijde liep de kampoeng zonder eenige bescherming uit in de vlaktè. Men zeide ons, dat men van dien kant geen vijand verwachte. Tĕnggieng is bepaald een vesting. Zij is omgeven door een dubbelen muur van groote op elkander gevleide steenen, nog versterkt door dwarsmuren en digt geplante boeloe-betong, terwijl de steenen gangen, die den toegang verleenen, aan de binnen- en aan de buitenzijde met stevige houten deuren zijn afgesloten. Ook in de kampoeng zijn zulke muren en gangen tegen een aanval van binnen. Daar Tĕnggieng aan den voet van een heuvel gelegen is, hoog en steil genoeg om van den top de kampoeng met steenen te verpletteren, kwam mij de geheele versterking nutteloos voor; men zeide, dat boven de vesting door Koeboes beschermd werd. Het mag hier aangemerkt worden, dat in de nabijheid van vele kampoengs zulke Koeboes gevonden worden, waarover later.

De huizen zijn hoog uit den grond gebouwd en rusten hetzij op steenen en vervolgens over elkander gelegde balken, in welk geval de benedenruimte dient tot taslling van het rundvee, hetzij op stijlen, die met den tijd naar de behoefte met stutten worden vermeerderd. De wanden staan naar buiten uit en daarover verheft zich het zwart gerookte dak. Door de geheele lengte loopt in het midden een gezonken balk, aan beide zijden mèt eene ruimte van een paar duim vrij liggende, die dient tot gang en verder om daarlangs het gebruikte water uit te gieten en zooveel mogelijk alles te verwijderen, wat niet meer van nut is. Aan beide uiteinden, in de grootere huizen althans, zijn dubbele deuren over hooge drempels, te hoog om het stof uit te vegen. Er schijnt ook niet geveegd te worden. Aan de beide zijden is de ruimte gelijkelijk verdeeld onder de gezinnen der bewoners, waarvan de kleinere huizen op zijn minst vier, de grootere tot twaalf en meer bevatten. Elk gezin heeft een slaapplaats en daarnaast een haard, waar tegenover een smal venster. Boven den haard hangt een groot rek tot berging van het keukengereedschap. Het gebeurt ook wel, dat twee gezinnen slechts één gezamenlijken haard hebben. Des nachts worden de afdeelingen gescheiden door matjes, die des daags opgerold zijn. Met den nacht worden de deuren en vensters gesloten, omdat de geest van den wind dan boosaardig is en ook voor de veiligheid. Alsdan verspreidt zich de rook door het huis en zoekt een uitweg tusschen wand en dak en door openingen boven in den voor- en achtergevel, die hij echter, zelfs bij dag, slechts gedeeltelijk vindt, terwijl des nachts de verstikkende uitdamping der ingerekende vuren zulk een woning voor een vreemdeling tot een benaauwd verblijf maken.

Van buiten gezien doet een Battaksch huis zich goed voor. Het staalgraauwe idjoedak (*), met mos begroeid, is aan de toppen versierd met afbeeldingen van karbouwekoppen, als ze van ouderdom niet afgevallen zijn. De kop is van hout, maar de hoorns zijn echt. Op enkelen verheft zich midden uit het dak nog een huisje in het klein, andjoeng-andjoeng geheeten. Dit is niets dan een versiering zonder nut of beteekenis en dient volstrekt niet om het huis van een hoofd aan te wijzen. Het eenige, wat het huis van een panghoeloe onderscheidt, is het snijwerk, dat met verschillende kleuren geverwd wordt. Aan den voorgevel, ook aan den achtergevel, is dikwijls een bamboezen stoep of voorgalerij aangebragt. In de nabijheid van het huis zijn de padischuren, veelal versierd met teekeningen en waarop ook figuren ontstaan door het idjoetouw, waarmede de planken aan elkander zijn gebonden.

Het vee wordt geborgen onder het huis. Heeft de eigenaar een paard, dan heeft dit eenen houten stal op zijde van het huis. De kippehokken zijn zeer hoog op een paal gesteld, met loopen aan beide zijden en een nest er onder hangende voor het broeijen.

(*) In Tenggieng bestond de bedekking uit helalang.

Wij logeerden niet altijd in Battaksche huizen. In de doesoen, te Sibraja en Baroedjahei, waren bamboeloodsen gebouwd, die zeer wel voldeden. Te Nagasariboe was voor aan het huis van den Sibaja een logeervertrek gebouwd, bepaald om den wondervorst van het eiland bij zijn bezoek te herbergen, en daar werden ook wij ontvangen.

Het bouwen van een huis schijnt niet duur te zijn. Te Soekanaloe werd een huis gebouwd, waarvan het ligchaam lang was 11 el tegen 6.50 breed; uitgezonderd het slepen van het hout, was de geheele bouw door den timmerman aangenomen voor $ 120.

De taal heeft overeenkomst met het Maleisch, zooals uit de plaatsnamen en andere Battaksche woorden in deze beschrijving voorkomende, kan blijken. Javaansche woorden vonden wij in de telwoorden, die van één tot tien luiden: sada, doea, teloe, ampat, lima. ĕněm, pitoe, woloe, sembilan, sapoeloeh. De Battakkers hebben een eigen letterschrift, dat van onderen naar boven opklimt en van regts naar links gaat. Eigenlijk bestaat er geen algemeene Battaksche taal, maar zijn er in de Battaklanden verschillende talen. Van Poerba (dat het oosten beteekent) tot Tran vindt men het Karaw-karaw. In Tran wordt weder een andere taal gesproken. Langs de Noordelijke kust van het meer spreekt men het Tebateba, langs de Zuidelijke kust het Pakpak, in de Goenoeng-goenoeng, de bergen Zuidwestelijk van Tĕnggieng, de bahasa Alas, en die talen wijken zoo zeer uiteen, dat de bewoners dier streken elkander onderling niet verstaan.

De geschriften handelen over geneeskunde, tooverkunst, sterrewigchelarij, het voorspellen van gunstige en ongunstige dagen; niet over geschiedenis, want de Battakkers kennen hun geschiedenis niet; slechts verhalen de ouden van dagen van hetgeen in hun leven voorviel en hoogstens wat een vroeger geslacht heeft ondervonden, zooals zij het in hun jeugd gehoord hebben. Ook hebben zij geen jaartelling; wel hebben zij een jaar van twaalf maanden (ieder van dertig dagen), maar het heeft geen jaartal. Zij rekenen niet bij weken, kennen dus ook geen namen van de dagen der week. De maanden worden aangeduid naar de rangorde, als de eerste, de tweede, tot de twaalfde; maar de dagen der maanden hebben namen en wel de volgende:

1 Adi tia,
2 Soemà,
3 Gará,
4 Boedaha,
5 Bras-pàti,
6 Tjoekra Sinang brangin,
7 Bĕlah naik,
8 Titian naik,
9 Soemana Siwah,
10 Anggara sapoeloeh,

11 Goedaha ngàdĕp,
12 Braspàti tangkap,
13 Tjĕkra lalajaw,
14 Bĕlah poernoma,
15 Toelak,
16 Soemà,
17 Garà,
18 Moedaha,
19 Braspàti sapoeloeh siwah,
20 Tjoekra si doewa poeloeh,
21 Bĕlah toeroen,
22 Adi tia toeroen,
23 Soemà,
24 Anggara sĕmbilan,
25 Boeda hagok,
26 Bras pàti mĕdĕm,
27 Tjĕkra namàtei,
28 Mati boelan,
29 Dàlĕn boelan,
30 Sami sahara.

Zij hebben ook geen zedeleer, — wat onze ouders ons geleerd hebben, dat goed is, dat leeren wij onze kinderen, zeide men mij, en dat is goed —, noch eeredienst, geen tempels, geen priesters tenzij de goeroes, geen openbare plegtigheden, dan het pakoe aloeh, waarover bij de behandeling van het begraven zal gesproken worden. Hun godsbegrip putten zij uit eene overlevering, die het ontstaan der wereld verhaalt en welke mij werd medegedeeld als volgt:

SCHEPPINGSVERHAAL DER BATTAKKERS.

In den beginne waren er in den hemel (boven) een vader en eene moeder. De vader heette Oempang Oetara Goeroe diatas en de moeder heette Boetara di atas. Zij hadden drie zonen: Toean Boenaea Kolieng, deze was de oudste, en Toean Samsah Hienei, deze was de middelste, en Toean Padoeka Niadji, deze was de jongste. En toen vroeg de vader den oudsten zoon: „Wat wenscht gij?" en hij antwoordde: „Ik vraag om tawar", hetgeen beteekent de geneesmiddelen voor alle ziekten. En toen vroeg de vader den middelsten: „Wat wenscht gij?" en hij antwoordde: „Ik vraag perminákan beganding toa", hetgeen beteekent: bidjanolie tot een wondermiddel, dat al zijn gebeden boven zouden verhoord worden en dat hij in den oorlog onkwetsbaar zoude zijn. En toen vroeg de vader den jongsten: „Wat wenscht gij?" en de jongste vroeg om Pengkabak kabak, dat is de magt om den wind op te roepen.

De vader nu stond het toe en gaf aan ieder gelijk hij gevraagd had.

En toen vroeg de vader weder aan den oudsten zoon: „Waar wilt gij wonen?", en hij antwoordde: „Ik ben de oudste en blijf boven." En de vader vroeg weder aan zijn middelsten zoon: „Waar wilt gij wonen", en hij antwoordde: „Ik, de middelste, wil in het midden wonen en wil daar een stad bouwen (bekòta).

Toen hing de vader zijn middelste kind op, dat het niet vallen kon en dat werd de aarde. En er kwam wind van het Westen en kwam wind van het Oosten en de aarde werd door de winden heen en weer geslingerd. Toen nam de middelste zijn olie en riep tot zijn vader, en zijn stem werd door den vader gehoord en hij zeide:

„Ach, mijn kind heeft geen plaats om op te rusten!" en de vader zond hem aarde langs den draad, waaraan hij hing. Het was een hand vol, toen het beneden gekomen was, was het een kom vol. Toen de aarde aangekomen was, ging hij er op zitten.

En de vader vroeg weder aan den jongsten zoon: „Waar wilt gij wonen?", en hij antwoordde: „Ik wil beneden wonen in de Batang toeroeh".

Toen de aarde nu in het midden was, zag de jongste naar boven en kon niet meer geheel naar boven zien naar zijn vader, omdat de aarde er was, en hij vroeg zijn vader om de aarde te verstrooijen (boeat antjoer). Hij deed de winden komen en de winden verstrooiden (boeat antjoer) de aarde.

De middelste schreide daarover en gebruikten de olie. De vader zeide: „Waarom schreit mijn middelste zoon weder?" Hij zag uit en zag, dat de grond weg was en hij zond twee handen vol aarde. Toen deze aarde beneden aankwam was de grootte er van als een schotel vol.

Nadat dit zevenmaal herhaald was, werd de aarde eerst, zoo als zij nu is.

Toen nu de jongste de aarde weder wilde doen wegwaaijen, nam de middelste een ijzer (eigentlijk staal) en stak daarmede den jonste en hij stak hem dood door de aarde heen en het mes drong door in den grond van de benedenwereld, en toen stond de aarde vast. En toen nam hij acht ijzers en stak die dwars door het opstaande ijzer en toen stond de aarde eerst heel vast. Toen legde hij hooge steenen op de acht ijzers en op de steenen legde hij aarde, namelijk al de verschillende soorten van aarde.

Toen het gereed was, kwam er regen en warmte en kwam er wind. Toen dacht hij in zijn hart: ik wil een huis bouwen en hij maakte een huis en de naam er van was Si-lindoeng boeah. En toen kwam er eene vrouw; waar zij van daan kwam wist hij niet, en hij nam haar en maakte haar tot zijne vrouw. En op een zekeren dag zat hij in de zon, op de stoep van zijn huis, en toen zag hij een kip, die kwam aanvliegen, en de kip zette zich neder op den karbouwekop van den nok. De vrouw zag het ook. Zij nam een ijzer en sloeg de kip, dat zij dood nederviel.

Die kip nu heette manoek Krèdjan-Kridjan. Haar kop werd een hoeloe-

balang, namelijk een afgodsbeeld; de bek werd een pendjabaw, dat is een tongetje voor goud- en zilversmeden; de krop werd een goudschaaltje; de maag werd goud en zilver, van boven werd hij goud en van onderen werd hij zilver. De vederen werden boomen met bladeren, dat wil zeggen alle planten. De staart werd suikerriet. De ingewanden werden alle voedende planten, omdat de kip allerlei voedsel gegeten had. De veeren van de vleugels werden salindjoeang (een geneeskundige plant). De pooten werden tongkeir-sempilet (ook een geneeskundige plant). Het vleesch werd aarde. Het bloed werd water.

Toen de aarde nu eenmaal gereed was, kregen zij vele kinderen en kleinkinderen en hij regeerde over hen. En het geschiedde, dat de middelste zoon niet goed regeerde en toen kwam de jongste zoon, die dood gestoken was, maar evenwel toch niet dood was en schudde de aarde met het ijzer en daardoor ontstonden de aardbevingen. Komt ook thans eene aardbeving, dan roepen de menschen nog „Soekoe-soekoe mat!", hetgeen beteekent, „Stamgenoot, houd op!"

De menschen vermenigvuldigden zich en zoo werd allengs de aarde zoo als zij nu is. Nog altijd rigten de menschen hun gebeden tot dien boven is, die beneden is en die in het midden is, namelijk in eens aan alle drie te zamen.

De vader of de moeder der drie goden worden daarentegen niet aangeroepen.

In verband met deze voorstellingen is de wijze, waarop de eed wordt afgelegd. Bij de goden mag men niet zweren, zeggen de Battakkers, maar op eigen lot alleen. De eedsaflegging heeft op de volgende wijze plaats. Nadat een weinig ongekookte ontbolsterde rijst, een weinig zout, een weinig koenjit, een weinig zwarte peper, wat water en wat palmwijn in een kopje gedaan en gemengd is, wordt het den eedsaflegger aangereikt, die den inhoud in zijne hand overgiet, de bestanddeelen aansprekende, hen één voor één opnoemt en zegt: zie mij aan; indien ik u niet inneem, dat ik geen heil verkrijge. Na het mengsel genuttigd te hebben, zegt hij:

„Hoort, Gij Drieën, als ik lieg (schuldig ben, het gestolen heb, of wa, anders de inhoud van den eed zij), dat de rijst, het zout, de koenjit, de peper het water en de palmwijn mij den dood berokkenen." Met het heil is bedoeld het heil in deze wereld.

Behalve in de godsdienst wordt ook in andere wetenschappen onderwijs gegeven. De onderwijzers en onderwijzeressen worden goeroe genoemd en staan in hoog aanzien. In elke kampoeng vindt men er minstens tien. Zij houden geen eigenlijke scholen, maar wie onderwijs wil genieten gaat naar den goeroe zijner keuze. Het aantal der leerlingen, die te gelijker tijd bij een goeroe les nemen, overtreft zelden twee, en de lessen worden zeer ongeregeld genoment Eerst na volleerdheid wordt het schoolgeld voldaan.

De goeroe's worden onderscheiden in goeroe (zonder bijvoegsel), die lezen en schrijven onderwijst, — het leergeld is een drahan, een goudstukje ter waarde van één vijfde dollar —, goeroe pakpak pertandang, die de geneeskunde en toover-

kunst onderwijst, als: van waar de ziekten komen, hetzij van de aarde, van de wind, van het water, enz., hetzij van hetgeen de hantoe's doen, hetzij van hetgeen de menschen doen, — de toovermiddelen, en het tegengaan en overwinnen dier krachten en werkingen, ook de eigen aanwending van toovermiddelen en kunstenarijen — het leergeld is $ 3 —, en de goeroe penawar, de leeraar der krijgskunst, namelijk der onkwetsbaarheid en andere geheimzinnige middelen om te overwinnen en den vijand het onderspit te laten delven.

De geneeskunde bedient zich van inwendige en uitwendige medicijnen, van het wrijven en kneden van ligchaamsdeelen en schrijft ook leefregels voor, gebiedt of verbiedt het gebruik van zekere spijzen, het bad, enz.. Om de hantoe's te bevredigen worden spijzen opgehangen. Bij zeer ernstige gevallen, als men geen raad meer weet, wordt een pisangstam, naar de gelijkenis van den zieke gesneden, in lijkgewaad begraven en een uitvaart gevierd naar Battaksche wijze en onder het geween der bloedverwanten. Dit geschiedt om te beproeven den hantoe door vervanging te bevredigen of te misleiden. Wij zagen zulk een pisangbeeld nabij de kampoeng Soeka.

Om de bégoe's, dat zijn de afgestorvenen, te bevredigen, moeten zij in een goeroe gevaren zijn. Als de mensch gestorven is, wordt hij een bégoe en blijft in zijn huis wonen. Dikwijls gaat hij ook de lucht in; men weet niet waarheen. Wanneer de nagelaten betrekkingen den bégoe een bewijs van hun aandenken willen geven, dan laten zij een goeroe komen. De goeroe krijgt meel, kokosnoten, kippen en bereidt dat tot spijzen. Vervolgens laat hij muziek komen en zingt het formulier. De bégoe treedt daarbij in den goeroe. Deze handelt daarop in onbewustheid, danst en eet de toebereide spijzen, maar het is de bégoe, die danst en eet en bevredigd wordt. De bégoe treedt dan weder uit en keert in de lucht terug.

De plegtigheid kan ook plaats vinden in het huis van den goeroe, maar beter is het in het huis van den bégoe zelf. De bezwering kan uitgevoerd worden even goed door mannelijke als door vrouwelijke goeroe's en beiden kunnen onverschillig mannelijke en vrouwelijke bégoe's oproepen.

Er zijn goede en kwade bégoe's. Van hun lot weten de menschen niets, de bégoe's omgekeerd wel. Ook kunnen zij op het lot der menschen invloed uitoefenen. Als men hen vergeet, dan komt er ongerustheid, ziekte en ongeluk. Wil men den bégoe om iets verzoeken, dan geeft men den goeroe spijs en drank, kleederen, geld, die daarna den bégoe oproept, en dan kan men vragen wat men verkiest. Het blijft den bégoe overgelaten het gevraagde te schenken of terug te houden.

Het formulier bestaat uit de namen van plaatsen, waar beroemde goeroe's hebben gewoond en de bégoe's zich dientengevolge gaarne ophouden. Het wordt voorafgegaan door de bede:

„Die de Bovenste zijt, daal neder!

Die de Onderste zijt, stijg op!
Die de Middelste zijt, zet u neder!
Leer en zegen mij!"

Een goeroe verhaalde mij aldus den oorsprong der geneeskunde.

In den beginne was er niets. Alleen de aarde, die was er.

Er kwam een man, Sadoeaman, uit de wolken nedergedaald. Van het Westen kwam Si Radja boelan, van het Oosten kwam Si Radja boelan poekoel tjàpi. Alle drie waren het mannen.

Op Sadoeaman stond eene vrouw, Si Dajang, te wachten te Tanahbrani.

Daar bouwde hij eene stad en die stad werd zeer volkrijk.

Si Radja boelan poekoeltjàpi nu begeerde de vrouw, maar de vrouw wendde zich van hem af. Toen bedacht hij een list; hij zocht een witten haan en bewerkte dien met tooverspreuken, dat de vrouw dien haan zoude begeeren.

Toen de vrouw dien haan zag, begeerde zij hem en zij zeide tot Radja boelan: „Vang dien haan voor mij!"

Maar de haan vloog immer verder en Radja boelan kon hem niet meester worden. De haan vloog over de zee. De vrouw zeide: „Vang hem mij toch." Si Radja boelan ging toen in de zee en hij stierf.

Toen Si Dajang weer te huis was gekomen, kwam de moeder van Si Radja boelan en vroeg haar: „Waar is mijn zoon." „Uw zoon is niet terug", zeide Si Dajang; „geef mij planten, dat ik die plante, opdat uw zoon terugkeere." Toen zeide de moeder van Si Radja boelan: „Welke planten wilt gij planten?", en Si Dajang antwoordde: „pisang en boengaraja."

Na eenigen tijd kwam de moeder van Si Radja boelan weder en zeide: „De pisang draagt reeds vruchten, de boengaraja draagt reeds bloemen, waar blijft mijn zoon?" „Vraag het aan den gĕndang, de seroenei, den gong en de tjanang", zeide Si Dajang. Toen ging zij naar de rivier om te baden.

De moeder van Si Radja boelan volgde haar en zeide: „Laat deze olie in dit kommetje droppelen". Het waren slechts twee droppelen. Vervolgens zeide de moeder: „Gij hebt twee droppelen in dit kopje laten vallen; hoe komt het, dat zij verdwenen zijn?" „Kom mede naar huis", zeide Si Dajong, „daar kunnen wij uw kind roepen en hem bevredigen."

Toen zij te huis gekomen waren, speelde Si Dajang op de gĕndang en danste zij. Terwijl zij danste kwam de bégoe van Si Radja boelan in haar ligchaam, en toen eerst wist de moeder, dat haar zoon gestorven was. Vervolgens vroeg Si Dajang om pisangs, meel, klappernoten en kippen, en nadat zij gegeten had, keerde de bégoe naar de lucht terug.

Vervolgens zeide Si Dajang: „Moeder, ween niet!" „Hoe zoude ik niet weenen!" antwoordde de moeder; „hij vraagt mij te sterk om bevrediging." „Wat hij vraagt, zal ik den verschrikte wel zenden", zeide Si Dajang.

Daarop nam zij een weinig aarde en zeide: „Draag dat op uw hoofd en breng het naar huis, dat uw kind terugkeere".

„Als hij erg verschrikt is, neem dan een visch van een halve armslengte, twee handvol gekookte rijst, vier pisangs, vier handvol meel, vier bloemen van de boengaraja en één kippenei en geef het hem. Is hij nog erger verschrikt, breng het dan alles op een heuvel en zet de spijzen daar neder. Roep den bégoe en is hij tevreden gesteld, vraag hem dan om beterschap van uw ziekten".

Dit is de oorsprong der geneeskunde en, gelijk Si Dajang het geleerd heeft, zoo doen tot den huidigen dag de goeroe's, als zij een bégoe willen oproepen.

Het is voorgevallen in Soekapirang en van Si Radja boelan poekoel tjàpi is later niets meer gehoord.

Zijn wij thans reeds eenigszins met de Battakkers en hunne denkbeelden bekend geworden, hetgeen volgt zal hen schetsen in hun maatschappelijk bestaan.

Wat dat het meest kenmerkt, is hun verdeeling in stammen en de rol der Sanina en Anakbĕroe.

De stammen, gelijkelijk marga's of soekoe's geheeten, zijn vijf in getal en dragen de namen, in het Karaw-karawsch, van Gĕnting, Pranginangin, Sembiring, Tarigan, Karaw-Karaw, in het Tĕbatĕbasch, van Moentei, Sivaga, Soeanon, Grisang, Nébàgho. De natuurlijkheid en noodzakelijkheid der vijf stammen drukken de Battakkers uit in een spreekwoord: gelijk er om te eten vijf zaken noodig zijn, water, rijst, spaansche peper, zout en vuur, alzoo zijn er ook vijf marga's.

Omtrent den oorsprong der marga's bestaat de volgende overlevering.

In den beginne waren er twee menschen en zij kregen vijf zonen. Vervolgens kwam er een man, die één-span-en-twee-vingerbreedten lang was. Hij zeide, dat hij God was en gaf namen aan alle dingen en aan de vijf zonen, en wees ieder hunner een plaats aan om te bewonen. De kleine man vroeg: „Met u hoevelen zijt gij?" Zij konden nog niet tellen en wezen het op de vingers. Toen zeide de kleine man: „zeven!" en daar er vijf zonen waren, maakte hij vijf marga's. Toen nam de kleine man de vijf zonen mede naar een plaats, Koepoeltakan genaamd. De vijf zonen droegen hem in een tjĕmboel, een doos als voor de sirihkalk, maar waaruit hij ook spreken kon. Te Koepoeltakan aangekomen zijnde, zeide de kleine man: „Werp mij in de kota", en zij deden het. Toen zeiden de menschen van Koepoeltakan: „Wat komt gij hier doen?" Er waren daar ook vijf kinderen met twee ouders. De kleine man antwoordde: „Ik kom hier, omdat de Battakkers mij hier neergeworpen hebben. Kunt gij tellen?" De vijf menschen antwoorden: „Neen, wij kunnen niet tellen." „Als gij het niet kunt, dan kan ik het", zeide de kleine man en hij leerde het hen. Daarop kenden zij het, het tellen. Het waren allen vrouwen, alle vijf en dan waren er nog haar vader en haar moeder. Toen zeide de kleine man: „Breng mij bui-

ten deze kota". Buiten gekomen zeide hij: „Zet mij neer en ga terug binnen de kota." Toen zij teruggekeerd waren, zocht hij de menschen, die buiten wachtten, weder op. „Ik heb daar even in die kota vijf vrouwen gevonden", zeide hij, „die kunt gij bezoeken". Toen vroegen zij: „Waar zoude het toe dienen, dat wij die vrouwen bezochten?" „Dan kunt gij er mede trouwen", zeide hij, „het zijn vijf vrouwen en gij zijt vijf mannen." Waarom zouden wij trouwen?" zeiden zij, „misschien zoude onze vader te huis er vertoornd over zijn. Het is beter hem er eerst over te vragen". „Breng mij tot uw vader en moeder," zeide hij, en zoo geschiedde het. Toen vroeg de vader, „Wat nieuws brengt gij van daar ginds mede?" De kleine man antwoordde: „Ik heb vijf vrouwen gezien en wil uwe zonen met haar laten huwen". „Waartoe?" vroeg de vader. „Opdat gij vermenigvuldiget". „Waarom zouden wij vermenigvuldigen? Als wij velen zullen zijn, dan zullen wij niet meer te eten hebben. Voedsel zoeken verstaan wij niet; zal daauw en wind ons tot voedsel zijn?" Toen zeide één-span-en-twee-duim: „Twist niet, weest niet bezorgd! Ik zal u genoegzaam tot voeding toevoegen. Er groeit een rijsthalm in het woud; let daarop. Als zij vruchten draagt, zaai die." En hij leerde hem al de vruchten kennen en zeide: „Dat zal uw voedsel zijn; maar houdt ze schoon, opdat de vruchten gedijen. Laat uw veld geen wildernis blijven." „Welnu", zeide de vader, „laten wij dan gaan en de kinderen in den echt vereenigen." Daarop gingen zij naar de plaats, waar de vrouwen woonden. Toen zij daar aangekomen waren, zeide de kleine man: „Werp mij in de kota!" en zij deden het. De kleine man zeide: „Ik ben gekomen om uwe dochters te laten trouwen; ik heb vijf mannen medegebragt". De ouders antwoordden: „Waartoe zoude het dienen?" en zij spraken evenals de ouders der zonen hadden gesproken, en de kleine man antwoordde hun en leerde hen evenals hij de ouders der zonen geantwoord en geleerd had, zoodat zij toestemden. Daarop verbond hij de vijf zonen en de vijf dochters in het huwelijk, den oudsten met de oudste, den jongsten met de jongste, namelijk zooals de paren in ouderdom op elkander volgden.

Toen zij gehuwd waren, verhuisden zij, elk paar naar zijn eigen plaats, het oudste paar naar het Westen, naar de kampoeng Pestima, het tweede naar Ngabbia, het derde naar Arisan, het vierde naar Poerba, het vijfde naar Agoeni. Vervolgens kreeg het oudste paar een zoon, die niet konde spreken. Toen zeide de vader en vroeg aan den kleinen man: „Wat is dit, ik heb een zoon gekregen; zijn voeten heeft hij, handen heeft hij, een mond heeft hij, en hij kan niet spreken?" De kleine man antwoorde: „De reden er van is deze; als hij nu reeds spreken kon, dan zouden zijn vader en zijne moeder sterven; want de dag zijner geboorte is een ongelukkige dag." Toen vroeg de vader weder: „Wat middel is er tegen aan te wenden?" „Breng hem naar de rivier", zeide de kleine man, „laat hem baden en besproei hem met

het sap van geneeskrachttige kruiden en bladeren." Nadat dit was gedaan, sprak het kind den volgenden dag. „Wat zal uw belooning zijn, dat gij spreken kunt?", vroeg één-span-en-twee-duim. Het kind zeide: „Maak mij het afbeeldsel van een haan in goud. Dat zal mijn belooning zijn." Toen maakte de kleine man het beeld en gaf het hem. Toen vroeg het kind: „Wat is mijn marga?" „Gĕnting", zeide èèn-span-en-twee-duim. „Mijn vaders marga is Gĕnting. Wat is mijn braibrai (de marga van mijne moeder)?" vroeg het kind weder. Toen zeide de kleine man: „Pranginangin."

Achtereenvolgens kregen toen de vier andere paren ook zonen, die niet spreken konden, en het ging hun daarmede, evenals het het eerste paar gegaan was; alleen de belooning en de marga's verschilden. Bij het tweede paar was de belooning een pisaw kalasan kànakkànak (een degentje), de marga Pranginangin, de braibrai Sembiring; bij het derde paar de belooning een Kĕtjapi (een muziekinstrument), de marga Sĕmbiering, de braibrai Tarigan; bij het vierde paar de belooning een saroenei (klarinet), de marga Tarigan, de braibrai Karawkaraw; bij het vijfde paar de belooning een pistaka (geneeskundig geschrift), de marga Karawkaraw, de braibrai Gĕnting. Den volgenden keer werden uit alle paren dochters geboren. Toen nam de zoon van het oudste paar de dochter van het tweede paar tot vrouw, de zoon van het tweede paar de dochter van het derde, en zoo vervolgens.

Later hebben de marga's zich over het land verspreid en zich vermengd, hebben achter haar namen bijnamen gekregen naar de plaatsen, waar zij gevestigd waren. De vijf oorspronkelijke stammen heeten marga toeha, de onderstammen marga sengoedak.

Sanina wordt in het Maleisch verklaard door saninik en moet dus beteekenen: van dezelfde stamouders; het wordt gebruikt voor bloedverwanten, in engeren zin voor broeders. Onder anakberoe verstaat men de schoonzonen of ook de schoonbroeders. De beteekenis van de sanina en anakberoe in het Battaksch volksleven zal in het vervolg blijken. Laten wij eerst een blik slaan op de inrigting van het bestuur.

De dorpen zijn onderscheiden in de overheerschende, die den naam van kampoeng dragen, en de afhankelijke, die doesoen worden genoemd. Beider bestuur bestaat uit een panghoeloe, een sanina en een anakberoe. Dit is het grondenkbeeld, dat men in de doesoens meestal getrouw terugvindt, maar in de kampoengs uitgebreid en gewijzigd is geworden. Onder de kampoeng-panghoeloes zijn er, die de titels sibaja en radja dragen. De sanina en anakberoe zijn echter niet naar de beteekenis hunner namen broeders en zwagers; die betrekkingen zijn erfelijk geworden in hun geslacht en stammen, en zelfs is het verboden, dat de sanina van dezelfde marga sangoedak zij als de panghoeloe. De erfelijke sanina is tevens hoofd van de broeders en neven, der eigenlijke sanina, en de erfelijke anakberoe van de zwagers, der eigenlijke anakberoe.

De verkiezing dier hoofden heeft op de volgende wijze plaats. Zoodra b. v. een panghoeloe gestorven is, verzamelt de anakberoe al de dorpsbewoners in het sterfhuis, zooveel het bevatten kan; de anderen staan er rondom. Alsdan beraadslagen de anakberoe en de zwagers in het openbaar en, tot een besluit gekomen zijnde, dragen zij hun candidaat aan de sanina en de gemeente voor. Daarop volgt een onderling overleg, waarbij ieder regt van spreken heeft, de vrouwen niet uitgesloten. Komt de gemeente niet tot eenstemmigheid, dan wordt de hoegrootheid der partijen geschat en het gevoelen der meerderheid wordt gevolgd.

Is het de sanina, die gestorven is, dan leiden eveneens de anakberoe de verkiezing in. Is het de anakberoe, dan zijn het de sanina, die zijn vervanger voorstellen.

Bij de verkiezing moet de erfelijkheid der betrekking in acht genomen worden. In de eerste plaats is het de oudste zoon, die zijn vader opvolgt; alleen bij ongeschiktheid kan hij verworpen worden. In dat geval komt de jongste zoon in aanmerking en zoo achtereenvolgens afdalende van den oudsten en opklimmende van den jongsten. Zijn er geen zonen of wordt geen zoon verkozen, dan valt het regt van opvolging aan de broeders van het overleden hoofd toe, met inachtneming der volgorde als bij de zonen, n. l. de jongste het eerst en zoo vervolgens. Zijn er noch zonen noch broeders, dan moet de keus gedaan worden in de marga van den overledene, zoo mogelijk uit de naaste bloedverwanten. Zijn er geen leden van zijne marga binnen de gemeente, dan moet zijn vervanger gezocht worden in de marga van eene andere gemeente. Buiten de marga mag nimmer zijn opvolger worden gekozen. Den uitslag van de verkiezing verkondigen de anakberoe of de sanina, naar het geval is, aan de gemeente, en stellen haar het nieuwe hoofd voor; dit is de geheele investituur. Er hebben feesten noch plechtigheden bij plaats. De doesoen geeft van het optreden van een nieuw hoofd kennis aan de kampoeng; omgekeerd de kampoeng desgelijks aan de doesoens; doch dit laatste wordt veelal nagelaten.

De hoofden van een gemeente oefenen gezamenlijk het bestuur uit; afzonderlijke verordeningen van één hunner zijn niet bindend. De panghoeloe is de eerste, de sanina de tweede, de anakberoe de derde in aanzien. De pligten van de kampoengs en doesoenhoofden tegenover hunne gemeente zijn dezelfde: de verdediging en aanvoering in den oorlog, de regtspraak en het bestuur; in het bijzonder, geschillen beslechten, schuldenaars tot betaling aansporen, hen tot betaling noodzaken, onlusten stillen, regtspreken en in nood bijstand verleenen.

Daarentegen genieten de hoofden één derde van den buit na aftrek der oorlogskosten, namelijk de kampoenghoofden- de doesoenhoofden krijgen daaruit een deel,- één derde van de door hen opgelegde boeten en $ 3 voor het sluiten

van een huwelijk, behalve een klein geschenk in vleesch, zout, enz.. Voorts hebben zij het regt om goederen beneden den marktprijs in te koopen. Een kampoenghoofd koopt b. v. een karbouw, koe of paard $ 1 lager dan den gewonen prijs. Een doesoenhoofd mag niet zoo ver beneden de waarde gaan. Ook kunnen zij persoonlijke diensten van hunne onderhoorigen vorderen bij zware werken, zooals: bij bearbeiding van den grond één dag arbeids, bij het bouwen van een huis het slepen der balken uit het bosch tot op het terrein en het aanbrengen der atap. De atap wordt door het hoofd zelf gekocht. Ook moeten zij hun hoofden vergezellen bij reizen in het belang der justitie of andere openbare aangelegenheid gedaan. De kosten dier reizen vergoedt mede de bevolking aan haar hoofd; ook bij feestelijkheden moet zij bijdragen leveren.

Geldelijke belastingen worden niet geheven, behalve de marktregten op de waren, als ze verkocht worden. Zij bedragen van karbouwen en paarden $ 1 per stuk, van geiten 50 gambierkoekjes.

Als huldebewijs krijgen de panghoeloe's eene korte rib, een weinig van het beste vleesch van de koeijen, karbouwen, varkens en honden, die geslacht worden en van de herten en wilde zwijnen, op de jagt verkregen. Eerstelingen des velds krijgen zij niet.

De verpligtingen van de kampoeng jegens de doesoen zijn: bijstand aan den panghoeloe bij gelegenheid van huwelijk en openbare feesten, civiele en criminele regtspraak, tenuitvoerlegging der vonnissen, bescherming tegen oorlogsgevaar; de verpligtingen van de doesoen jegens de kampoeng: bij publieke werken, het oprigten van huizen en andere zware werkzaamheden den panghoeloe's hulp verleenen; bij openbare feesten bijdragen leveren, den gedaagde uit de doesoen voor den regtbank der kampoeng brengen.

De kampoeng spreekt ook regt tusschen haar doesoens onderling.

Willen wij nu zien, hoe dat denkbeeld van bestuur in eenige rijkjes verwerkelijkt wordt en ons met die rijkjes, hun dorpen en inwoners eenigszins bekend maken, dan vinden wij grenzende aan Tran Satëloekoeroe als het westelijkste der Battaksche rijkjes, die, hoewel onafhankelijk, toch zich naauw met Dëli verbonden achten te zijn en van den vorst van dat rijk en regtstreeks van het hoofd der aangrenzende soekoe bijstand, voornamelijk bijlegging hunner geschillen verwachten. Het luistert, zooals de Battakkers het uitdrukken, naar Soenggal. De naam beteekent „drie vereenigd" en moet reeds aanduiden, dat het drie broeders zijn, die er het bestuur voeren. Dat zijn de sibaja van Lingga en de panghoeloe's van Sibakti en Gadjah. De dorpen van Satëloekoeroe zijn:

de kampoeng Lingga met 384 tangga

de doessoen	Katjariboe	met	64	tangga
				448
de kampoeng	Sibakti	"	352	
de doesoens	Pětěgoehan	"	24	
	Běganding	"	216	
	Parang	"	64	
	Djeraja	"	56	
				712
de kampoeng	Gadjah	"	184	
de doesoens	Oedjoeng	"	24	
	Lingga djoeloe	"	152	
	Radjapajong	"	48	
	Djoemaradja	"	352	
	Soeka-Sibakti	"	128	
	Klung	"	176	
	Pětjarajan	"	56	
	Toeroeng brěnah	"	64	
	Běpala	"	16	
	Boelan-Sěněmbah	"	128	
	Nanmelawan	"	104	
	Djěrmoeda	"	40	
				1472
				2632

Tijdens ons verblijf werd Sibakti door een krankzinnige in brand gestoken en werden 34 huizen in de asch gelegd.

De tangga's of gezinnen zijn door de berigtgevers meestal berekend naar het aantal huizen, naar rede van 8 gezinnen op 1 huis. Na Satěloe-koeroe komt Sapoeloeh doea kota, dat onder Hamperanperak ressorteert. Het wordt bestuurd door drie sibaja's, van welke die van Kabardjahei de voornaamste is. Petjarahan behoort onder Brastàgi, doch zij worden beiden bestuurd door sibaja's, die broeders zijn.

De dorpen in Sapoeloeh doea kota zijn:

de kampoengs	Kaban djahei	geschat op	600	tangga
	Brastagi	"	" 200	"
	Pětjarajan	"	" 120	"
de doesoens	Boeroesinga	"	" 300	"
	Raja	"	" 200	"
	Soemboel	"	" 120	"
	Kabar	"	" 100	"
	Samoera		" 60	"
				1700 tangga.

Marktplaatsen zijn hier niet, evenmin als in Satëloekoeroe. De inwoners gaan ter markt te Sampoen in Soekapiring, te Soekanaloe in Sënënkota en te Kabande-Batak, Adjiraja en andere plaatsen in Tran.

Aan de XII kota grenst Soekapiring. Het volgt het Soekoehoofd van Kampoengbaroe. In Soekapiring is slechts één kampoeng, Sibraja. Zij wordt bestuurd door zeven panghoeloe's, als:

1° dien van Roemahkaraw; deze is de panghoeloe;

2° dien van Roemahdjoeloean, den panghoeloe moeda, d. i. de onderpanghoeloe;

3° dien van Roemahsariboe, den sanina;

4° dien van Roemahtjoeliah, den anakberoe van den panghoeloe (1);

5° dien van Roemahpandia, anakberoe van den panghoeloe moeda (2);

6° dien van Roemahmaliala, anakberoe van den sanina (3);

7° dien van Roemahmëtjoe, anakberoe van den panghoeloe (4).

De drie eerstgenoemden hebben den meesten invloed en om het onderscheid in aanzien tusschen deze drie aan te duiden, wordt de eerste de oudste genoemd, de tweede de jongste en de derde de middelste.

De doesoens aan den regter oever van de rivier van Soekapiring (zie bij I) staan onder het dadelijk toezigt van den panghoeloe van Roemahkaraw; die aan de overzijde (zie bij II) onder den panghoeloe van Roemahdjoeloean. Zij dragen de namen, met de hoofdplaats, van:

kampoeng	Sibraja	met	360	tangga	
					360
doesoens I.	Hadjiboehara	"	88	"	
	Hadjisëmbëlang	"	56	"	
	Hadjidjahei	"	132	"	
	Hadjidjoeloe	"	132	"	
	Djoengadi	"	24	"	
	Nëgri-Djawa	"	48	"	
	Samoera	"	56	"	
	Koeta-radja	"	48	"	
					584
II.	Sampoen	"	80		
	Koeboe	"	48		
	Boekit	"	96		
	Oedjoeng Sampoen	"	48		
	Sagihan	"	48		
	Mëlas	"	32		
					352
					1296 tangga.

Te Sampoen wordt markt gehouden.

De Sĕnĕm (6) kota en de Switoe (7) kota volgen Sĕnĕmbah.

De VI Kota worden bestuurd door den panghoeloe van Soekanaloe. De dorpen zijn:

de kampoeng	Soekanaloe	met	200	tangga,
de doesoens	Soekadjoeloe	"	200	"
	Boelan djahei	"	200	"
	Sinaman	"	150	"
	Rĕmamies	"	80	"
	Radja Sĕnĕmbah	"	70	"
			900	id.

Markt wordt gehouden te Soekanaloe.

De panghoeloe dier kampoeng is in het bezit van een gedeelte van een kanon, dat bij de Battakkers om zijn bovennatuurlijke eigenschappen in eere staat. Ten tijde dat Dĕlitoea, toen nog de zetel der Delische vorsten, door Atjeh belegerd was geworden en het vijandelijke leger terugtrok, bleven twee stukken van een kanon achter, dat over de lengte in tweeën gesprongen was. Het eene stuk werd naar Dĕli gebragt, het andere naar de Battaklanden en dit laatste wordt nog altijd in Soekanaloe bewaard. Ik vond het op een steen liggen onder een hemeltje van wit katoen en door een laag dak op vier stijlen tegen het weder beschermd. Rondom was een smal boschje van geneeskundige kruiden, waaronder de boengaraja. Het was ruim een halve el lang en wijst, zeide men, de rigting aan, van waar een vijand nadert. Ook kunnen, zoo lang ieder in het bezit van zijn helft blijft, Dĕli en deze landen niet van elkander gescheiden worden.

In de Switoe Kota zijn één sibaja en vijf panghoeloe's, als:

van Roemah Sĕbras (senina)

van Baroesapientow (senina)

van Roemah sigedang (sanina van den sibaja)

van Roemah djaheijan (sanina)

van Moentei (anakberoe).

De sanina's hebben hier den sibaja het bestuur uit handen genomen. Ook de anakberoe heeft weinig invloed. Dit is de adat des lands geworden.

De dorpen zijn:

de kampoeng	Baroedjahei	met	200	tangga
			200	
de doesoens	1 Pĕkartĕboe	met	40	tangga
	2 Kaboeng	"	100	"
	3 Goerisan	"	40	"

de doesoens	4	Tandjoeng pamah met 12 tangga	
	5	Roemahrieh 100 "	
			292
	6	Koeta lĕmbaroe, met 170	
	7	Boelandjoeloe 60	
			180
	8	Djoeloengpadang " 100	
	9	Tangkiedih " 60	
	10	Oedjoengbalei " 10	
	11	Pariboean " 100	
	12	Oedjoengbandar " 80	
	13	Tandjoengbaroes " 120	
	14	Baroedjoeloe " 80	
	15	Basam " 80	
	16	Oedjoenggòròh " 12	
	17	Boentoe " 150	
			792
	18	Sĕrdang met 150	
	19	Penampajan " 100	
	20	Sĕmbertĕng " 100	
	21	Tandjoengmaréhan " 20	
			370
			1834.

Deze doesoens staan onder het regtstreeksch gezag,
die van 1—5 van den panghoeloe van Roemahsĕbras,
die van 6—7 van dien van Roemahsĕpientoe,
die van 8—17 van dien van Roemahsĕgĕdang,
die van 18—21 van dien van Roemahdjaheijan.

Vroeger was er een marktplaats in de nabijheid van Roemahrieh, maar om de onveiligheid dezer streken heeft men opgehouden haar te bezoeken.

Aan de noordzijde van het meer, aan den regter oever van den Labiang, oostelijk grenzende aan Poerba, strekt zich het gebied van Salimakoeta uit. Dit heeft geen politieke betrekkingen met de Maleische kustlanden.

Het hoofd van Salimakoeta draagt den titel van radja; hij voert regtstreeks gezag over de hoofdplaats Nagasariboe. Onder hem regeert een tweede vorst, de toehan van Bangoensariboe (panghoeloe), bijgestaan door den toehan van

Sariboedolok en den toehan van Bagei (beiden Sanina's), die het direct gezag voeren voor Bangoensiriboe, waar hun zetel is.

Onder dezen staan de ampatsoekoe, n. l.
de panghoeloe van Dolokpariboean,
de panghoeloe van Sĕrboedjandi,
de toehan van Rakoelbĕsi en
de panghoeloe van Mĕrdiendieng.

De beide hoofdplaatsen uitgezonderd is al het overige land doesoen, hetgeen evenwel niet belet, dat de dorpen als kampoeng of kota genoemd worden (1), zooals bij de volgende opnoeming zal blijken:

Kota	Nagasariboe	met 250	tangga.
"	Bangoensariboe	" 180	"
Doesoen	Mardiending	" 50	"
Kampoeng	Perkoetan	" 30	"
Doesoen	Si-Emè	" 20	"
Kampoeng	Nagabĕsar of Si-lomboe	" 20	"
"	Sòmat	" 10	"
"	Djandisàriboe	" 40	"
"	Sĕrboedjandi	" 160	"
"	Rakoelbĕsi	" 90	"
"	Si-Karantong	" 20	"
Doesoen	Doesoen	" 50	"
"	Kota bajoe	" 20	"
"	Dòlok-karàsa	" 20	"
Kampoeng	Si Toeritoeri	" 40	"
"	Djandimalasan	" 20	"
"	Djandimaréhan	" 40	"
"	Nagabajoe	" 70	"
"	Si-Pan	" 30	"
"	Dolokmaria	" 50	"
"	Gopoan	" 30	"
"	Si-Pariboean	" 100	"
"	Koetadjaheijan	" 80	"
"	Simompa	" 60	"
"	Langietsinambok	" 60	"

(1) Dit en de inrigting van het bestuur geeft den indruk alsof dit rijk door verovering is ontstaan.

Kampoeng	Si-Halawas	met	10	tangga
"	8i-Méloehéloek	"	60	"
"	Pandjalangan	"	30	"
"	Sariboedolok	"	20	"
"	Bagei	"	100	"
"	Badoehoet	"	13	"
"	Dolokpariboean	"	160	"
			1930	tangga.

In elk dorp der doesoen is een panghoeloe met zijn sanina en anakberoe. Over de doesoen voeren de ampatsoekoe gezamenlijk het bestuur en spreken zij regt. Van hun uitspraken kan in hooger beroep gekomen worden bij den toehan van Bangoensariboe en zijn beide sanina's. Hooger beroep van dezen is bij den radja van Nagasariboe, die een raad heeft, zamengesteld uit Kasorang-radja (Gamoet [1] en Anakberoe), Sibelas (Gamoet en Sanina), Nagódang (Anakberoe met het regt op vier dollars, als de vorst huwt),

Sipakal (Anakberoe van den vorst),
Perchara (Gamoet en Sanina),
Toerpoekwarna (id. id.),
Hoermaparik (id. id.),
Roemah-djòdjòng (Sanina van den vorst),
Goeroe-Sahoeta (Anakberoe van id.),
Roemagoèrga (Sanina),
Roemah andjoeng andjoeng (Anakberoe).

Markt wordt gehouden niet ver van Nagasariboe op een opene plaats, genaamd Tigaradja, de màrkt van den vorst, daar tiga in het Battaksch markt beteekent. Zuidelijk van Soekapirang aan den linker oever van den Lobiang ligt Soeka. Het wordt bestuurd door den Sibaja van Roemah ligei, den panghoeloe van Roemah panghoeloe en den panghoeloe van Sapilihan.

Onder Soeka moeten ook behooren:

Dankam	met	112	tangga.
Pangambatan	"	112	"
Griengieng	"	56	"
Négara	"	16	"
Argadi	"	32	"
Radjakinajan	"	32	"
Hadji-Sĕnĕmbah	"	40	"

(1) In het maleisch hoeloebalang.

Manoekmĕlia	met	40	tangga
Koeboe	"	48	"
Pantjoer	"	32	"
Taloer Koeta	"	80	"
Koetabaroe	"	128	"
Katjinamboen	"	80	"
		360	"

Op al die dorpen maakt ook Tenggieng aanspraak, zonder er tegenwoordig gezag te hebben.

Tenggieng is een groote kampoeng aan het meer met 360 gezinnen. Het wordt bestuurd door een radja. Nog is er een tweede radja, Si-Bòkòt genaamd, maar de inrigting van het bestuur is mij niet bekend geworden. Ik vond hier niet dezelfde mededeelzaamheid als elders.

De kampoengs Sabaw langit met 48 tangga, en Sankòdònkòdòn met 40 tangga, beiden aan het meer gelegen, behooren onder Tenggieng.

Het eiland Tĕbah poelow moet zeer sterk bevolkt zijn. Het is in vier rijkjes verdeeld, Bĕkara, Poerbatobak, Lòtòng, en Pengoeloeran, door radja's bestuurd. De vorst van Bĕkara, die den titel voert van Radja Singa Maharadja verdient bijzondere vermelding om de vereering, die de Battakkers hem toedragen wegens zijne bovennatuurlijke eigenschappen. Hij heeft zijn zetel boven op den berg van het eiland en van hem wordt het volgende gezegd. Soms blijft hij zeven maanden zonder voedsel, of tot drie maanden toe in slaap verzonken. Alsdan voorzien de goden in zijne behoeften. Hij heeft een tong met haar begroeid en zwart van kleur. Als het regent, blijft er, waar hij gaat, een weg open, waar geen regen valt. Hij kan zonneschijn en regen geven en al waar men hem om vraagt, naar zijn welbehagen. Hij weet alles, wat men spreekt en wat men doet. Somtijds groeit er een bamboestam uit den grond op, beschreven met bevelen, doch wier schrift slechts door enkele ingewijden kan gelezen worden. Dan volgt hij die bevelen op en gaat uit om ze uit te voeren ter plaatse, als bevolen was.

Zijne reizen strekken zich ook buiten het eiland uit; te Naga Sariboe is hij verscheiden malen geweest. In het rijk van dien naam installeert hij de vorsten. Uit de omringende landen trekken vele geloovigen naar Bĕkara om gunsten van zijn wondermagt te vragen. Zij brengen hem geschenken, wier waarde op een bedrag van meer dan duizend dollars daags wordt geschat. De tegenwoordige Radja Singa Maharadja neemt namelijk geschenken aan; zijn vader deed dat niet.

Keeren wij thans tot onze algemeene beschouwingen terug. Onder de pligten der hoofden hebben wij als één der gewigtigste genoemd de aanvoering in

den strijd, dat wil zeggen als de geheele kampong er in betrokken is. De oorlog wordt namelijk door de Battakkers in vier soorten onderscheiden: de huiselijke oorlog, de dorpsoorlog, de groote oorlog en de koeboeoorlog. Van de eerste geldt, dat in huis geen strijd mag gevoerd worden noch vijandelijkheid getoond. De partijen moeten naar de vlakte om hun twist te beslechten. Is er oorlog binnen het dorp ontstaan, dan wordt de dag bepaald, waarop de strijd zal plaats hebben. Op dien dag begeven partijen zich naar een daarvoor bestemde plaats buiten het dorp. Op de omringende heuvelen wonen de vrouwen het gevecht bij, en bemerken zij, dat de strijders weifelen, dan brengen zij hun sirih en palmwijn en moedigen hen met haar verwijtingen aan. De groote oorlog, dat wil zeggen met een vreemde kampoeng, is niet aan regels gebonden, en wordt gevoerd zooals men het beste kan. Zoowel des nachts als des daags kan men vijanden verwachten in grooten of kleinen getale en altijd moet men wacht houden en op zijn hoede zijn. De koeboeoorlog is de zwaarste van allen. Als men een geduchten vijand verwacht, dan wordt het dorp met schansen omringd, die ieder vier tot tien man kunnen bevatten. Deze buitenwerken, koeboe's genaamd, bestaan uit een ronden wal, van graszoden en aarde tot borsthoogte opgebouwd, waarin aan de achterzijde een opening is gelaten. Enkelen zijn versterkt met een heg van levend hout. De wal is soms naauwelijks twee span dik.

Alle weerbare mannen zijn tot den krijgsdienst verpligt op verbeurte van een kip voor elken dag, dat men niet opkomt. Bij de verdediging der kampoeng voorziet ieder strijder zelf in zijn onderhoud en brengt de wapens mede, die hij bezit. Heeft hij er geen, dan voorziet zijn hoofd er hem van. De wapens bestaan uit zwaarden, werpspietsen, schilden en oude vuursteengeweren, meest van Engelschen oorsprong, zooals het woord „Tower" op den loop bewijst. De aanvoerders zijn de Sambisa toea (overeenkomende met hoeloebalang in het Maleisch), wier taak het is de anderen in het gevecht te brengen; de Radjagraha, de veldheer, die, onder de bevelen van den panghoeloe, de Sambisa toea leidt; eindelijk de Pekakap, die voor de weerbaarheid der kampoeng in koeboe's zorg draagt en de vijandelijke randjoes uitrukt. De titels dezer waardigheden zijn erfelijk, de betrekking niet. Zelfs moeten de Radjagraha en Pekakap zeldzaam zijn en, zooals de Battakkers zeiden, van de kampoengs, die hen bezetten, geleend worden. Wordt de oorlog aanvallenderwijs gevoerd, dan krijgt ieder, die mede uittrekt, een zeker loon, grooter of kleiner naar gelang van de moeijelijkheden en gevaren aan den togt verbonden. Hulptroepen uit andere kampoengs ontvangen hooger loon dan de inwoners. Verzet van een Sambisa toea tegen een Radjagraha of van dezen tegen een panghoeloe wordt gestraft met een boete van $ 20, verzet van een kleinen panghoeloe tegen den hoofdpanghoeloe (Radja of Sibaja) met $ 120. Evenzoo

wordt hoogverraad en verstandhouding met den vijand bij oorlog met een boete van $ 120 gestraft.

Een oorlog tusschen twee kampoengs wordt verondersteld te ontstaan doordat een der ingezetenen door een andere kampoeng opgeeischt wordt om daar te regt te staan en de kampoeng zijner inwoning weigert om hem uit te leveren of om zijn straf, de opgelegde boete, te voldoen. De eerste kampoeng maakt zich dan meester van een dorpsgenoot van den beschuldigde. Volgens die onderstelling is de bepaling der adat, dat de kosten van een oorlog gedragen moeten worden voor een derde door den panghoeloe, voor een derde door den onschuldig opgevatte en voor een derde door hem, wiens geschil de oorzaak van den strijd is.

Deze oorlogen komen zelden op veel menschenlevens te staan, maar houden het land in spanning en onrust. Zij verslappen de werking van bestuur en justitie, zoodat de hoofden ook weinig invloed hebben, en brengen in de zeden gewoonten van bandeloosheid en diefstal. Zij bestaan zelf ook grootendeels uit wederzijdsche rooverijen. Voor de vijandelijkheden vlugten veel menschen naar andere plaatsen. Binnenslands gelegen kampoengs wordt de handelsweg afgesneden en door stilstand in het verkeer lijdt de bevolking gebrek aan het onontbeerlijke zout.

Er zijn eenige bepalingen, welke de rampen van den oorlog verligten. Gedurende het Pakoealoehfeest, dat een maand duurt, is er wapenstilstand in Sibraja en de oostelijk en westelijk gelegene landen. De andere bepalingen zijn voorzorgen, dat een kampoeng in wezen blijft; daarom moeten, gelijk wij zagen, bij twist of geschillen binnen de kampoeng de vechtenden naar buiten op de vlakte, en zoo mag in het algemeen, zelfs bij oorlog tusschen verschillende gemeenten, de kampoeng niet verbrand worden, behalve in één geval, als er oorlog uitbarst tusschen de groote panghoeloe's, bijvoorbeeld tusschen die van Roemahkaraw, Roemahdjoeloean, Roemahsariboe van Sibraja; dan alleen mag ook de kampoeng verbrand worden. Men zegt, dat die bepalingen algemeen erkend zijn en gehouden worden.

Een der ergste gevolgen van den oorlog is de slavernij. Lijdt een kampoeng een beslissende nederlaag en wordt zij ingenomen, dan zoeken de inwoners hun heil in de vlugt en nemen zooveel mogelijk van hun eigendom mede. Alles wat achter blijft, land en goed, valt den overwinnaars als buit ten deel; de gevangenen moeten losgeld betalen of worden slaven. Uit den buit worden eerst de krijgskosten betaald en het loon aan de burgers, die medegestreden hebben en aan de bondgenooten. Van hetgeen overblijft behoudt de panghoeloe (sibaja, radja) een derde en staat daarvan aan de mindere panghoeloe's en de hoofden der doesoens hun deel af; de andere twee derden bekomt degeen, over wiens kwestie de strijd gevoerd is.

De krijgsgevangenen worden intusschen in het blok gesloten, totdat het losgeld

betaald is, hetzij uit hun eigen middelen of door hun bloedverwanten of wel door hun panghoeloe. Geschiedt dit niet en is er iemand onder de overwinnaars, die voor een gevangene instaat en aanneemt om, als hij ontvlugt, den losprijs te betalen, dan wordt hij uit het blok gelaten en is slaaf; hij moet voor zijn heer werken en kan ook verkocht worden. Is hij gehuwd, dan wordt zijn huwelijk door zijn slavernij verbroken, tenzij de vrouw of, als het eene slavin is, haar man hem of haar in de slavernij volgt.

Slaven kunnen ook onderling huwen, mits met toestemming van hun meester. Dienen zij bij verschillende meesters, dan moet één van hen beiden door één der meesters gekocht worden. De prijs van een slaaf of eene slavin is niet door de hadat bepaald en wordt ook bij vrijkooping door den meester gesteld. De slavernij gaat op de kinderen over.

Iedereen is geregtigd om slaven te bezitten, zooveel hij wil, maar de slaven zijn altijd het eigendom van bijzondere personen, nooit van de kampoeng of andere gemeenschap.

De arbeid, die van de slaven mag gevergd worden, is onbepaald, maar moet in overeenstemming zijn met hun geslacht en evenredig aan hunne krachten. De meester moet daarentegen voorzien in hun voeding, kleeding en woning. De meester heeft geen regt van leven en dood over hen; integendeel, de slaven worden door den regter gestraft met dezelfde straffen als de vrijen. De meester mag hen disciplinair straffen met slagen, totdat zij opzwelling en bloeding veroorzaken. Althans, indien dit laatste van geringe beteekenis is, wordt er zoo naauw niet op gezien. Voor de misdrijven zijner slaven is de meester aansprakelijk. Hij heeft het regt van bijslaap op zijne slavin, mits deze ongehuwd zij. Baart zij haar meester een kind, dan verkrijgen daardoor moeder en kind hunne vrijheid en de slavin wordt bijzit. Wanneer een slaaf wegloopt, heeft de meester het regt hem te slaan „tot zijn hart voldaan is", maar hij mag hem geen beenen breken noch blind slaan.

Er zijn geen voorwaardelijk vrijgegevenen; wel kan een slaaf met toestemming van zijn meester op eigen hand geld verdienen en zich vrijkoopen. Is dit geschied, dan verzamelt de panghoeloe de kampoeng en verklaart openlijk, dat hij zich vrijgekocht heeft. Hij kan daarop naar zijne bloedverwanten terugkeeren, maar blijft hij, dan wordt in zijne marga een familie en erfgeregtigden (waris) voor hem gezocht. Slavinnen kunnen ook vrijgekocht en tot vrouw genomen worden. Wil de meester een slaaf vrijgeven, dan verzamelt hij de geheele kampoeng, geeft aan ieder der aanwezigen een stukje gambier, ten teeken, dat hij ze tot getuigen stelt, en spreekt de volgende vrijverklaring uit: „deze is een vrije en mij als een kind". Van dat oogenblik is de vrijverklaarde aan de andere kampoengbewoners gelijk. Was het een panghoeloe, die hem vrijsprak, dan wordt hij als een kind van den panghoeloe. De aanneming als kind is

verpligtend en volkomen. Hij wordt medeërfgenaam en heeft de verpligtingen jegens zijn vroegeren meester als van een zoon of eene dochter.

Een andere pligt van de panghoeloe's is de regtspraak. Behalve in kleine, zoo burgerlijke als strafzaken, die door de zonen en schoonzonen der panghoeloe's kunnen worden beslist, wordt regt gesproken door den panghoeloe, den sanina en den anakberoe gezamenlijk. Van de doesoen is hooger beroep op de kampoeng. Zware strafzaken en belangrijke geschillen worden in eerste instantie voor de regtbank der kampoeng gebragt. Indien een der regters zelf beschuldigd wordt, dan staat hij te regt voor de beide anderen. Is de panghoeloe de beschuldigde, dan moet de anakberoe voor den regtsingang zorgen (mendjalankan) en de sanina voor de uitvoering van het vonnis (membajarkan, daar elke ongunstige uitspraak zich oplost in het betalen van geld); hij kan hem dwingen, hem binden en in het blok zetten. Is het de sanina, die beschuldigd wordt, dan moeten de panghoeloe en de anakberoe gezamenlijk voor den regtsingang en de tenuitvoerlegging van het vonnis zorgen. Is het de anakberoe, dan is aan zijn eigen anakberoe het mendjalankan, aan den sanina het membajarkan opgedragen. De gelden worden in allen gevalle door de anakberoe van den veroordeelde uitbetaald, hetzij deze een hoofd of een geringe is.

Dit is de wet, die echter zelden wordt toegepast. De Battakkers klaagden, dat de panghoeloe's wel de hadat op den minderen man wilden toepassen, maar er zich zelf niet aan onderwierpen. Gebeurt het, dat een panghoeloe in moeijelijkheden komt, kan onttrekt hij zich daaraan door de vlugt naar eene vijandige kampoeng.

Niet in een gebouw, maar binnen de kampoeng in de open lucht of onder een boom worden de zittingen gehouden en geheel in het openbaar.

Er wordt regt gesproken volgens de overgeleverde hadat, die niet beschreven is.

Er is geen andere geregtelijke straf dan boete. Binden en het blok worden alleen aangewend als voorzorgsmaatregelen tegen ontvlugten en om een veroordeelde te nopen aan het vonnis, over hem geveld, te voldoen en, in enkele gevallen, opsluiting als lijfsdwang tot betaling.

De bloedverwanten in de eerste plaats en vervolgens de marga zijn verantwoordelijk voor de misdaden van hunne leden; wanneer bij onvermogen van een veroordeelde en zijn bloedverwanten de marga onwillig is om de opgelegde boete te betalen, dan kan hij in een andere marga overgaan. Vindt hij er geen, die hem opneemt en zijn schuld afdoet, dan blijft zijn eigenlijke marga tot de betaling gehouden.

Misdadigers en schuldenaars moeten door andere kampoengs uitgeleverd worden, als niet de kampoeng de schuld voldoet of de boete betaalt. Dit wordt weinig opgevolgd, en van daar vele oorlogen.

Voor misdaden, op het grondgebied van een kampoeng gepleegd, is de panghoeloe verantwoordelijk. Wil hij de boete niet dragen, dan is de kampoeng tot de betaling gebonden en de panghoeloe moet haar tot betaling brengen (menbajarkan).

Door den onrustigen en onveiligen toestand des lands heeft de regtsbedeeling zeer ongeregeld plaats en houdt zij bij geruime tusschenpoozen geheel op. Dit was het geval te Soeka, waar de geregtsplaats onder een djawi-djawiboom welig was begroeid met kruid en struiken, die getuigden, dat daar in langen tijd geen zitting was gehouden. In Soeka had men voortdurend oorlog gehad, zoowel naar buiten als binnen de kampoeng en in de huizen.

Merkwaardig is de wijze, waarop de Battakkers den gang der justitie weten te bespoedigen. Een klager, die niet ondervindt, dat aan zijn klagt gevolg wordt gegeven, hangt op een veel beganen weg, zoo dat het in het oog valt, een stuk bamboe aan een boom, waarop staat geschreven, dat, indien binnen een bepaalden tijd geen beslissing op zijne klagt volgt, hij de wapenen zal gebruiken, waarvan afbeeldsels in het klein met de bamboe zijn opgehangen. Deze afbeeldsels zijn gewoonlijk behalve een weinig idjoek, dat brandstichting beteekent, een zwaard, een voetangel (in het Battaksch batjir), de pijl van een blaaspijp (lêtêp) en een geweer. Zulk eene aankondiging brengt immer een grooten schrik onder de kampoengbewoners, tegen wie het is gerigt; want de bedreiging is niet ijdel. Wij waren van den indruk, dien zij maakt, te Sibraja getuigen. IJlings moesten de beklaagde en zijn bloedverwanten den klager trachten te vinden en hem voor de regtbank brengen.

Wat aangaat de middelen, waardoor de Battakkers in hun behoefte voorzien, hun voornaamste bedrijf is de landbouw en wel in de eerste plaats de rijstbouw. Deze wordt gedreven zoowel op drooge als op bewaterde velden. De laatste liggen allen in het ravijn langs de rivier, want waterleidingen om de gronden der vlakte te besproeijen vindt men hier niet. De sawah's worden in individueel eigendom bezeten. Zij worden verkregen door erfopvolging en door aankoop, en kunnen verhuurd worden. De gewone huurprijs is tien gantangs padi van elke gantang zaad; ook worden zij verhuurd, voor een derde of, als het zeer goede grond is, voor de helft van den oogst. Den ladanggrond, tot het gebied van zijn dorp behoorende, kan ieder dorpsgenoot vrij gebruiken, zonder daarvoor de vergunning der hoofden te behoeven en zonder andere formaliteiten, dan dat hij op het stuk, door hem uitgekozen, eenig teeken stelt, een staak met of zonder vlaggetje, of wel op de grenzen een rij nuttige planten zaait.

De eerste werkzaamheid bij den ladangbouw is het omkeeren der plaggen. Dit wordt in gezamenlijken arbeid uitgevoerd. Van de wijze, waarop het geschiedt, zagen wij een voorbeeld, toen de bewoners van Sibraja een wal oprigtten voor de veiligheid van onze legerplaats. Mannen en vrouwen van verschillenden leeftijd stonden bont door elkander gemengd op een rij, in iedere hand een stok uit den aràwstam vervaardigd en *ĕngkal* genoemd. Na driemaal haastig de ĕngkals in den grond gestooten te hebben, wordt één of twee stappen vooruitgetreden en de plag omgekeerd. Van zelf vormen zich afdeelingen,

die te zamen aan een zelfde strook werken en nu wordt het een streven om elkander vooruit te komen. Dit geschiedt onder veel gepraat, geplaag en gelach langs de geheele rij en vormt een levendig en vrolijk tafereel. Nadat de plaggen omgekeerd zijn, wordt het veld geploegd met een zeer eenvoudige ploeg, *tĕnggala* genaamd, daarna bewerkt met een tjangkoel, een span lang, een vingerlengte breed en met een korten steel. De kluiten worden stuk geslagen met een hout, de *pangkoerpangkoer*, of met de achterzijde van den tjangkoel en eindelijk wordt geëgd met den *awienawien*.

De *rŏkan* is een hark met twee tanden om op het geëffende veld de rijen voor de gaatjes te trekken en de *pĕrlĕbĕng*, een stok om de gaatjes te steken, waarin de padi met de hand gebragt wordt, in elk acht of tien zaadjes. De zaadjes worden met een varenblad bedekt. Nadat de padi opgeschoten is, wordt tweemaal gewied. Men wiedt eerst met den ploeg, dan met den tjangkoel en eindelijk met de hand na. De rijpe padi wordt gesneden met de *sabiet*, een mes in een bamboe gestoken, met de scherpe zijde naar binnen, waar de padi tegen op wordt gehaald. Zij wordt voorts op een mat met de voeten uit de aren getreden en opgeborgen in de sapaw of rijstschuur bij het huis. Wil men er gebruik van maken, dan wordt zij ontbolsterd in de *lĕsoeng*, het vroeger beschreven gebouw voor de rijstblokken. De planttijd der padi valt in het begin van December, de oogsttijd in Junij of Julij. Voor de sawahpadi is de planttijd een maand vroeger en de oogsttijd in April of Mei.

De rijst, die hier geteeld wordt, is van zeer grove kwaliteit en de opbrengst gering. Al wordt ook de akker gemest met grond van onder de huizen, waar het vee des nachts gestald wordt, toch is opbrengst der ladangs slechts 15voud. In gunstiger streken, b. v. Sibraja, klimt zij tot 30 voud. In onvruchtbare oorden brengen de sawah's ook niet meer dan een 15voudigen oogst voort, te Sibraja daartegen tot 90voudigen. Te Soeka moet de opbrengst nog iets gunstiger zijn en te Boekit moeten zeer schoone sawah's gevonden worden, die een 100 tot 150voudige opbrengst geven.

De rijstteelt voorziet voldoende in de behoefte. Mogt er door mislukking gebrek ontstaan, dan is de sago daar om haar te vervangen, namelijk de sago der anaw of arènpalm, die tevens de geliefde palmwijn levert. De anaw komt niet voor in geregelde aanplantingen, maar men vindt ze verspreid in en bij de dorpen.

De djagoeng wordt op rijen door de rijst der ladangs geplant, hetgeen aan het veld een levendig aanzien geeft. Ook komt zij voor op eigen velden.

Behalve nog andere voedingsmiddelen, reeds vroeger besproken, moet de indigo genaamd worden, die in twee soorten binnen de kampoeng gekweekt wordt: de *parak* met kleine twee aan twee tegenover elkander geplaatste bladeren en de *tilawan* met grootere bladeren.

De veeteelt is mede een der belangrijkste middelen van bestaan en een grondslag van volksrijkdom. Waaruit de veestapel bestaat, werd reeds vroeger

vermeld. De vischvangst is van geringe beteekenis, daar de rivieren, ook het meer, arm aan visch zijn. Er wordt gevischt met den hengel, een klein soort van schepnet, *doeroeng*, een grooter soort, *soejoek*, de totebel, *salangat*, een staand net, in de rivier gespannen, *doelak* geheeten en de *boeboe* of fuik, van bamboe vervaardigd.

De landbouw is niet alleen het hoofd-, maar ook het algemeene bedrijf. Ambachten worden slechts als bijzaak uitgeoefend. Toch zijn de Battakkers in enkele vakken van handenarbeid niet onervaren, gelijk onder anderen vele goede huizen, die in de kampoengs gevonden worden, kunnen getuigen. De timmerlieden gebruiken weinig gereedschappen; zij verrigten hun werk met kapmes, dissel, bijtel, boor (voor houten pennen, daar spijkers niet in gebruik zijn) en een klein mesje, *raut* genaamd; zagen en scharen kennen zij niet. De prijs, waarvoor het bouwen van een huis was aangenomen, werd vroeger vermeld. De goud- en zilversmeden schenen geen meesters in hun kunst te zijn. Het goud bekomen zij van Bahoeroe boven Langkat, waar goud wordt gevonden, en van Děli, waar het door den handel wordt aangebragt. Voor zilverwerk versmelten zij dollars. De ijzer-, tevens wapensmeden, bekomen het ijzer uit Děli en vervaardigen strijd- en pronkwapens, gereedschappen voor den landbouw en de ambachten, paardebitten, enz. Ook in het snijden van de grepen der wapenen uit hout en ivoor zijn de Battakkers niet onervaren. Onder anderen zagen wij te Nagasariboe een pisaw van den radja met eenvoudige zilveren schede en een zeer breeden goed bewerkten ivoren greep. Pottebakkers zijn te Boeloedjahei.

Het afvijlen der tanden geschiedt door bijzonder daarin geoefende kunstenaars. Zij gebruiken daartoe een bijtel, een vijl en de raut. Daar de Battakkers grootendeels zelf in hunne kleeding voorzien, verdient de vervaardiging er van eene bijzondere vermelding. De katoen wordt uit de aan de Maleische landen onderworpen doesoen getrokken. Zij wordt gespannen over een klein wiel of uit de hand. Den radja van Tĕnggieng zagen wij zeer dikwijls al wandelende uit de hand katoen spinnen. Het weven is het bedrijf der vrouwen — mannen weven niet — en behoort tot haar huiselijke en dagelijksche bezigheden. Immer zagen wij in een kampoeng bij verscheidene huizen een weefgetouw en vrouwen, die daaraan zaten te werken. In tien dagen, zeide men, kon een kain gereed zijn, dat alsdan de waarde heeft van een dollar. Het verwen geschiedt met indigo. De groene bladeren worden met bijtende kalk en de fijn gewreven vrucht van de loenang twee dagen in een pot met water gelaten, terwijl in een andere pot steeds asch en water in voorraad worden gehouden. Wanneer afgietsels uit de beide potten genomen en door elkander gemengd zijn, is de kuip bereid en geschikt om het garen te ontvangen, dat daarin met de handen gekneed en vervolgens uitgewrongen en gedroogd wordt. De teekeningen worden verkregen door garen van lichter of donkerder kleur, en om de verschillende schakeringen te bekomen wordt de bewerking van het verwen en droogen

meer of minder keeren, voor een zeer donkere kleur tot tien maal toe, herhaald. Het roode garen, waarmede ook figuren worden gewerkt, wordt uit de Goenoenggoenoeng aangebragt.

De voornaamste handel, die gedreven wordt, is met Děli en de doesoens; die der Battaksche landen onderling is hoofdzakelijk doorvoerhandel en wordt voornamelijk gedreven op de markten. Van Děli wordt ingevoerd zout, gedroogde visch, Europeesch lijnwaad, snuisterijen, aardewerk, ijzer, ijzerwaren (potten, enz.), geweren, kruid, lood, vuursteenen, kamfer (als medicijn gebruikt, als kruiderij bij vleeschspijzen en ter bewaring van lijken). Naar Děli worden uitgevoerd paarden, karbouwen, koeijen (weinig), geiten, varkens, kippen, een weinig lijnwaad en garen. Van de doesoen wordt ingevoerd katoen, sirih, gambier, pinang, tabak, kokosnoten, en andere boomvruchten, anaweesuiker (die hier niet vervaardigd wordt, ofschoon de anaw overvloedig is), in ruil tegen lijnwaden, rood garen, kalk, paarden (jonge, ter opfokking), karbouwen, koeijen, kippen en geiten. Van Tĕbatĕba worden ingevoerd paarden (die daar in groot aantal worden gevonden en jong in deze streken worden overgebragt en, als ze volwassen zijn, naar Děli gevoerd en daar tegen hooge prijzen verkocht worden), goud van het eiland, versche visch uit het meer, Tĕbasch lijnwaad (van mindere kwaliteit, grof en hol bewerkt), ijzer, gongs, geweren en kamfer (deze beide uit Baros aangevoerd), sirih, kalk en als bijzonderheid kleine metalen blokjes (uit ijzer, koper en tin vervaardigd). De handel is aan geen belemmeringen of belastingen onderworpen, behalve het regt der hoofden om beneden de waarde te koopen en de regten, op de markt geheven van hetgeen verkocht wordt. De hoegrootheid dezer regten schijnt niet bepaald te zijn, maar bij elken verkoop slechts volgens billijkheid gegist te worden. Voor paarden en karbouwen is zij echter vastgesteld op $ 1 en voor geiten op 50 gambierkoekjes. Koeijen worden niet op de markt verkocht, omdat zij, zegt men, door het gewoel van de markt onrustig en onhandelbaar worden.

De gebruikelijke munt is de dollar, de pasmunt het zout. De maten van het zout staan tot elkander in de volgende verhouding: twee lajap maakt één tjoepak, twee tjoepak maakt één gantang, vier gantang maakt één toembak, negen toembak maakt één dollar. Deze laatste verhouding rijst en daalt echter met den prijs van het zout.

De handelaars worden onderscheiden in zoodanigen, welke zout, sirih, gambier, rijst, enz. op kleine schaal verkoopen, en die, welke paarden en ander vee naar Děli brengen, van daar met allerlei goederen terugkomen en daarmede de kampoengs rond gaan om ze te koop aan te bieden. Onder dezen zijn ook handelaars van beroep, die geen landbouw drijven. Hunne vrouwen nemen geen deel aan den veldarbeid, maar beoefenen het weven als een middel van bestaan. De handel is echter meest bijzaak en daardoor weinig ontwikkeld; men vindt hier noch winkeliers, noch opkoopers.

Geenerlei belangrijke schuld, zoo buiten als in den handel, is wettig, wanneer zij is aangegaan buiten medeweten van den Sanina en Anakbĕroe. Verjaring van schuld is niet bekend. Geen interest, waaromtrent niet is overeen gekomen, is wettig, behalve van speelschuld. Indien deze binnen acht dagen niet betaald is, verdubbelt zij. Omtrent de bepaling der interest laat de hadat partijen geheel vrij. Gewoonlijk wordt bedongen 10 pct. in de maand of ook in de twee maanden, die vooruit, maandelijks of bij de afbetaling worden voldaan, naarmate is overeengekomen. Wordt aan een geregtelijke uitspraak ter betaling van een schuld niet voldaan, dan reikt de panghoeloe vijftig sirihbladeren aan den schuldenaar en zijn huisgenooten uit, hen aanzeggende: „Als gij binnen vier dagen niet betaalt, dan verhaal ik de schuld op uw huis." Volgt binnen den bepaalden termijn geen betaling, dan sluit hij menschen en vee in het huis op, totdat de schuld is afgedaan.

Het in bewaring genomene moet teruggegeven of vergoed worden, uitgenomen indien het door anderen met inbraak gestolen wordt. Zijn er geene teekenen van inbraak, maar waren de goederen overgegeven in een gesloten kist, waarvan de inhoud den bewaarnemer niet bekend was, en wordt nu die kist opengebroken of ledig bevonden of goederen daaruit vermist, dan moet de bewaarnemer de schade vergoeden volgens de opgave van den eigenaar, evenwel niet tot een hooger bedrag dan $ 20. De bewaarnemer moet zijn onschuld aan den diefstal, last daartoe of medeweten daarvan en de eigenaar de waarheid zijner opgave met eede bevestigen. Het is geen vereischte, doch het wordt onbeleefd geacht, indien een vreemdeling, die in de kampoeng overnacht, den panghoeloe daarvan geen kennis geeft; daarentegen, wanneer hij zijne goederen niet in bewaring geeft, dan verliest hij zijn regt op schadevergoeding, als er iets van weg raakt.

Bij pandgeving worden de interest en de termijn van lossing bepaald door partijen. Gaat een pand verloren, dan moet de waarde bij de lossing terugbetaald worden. De waarden van kleine panden worden geschat door den pandnemer, van groote door de panghoeloe's en dorpsbewoners. Is de overeengekomen termijn overschreden en de eigenaar niet genegen of bij magte om het pand te lossen, dan vervoegt de pandnemer zich tot den panghoeloe, die den Sanina en Anakbĕroe van den eigenaar hoort, en weigeren ook dezen om het pand te lossen, dan wordt het het eigendom van den pandnemer. Bij dobbelspel kan een voorwerp slechts voor de helft van zijn waarde verpand worden, en, indien het binnen acht dagen niet gelost is, wordt het het eigendom van den pandnemer.

Voor alle verbindtenissen kan men voor een ander borg spreken, en is dan voor de uitvoering aansprakelijk. Bij kleine zaken geschiedt de borgspraak ondershands, bij belangrijke zaken met voorkennis van den panghoeloe.

Ook het pandelingschap is onder de Battakkers gebruikelijk. Voor elke schuld, hetzij die ontstaan is door koopen of leenen, spelen, beboeting, verbindtenis of erfopvolging, kan de schuldenaar pandeling worden. De som echter

moet minstens voor een man $ 6 voor eene vrouw $ 10 bedragen. Als het een groote schuld is, volgen vrouw en kinderen in het pandelingschap. Het pandelingschap vermindert de schuld niet, maar, zoo lang het duurt, wordt geen interest geheven. De pandelingen zijn verpligt voor hunnen meester te werken. Deze moet in hun voeding en kleeding voorzien; namelijk in hun voeding en sirih om niet, de kleeding komt op hun rekening, zoomede de waarde van hetgeen zij breken, beschadigen of bederven. Ook door leenen kan de schuld van den pandeling vermeerderen. Heeft hij geleend onder borgtogt en is het geleende geld verloren gegaan, dan moet de borg betalen, maar heeft deze het regt tegen betaling der oorspronkelijke schuld den pandeling over te nemen, die dan bij zijn nieuwen meester voor beide sommen in pandelingschap komt.

De meester kan den pandeling toestaan om eigen arbeid te verrigten ten einde uit de opbrengst zijn schuld af te betalen of te verminderen en ook een overeenkomst met hem aangaan, waarbij een bepaald werk in betaling geleverd wordt. Dit heeft weinig plaats; de gewone wijze, waarop een pandeling vrij wordt, is dat zijn bloedverwanten zijn schuld afdoen. Door schuld aan bloedverwanten kan geen pandelingschap ontstaan. Pandelingschap komt niet tot stand, indien de schuldenares zwanger is; het wordt opgeheven, als de meester den pandeling geen voedsel geeft, als het voedsel oneetbaar is, als den pandeling werk wordt opgedragen, niet overeenkomstig haar of zijn geslacht, of werk, dat te zwaar is; in het algemeen, indien door toedoen van den meester de pandeling aan zijne verpligtingen niet kan voldoen.

De rijstbouw wordt begeleid door vier feesten. Vooreerst, wanneer men er aan denkt om met den veldarbeid een aanvang te maken, gaan mannen en vrouwen naar hunne ladangs, ieder een gantang rijst medenemende. Aldaar gekomen, maken zij met hun dorpsgenoten of bewoners van een naburige kampong, al naar het uitvalt, meestal met de bezitters van de ladangs, die het digst bij de hunne gelegen zijn, eene overeenkomst tot gezamenlijken arbeid, namelijk van het omkeeren der plaggen. Is dit ten einde gebragt, dan gaat men gezamenlijk naar een der betrokken kampoengs, waar vervolgens de medegebragte rijst tot meel gestampt en, met water en zout vermengd, gegeten wordt. De groote pret is, dat de jongelingen en de meisjes elkander onder veel gestoei het aangezigt met meel blanketten. Getrouwde vrouwen en mannen zijn van den lĕsoeng uitgesloten. Nadat ook dit afgeloopen is, gaan de jongelingen en meisjes op afzonderlijke plaatsen baden en terugkeerende hebben de meisjes zich versierd met bloemen en groen en het aangezigt met koenjit geel gemaakt. Het feest is daarmede ten einde; het duurt één dag.

Het tweede en voornaamste feest heet Arowan. Het heeft plaats na afloop van het omkeeren der plaggen. Alsdan houdt de gemeenschappelijke arbeid op en er wordt feest gevierd. Het duurt twee dagen.

Den eersten dag worden de door de panghoeloe's en kampoengbewoners geschonken karbouwen, koeijen, varkens, enz. geslagt, en op een vaste, daartoe gebruikelijke, plaats wordt een groot feesmaal aangerigt, namelijk des morgens, want des avonds worden de gasten in de verschillende huizen onthaald. Den volgenden dag des namiddags wordt door de jeugd in de lësoeng tjiempo gegeten, een spijs, die bereidt wordt uit rijstemeel, kokosnoot, suiker en vet. Na den maaltijd blazen de feestvierenden het op elkander, weder onder veel gejuich en gestoei. Tegen het vallen van den avond begeven zij zich naar het veld om voor de leus nog een weinig plaggen om te keeren en gaan daarop gezamenlijk baden. Beide nachten brengt de jonkman bij het meisje door, terwijl de getrouwden waken en zorgen, dat de haardvuren blijven vlammen. Het derde feest heeft plaats, nadat het planten is afgeloopen en bestaat uit een gezamenlijken maaltijd; zoo ook het vierde of oogstfeest.

Te Tenggieng is dit laatste het voornaamste. Ter bijwoning daarvan worden uit bevriende kampoengs gasten genoodigd, die in menigte toestroomen. Karbouwen, met lijnwaad en groen en bloemen versierd, worden in optogt rondgevoerd om ten slotte in een wedstrijd door de feestvierenden met lansen afgemaakt te worden. Een maand lang duurt het, dat de bewoners bij elkander bezoeken afleggen en elkander onthalen.

Maar boven deze alle in belangrijkheid en duur uitmuntende is het reeds genoemde Pakoealoeh, dat een maand aanhoudt en even zoo lang vrede schenkt, althans aan Soekapiring en de omliggende landen. Het is een godsdienstig feest en wordt alleen gevierd door de marga Sembiring. Doch, daar het eene uitzondering daarstelt op de algemeene wijze van begraven, zal het niet ondienstig zijn vooraf ons met deze laatste bekend te maken.

De kleine man wordt in een mat, bedekt met wit lijnwaad, begraven op een algemeen kerkhof. Niet altijd heeft men wit katoen; dan wordt gebruikt hetgeen voorhanden is. Naar de gegoedheid van den overledene en zijn erfgenamen heeft de begrafenis eenvoudiger of met meer staatsie plaats. Bij een deftige begrafenis wordt het lijk met muziek en geweerschoten en gevolgd door een lijkstoet ten grave gebragt en wordt een gastmaal gehouden. De gasten uit vreemde dorpen blijven één of twee nachten over. De bloedverwanten bekomen een aandenken.

De panghoeloe's, sanina's en anakberoe worden niet begraven, maar binnenshuis of daar buiten aan den wand aangeleund in een kist bewaard. Deze kist wordt met de meeste zorg gesloten en is door middel van een bamboekoker, die door den bodem der kist loopt, met den grond verbonden en steekt daarin ter diepte van ongeveer een el. Het lijk wordt met slechts een weinig kamfer bestrooid en men zegt, dat in het huis geen lijklucht te bemerken is.

Als er geen middelen zijn, worden de panghoeloe's ook begraven. Want de

kist en de feestelijkheden vorderen groote kosten; vier maanden achter elkander wordt één dag in elke maand een feest gegeven aan de kampoeng en vreemdelingen en een maaltijd gehouden. Nadat het lijk aldus een jaar bewaard is, worden de beenderen buiten de kampoeng gebragt en daar bewaard in een kistje op een staak en met een dakje bedekt. Zij worden nooit begraven. Het kistje schijnt ook niet onderhouden te worden. In de nabijheid van Dankan zagen wij zulk een kistje, waarvan alleen de bodem over was gebleven, nog op den staak bevestigd en met een menschenschedel en beenderen bedekt. Echter worden de doodsbeenderen ook binnen de kampoeng in een dergelijk kistje, maar dan met snijwerk versierd en geverwd, of boven de balei bewaard.

De goeroe wordt zonder kist, in witte kleederen en in zittende houding, begraven. Op het hoofd draagt hij een omgekeerden schotel en voor zijn knieën een maal toebereide spijzen. Boven zijn hoofd worden pisangaboe, boeloeminjak, daun salindjoeang en tangkei-sempieliet (geneeskundige kruiden) geplant. Bij zijn graf wordt drie dagen feest gevierd met muziek, geweerschoten en maaltijden. De ziel (kĕsak) van een goeroe stijgt op tot den vader der „Drie" (goden), bij wien alle geluk is. Of daar hun aardsche daden gestraft en beloond worden, weten de menschen niet. Die geen goeroe is, sterft en het is ten einde. Evenwel, zoo als wij gezien hebben, zijn er begoe's, de zielen der afgestorvenen.

In de marga Sembirang moeten de lijken verbrand worden. In Soekapiring houdt men zich streng daaraan, daar buiten zooveel mogelijk; als de middelen ontbreken, dan begraaft men ze slechts. Maar wanneer de begoe daarover verstoord wordt, bezoekt hij zijn afstammelingen met buikpijnen, braken en andere ziekten. De goeroe, die bij den zieke geroepen wordt, hoort het aan diens stem, proeft het aan de sirih, die hij gebruikt, dat de krankheid van den begoe komt, en ontvangt dezen op de gewone wijze in zich, dat hij zijn verlangen te kennen geve. Is de begoe benaauwd en wil hij verbrand worden, dan moet men er wel toe overgaan.

Het verbranden heeft plaats op de vlakte in de nabijheid van de kampoeng, in de tegenwoordigheid van een groote menigte toeschouwers.

Bij de armen wordt het lijk op eenvoudige wijze, bij de rijken met een grooten lijkstoet en met muzijk naar den brandstapel gebragt en worden maaltijden gegeven. De brandstapel is ook grooter of kleiner naar de gegoedheid der erfgenamen, en is zamengesteld uit een bijzondere houtsoort, dauwkoen genaamd. Het lijk wordt op een derde van de hoogte midden in den stapel geplaatst. Als het vuur er in gebragt is, roepen de verwanten en de andere omstanders: „Verbrand snel, opdat de golven u spoedig medevoeren", totdat de beenderen tot asch zijn vergaan. Die asch wordt verzameld en in een pot bewaard voor de Pakoealoeh.

De goeroes uit de marga Sembiring worden na hun dood begraven, even-

als die uit andere marga's. Zij worden niet verbrand en varen niet af. De lijken der panghoeloe's worden in deze marga ook in een kist bewaard en bij gelegenheid van het Pakoealoeh, op den heuvel Kalaban, nabij Sibraja, verbrand.

Eindelijk, op het feest van Pakoealoeh, wordt de asch der dooden in schepen gedaan om af te varen naar de verblijfplaats der geesten. Zulk een schip bestaat uit een plank of balk, zeven esta of nagenoeg drie el lang, van onderen wigvormig, uit het midden naar de uiteinden zich verheffende en scherp toeloopende. De voorsteven draagt het beeld van een leeuw. Op de bovenzijde zijn de dooden afgebeeld, en nu wordt elks asch bij zijn beeltenis geplaatst en daarnaast aan een mast zijn wapenen en kleederen, zijn goud en zilver en wat hij meer gedurende zijn leven in gebruik had, opgehangen; zoo toegerust wordt het schip in optogt rondgevoerd en eindelijk met stutten op een bamboevlot bevestigd. De masten en wat zij dragen worden teruggenomen, ieders urn onder zijn beeldtenis op het vlot gezet, en, voorzien van allerlei spijzen, varen de schepen af, twintig en meer te gelijk, elke ondersoekoe op een zelfde schip vereenigd. Hun bestemming is Mekka, maar niet dat van den Islam, een ander Mekka, dat ver over de zeeën gelegen is en de namen draagt van Sanggarpoera en Sanggarapi.

De oorsprong van dit feest is de openbaring van een begoe aan een goeroe, die de voorschriften tot het verbranden heeft gegeven en de namen van de verblijfplaatsen der geesten heeft bekend gemaakt. De tijd, waarop het feest invalt, springt telken jare één maand verder. Het duurt een maand en wordt gevierd te Sibraja, op dezelfde vlakte, waar onze verblijfplaatsen waren opgerigt. Daar komen dan van wijd en zijd groote menigten menschen te zamen. De bewoners der doesoen van Dĕli gaan ook op tot het Pakoealoeh. Tot Tĕbatĕba daarentegen strekt haar invloed zich niet uit; de marga Soeanon verbrandt haar lijken niet, maar volgt het algemeene gebruik om ze te begraven.

Terwijl uit de Switoe Koeta de marga Sembiring naar Sibraja is gegaan, vieren de andere marga's te huis een feest, dat als terugslag van het Pakoealoeh kan beschouwd worden. Het heet Arteleboeh en heeft achtereenvolgens plaats te Sĕrdang, Parampojan, Pariboean, Kaboeng en Djoemahpadang, namelijk daar buiten op de vlakte, en duurt voor elk dier kampoengs vier dagen. Des morgens wordt krijgertje gespeeld en gestoeid; des namiddags om vier uur speelt men oorlog. De gevangenen moeten vrijgekocht worden, de mannen met tjimpoe, de vrouwen bovendien met een bamboe vleesch. Wat gedurende haar krijgsgevangenschap een vrouw aangedaan wordt, mag niet kwalijk genomen worden. Zoo is het alle dagen hetzelfde en, als de avond gevallen is, gaat ieder naar zijne kampoeng en zijn huis terug. Het medegebragte en de buit wordt gegeten, maar eigenlijke maaltijden worden er niet aangerigt.

Behalve deze feesten, wanneer de nacht helder is, en bij schoon maanlicht

vereenigen de Battakkers zich gaarne om pantoens te zingen. Eene vrouw zingt voor en het koor, in een kring rondom haar gezeten, valt in.

Na den Battakker te hebben gade geslagen in de openbare uitingen van zijn volksleven, blijft ons nog over hem te beschouwen in de inniger betrekkingen van het huisgezin, waarvan de grondslag uitmaakt het huwelijk.

Het huwelijk der Battakkers is naar zijn vorm eenvoudig een koop. De vrouw wordt van haar vader gekocht; zij wordt daardoor eigendom van haar man en gaat ook als erfenis over. Het aanzoek doet de anakberoe van den bruidegom bij den vader van de bruid. Wordt het aangenomen, en is de jonkman uit een andere plaats, dan zoekt de panghoeloe iemand van 's jonkmans marga, die voor zijn mogelijke misdaden en vijandelijkheden borg spreekt. Is deze gevonden, dan heeft hij vrijen toegang en kan zelfs in de kampoeng komen wonen. De toestemming van den vader is echter niet het eenige vereischte; nog andere omstandigheden kunnen den voortgang van het huwlijk beletten. Vooreerst mogen leden van dezelfde marga niet te zamen in het huwelijk treden. Dit is een strenge regel, zonder uitzondering voor hoog of laag. De leeftijd der aanstaande echtgenoote is geen beletsel, kinderen, zoowel zonen als dochters, kunnen op elken leefdtijd uitgehuwelijkt worden. Voorts is de toestemming noodig van de jonge dochter, die van een weduwe natuurlijk niet. Ook de toestemming van des zoons vader is geen vereischte, maar wel van den anakberoe, die het regt heeft haar te huwen. Het is hier aldus mede gelegen. Wil een panghoeloe zijn dochter uithuwelijken aan een ander dan den anakberoe, dan moet hij van dezen, namelijk van den *panghoeloe* anakberoe, vooraf de toestemming vragen, die kan geweigerd worden. Het is eigenlijk de pligt van den anakberoe haar te huwen, en het is beschamend voor een jong meisje, indien de anakberoe haar weigeren; doch deze worden daardoor niet strafbaar noch tot schadevergoeding verpligt. Huwelijkt daarentegen de panghoeloe buiten den anakberoe om eene dochter uit, dan betaalt hij den anakberoe voor de eerste maal $ 3 en voor elke volgende maal $ 1, hetzelfde of laatstgenoemde reeds met een dochter van hem gehuwd is of niet. Aan den eigenlijken anakberoe moet ook de toestemming gevraagd worden, maar bij verzuim daarvan wordt de vader, laat hij hoofd wezen of onderhoorige, niet gestraft.

Weigert een jong meisje om met den anakberoe te trouwen, dan betaalt haar vader haar het „loon van huwen" uit; hij geeft haar $ 2. Wordt zij daardoor niet overgehaald, dan dwingt hij haar door haar te binden of in het blok te zetten en levert haar aan den anakberoe over. Is het niet de anakberoe, dien zij afwijst, dan gaat het huwelijk niet door.

Is de toestemming verkregen, dan wordt een termijn gesteld, waarbinnen de koopprijs betaald moet zijn en een tijd bepaald voor de huwelijksvoltrekking. Die prijs is voor eene dochter van den gemeenen man $ 44, voor die van ge-

ringere hoofden $ 60, voor die van een aanzienlijk hoofd $ 80 en voor b.v. een dochter van den panghoeloe djoeloear te Sibraja of een Sibaja $ 120, en wanneer vreemdelingen komen als van Tĕbatĕba $ 200. De stand van den bruidegom heeft op den prijs geen invloed. Hij wordt betaald aan hem, die de toestemming heeft verleend, n. l. den vader of bij ontstentenis den oom van de bruid, en wordt grootendeels ter bekostiging der feestelijkheden aangewend.

Tot uitzet ontvangt de vrouw van haar vader een paar padoengpadoeng, een simata (halsketen), een matjo (namelijk de waarde er van, $ 2), de penarah ($ 2 geleidegeld naar haar man) en het loon van huwen (ook $ 2).

Als het huwelijk afspringt, dan moet den panghoeloe daarvan kennis gegeven worden en indien het is door den wil van den bruidegom, zoo moet deze $ 4 vergoeding betalen; de bruid, indien van hare zijde de verloving verbroken wordt, $ 2. De koopprijs, zoo die reeds ontvangen was, wordt teruggeven. Blijft de bruidegom tot twee- of driemaal toe op den voor het huwelijk vastgestelden tijd weg, dan kan de koopprijs niet teruggevorderd worden.

Komt geen hinderpaal het geluk der aanstaande echtgenoten in den weg, dan begeleiden de mannelijke en vrouwelijke verwanten en genoodigde vrienden van den bruidegom hem des daags of des nachts, zoo mogelijk onder muzijk, naar het huis der bruid, waar zij met een maaltijd worden afgewacht. Nadat deze afgeloopen is, heeft de echtverbintenis plaats. De panghoeloe of zijn vervanger geeft daartoe eerst zijne toestemming met de volgende woorden: „De prijs is betaald, aan alle vereischten is voldaan, niets houdt hun verbindtenis tegen, huwt hen." Daarop neemt de vader van den bruidegom het woord en zegt: „Deze mijn zoon is thans de uwe, deze uwe dochter is thans de mijne", en antwoordt de vader der bruid, tegen wien het gerigt was: „Zoo zij het. Onze kinderen willen wij onderrigten; als mijn kind iets verkeerds doet, zoo sla haar." De aanwezigen bestrooijen het paar met ontbolsterde rijst onder het roepen van Heil! Heil! Daarmede is de plegtigheid geëindigd en het feest afgeloopen; de verwanten en vrienden van den bruidegom keeren naar hunne woningen terug; de jong getrouwde man blijft ten huize van zijne echtgenoot.

De jonggetrouwden gaan vervolgens wonen in de kampoeng, waar de ouders van den man of in die, waar de ouders van de vrouw wonen, naar welbehagen, of eigenlijk in welke kampoeng of in welk huis zij verkiezen; want het mag herinnerd worden, dat de zamenwoning in hetzelfde huis geheel berust op vrije overeenkomst en aan geen regelen van verwantschap gebonden is. Men vindt dan ook onderscheidene marga's in hetzelfde huis vereenigd. De vrouw is nu eenmaal aan de marga van den man verbonden en kan in geen geval weder buiten die marga huwen; het pindah marga is strijdig met de zeden. Hoe die verhouding op de denkbeelden der vrouwen invloed uitoefent, kwam eens uit, bij gelegenheid dat de vorst van Dĕli door een Battaksche vrouw werd aangesproken, die Z. H. in den loop van het gesprek

toevoegde: „Wat, kent gij mij niet en ik ben uwe vrouw." De verklaring dier verrassende mededeeling was, dat zij gehuwd was in de marga, waartoe Z. H. geacht wordt te behooren en dus kans had om met hem te huwen, reeds om zoo te zeggen zijne vrouw was.

De verhouding der echtgenooten tegenover elkander is aldus. De vrouw moet haar man volgen. Deze is verpligt in haar voeding, kleeding en huisvesting te voorzien. Op haar rusten in het bijzonder de huiselijke en vrouwelijke bezigheden, zooals spijzen bereiden, de kleederen weven en verwen, matten en sirihtasschen vlechten, matrassen maken, water halen en bovendien helpen bij den veldarbeid. In het algemeen moet zij in alles den wil van haar man opvolgen, als zij niet ziek is. De man kan haar tot gehoorzaamheid dwingen, haar slaan, doch niet dat het een beenbreuk of blindheid ten gevolge heeft. Brengt haar dit niet tot onderwerping, dan onthoudt hij haar voedsel en verzorging. De vrouw heeft in geen geval regt van klagen, maar „als zij geen onderhoud meer ontvangen, dan vlugten zij naar den vijand om een anderen man te zoeken", zeide mijn berigtgeefster. De vrouw heeft geen eigendomsregt; zelfs haar uitzet behoort aan haar man; haar zilver kan de man elk oogenblik van haar opvorderen. Zij kan niets weggeven of vervreemden noch schulden maken zonder haars mans toestemming. Kleine schulden door haar gemaakt, het huishouden betreffende, behoort de man te betalen. De man is voor hare daden aansprakelijk en de gevolgen harer misdaden moet hij dragen.

Het aantal vrouwen, waarmede een man tegelijker tijd getrouwd kan zijn; is onbeperkt; het klimt wel tot tien. De eerstgehuwde is de voornaamste; zij wordt eenvoudig de oudste genoemd en ontvangt geen eerbewijzingen, maar is het vrouwelijke hoofd van het huisgezin en regelt de werkzaamheden. Huwt echter haar man later met eene vrouw van hoogere afkomst, zoo treedt deze in haar plaats. De vrouw van een panghoeloe draagt den titel van kamarahan en zijne eerste vrouw wordt met kamarahan toea aangesproken. Zij regeert over haar medevrouwen en ook de andere vrouwen in de kampoeng vragen haar uitspraak in hare onderlinge geschillen en haar leiding in aangelegenheden, die meer bepaaldelijk de vrouwen aangaan. Zoo regelt bij gelegenheid van het Pakoealoeh de vrouw van den panghoeloe van Roemah-Karaw te Sibraja het toebereiden der spijzen voor het feest en leidt alle werkzaamheden. Weven en andere vrouwelijke bezigheden mogen alsdan niet binnen de kampoeng plaats hebben buiten hare toestemming.

Kunnen de vrouwen van een man elkander onderling niet verdragen, dan worden zij van elkander gescheiden en wordt haar in verschillende huizen een woonplaats aangewezen.

Behalve zijne vrouwen kan een man één bijzit houden. Dit is wat nog immer gebruikelijk is geweest; eigenlijk is er geen verbod, dat het aantal bijzitten beperkt. Zij zijn vrijgekochte slavinnen en worden later getrouwd.

Bij onderlinge overeenkomst en onder teruggave van den koopprijs kan het huwelijk ontbonden worden. De panghoeloe spreekt de scheiding uit en deze is daarmede tot stand gebragt; er heeft geen voorloopige scheiding van tafel en bed plaats. De kinderen blijven bij den vader, doch men kan ook overeenkomen, dat zij bij de moeder blijven. Hoewel het geen adat is, gebeurt het wel eens, dat, met onderling goedvinden, ook van de vrouw, deze door haar man aan een anderen verkocht wordt. Zonder overeenkomst der beide echtgenoten kan het huwelijk slechts in één geval ontbonden worden; ook de langste afwezigheid, ook de zwaarste mishandeling, die beenbruik of blindheid veroorzaakt, hoewel strafbaar voor den regter, ook overspel, geven geen grond tot echtscheiding; alleen bij aanslag op het leven, alsdan kan de scheiding uitgesproken worden met veroordeeling al dan niet tot teruggave van den koopprijs, naardat de aanslag van den man of van de vrouw is uitgegaan.

Na den dood van den man wordt zijn echtgenoot, onverschillig of zij kinderen heeft of niet, door zijn broeder of, met toestemming dan wel bij ontstentenis van dezen, door diens zoon tot vrouw genomen. Heeft hij geen broeder of broederszoon nagelaten, dan wijst de panghoeloe haar een echtgenoot aan uit de marga van den overledene. Nog voor de begravenis kan het huwelijk voltrokken worden. Dit geschiedt zonder plegtigheden. Dikwijls worden de kinderen der verschillende vrouwen van den overledene tegen elkander gewisseld, opdat hun moeder niet zoude wegloopen.

Het kind volgt de marga van den vader. Wordt uit eene ongehuwde vrouw een kind geboren, dan moet zij den vader opgeven. Indien deze het vaderschap over het kind loochent en zij de waarheid harer verklaring niet kan bewijzen, dan wordt van den door haar aangewezene de eed gevorderd. Weigert hij dezen af te leggen of is hij volgens bekentenis of bewijs de vader, dan volgt daarop het huwelijk. Bij onwil van den man kan hij niet tot het huwelijk gedwongen worden, maar wordt hij beboet met $ 120. Het kind van een ongehuwde moeder volgt de marga van de moeder en komt ten haren laste. Wanneer zij later mogt huwen, komt het onder de zorg en verpleging van haar vader. Indien de man langer dan een jaar van zijne vrouw afwezig is geweest en bij haar wordt zwangerschap ontdekt, dan moet zij ook den vader aanwijzen; zoo deze echter het vaderschap loochent, bij gebrek van voldoend bewijs van de zijde der vrouw, en zijn ontkentenis met eede bevestigt, kan de man de echtheid van het kind niet betwisten. Zulk een kind wordt genoemd *anak těngĕnis*, van God gezonden kind.

Bij een tweede of later huwelijk der vrouw wordt het kind, dat binnen de negen maanden na den dood van haar vorigen man geboren wordt, gerekend dezen tot vader te hebben; die, welke na dien termijn geboren worden, haar volgenden man.

De kinderen zijn hun ouders eerbied, gehoorzaamheid en hulp in hun werk-

zaamheden verschuldigd. Bij onwil hebben de ouders het regt om hen te kastijden tot opzwelling der huid toe (bèngkàk). De vader kan zijne kinderen ook verpanden. Eerst bij hun huwelijk eindigt de ouderlijke magt. In den ouderdom of bij onbekwaamheid tot den arbeid der ouders moeten de kinderen hen onderhouden. Blijven deze daarin nalatig, dan kunnen zij er niet geregtelijk toe genoodzaakt worden, maar de panghoeloe vermaant hen.

Bij het overlijden van hun vader treedt zijn broeder, welke de moeder tot vrouw neemt, of, is er geen broeder, de vader of grootvader als natuurlijke voogd op der nagelaten onmondige kinderen. Bij ontstentenis van een natuurlijken voogd wordt er een door den panghoeloe gekozen uit de naaste bloedverwanten of uit de marga van den overledene; ook kan de vader bij zijn leven met goedvinden van den panghoeloe en binnen zijn marga een voogd benoemen. De voogd zorgt voor de voeding, kleeding, het onderrigt, de opvoeding en voor het erfdeel zijner pupillen. Het erfgoed wordt ten zijnen huize bewaard en hij beheert het als zijn eigen goed. Als hij er niet goed voor zorgt, moet hij het verloren gegane of de geledene schade vergoeden, naar uitspraak van den panghoeloe. Met het huwelijk van den pupil eindigt de voogdij.

De erfopvolging heeft naar de volgende rangorde plaats: de zonen, kleinzonen, broeders, vader, grootvader, van welke de voorgaanden de volgenden uitsluiten. Zij erven niet bij plaatsvervulling. De nalatenschap van de vrouw vervalt aan den man, of liever, van eene vrouw wordt niet geërfd, omdat zij niet heeft bezeten. Om diezelfde reden kunnen ook dochters en andere vrouwelijke bloedverwanten niet erven. De erfenis kan niet verworpen worden; de schulden van den overledene gaan op de erfgenamen over. Ook moeten zij voor het onderhoud, de kleeding en de opvoeding der nagelatene onmondige dochters zorgen, totdat deze huwen of in staat zijn zelf in hun onderhoud te voorzien. Zijn er geen der bovengenoemde erfgenamen, dan doet de panghoeloe onderzoek naar de naaste bloedverwanten binnen de marga van den overledene en wijst de erfgenamen aan. Is zijn marga niet in het dorp vertegenwoordigd, dan bewaart de panghoeloe de erfenis, tot dat die marga zich daar weder opdoet. In beide gevallen blijven het bezit en het vruchtgebruik aan de dochters, zoo lang zij ongehuwd zijn.

Voor de scheiding der boedels bestaan geen eigenlijke regelen. De erfgenamen deelen hem zelf naar billijkheid en bij vriendschappelijke overeenkomst buiten bemoeijenis van den regter. Het huisraad en keukengereedschap wordt aan de vrouwen gelaten en de oudste en de jongste der zonen of der broeders bekomen een grooter aandeel dan de overigen, echter volgens schatting, niet naar berekening. Kunnen de erfgenamen niet omtrent de verdeeling overeenkomen, eerst dan wordt de hulp van den panhoeloe ingeroepen, die ieder het zijne toewijst.

Op de erfgenamen rust de verpligting om voor de doodskleederen en begrafenis te zorgen en een aandenken te geven aan de verdere bloedverwanten.

Ofschoon de bepalingen op het huwelijk, gezwegen van de veelwijverij, voor de vrouw hard en drukkend luiden, daar haar persoonlijkheid geen regt wedervaart, daar zij als een koopwaar wordt verkregen, als een erfenis overgaat, daar zij niets in eigendom kan bezitten en geheel en al aan de willekeur van den man is overgeleverd en tegen hem eerst bescherming vindt, als hij haar leven bedreigt, — in het werkelijk leven schijnen die regelen met menschelijkheid te worden toegepast en de vrouw niet te beletten gelukkig te zijn. Stellig is het lot der Battaksche vrouw te verkiezen boven dat van haar Maleische zuster. Hier geen geest van afzondering en uitsluiting buiten het dagelijksch verkeer; de Battaksche vrouw is de gezellin van den man; deelt zij in de zorgen en bezwaren, zij deelt ook in de vreugden des levens. Mannen en vrouwen arbeiden gezamenlijk in het veld, vieren gezamenlijk hunne feesten. Voor het geregt, bij openbare beraadslagingen staat zij hem ter zijde, raadt zij hem en voert zelf het woord. Bij de verkiezingen van hoofden heeft zij stem; zelfs den oorlog zagen wij haar bijwonen, als toeschouwsters, en den strijd bezielende.

En hiermede kan ik mijn taak als geëindigd beschouwen en afscheid nemen van de bewoners der Battaklanden, in wier midden ik eenigen tijd mogt vertoeven en die ik, — welke gebreken men hun ten laste moge leggen, als onzindelijkheid op lijf, kleeding en woning, onkieschheid in het gebruik van spijzen, speelzucht, te groote vrijheid in den omgang tusschen de beide geslachten, en zulke gebreken als uit hun maatschappelijken toestand voortkomen, de onrust en onveiligheid des lands, hun roofzucht en diefachtigheid, eindelijk het menschenéten, dat evenwel in de Karawkarawlanden heeft opgehouden, maar in Tebateba nog in zwang is, — heb leeren kennen als een kinderlijk volk, bijgeloovig, in godsdienstige en zedelijke begrippen weinig ontwikkeld, daarentegen een uitvoerige leer bezittende van toovermiddelen en ons in alle dorpen om voorspellingen uit de hand vragende, natuurlijk en eenvoudig, weinig ceremoniëel, in het gezelschap van Europeanen en hoofden onbeschroomd zich te slapen leggende, zonder de angstige oplettendheid der Maleijers, welken indruk zijn woorden of gedragingen zullen maken, met meer zelfstandigheid, zin voor vrijheid en waarheid, zacht in zijn straffen, een vrolijk en lustig, vrij en frank, vriendelijk, open en gulhartig volk.

AANTEEKENINGEN.

1 (bl. 13). Het alphabet van het Karaw-Battaksch bestaat uit negentien letters, welke aldus worden geschreven:

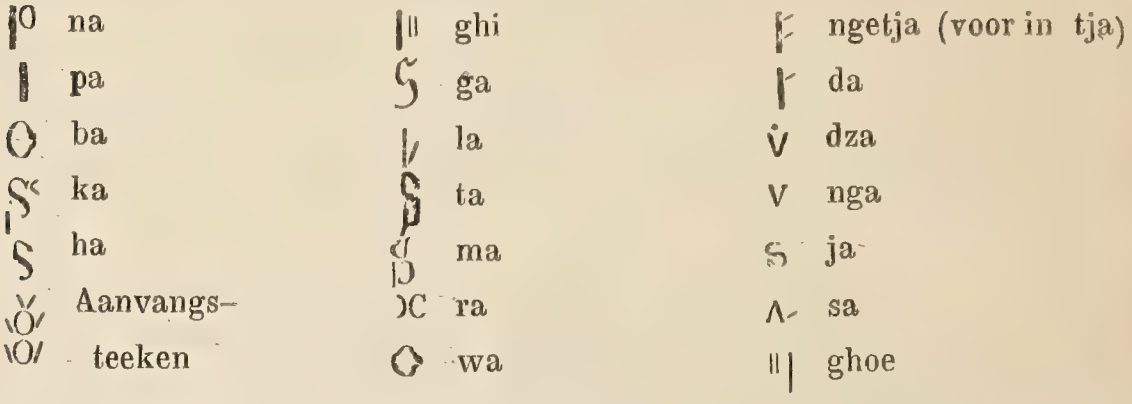

Behalve deze letters zijn er nog zeven klankteekens, die niet alleen door hun verschillenden vorm, maar ook door hun standplaats bij den letter onderscheiden worden.

Als voorbeeld wordt hieronder een *ha* met al de klankteekens tegelijk omgeven voorgesteld:

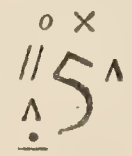

De namen dier teekens en de klankwijzigingen, door hen voorgesteld, worden tegelijk gekend uit de wijze, waarop de Battakkers ze opnoemen namelijk:

=	Ha — kàtalingan	hei
^	Ha — katolongan	hå
	Ha — kĕbĭntjaran	hang
//	Ha — kàdjĕringan	hah
o	Ha — kalawon	hi
×	Ha — sĕkroe	hoe
∧	Ha — kabaratan	hĕ

De lettergreep wordt gesloten door een punt in het midden van den lijn. Het volgende is een voorbeeld van Battaksch schrift:

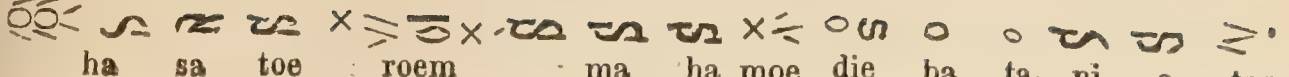
ha sa toe roem ma ha moe die ba ta ni a tas

Daal neder, Gij, God! die boven zijt!

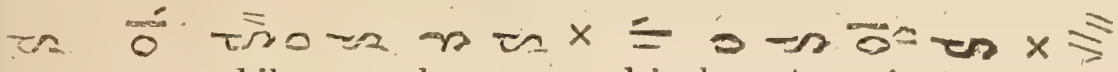
ma nang kih ma ka moe dei ba ta ni toe roeh

stijg op, Gij, God! die beneden zijt.

2 (bl. 17). Het begin van het tooverformulier, waarmede de goeroe de begoe bezweert, luidt aldus:

Tanah brani, tanah idjaw, tanah lihat, ingan madjakkan, roemah salindoeng boelan, perkoendoelkondoelan, djaboe boelan, artoewa badjak, di kémbangkan amak, ĕnggan moemboewan, sangkoe poelon, poondoen toendi roemah, tĕsĕnggĕttĕrsĕnggit, kaka galarna, dajang, roemah ngéta, sika samanin, sitahoe pamoeroe beigoe, sitahan paroemah tondi, pispawta galarna, tĕta gĕlar roemanei, enz.

3 (bl. 30). Onder de vele kampoengs op het eiland Tĕbahpoelaw werden mij als de voornaamste genoemd:

Mantonahari,
Barita,
Lotong,
Peroeba toba,
Sigotang,
Tombak,
Bàkora,
Palibih,
Siraït,
Samoesier,
Satoemoerang,
Pangariboelan,
Tamboeraja,
Sipòlga,
Gasienggan,
Gonondòlok,
Sagalak,
Liemboeng,
Bòho,

Tibila,
Binakorak,
Tanaraboen,
Terbaba,
Goetarada,
Boehiet,
Tĕrmatà,
Simaniendok,
Batoebatoe,
Tolpieng en
Sakkal.

4 (bl. 34). Omtrent het strafregt onder de Battakkers wordt nog het volgende aangeteekend.

De straffen op medepligtigheid zijn dezelfde als die op de misdaad.

De vader en broeders, de sanina, zijn aansprakelijk voor de boeten aan onmondige kinderen opgelegd. De anakbĕroe moeten de betaling bezorgen.

Krankzinnigen moeten door hun bloedverwanten bewaakt worden, bij gebreke van dezen door den panghoeloe. Goedaardige krankzinnigen loopen vrij rond, de boosaardigen worden door hun vader of hunne kinderen in het blok of in ketenen gesloten. De erfgeregtigden zijn voor de daden van een krankzinnige verantwoordelijk.

Wanneer iemand zich onttrekt bij wettelijke oproeping tot arbeid of tot den oorlog moet hij voor elken dag een kip opbrengen.

Rooverij door gewapende benden wordt gestraft met $ 120 boete, en de vergoeding van het geroofde.

Bij *moord* wordt in achtgenomen of de vermoorde tot de misdaad aanleiding heeft gegeven of niet. In het eerste geval wordt zij gestraft met $ 120, in het tweede geval met de helft dier som, onverschillig den rang van den vermoorde. Bovendien moet de bloedschuld worden voldaan, bedragende voor een hoofd $ 120, voor een burger $ 40. Wordt iemand gedood bij ongeluk, door onvoorzigtigheid of in drift, b. v. in een twist, zonder dat het voornemen bestond om te dooden, dan wordt alleen de diat betaald.

Bij vader of kindermoord moet aan de kampoeng een verzoeningsfeest worden gegeven, waartoe te leveren een koe, $ 10, rijst en verdere benoodigheden.

Zware verwonding, die blindheid of beenbreuk veroorzaakt, wordt gestraft met $ 20 en de halve diat.

Verwonding met bewezen opzet om te vermoorden, wordt gestraft als moord met vergoeding van de kosten der geneeskundige hulp.

Aanslag tegen de vrijheid. Wordt iemand onder het huis opgesloten, dan vervalt de schuldvordering van den dader op hem. Heeft hij aan den dader geen schuld, dan moet deze hem een verzoeningsfeest aanbieden, waartoe te leveren: een varken, $ 4, rijst en wat verder noodig is.

Verkrachting wordt gestraft, wanneer het is gepleegd tegen een kind:
a. van een panghoeloe met $ 8 of $ 13;
b. van een burger of slaaf met $ 3 of $ 6;
de zwaardere straffen wanneer de schuldige van een andere kampoeng is. Gepleegd op een volwassen meisje, wanneer dit is de dochter van een panghoeloe met $ 13, van een burger of slaaf met $ 3, namelijk als de schuldige van een vreemde kampoeng is: anders, als het de dochter van een panghoeloe is, moet de schuldige een maal van rijst, tjimpa, palmwijn benevens $ 1 aanbieden; is het een burger- of slavenmeisje, dan moet hij drie gantangs zout betalen, waarvan één aan den panghoeloe. Wil de schuldige met het meisje huwen en neemt de vader daar genoegen is, dan vervalt de straf. De vader kan in dit geval zijn dochter tot het huwelijk dwingen, maar hij moet de oepak geven. Wanneer de verkrachting is gepleegd op een gehuwde vrouw of weduwe, wordt de schuldige gestraft, als het de vrouw of weduwe is van een hoofd, met een boete van $ 40, van een burger of slaaf, $ 20.

Is de dader uit een andere kampoeng, dan valt de misdaad onder de rubriek van *mangoes* en *mĕloealoea.*

Daaronder wordt verstaan vrouwenroof en schaken, namelijk het wegvoeren van eene vrouw, hetzij met of tegen haar wil. Als het 's nachts geschiedt, heet het *mangoes* en wordt gestraft, wanneer het de vrouw is van een panghoeloe, met een boete van $ 120, van een burger of slaaf van $ 60, als het overdag geschiedt, heet het *mĕloealoea* en wordt gestraft met de halve boete voor *mangoes.* Buitendien moet de huwelijksprijs der weggevoerde vrouw betaald, of zoo de dader zulks niet verkiest, de vrouw teruggegeven worden.

Overspel. Ten opzigte van de straf is het onverschillig waar het feit en of het door een man uit dezelfde of een andere kampoeng bedreven wordt.

De overspeler wordt gestraft, wanneer zijn medeschuldige is de vrouw van:

een panghoeloe	met	$ 60,
bij herhaling	"	" 80,
van een burger of slaaf	"	" 40,
bij herhaling mede	"	" 40 boete.

De overspeelster wordt door den regter niet gestraft; maar haar echtgenoot heeft het regt haar te slaan met de djilatang (een brandnetel). In andere gevallen mag de djilatang niet toegepast worden.

Als een man des nachts en niet over den gezonken balk, maar langs ongewonen weg bij de slaapplaats van een getrouwde vrouw komt, wordt dit gestraft gelijk overspel. Is hij een bewoner van hetzelfde huis en verklaart hij, dat het een vergissing was, dan moet hij die verklaring met eede bevestigen en wordt gestraft met $ 4.

Er bestaat geen wettig middel tot herstel van maagdelijke eer. Een man kan nimmer tot het huwelijk gedwongen worden.

Indien bijslaap tusschen jonge, ongehuwde lieden heeft plaats gehad, en beiden wenschen te huwen, dan worden zij in den echt vereenigd en niet gestraft. Is de jongeling niet gereed met den huwelijksprijs, dan moeten zijn sanina en anakberoe voor de betaling borg blijven, die binnen één tot twee jaar moet betaald worden.

Weigert het meisje, dan wordt de jongeling niet gestraft.

Weigert de jongeling, dan wordt hij gestraft met een boete, wanneer het meisje de dochter is van een hoofd met $ 20, van een burger of slaaf met $ 8.

Beleediging der vrouwelijke schaamte wordt niet gestraft.

De beide geslachten baden op afzonderlijke plaatsen. Als een man de badplaats der vrouwen voorbijgaat moet hij de hand voor de oogen houden. Verzuimt hij dit, dan wordt hij niet gestraft, maar de badende vrouwen schelden hem uit.

Bloedschande. Wanneer tusschen leden van dezelfde marga bijslaap heeft plaats gehad, dan moeten de schuldigen een feest aan de kampoeng geven, ter verzoening en tot afwering van onheil, dat de kampoeng wegens haar schuld zoude overkomen. Zij moeten leveren $ 20, een karbouw, de noodige rijst, palmwijn, enz.

Laster, kwaadsprekendheid, opstookerij worden gestraft met $ 20.

Tooverij, b. v. het planten van bladen onder een huis om daardoor den bewoners onheil te berokkenen, wordt gestraft met $ 60.

Valsche getuigenis in regten wordt gestraft met $ 20.

Brandstichting door onvoorzigtigheid te velde of in de kampoeng wordt gestraft met $ 240, namelijk de schade moet vergoed worden, maar de vergoeding gaat niet verder dan $ 240.

Wat geschiedt, als de brandstichting met opzet wordt gepleegd, ben ik niet te weten gekomen.

Dieverij in gebouwen binnen de kampoeng of te velde, wordt gestraft met $ 20 en teruggave of vergoeding van het gestolene. Dieverij van plantsoen en beschadiging daarvan met 3 gantangs zout en vergoeding der schade. Op de onwettige uitbreiding van sawahs is geen straf gesteld.

Dieverij van visch wordt gestraft met $ 4, b. v. als de visch uit een doelak (staand net in de rivier) gestolen wordt. Is de visch uit een boeboe (bamboe fuik) gestolen, dan moet de schuldige de fuik met een stuk wit katoen omgeven en haar vervolgens met zout vullen. Het zout krijgt de eigenaar van de fuik, het katoen de panghoeloe.

Diefstal van vee, wanneer de daders op heeterdaad werden betrapt, wordt gestraft met een boete van $ 22, voor elken schuldige.

Wordt de schuldige niet op heeterdaad betrapt, dan is de straf $ 16. Het vee moet teruggegeven of vergoed worden.

Beschadiging van vee wordt gestraft met $ 16. De schuldige moet de waarde betalen van het beschadigd vee, dat zijn eigendom wordt.

Diefstal bij handelaren wordt gestraft gelijk gewone diefstal.

Diefstal bij gelegenheid van openbare feesten wordt gestraft met $ 22.

5. Gedurende de reis werden eenige weerkundige waarnemingen gedaan. De instumenten, daartoe gebruikt, waren een thermometer met schaalverdeeling van Fahrenheit en een barometer. Ik heb geen andere dan een aneroïde-barometer van Engelsch maaksel kunnen bekomen, wier aanwijzingen ik in de gelegenheid was met die eener andere, mede een aneroïde-barometer, te vergelijken, en welke onderling niet overeenstemden. De mijne was bovendien veel minder gevoelig. Hoewel de waarnemingen, daarmede gedaan, mij weinig vertrouwen inboezemen, zijn zij in de onderstaande opgave niet weggelaten.

Datum.	Plaats der waarneming.	Barometer-stand.	Thermometer-stand.	Tijd van waarneming.
September 18	Kampoengbahroe	30—4	76	8 u. v. m.
		30—5½	84	12 „ m.
		30—4½	82	8 „ n. m.
„ 19	Pangkahan	30—1	85½	2 „ n. m.
„ 19	id.	30—1	78	8 „ n. m.
„ 20	id.	30—	75	7 „ v. m.
„ 20	Lantàsan	29—12	81½	5 u. n. m.
„ 21	id.	29—12	73	7 „ v. m.
	Boeloe-aur	28—16	75	8 „ n. m.
„ 22	id.	28—16	75	8 „ v. m.
		28—16	73	8 „ n. m.

September	23	Boeloe-aur	—	67	6 u. v. m.
		id.	28—15½	73	8 „ v. m.
		id.	28—16	81	12 „ m.
			28—16	73	8 „ n. m.
„	24	id.	28—16	72	8 „ v. m.
		Tjingkĕm	27—15½	77	5 „ v. m.
		id.	27—15½	72	8 „ n. m.
„	25	id.	27—15	68	7 „ v. m.
		Sampoen	26—10	72	8 „ n. m.
„	26	id.	26—8	66	7½ „ v. m.
		id.	26—8	70½	12 „ m.
„	27	Sibraja	26—18	66	8 „ v. m.
			26—18	75	12 „ m.
			26—17½	68	8 „ n. m.
„	28		26—14	61	7 „ v. m.
			26—14	68	8 „ n. m.
„	29		26—14	63	7 „ v. m.
			26—14	81½	12 „ m.
			26—14	66	8 „ n. m.
„	30		26—16	66½	8 „ v. m.
			26—16	64	9½ „ n. m.
October	1		26—16	66	7 „ v. m.
			26—16	76	12 „ m.
			26—16	65	9 „ n. m.
„	2		26—16	59	7 „ v. m.
			26—16½	79	12 „ m.
„	3		26—17	65	8 „ v. m.
„	4		26—18½	65½	10 „ v. m.
„	8		26—16	58	6 „ v. m.
			26—16½	66½	10 „ v. m.
			26—16½	70	11 „ v. m.
			26—16½	78½	3 „ n. m.
			26—15½	75½	4 „ n. m.
			26—15½	66	9 „ n. m.
„	9		26—15½	62	7 „ v. m.
		Sampoen	26—8	64	9 „ n. m.
„	11	Sibraja	26—14	68½	5 u. n. m.
„	12		26—14	63	7 „ v. m.
			26—14	66	9 „ n. m.
„	13		26—14	71	9 „ v. m.
			26—15½	67	9 „ n. m.

October	14		26—13½	65	7 u. v. m.
"	16		26—14	69	8 " n. m.
"	17	Dankam	26—7	70½	9 " n. m.
"	19	Tenggieng	27—5½	70	8 " v. m.
			27—6⅓	75	12 " m.
			27—6	74½	9 " n. m.
"	20		27—6	70	8 " v. m.
			27—5½	75	12 " m.
"	21		27—5	76	7 " n. m.
"	22		27—5	77	6 " v. m.
"	23	Naga sariboe	26—	70	4 " n. m.
"	24		26—2	62	7 " v. m.
"	25		26—	69	9 " n. m.
"	26	op de Pisawpisaw (2/3 van de hoogte)	25—15		
"	27	Baroe djahei	26—1	64	9 " n. m.
"	28		26—2	62	7 " v. m.
			26—1	68	8 " n. m.
November	1	Tjingkĕm	27—5½	75	4 " n. m.
"	2	id.	27—7	69	7 " v. m.
		Boeloe-aur	28—5	72½	7 " n. m.
"	5	Tangkahan	29—12	79	6 " n. m.

TEKST EN VERTALING

VAN DE

MÉGANTAKÅ

BALINEESCHE-GAGOERITAN,

VOORAFGEGAAN DOOR EENIGE ALGEMEENE OPMERKINGEN

OVER DE

BALINEESCHE KIDOENG,

MEDEGEDEELD

DOOR

R. VAN ECK.

INLEIDING TEVENS VOORREDE.

De heer *R. Friederich* heeft ons in zijn „Voorloopig Verslag (1)" onder meer uitvoerige berichten nagelaten over het Kawi, gelijk die „dichtertaal" op Bali in een tal van geschriften voortleeft. In hoeverre zijne schets in alles juist is, staat niet aan mij om te beoordeelen. Ik moet dat aan *Kawi-geleerden* overlaten. Alleen mag ik den heer Fr. hier den lof niet onthouden, hoe zijn boek, gelijk het daar in zijn geheel voor ons ligt, van ernstig onderzoek de grootste blijken draagt. Worden ook al hier en daar enkele woorden verkeerd opgegeven, blijkt ook uit alles, dat de schrijver zich wel wat te veel met Bali's „geleerden" en te weinig met het „volk" heeft beziggehouden, eene wezenlijke fout kan dit zeker niet worden genoemd. Wàt het Verslag ons geeft, en daarover hebben we in de eerste plaats te oordeelen, verdient den dank van allen, die in de Taal-, Land- en Volkenkunde van Bali belangstellen. Bijna alles wordt er meer of minder uitvoerig in besproken: de *Kawiliteratuur*, de *Kasteverdeeling*, de *Verbranding*, de *Godsdienst* met al zijn gebruiken en misbruiken, en wat niet al. Ook bevat het merkwaardige opgaven van genealogischen en astrologischen aard, die bij een voortgezet onderzoek naar de geschiedenis, zeden en gewoonten van dit volk, goede diensten bewijzen zullen. Alleen — en dit zou ik haast een gebrek willen noemen — alleen de *volksliteratuur*, waartoe alle niet zuiver Kawi-geschriften behooren, — wordt niet of slechts ter loops besproken. Dit heeft mij verwonderd en — teleurgesteld ook. Ik weet wel, men kan over alles niet even uitvoerig zijn en dit vooral niet in een „voorloopig verslag." Ook is des heeren Friederich's voorliefde voor Kawi-studien te zeer bekend om er hem een grief van te maken, dat hij haar ook hier niet heeft verloochend. Ik zou dan ook waarschijnlijk mijne opmerking — of aanmerking als men wil — voor mij hebben gehouden, meende ik niet uit een paar gezegden — zie blz. 10 en 4 — te moeten opmaken, dat niet „vrees voor uitvoerigheid" maar wel eene zekere minachting voor alles wat niet in „Kawi-metrum" geschreven is, als naaste oorzaak van dit stilzwijgen moet worden beschouwd. En dat verdienen de hier bedoelde geschriften in geen geval. Ik stem gaarne toe, de Balische priesters, bij wie de heer Fr. ter schole is geweest, denken en spreken er eveneens zoo over. Ook is het een feit, dat het Kawi- en de Kawi-literatuur bij het mindere volk hoog, zeer hoog staat aangeschreven, zelfs bij hen die er geen jota van verstaan, al kunnen ze dan ook ellenlange passages uit een of meer *kekawi*

(1) Zie Deel XXII van de Verhandelingen van het Bat. Genootschap.

(Kawi-gedichten) zoo maar voor de vuist weg opzeggen. Dit is zelfs zoo sterk, dat gewone inlanders alle niet-Kawi-geschriften eigenlijk als verboden terrein beschouwen, waarom ze dan ook zelden een kidoeng of ander volksgedicht zullen maken of zelfs maar afschrijven, zonder bij het begin of aan het slot den goden vergiffenis voor de genomen vrijheid af te smeeken (1). Men mag hierbij echter niet uit het oog verliezen, dat het Kawi (2) deze eer alleen dankt aan het waas van heiligheid en geheimzinnigheid, waarmede de priesters haar van meet af hebben omhangen, en vooral ook aan de omstandigheid dat zij bij uitsluiting de taal is, waarin de „godsdienst" tot de menigte spreekt. We zouden haar eenigsins kunnen vergelijken bij het *Latijn* in onze Roomsche kerken, waarvan de massa toch ook niets begrijpt, al kent ieder zijn „Ora pro nobis", en al zou groot en klein het zeker als „heiligschennis" beschouwen, zoodra de Mis in eene andere taal gelezen werd. Dan, om verder te gaan, deze bijgeloovige vereering — als wij 't eens zoo zullen noemen — verhindert niet dat het volk — zegge $^9/_{10}$ van de Balineezen — ja zelfs Brahmanen, *met graagte* ook minder heilige boeken lezen, zoodat men dan ook zelden eene Balische woning zal binnen treden, waar niet naast een fragment uit de *Ramåjanå*, de *Bratåjoedå*, enz. en eenige *mantra's* (zie beneden), ook een of meer populaire geschriften aan den wand hangen. Vooral de *Malat*, de *Tantri*, de *Bimå-S'wargå*, de *Mégantakå*, de *Boengk'ling* en de *Toendjoeng-Biroe* worden zelden gemist. Me dunkt, dit alles kon den heer Fr., die anders vrij goed oog en oor wist te gebruiken, niet onbekend zijn, maar juist daarom te meer verwondert mij zijn stilzwijgen.

Hiermede is nu niet gezegd, dat deze volksgeschriften voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Indië in 't algemeen en van Bali in 't bizonder, zoo veel belangrijks opleveren. Ongelukkig is dit niet het geval. Hun grootste gebrek is wel dat ze, bijna zonder uitzondering, in *dichtmaat* opgesteld (kidoeng) en, wat hun inhoud betreft, grootendeels slechts *reproduktie* zijn van wat de literatuur van andere volken, — Javanen, Maleiers en misschien ook Boegineezen — heeft opgeleverd. Oorspronkelijks vindt men er weinig in. Ook is de taal, waarin ze geschreven zijn, slechts ten deele *Balineesch*. Dit laatste geldt zelfs van gedichten als de *Djajå-pranå*, de *Boengk'ling*, enz., die van nieuweren datum schijnen te zijn en waarvan de intrigue, gelijk men het noemt, op Bali speelt.

---

(1) Aan deze en dergelijke omstandigheden moet het dan ook worden toegeschreven, waarom zoo menige bezoeker van Bali, wien 't aan tijd of lust tot nader onderzoek ontbrak, zoo hoog van der Balineezen kennis van het Kawi heeft opgegeven.

(2) Wij spreken hier in het algemeen slechts van het Kawi — en zullen dat ook verder doen — zonder ook het *Sanskrit* te noemen, dewijl tusschen deze beide talen voor den Balinees, hoe geleerd daarover soms ook geschreven en gesproken worde, eigenlijk niet het minste onderscheid bestaat. Wel hoort men nu en dan een inlandsche geleerde van Sansekrit spreken, maar men kan er zeker van zijn, dat hij dit woord uit den mond van een vreemdeling, die hem over het Kawi raadpleegde, heeft opgevangen.

Wij waarschuwen dan ook een ieder om zich niet te laten verleiden door het: „Dit is een verhaal in het Balineesch geschreven" waarmede sommige gedichten aanvangen, want men kan er haast zeker van zijn, dat men op bijna iedere bladzijde een niet alledaagsch Kawi-woord, ja hier en daar zelfs geheele aanhalingen uit eene of andere *kekawin* zal aantreffen (1). Trouwens, de Balineezen zijn anders eerlijk genoeg om dit te bekennen, waarom zij dan ook wel de hier bedoelde geschriften bestempelen met den algemeenen naam van *peparikan*, welk woord in de beteekenis van „van hier een ditje en van daar een datje" kan worden opgevat. Eindelijk zou men zich zeer vergissen, als men meende hier bizonderheden te zullen vinden omtrent de vroegere bewoners van dit eiland. 't Is reeds lang uitgemaakt, dat de oorspronkelijke Balineezen geen eigen literatuur bezeten hebben, terwijl later, na hunne vereeniging met de Javanen en de invoering van het Javaansch letterschrift, misplaatste doch overigens zeer verklaarbare trots hen weerhouden heeft, om oude legenden en verhalen op papier (lontar) te brengen. Buiten hetgeen ons de *Oesanå-Bali* (2) mededeelt, hebben we dan ook nog nergens het geringste aangaande die zoogenaamde *Balihagå* aangetroffen.

Al het hier aangevoerde neemt evenwel niet weg, dat ditzelfde geschied- en taalkundig mengelmoes, om 't zoo eens te noemen, op de ontwikkeling van het volksleven, op zeden en gewoonten, een grooten invloed heeft uitgeoefend, en als zoodanig onze aandacht overwaardig is. Ook mag niet worden vergeten, dat het zoogenaamd *Hoog-Balineesch* — een verward mengsel van Javaansch-Kawi — zich juist daaruit gevormd heeft, en tal van vreemde woorden door lengte van tijd in den mond des volks dermate verbasterd zijn, dat men ze niet eerder verklaren kan, vóór men de juiste spelling in een of ander geschrift heeft teruggevonden (3). Ten slotte — en dit is misschien wel hun grootste deugd — vormen deze werken de voornaamste schriftelijke bron, waaruit we onze kennis van het tegenwoordig Balineesch putten moeten. De *brieven*, die men hier aantreft, hebben, daar ze meest over rechtszaken handelen en opgevuld zijn met, wat men noemt, staande vormen of geijkte termen, slechts zeer betrekkelijke waarde.

Een en ander heeft mij op het denkbeeld gebracht om den Leden van het

---

(1) Onder de ons bekende kidoeng spant, wat zuiverheid van taal betreft, nog altijd de kroon de *Sijat Bandjar* (Expeditie tegen Bandjar in 1868), waarvan de tekst in het hier achter bedoelde Leesboek is opgenomen.

(2) Zie vertaling van de *Oesanå-Bali* 9e Jaargang 3e Deel van het Tijdschrift v. h. Bat. Gen. Vergelijk ook het meegedeelde bij *Raffles* „History of Java", en „Verslag" van *Abdullah bin Mohamad*, 7e Jaargang 2e Deel van het Tijdschrift.

(3) Zoo zegt het volk o. a.: *S'rikantå* (Soerijåkantå), *prewitå* (poeråhitå), *Doergådèni* en *Doergådènng* (Doergan-dini), *ni* of *hi Lotamå* (Tilotamå), *hatoe-gaplong* (hasoe-gaplong), *hali-halah* (? regenboog, anders janglalah) e. m. a. Vergelijk ook „Korte opmerkingen over Balineesch en Kawi" van Dr. N. v. d. Tuuk, opgenomen in de Bijdragen van het Kon. Instituut, 1871.

Bat. Gen. achtereenvolgens met eenige nummers uit de volksbiblioteek der Balineezen bekend te maken. Zij mogen dan zelve zien en oordeelen! Ook meen ik hiermede een kleinen dienst te bewijzen aan allen, die met verlangen uitzien naar de zeker hoogst belangrijke Kawi-Studiën, waarmede de heer Dr. N. van der Tuuk de wetenschap zal komen verrijken. Ik ga hierbij nl. van de vooronderstelling uit, dat de beide hoofdafdeelingen — kekawin en kidoeng — waarin de literatuur der Balineezen zich splitst, vooral wat de taal betreft, zoo nauw met elkander zamenhangen, dat de kennis van het een niet anders dan tot beter begrip van het ander leiden kan. Met name zijn het de *kidoeng* die, naar mijn bescheiden oordeel, altans voor *niet* Kawi-geleerden, een gewichtig zoo niet onmisbaar hulpmiddel vormen tot recht verstand van hetgeen de rijke schat van Kawi-werken alhier oplevert. Nu stem ik gaarne toe dat men, om zich naar behooren van eene taak als deze te kwijten, over meer gaven en krachten moet kunnen beschikken, dan ons zijn ten deel gevallen. Ik zie echter niet in waarom ik, zoolang geen bevoegder hand dit werk heeft opgevat, zou moeten aarzelen om met mijne krachten en op mijn manier allen liefhebbers van Indische Taal-, Land- en Volkenkunde den weg tot een verborgen schat aan te wijzen. Meer dan een wegwijzer kan en wil ik niet zijn. Mogen allen, die inzage van dezen arbeid nemen, dit wel in het oog houden en mij, waar zij op gebreken, fouten en vergissingen stuiten, alleen als „„wegwijzer" beoordeelen!

Vóór we overgaan tot de behandeling van het hierachter gevoegde gedicht, waarmede we de reeks zullen openen, mogen hier eenige algemeene opmerkingen, voornamenlijk de volksliteratuur betreffende, op hunne plaats zijn.

De Balineezen verdeelen hunne geschriften in *vier* afdeelingen of soorten, die met de volgende namen worden aangeduid (1):

I. *Kekawin* of: in Kawi-metrum en Kawi-taal geschreven gedichten, waarover bij Friederich, Raffles e. a. uitvoerig gesproken wordt (2); —
II. *Mantrå*, tooverformulieren, gedeeltelijk in proza, gedeeltelijk in sloka's geschreven, en waarvan de taal nu eens zuiver Kawi (of Sanskrit) en dan

(1) Vergelijk de verdeeling bij *Friederich*, hoofdstuk „Taal- en Letterkunde", en „Aanteekeningen" van *v. Bloemen Waanders* (Deel VIII van het Tijdschrift) Hoofdstuk „Onderwijs", waarvoor deze schets als aanvulling dienen möge.

(2) Eene onder-afdeeling van deze *kekawin* vormen sommige Kawi (Sanskrit) werken, die niet in gewoon *Kawi-metrum* geschreven zijn, maar waarvan de versafdeeling *slokå* (op Bali gemeenlijk 8 × 4), *s'roeti* (met regels en verzen van ongelijke grootte), *bebatoeran* en *tetaman* (als voren) genoemd wordt. Gedichten, waarin de maat telkens afwisselt, worden met den naam van *goeroe basså* bestempeld, in onderscheiding van de *goeroe pageh*, die in één en dezelfde maat doorgaan.

weer zeer met Balineesch vermengd is. Deze mantra's, wier inhoud eerst later met behulp van een goed Kawi-woordenboek zal kunnen worden verklaard, dienen, gelijk ook hun naam aanduidt, om bij bezweringen als andersins afgelezen of wel als amulet bij zich gedragen te worden. Hun getal is legio, terwijl ze, al naar het doel waarvoor ze bestemd zijn of de goden onder wier bescherming ze staan, verschillende namen dragen. Om der kuriositeit wille laten we hier eenigen dier namen volgen: *Poedak sategal*, *Tjambrå b'rak*, *Waringin Soengsang*, *Hadji Hoesoep*, *Poetoesan Ratoe bolot*, *Tjampoer talo*, *Ratnå-moerti*, *Wisnoe-moerti*, *Poetoesan-Hanoman*, *Boetå Sijoe*, *Sang Praboe méboeh*, *Poetoesan Bimå Sakti*, *Poetoesan T'walèn*, *Batarå Segarå*, *Batarå Brahmå*, enz. enz.; —

III. *Patjå-paliring* of *Patjå-pariring* (Kawi: Palå-wakijå) *Proza-werken*, die, voor zoover mij bekend is, zonder onderscheid in Javaansch-Kawi geschreven zijn, en waartoe kunnen gerekend worden:

A. *Toetoer* (1) (satwå L) of *Leerschriften*, die voor het meerendeel van zedekundigen of mystischen aard zijn, als: *Nawå-roetji*, *Ploetoek*, *Soendari-troes*, *Soendari-boengkah*, *Haksarå-poeroeså*, *Roewå-binédå*, *Dalem-palinggih Bodå-ketjapi*, *Sastrå-sangå*, enz.;

B. *Agamå* of Wetboeken. Vergelijk de opgave bij *Raffles*, *Friederich* en *de Hollander* (Jav. Taal- en Letterkunde). Hier in Boelèlèng zijn alleen *zeven* Agama's bekend, n. l.: *Agamå*, *Adigamå*, *Déwågamå*, *Poerwadigamå*, *Déwå-dandå*, *Sarå Samoestjajå* (2) en *Oetarå-manawå* (3);

C. *Hoesadå* of *Hoewisadå* en *Wisadå*, dat zijn *Geneeskundige werken*, waarin, ingeleid en afgewisseld door de noodige *mantra's* — die een onmisbaar bestanddeel daarvan vormen — hetzij gewone en, voorzoover ons bekend, deugdzame *recepten* uit de inlandsche apotheek, hetzij geheimzinnige toovermiddelen zijn opgenomen;

D. *Historische Opstellen* (Friederich schrijft hiervoor *babad*, welk woord echter niet algemeen bekend schijnt te zijn; wel heeft men *babat* en *blabat* waarvan *m'labatang*, dat ook „stellen, opstellen, den draad van een verhaal opvatten"

---

(1) Onder *toetoer*, hier in navolging van anderen door *leerschriften* weergegeven, verstaan de Balineezen eigenlijk meer „de leidende gedachte, de gang, loop of wel zakelijke inhoud" van elk geschrift, hetzij poëzie of proza. Zoo heeft dus ieder geschrift zijn *toetoer*, waarom een inlander, gevraagd wordende of hij dit of dat werk kent, dan ook vaak zal antwoorden: „Neen, ik heb 't nooit gelezen: alleen de *toetoer* er van is mij bekend".

(2) *Sarå-samoestjajå*, misschien hetzelfde werk dat bij de Hollander (blz. 248) *Sawaså-moeschaijagamå* heet?

(3) Tot deze *Agamå* kunnen ook gerekend worden de in elk rijk op Bali bestaande *pas'warå*, inhoudende plaatselijke verordeningen genomen uit of altans gebaseerd op de Agamå; verder eenige *Godgeleerde werken*, elders opgegeven, en de *Warigå*.

beteekent) waartoe behooren: de *Oesanå Bali*, *Oesanå Djawå*, *Kènhangrok*, *Mantri Djawå*, *Tantri Kamendakå* en eene reeks van genealogische werken (Pamentjangah of ook Babentjangah) waarvan de voornaamsten door v. Bl. Waanders zijn opgegeven (1);

E. *Brieven* en zoogenaamde *soerat pasobajå*, zijnde schriftelijke verdragen tusschen de vorsten van de verschillende rijken op Bali. Deze zijn bij uitzondering grootendeels in goed Balineesch (H) geschreven (2); —

IV. *Kidoeng*, gedichten in zoogenaamde nieuwere versmaten, die weer verdeeld worden in:

A. *Kidoeng*, oorspronkelijk Javaansche (Kawi) gedichten, die naar Bali zijn overgebracht en hier onveranderd, of wel met verwisseling van eenige namen en invoeging van Balineesche woorden en grammatikale vormen, zijn bewaard gebleven.

Voorbeelden (3).

1. *Loemaris lampahirå karahinan sirå soekoening hoekir midjil jang diwangkarå brawètan soemoenoe hawas langeni — sakaton loerahning dèså tan hawas-hawas nagarå kapahiring henti harsaning wongnging djero.*

Malat.

2. *Nini Tjalon-Arang girang katjiptå toehoe hamanggih sidaning sadijå né woes kosi-sabi prajéné reb saksanå toemoeroen hijang Doergå sarirå tinon — wimanå roepå wahané soemijar t'wasé nini Tjalon mendep pranatå ngas'moeti sasisijå kasaptå toemoet ling hijang Soema'mbramå napå halon.*

Tjalon-Arang.

3. *Dèwå Ratoe saking loehoer-kahoelå noenas loegrané — hapan sàmpoen tan w'roeh — m'ngajat Batarå mangkin titijang ngatoerang banten — soetji m'wang daksinå sami sampoen poepoet — m'wang t'kaning sadji.*

Wargå Sari.

---

(1) In de opgave bij Friederich is de *Ranggå Lawé* verkeerdelijk als *proza*werk opgegeven, daar dit mede tot de *kidoeng* behoort.

(2) Zie een paar proeven van brieven medegedeeld en vertaald door den heer *J. de Vroom* in de Bijdragen van Bat. Genootschap 1871 en 74, en verder meer genoemd *Leesboek*.

(3) Daar 't mij hier alleen te doen is om den lezers de *taal* te doen kennen, waarin deze kidoeng geschreven zijn en tevens hen in staat te stellen zich een denkbeeld te vormen van de daarbij gevolgde *spelling*, schrijf ik deze voorbeelden *onveranderd* over uit het eerste het beste Hs. dat mij in handen valt.

B. *Gagoeritan* (1) die onderscheiden kunnen worden in:

a. *Balineesche vertalingen* of omwerkingen van oorspronkelijk Javaansche- of Maleische verhalen, waarvan echter de taal nog zeer met *Javaansch* (Kawi) vermengd is;

b. *Oorspronkelijk Balineesche geschriften*, waarvan een gedeelte, wat de taal betreft, met de voorgaanden overeenstemt, terwijl in de overigen alleen hier en daar om het rijm als andersins vreemde woorden en uitdrukkingen zijn opgenomen.

Voorbeelden.

1. *Mangké soen mantoeking kèndran — woes lami hingsoen hiriki — sirå hadjå hageng wirong — héling hoebåja né ngoeni — doeké sirå hamanggih — ring halas sanding dèningsoen — hanå pamidi kahot — poetrå né lanang sawidji — hébek bagoes boedi darmå sidi ngoetjap.*

Inleiding van de *Doermå.*

2. *Karangasem Singhåradjå — mapoepoel kadoengå sengit-ka Bang'li Pajangan reko — hantoek pajoedané ngoeni — Pajangané ngrihinin — magagawoekan kagoenoeng-wong Singhåradjå mangkat — ka Pajangan reko djani — toer mageboeg katjaritå sampoen kalah.*

Sijat Pajangan.

3. *Hi Séwågati hangoetjap — sapasirå sareng mangkin-hané patjang hadjak loewas — hi Séwambarå hangoetjap — di wangan katah manganti — tj'rikk'lih jå matamboen — mangantos hi njahi dogèn — toemoeli luhoet mamargi — sampoen rawoeh di patambuenannjané di wang.*

Séwågati.

4. *Jan sang Natå s'dek malinggih-di djabå — poenggawå lijoe nangkil — ditoe tjahi sengkå — mahoelat mapabetan — hoeli djoh maloe hiwasin — tongosé melah — patjang tegaké nangkil.*

Doermå.

5. *Taroenané badjang-badjang — lawan dåhå né patjang mangoenjahin — t'ked di*

---

(1) *Gagoeritan*, het eerst, meen ik, bij *de Hollander* vermeld, hoewel de daar gegeven verklaring, gelijk men zal zien, minder juist is. Zij worden ook wel *hawi-hawijan* genoemd, welk woord eene verbastering schijnt van *kawi*, *ngawi-kawi* (Bal. ngawi-hawi) dichten, eigenl. „stukken uit kekawin opzeggen, opdreunen."

djoemah sadangoe — ni Rangdå mangawasang — tamijoe tawah toer sadå mènak kadoeloe — jan pangraså di tjitå — tan wangdé hoeli nagari.

Dèwi Tjilinajå.

Gaarne zou ik van al deze kidoeng hier eene korte inhoudsopgave laten volgen, doch aangezien het mij nog niet mocht gelukken om van allen een exemplaar machtig te worden, terwijl van enkele kidoeng nog slechts fragmenten in mijn bezit zijn, moet dit tot eene volgende gelegenheid worden uitgesteld. Voorloopig schrijf ik hier dus slechts de voornaamste mij bekende titels af.

Kidoeng (1).

1.* (2) *Malat*, waartoe behooren de, ook als afzonderlijke geschriften opgegeven, *Wasèng*, *Hoendakan Pang'roes*, *Taraté-bang*, *Prigel*, *Nawang Hoelat* en *Nawang Roem*.
2.* *Tantri*.
3.* *Bimå s'wargå*.
4.* *Hadji Darmå* of *Hang'ling Darmå*.
5.* *Tjowak*.
6. *Dangdang Petak*. (?)
7. *Pandji Margå*.
8. *Manoekabå*.
9.* *Djajèng-drijå*.
10.* *Halis-halis hidjoe*.
11.* *Histri Tandjoeng* (3).
12.* *Tjoepak* (4).
13.* *Toendjoeng-biroe*.
14.* *Koedå-Srenggarå*.
15.* *Wargå-sari*.
16.* *Lobang-kori* of *Raré-hangon*.
17.* *Djagat-kranå*.
18. *Toehoeng-koening*.
19.* *Ardjoenå-Pralabdå*.

---

(1) Vergelijk opgave bij v. Bl. Waanders onder de *Babads*, waar de *Loedakå*, *Hari S'rajå*, *Gatot-Katjå S'rajå*, *Kresnantakå* en *Hanjang-Nijartå* onder de *kekawin* moeten worden gerangschikt terwijl de *Oekir Kawi* meer een liedje (bij de sangijang) dan een kidoeng is.

(2) De met een* geteekende nummers zijn geheel of gedeeltelijk in ons bezit.

(3) Zie opgave bij *de Hollander*, Jav. gedichten.

(4) *Tjoepak* bij v. Bl. Waanders als *Grantang* opgegeven, gelijk dit gedicht naar den tweeden, held van het verhaal ook wel genoemd wordt.

20.* *Tjalon-Arang.*
21. *Padandå G'dé Darmå.*
22.* *Dreman.*
23.* *Warigå* of *Hoerigå* (volksuitgave).
24.* *Djowarså.*
25. *Djati s'warå.*
26.* *Djadjar pikatan.*
27.* *Soedå malå.*
28.* *Hi Njalig.*
29.* *Raré Tjanggoe.*
30.* *Rangdå Lelènggèh.*
31. *Bagoes toeroenan.*
32. *Djagoel hanom.*
33.* *Hi Hèndèr.*
34. *Rarå mendoet.*
35. *Rangdèng Dirah.*
36.* *Ranggå Lawé.*

Gagoeritan.

1.* *Mégantaka* of *Mantri Malaka.*
2.* *Bagoes Hoembarå* of *Mantri Koripan.*
3. *Gadoeng Sangsarå.*
4.* *Séwågati.*
5.* *Djajå-pranå.*
6.* *Lajon-sari.*
7.* *Pan Bongk'ling.*
8.* *K'toet Boengk'ling.*
9.* *Doermå.*
10*. *Linggå-petå.*
11.* *Déwi-Tjilinajå*
12.* *Loeh Raras.*
13.* *Loeh Tjidrå.*
14* *Goesti Wajan* of *G'dé Wajan.*
15.* *Hangloeng S'marå.*
16.* *Semaran-goenå.*
17.* *Déwi Renganis.*
18.* *S'ri Nandi.*
19.* *Radèn Sapoetrå* of *Ratnå Manik.*
20.* *Djambé nagarå.*
21. *Siwå linggå.*

22.* *Sijat Pajangan.*
23.* *Sijat Bandjar.*
24.* *Sijat Djagåragå.*
25.* *S'méroe Djawå.*
26.* *S'méroe Bali.*
27.* *Hamad.*
28. *Hamir.*
29. *Nabi Joesoeb.*
30. *Mangkak.*
31. *Dè Goenati.*
32.* *Pan Barajoet.*
33.* *Sijat Boelèlèng.*
34.* *Mandré Santoen*

en eenige andere geschriften, die *gelijkenissen* (blabat), *fabels* (als sapaksi-paksi), *wichelarij* (als patemoewan), enz. inhouden (1).

Bij de verdeeling van de onder IV bedoelde geschriften in *kidoeng* en *gagoeritan*, moet nog worden aangeteekend, dat de daarvan gegeven omschrijving, wat de taal betreft, niet op elk dezer nummers kan worden toegepast. Integendeel, men zal nu en dan een geschrift als *kidoeng* vinden opgegeven, terwijl het om de taal, waarin het geschreven is, tot de *gagoeritan* zou behooren. En omgekeerd eveneens. Zoo b. v. de kidoeng *Toendjoeng-biroe* en de *Tjowak* die in bijna zuiver Balineesch geschreven zijn. Dit hangt zaam met eene andere verdeeling, die zich regelt naar het *metrum* (poeh of poepoeh) (2) waarin de verschillende gedichten zijn opgesteld. Deze versmaten zijn grootendeels dezelfde, die ons uit de Javaansche geschriften bekend zijn en bij Raffles als *sekar kepoeh* (?) en *gangsal* en bij de Winter (Jav. Zamenspraken) als *sekar tengahan* en *måtjåpat* worden opgegeven. De Balineezen hebben daarvoor echter, voor zoover altans bekend is, geen afzonderlijke namen. Gewoonlijk onderscheiden zij ze als *tembang* en *gending* (voor kekawin: wiramå of hoewiramå) waardoor evenwel meer de zang-*wijs* (dreun, aria) dan het *metrum* wordt aangeduid. Nu verstaat men onder *kidoeng* alle gedichten, die in eene der tot de *sekar tengahan* behoorende versmaten zijn opgesteld, als *Kadiri* of *Kènijå Kadiri*, *Demoeng*, *Gamboeh*, enz., terwijl dan door de *S'kar måtjåpat* als *Sinom*, *Pangkoer*, *Dangdang-goelå*, *Mas-koemambang*, enz. de *gagoeritan* gevormd worden (3).

Aangezien deze versmaten, gelijk reeds gezegd is, ons van elders bekend zijn (zie ook opgave bij de Hollander blz. 183 en volg.) behoeven we hierbij niet verder stil te staan. Mogen de Balineezen daarvoor ook vaak andere,

(1) Enkele dezer titels, die ook bij v. Bl. Waanders opgegeven, maar aldaar minder goed gespeld zijn, heb ik stilzwijgend verbeterd. – Tot deze gagoeritan behooren ook nog verscheidene balineesche bewerkingen of vertalingen (peparikan) van stukken uit de Parwa's en andere Kawigeschriften.

(2) Ook zegt men *lagoe* wat echter geen Balineesch schijnt te zijn.

(3) Zie de voorbeelden boven uit de *Doermå* en de *Sijat-Pajangan*.

nieuw gefabriceerde namen hebben (zie b. v. het hier achter gevoegde gedicht) de in- en afdeeling stemt geheel en al met die van de Javaansche maten over-, een. Alleen veroorlooft men zich somwijlen eene kleine afwijking in de eindklinkers, wat echter voor den met de Javaansche poëzie vertrouwden lezer gemakkelijk te herkennen is. Zoo o. a. laat men hier in de maat *Sinom* (1) den derden regel *gewoonlijk* op eene *o* (Jav. taling taroeng, Bal. tedoeng talèng) eindigen, terwijl deze maat oorspronkelijk eene *a* (haksarå legennå, Bal. sastrå polos) heeft. *Nieuwe*, of mij altans van elders niet bekende, versmaten heb ik er tot hiertoe slechts *twee* aangetroffen, en wel de *poeh Hadri* voor *kidoeng* en de *Djinadå* of *Ginadå* voor *gagoeritan*. Ik laat hier van beide eene korte omschrijving volgen.

I. *Poeh Hadri.*

Van deze versmaat worden verschillende namen opgegeven. Zoo heet zij in eene populaire bewerking van de Warigå *Sotrå Kentjanå*, in de Tjowak poeh *Kepanggel*, elders poeh *Ketandjoeng*. Ook wordt ze nader aangeduid als versmaat van de kidoeng *Histri Tandjoeng*, waardoor meteen de beide laatste namen verklaard zijn. De Balineezen hebben n. l. de gewoonte — gelijk we boven reeds ter loops opmerkten — om de oorspronkelijke namen der versmaten te vertalen of wel te omschrijven, waarbij zij echter niet altijd even getrouw te werk gaan. Zoo hebben zij hier van *tandjoeng* (vooruitstekende punt, en ook: naam eener bloem, wat hier wel de bedoeling zal geweest zijn) gemaakt *ketandjoeng*, „struikelen" enz. en later *kepanggel:* „tegengehouden worden". Blijft dus nog alleen het *Sotrå Kentjanå* te verklaren wat ik, die *Sotrå* (soetrå, hoetrå?) niet ken, gaarne aan geleerden overlaat.

De koepletten van deze versmaat bestaan uit 9 regels, waarvan de eerste 10, de tweede 6, de derde, vijfde, zesde, zevende, achtste en negende elk 8 en de vierde 7 lettergrepen telt, terwijl de eindklinkers aldus volgen: *oe, é, i, oe, oe, é, oe, a* en *a*.

Voorbeelden:

Nirå mangorahin tjahi toetoer
doek hoerip tjahiné
hapang h'då bannjå paling
moenjiné hapang haloes
lewih t'kèn hanak doesoen
hapang m'lah dj'wå moenjiné
t'kèn hambek hapang patoet

(1) Omtrent een paar versmaten, die nu eens tot de eene en dan weer tot de andere soort gerekend worden, loopen de opgaven uiteen. Aan den inhoud doet dit natuurlijk niets af.

då pintjoek t'kèn wasaman
då banggå t'kèning hawak.

Tjowak.

Jan sanistjarå t'kaning lindoeh
sasab w'redi mangké
sarwå larang mangké kaki
wang woewoesening hikoe
ring pantjå-warå né hikoe
jan manis t'kaning lindoehé
halå g'ring hakèh rawoeh
jan pahing t'kaning lindoehnjå
wong adagang mangké bajå.

Warigå. (patémoewan)

II. *Djinadå.*

De *Djinadå* (volgens Jav. Wdb. en opgave van de Balineezen = muis, rot) of gelijk deze maat ook genoemd wordt *Ginadå* (?) heeft zes regels in ieder vers, waarvan de eerste, tweede, derde, vierde en zesde elk 8 en de vijfde 12 (of 8 + 4) lettergrepen telt, eindigende op *a, i, o, oe, i,* en *a.*

Voorbeelden:

Hadå gagoeritan hanjar
djinadå hanggon jå gending
hiseng kangen di pakoebon
saparipolahé ganggoe
hanging sawetoe-w'toenjå titijang nggoerit
manggawé kidoeng manjamar.

Djajåpranå.

Moewah kotjapan song Natå
maring Djong-biroe hamanggih
warnan dané bagoes anom
pamoektijan dané bijoeh
balané tan kenå hingan soekå soegih
hatijan soekané sang Natå.

Bagoes Hoembarå.

Als eene bizonderheid van deze versmaat geven de inlanders op, dat zij steeds alleen staat en dus niet, gelijk meestal in de gedichten het geval is, door

andere maten vervangen of afgewisseld wordt. Of dit werkelijk een doorgaande regel is, durf ik nog niet te beslissen. Alleen kan ik als voorbeeld aanhalen de bovengenoemde *Bagoes Hoembarå*, welk gedicht ruim 900 verzen telt en van het begin tot het einde in *Djinadå*-maat geschreven is.

Niet altijd wordt aan het begin van een gedicht het gevolgde metrum opgegeven. Elders duidt men dit enkel aan door den titel of ook wel door de beginletters van een ander geschrift, waarvan de versmaat is gevolgd. Ook vindt men niet zelden, gelijk we boven zagen de oorspronkelijke benaming vertaald of door een ander woord weergegeven (1). We zouden hieraan zeker weinig gewicht hechten, ware het niet dat in bijna al de kidoeng noch de regels noch de eindklinkers door afzonderlijke teekens worden aangeduid (2). Alleen de koepletten zijn door bepaalde teekens (tjarik) gescheiden, maar overigens schrijft men aan één stuk voort (nglantoer). De Balineezen zijn van nature geen dichters, reden waarom zij minder op het *metrum* dan wel op den dreun den nadruk leggen en eene lettergreep meer of minder hun weinig bekommernis baart. Een langere of kortere uithaal bij het zingen (lezen) maakt alles goed. Van *Prosodie* is hier dus nog minder sprake dan bij de meeste Javaansche gedichten. Uit een en ander volgt echter dat wij, bij het vertalen of afschrijven van eenig handschrift, vaak als op de vingers moeten uitrekenen in welke maat het gedicht is opgesteld, om daarna te onderzoeken òf er en zoo ja welk woord is uitgevallen. Hierbij komt dan nog dat een oorspronkelijk Kawi- of Javaansch woord door latere afschrijvers vaak met een korter of langer Balineesch woord is weergegeven, nu en dan zelfs met veranderden eindklinker. Wil men dus het metrum herstellen, dan is men genoodzaakt om òf het oorspronkelijk woord terug te zoeken òf op eigen autoriteit het verbroken evenwicht te herstellen. Ieder zal begrijpen wat een tijd hiermede vaak verloren gaat en hoe men wel een goede dosis geduld en lust tot onderzoek hebben mag om niet eindelijk mismoedig de pen neer te leggen.

Over de *Taal*, waarin deze volksgeschriften zijn opgesteld, hebben we reeds met verreweg een enkel woord gesproken. In het algemeen kan gezegd worden, dat zij voor verreweg het grootste gedeelte bestaat uit een meer of minder verward mengsel van *Balineesch* en *Javaansch*, in zooverre n. l. onder dit laatste de taal verstaan wordt, die vóór den val van *Mådjå-Pahit* ginds gesproken werd (Oud-Javaansch) en die meer dan de hedendaagsche met Kawi-woorden was opgevuld. De inlanders zijn gewoon om *alle* woorden, die niet direkt Balineesch zijn, eenvoudig als *Kawi*

---

(1) Zie ook nog de voorbeelden bij de versmaten in de Mégantakå voorkomende.

(2) Zie over deze teekens o. a. de Voorrede van de *Bàrtå-Joedå*, vertaald door A. B. Cohen Stuart.

op te geven, en misschien hebben ze daarin niet zoo groot ongelijk. In elk geval moet het voor taalgeleerden niet van belang ontbloot zijn om eens te onderzoeken, in hoeverre tijdens of kort na de verovering van M. P. het Kawi op Java had opgehouden *spreektaal* te zijn. Hier op Bali schijnt het die eer nimmer gehad te hebben. Zelfs moet betwijfeld worden of het hier wel ooit, wat men noemt, beoefenaars gevonden heeft. Men schreef en schrijft die „heilige" oorkonden af, gelijk de tegenwoordige Javanen hun *la ilah illa Allah!* te boek stellen, zonder ooit te vragen waarom een woord zoo en zoo moet gespeld worden. Het onvermijdelijk gevolg hiervan is geweest, dat ingeslopen schrijffouten door latere afschrijvers stomweg, gelijk men zegt, zijn overgenomen en, in nieuwere uitgaven „vermeerderd" maar niet „verbeterd", eindelijk een vorm hebben aangenomen, die het oorspronkelijke moeielijk doet herkennen. Een paar voorbeelden hiervan zijn boven reeds opgegeven, terwijl andere in het hierachter gevoegde gedicht worden aangetroffen. In het Balineesch gedeelte is de spelling natuurlijk meer zuiver en toch stuit men hier en daar nog op fouten zoo grof en zoo algemeen voorkomende, dat men ook daardoor versterkt wordt in de overtuiging, hoe voor dit volk het lezen en schrijven eigenlijk niets anders is dan eene *godsdienstige handeling*, eene ceremonie, waarbij de drie gewichtige l's, *lust, liefde* en *leven*, ten eenen male ontbreken (1).

Ten slotte moeten wij er nog op wijzen, hoe weinig zorg de Balineezen voor hunne boeken dragen. Een *kompleet* HS. behoort hier tot de groote zeldzaamheden (2). Sommige afschrijvers bepalen zich tot een of ander gedeelte, dat hen het meest aantrekt. Anderen beginnen met het begin, maar vóór ze nog op de helft zijn gekomen, wordt de arbeid, naar de Inleiding te oordeelen, met zooveel ijver begonnen, voor goed ter zijde gelegd. En schreef men dan nog maar goed over! Maar neen, verreweg de meesten gaan daarbij zoo onnadenkend en onverschillig te werk, dat men zelden een geschrift aantreft, waaruit niet een of meer regels, ja zelfs geheele verzen zijn weggevallen. In het oog van de inlanders heeft dit zeker weinig te beteekenen. De leemten moeten al verbazend groot zijn, als zij er niet bij het lezen glad over heenglijden en u verwonderd aanzien op uwe vraag, of ze niets hebben overgeslagen? Ons echter, die gaarne weten wat we lezen, gaat dit niet zoo gemakkelijk af. Met den besten wil ter wereld is 't ons veelal onmogelijk om aan het verlangen van afschrijvers te voldoen, wanneer zij ons, gelijk die van de *Mégantaká*, in de narede verzoeken om „af te nemen wat te veel" en „bij te voegen wat te kort

(1) Meer uitvoerige opmerkingen over de *taal* hoop ik D. V. bij de vertaling van een ander, meer Balineesch, geschrift te laten volgen.

(2) Althans hier in Boel èlèng. Nu is 't waar dat hier in de laatste dertig jaren bij oorlog als andersins zeer, gelijk de inlanders 't noemen, *geroofd* is, maar 't zou mij toch zeer verwonderen als de oogst in de andere rijken beter uitviel. De kwaal zit 'm niet in het grooter of kleiner aantal HSS. maar in hetgeen hierboven gezegd is.

is." Het zal dan ook, geloof ik, tamelijk lang duren vóórdat van al de boven opgegeven geschriften bruikbare teksten geleverd zijn.

En nu nog een enkel woord over de *gagoeritan*, waarvan hierachter tekst en vertaling gevonden wordt. Ik koos juist dit geschrift als eerste proeve, niet omdat het, wat taal en inhoud betreft, boven anderen de voorkeur verdient, maar hoofdzakelijk wijl het mij gelukt is hiervan door vergelijking van niet minder dan *negen* verschillende HSS. een eenigzins zuiveren tekst zaam te stellen. Met andere gegoeritan of kidoeng is dit nog niet het geval. Om te bewijzen hoe noodzakelijk die vergelijking overigens was, heb ik hier en daar naast den tekst de meest afwijkende redaktie's opgegeven. Ten overvloede volgt hier eene opgave van het aantal verzen, dat elk der door mij geraadpleegde exemplaren bevat en de koepletten, die daartusschen zijn uitgevallen:-

I.	Vers	1—445	uitgevallen	3.
II.	"	1—418	"	8.
III.	"	1—428	"	9.
IV.	"	1—173	"	7.
V.	"	1—106	"	3.
VI.	"	126—211	"	7.
VII.	"	208—345	"	4.
VIII.	"	1—413	"	6.
IX.	"	1—437	"	5.

Hieronder zijn niet begrepen *zeven* of *acht* verzen, die alleen in HS. III gevonden worden en waarvan het niet zeker is of ze later al dan niet zijn bijgevoegd

De taal waarin dit gedicht geschreven is houdt, gelijk men ziet, het midden tusschen die der eigenlijke kidoeng en de meer zuiver Balineesche geschriften. Mogen we naar een fragment, hierboven onder V bedoeld, oordeelen, waarin veel minder Balineesch voorkomt, dan schijnt de *Mégantaká* oorspronkelijk geheel in Javaansch-Kawi te zijn opgesteld. Hoe hieruit nog niet behoeft te volgen dat het ook van Java afkomstig is, heb ik boven voldoende aangetoond. Ten overvloede kan ik nog wijzen op een geschrift uit *Djamb'ranå* (Geschiedenis van den Djamboe-ranå) waarin schier geen enkel Laag-Balineesch woord voorkomt, en dat toch nog in deze eeuw vervaardigd is. Trouwens de geheele inhoud van de *Mégantaká* verhindert ons om aan een *kidoeng* van *Java* te denken. Daaruit blijkt, dunkt mij, ten volle dat we hier een *Maleisch* (Mohamedaansch) verhaal voor ons te hebben, dat door zeevaarders, hetzij dan *Maleiers* of, gelijk men uit de voorrede zou opmaken, *Boegineezen* naar hier is overgebracht. Dat *Bali* en *Sasak*, ook afgescheiden van Java, reeds vroeg met *Malakka*, waar het verhaal grootendeels speelt, in aanraking geweest zijn, blijkt o. a. ook uit het „Dagboek" van een Hollander, dat we onder den titel van „Bali in 1597" vin-

den opgenomen in de Bijdragen van het Kon. Instituut, Nieuwe Volgreeks, Deel I. We kunnen ons voorstellen hoe gretig het volk, dat zoo trotsch is op zijn afkomst van *Mådjå-Pahit*, zal geluisterd hebben naar elken verhaler, van wien men wist dat hij in of nabij het boven alles heilige land *K'ling* zijn woonplaats had. Voor een geïslamiseerden inlander had het onderhavige verhaal ook nog deze aantrekkelijkheid, dat het tegelijkertijd de overwinning schetst van den *Islam*, gerepresenteerd door de prinses *S'kar Kantjanå*, op het *Heidendom*, waarvan *Mégantaká* (volgens vs. 416 leerling van een daemon), de vertegenwoordiger is. Intusschen, iets zekers laat zich hieromtrent niet bepalen. Ook de eigennamen, die meêst gefingeerd zijn, geven geen klaarheid. Alleen van den prins *Mégantaká* (mégå-hantaká: de dood van de wolk?) is de woonplaats duidelijk aangegeven. Waar echter *Hambarå Madijå* (het midden van het luchtruim?), het vaderland van *Hambarå Pati* (de dood van het luchtruim?) of *Noesa Hambarå*, het vaderland van de prinses Hambarå Sari (de luchtbloem?) en haar tweelingbroeder, *Radèn Mas Tilar Nagari*, moet gezocht worden, kan ik niet beslissen. Naar eenige gegevens uit het verhaal, o. a. de vermelding van *Poelo Mas* of *Gili-Mas*, te oordeelen, zouden we geneigd zijn om hier aan *Sumatra* te denken, maar dan doet zich de vraag voor, waarom in het bericht van Mégantaka's tocht naar *Hambarå Madijå* van geen zeereis sprake is? De Balineezen gaan nog verder, en geven laatstgenoemd rijk eene plaats op *Java*. Zij gronden dit hoofdzakelijk daarop, dat de prinses *Limboer* (zie vs. 189 en volg.) te *Padjarakan*, een distrikt in Oost-Java, thuis behoort, aan het hof van haren oom, den vader van *Hambarå Pati*. Hieruit zou dan volgen dat dit *Limboer* de naam van een bepaalde persoon is en niet, wat we in de noot onder vs. 189 hebben beweerd, een *titel*. Zoo lang echter geene betere bewijzen daarvoor worden bijgebracht, meen ik dat te mogen betwijfelen.

Even groote duisternis heerscht er omtrent andere namen, in dit gedicht voorkomende. Dat *Djabå Lekap* is klaarblijkelijk de bekende berg *Khaf* (Djabal el Khaf) die, volgens de legende, door bovennatuurlijke wezens, hier het geslacht der *Koreshieten* (Déwi Koerési? zie vs. 255 en elders), bewoond wordt (1). Hoe echter de namen *H'djis*, *Tatar*, *Tebih* en *Besah* (zie vs. 269 en 386) moeten gelezen worden, verklaar ik niet goed te weten. Trouwens ik geloof ook niet, dat iemand zich de moeite zal getroosten om daarover veel boeken na te slaan. Daarvoor heeft het verhaal in zijn geheel te weinig geschiedkundige waarde.

't Is dan ook niet zoozeer om den inhoud, dan wel om de taal, dat ik gemeend heb naast den Balineeschen tekst ook eene *vertaling* van de *Mégantaká* te moeten voegen. Wordt ook al in dit gedicht het Balineesch element zeer schraal

(1) Toen dit reeds geschreven was, vernam ik dat op Lombok een *gagoeritan* moet bestaan onder den titel van *Djabal Koef*, wat tot de onderstelling voert, dat de Mégantaká misschien oorspronkelijk in het *Sasaksch* opgesteld en later door een' Balineesch in kidoengtaal is overgebracht.

vertegenwoordigd, dat weinige is, dunkt me, immer nog te veel om 't den lezers, voor wie het Balineesch nog eene onbekende taal is, onvertolkt onder de oogen te brengen. Om diezelfde reden heb ik dan ook het oorspronkelijke in den regel — op gevaar af zelfs van hier en daar vrij onsierlijk Hollandsch te schrijven — zoo letterlijk mogelijk weergegeven. Overal was dit natuurlijk niet doenlijk. Ieder, die eenigsins bekend is met Indische dichtprodukten, weet hoe moeielijk het vaak is om in verstaanbaar Hollandsch de bedoeling des schrijvers weer te geven. Men vertolkt niet alleen uit eene andere *taal* maar, als ik zoo zeggen mag, ook uit eene andere, geheel van de onze verschillende, wereld; wat meestal niet zonder groote omschrijving en een berg van nooten geschieden kan. De lezers zullen dit, hoop ik, niet uit het oog verliezen.

In hoeverre overigens ook hier bevestigd is, wat Prof. Kern, meen ik, ergens gezegd heeft, dat n. l. elke *woordelijke* vertaling noodzakelijk zeer *ongetrouw* is, laat ik gaarne aan anderen ter beslissing over.

Omtrent enkele passages uit dit — hier en daar zeer ondichterlijke — gedicht moet ik nog opmerken, dat de zin mij niet altijd even duidelijk was, en ik menig vers tienmaal moest overlezen, vóór ik mij aan de vertaling waagde. Ook met het oog hierop is 't mij een genoegen te kunnen mededeelen dat bij de Uitgevers *Kemink en Zoon* te Utrecht — voor rekening van de *Utrechtsche Zendingvereeniging* — eerstdaags ter perse gaat eene: „Proeve van een Balineesch-Hollandsch-Woordenboek", waarin alle in dit geschrift voorkomende *Balineesche* woorden zijn opgenomen (1). Naar ik hoop zal bedoelde *Proeve* nog het volgende jaar het licht zien en kunnen mijne lezers zich alsdan door eigen onderzoek van de meer of mindere getrouwheid dezer vertaling overtuigen.

Wat den Balineeschen tekst aangaat, heb ik mij slechts hier en daar kleine veranderingen, voornamenlijk waar het bepaalde schrijffouten betrof, veroorloofd. Eveneens liet ik de afwijkende redaktie's, op een paar uitzonderingen na, buiten behandeling, ook om plaats te winnen voor andere nooten, die, meende ik, bij de weinige bekendheid van hetgeen Bali en de Balineezen betreft, tans van meer direkt belang waren. Over het geheel heb ik alles zoo ingericht, dat deze eerste proeve, het recht verstand van andere kidoeng gemakkelijker zal maken.

De in deze transkriptie gevolgde spelling is dezelfde, die ook in de aan den voet dezer bladzijde bedoelde „Beknopte Spraakkunst" is aangenomen, en aldaar nader wordt uiteengezet. Van de haksarå moerdå zijn alleen de linguale *d* en *t* door een bizonder teeken (ḍ en ṭ) onderscheiden, terwijl de *h* overal behouden is. Gaarne stem ik toe dat laatstgenoemde letter aan het begin en in het midden van een woord zou *kunnen* worden weggelaten, maar ik zie niet in dat daarmede veel gewonnen is. Integendeel, sommige woorden krijgen daardoor

(1) Tegelijk met dit Woordenboek zal eene „Beknopte Spraakkunst van het Balineesch" benevens een „Leesboek" het licht zien.

een vorm, die het plaatsen van scheidteekens dringend noodzakelijk maakt en het begaan van drukfouten in de hand werkt. Of zou men willen schrijven *baas* (bahas = rijst), *tiing* (tihing = bamboe) *oon* (hohon = vermoeid)? Hierbij komt dan nog, dat de *h* in het midden toch altijd met eene, zij 't dan ook vaak zeer zachte *aspiratie* wordt uitgesproken, en de inlanders in ons *ba–as*, *ti–ing* *o–on*, enz. gemakkelijk den vreemdeling zullen herkennen. Overigens, een ieder zijn vrijheid!

Over de in dit gedicht voorkomende titels, die ik moeilijk overal in hunne juiste beteekenis kon weergeven, gelieve de lezer na te slaan wat als *Aanhangsel* achter de vertaling gevoegd is.

Verdere aan- en opmerkingen zal men hier en daar in de nooten verspreid aantreffen.

Ik leg hier de pen neêr met een vernieuwd verzoek om eene welwillende beoordeeling. Ook voeg ik er den wensch aan toe dat deze, in menig opzicht voorzeker gebrekkige, arbeid er toe moge bijdragen om veler belangstelling in dit zoo merkwaardige land en volk op te wekken, en de Balineezen op hunne beurt van onze kennismaking de beste vruchten plukken mogen. De eene dienst zij de andere waard!

R. v. E.

Boelèlèng, Juni 1872.

INHOUD.

EERSTE ZANG. (*Sinom*).

Geboorte van de prinses *Hambarâ-Sari* op *Noesâ Hambarâ;* — hare verbanning naar *Poelo-Mas* . . . . . vs. 1—24.

TWEEDE ZANG. (*Hasmarandanâ*).

Verblijf van de prinses op *Poelo-Mas;* — hare ziekte; — bezoek van *Batarâ Nini* „ 25—49.

DERDE ZANG. (*Doermâ*).

Vlucht van den kroonprins *Hambarâ Pati* uit *Hambarâ-Madjâ;* — zijne komst op *Poelo-Mas* en ontmoeting met de prinses; beide vorstelijke personen verlaten het eiland en lijden schipbreuk . . . . . „ 50—80.

VIERDE ZANG. (*Pangkoer*).

De prinses drijft op de kust van *Malakka* aan land; — hare komst bij de weduwe *Kasijan;* — de prins *Mégantakâ* ontmoet haar, terwijl hij zich op de jacht bevindt en voert haar met zich naar zijn paleis. . . . . „ 81—125.

VIJFDE ZANG. (*Dangdang-goelâ*).

De kroonprins *Hambarâ Pati* bereikt meer dood dan levend de reede van *Malakka;* eene weduwe neemt hem op; — hij verschijnt aan het hof van *Mégantakâ;* waar hij de doodgewaande prinses ontmoet en met deze naar *Hambarâ-Madjâ* terugkeert; — vergeefsche poging van *Mégantakâ* om de vluchtelingen te achterhalen . . . . . „ 126—161.

ZESDE ZANG. (*Sinom*).

Aankomst te *Hambarâ-Madjâ;* — de kroonprins verschijnt alleen in het paleis zijns vaders; — zijn gedwongen huwelijk met de afzichtelijke *Limboer;* — de prinses *Hambarâ-Sari* wordt op verzoek van Limboer door een booswicht, *Langlang Doetâ* genaamd, vermoord. . . . . „ 162—211.

ZEVENDE ZANG. (*Hasmarandanâ*).

Laatste weeklacht van de prinses; — de kroonprins ontvlucht zijne vronw *Limboer* en vindt het lijk van de vermoorde; — de prins *Mas Tilar Nagari* verlaat in stilte zijn land om zijne tweelingzuster, *Hambarâ-Sari*, te gaan zoeken; — zijne ontmoeting met de prinses *S'kar Kantjanâ* en huwelijk . . . . . vs. 212—257.

ACHTSTE ZANG. (*Doermâ*).

Mégantakâ overvalt met zijn leger het rijk van *Hambarâ-Madijâ*; — zijn strijd met den kroonprins *Hambarâ Pati* en gevangenneming van dezen laatste; — *Mégantakâ* dringt in de hoofdstad door en vindt het lijk van *Hambarâ-Sari* . . . . . „ 258—328.

NEGENDE ZANG. (*Pangkoer*).

Hambarâ Pati wordt door *Mas Tilar Nagari* en *S'kar Kantjanâ* gevonden en uit zijne banden verlost; — strijd tusschen *Mégantakâ* en *S'kar Kantjanâ*; — beide veranderen in een arend en zetten het gevecht voort in het luchtruim . . . . . „ 329—391.

TIENDE ZANG. (*Dangdang-goelâ*).

De ziel van de gestorven prinses *Hambarâ-Sari* in den hemel; — zij wordt door de nimfen *Soeprabâ* en *Tilotamâ* naar de aarde teruggebracht en herleeft; — voortzetting van den strijd tusschen de legers van *Malakka* en *Hambarâ-Madijâ*; — *Mégantakâ* wordt gevangen genomen; — ontmoeting van de beide prinsen met de herleefde prinses; — allen keeren terug naar het hof van *Hambarâ-Madijâ* . . . . . „ 392—448.

VOORREDE VAN DEN DICHTER.

Awignam astoe namå siwajå (1).

Hadå toetoeran ring koenå
satwan hanaké né djani
jan wijakti kalawan t'warå
sampoenang pisan nggoejoenin
toetoerang saking K'ling.
piragin titijang né doemoen
s'dek titijang di Hampenan
kotjap toetoeran wong Boegis
katoeptoepang djani kahoenggahang di gitå (2).

(1) Zie over deze formule, die met of zonder wijziging in meest alle afschriften voorkomt, de verklaring bij *Friederich* en de „Kawi-studiën" van Prof. *Kern*.

(2) In een van de door mij geraadpleegde HSS. volgen hier nog een paar verzen, die echter met het gedicht niets te maken hebben, en waarvan de vertaling alleen met eene menigte nooten mogelijk is, waarom ik ze dan ook maar heb weggelaten.

Er bestaat een verhaal uit den ouden tijd, dat in den mond van het volk voortleeft, of 't al dan niet waar (gebeurd) is, ge moet er (mij) in geen geval om uitlachen. 't Is een verhaal uit het land Kling, dat ik, toen ik vroeger te Ampenan was, heb hooren vertellen. Naar men zegt is het (oorspronkelijk) eene vertelling van de *Boegineezen*, wat hier geordend en in schrift gebracht wordt.

MÉGANTAKÅ

DOOR

R. VAN ECK.

SRINATÅ.

1 Sang ratoe di Noesa'mbarå
hagoengé hanjakråwati
mabalå datan pahingan
madoewé poetrå kekalih
hanging midjilé boentjing
né doehoeran histri hajoe
né halitan poenikå
lanang warnané hap'kik
sampoen metoe haboelan lan linang dinå.

2 Raris hoedjan lemeng lemah
hangin hoetarå né titir
k'toeg linoeh sahak'dap
t'warå jå hendang hawahi
kèp'wan djagaté sami
k'bo sampiné pagemoek
djaran gadjah lan ontå
sijap darané pakesik
sang goematap-goemitipé padå *gèwar.* hosah.

3 Mang'rasanin *patjang* bajå padå.
lan hisining halas s'dih
hinggijan hikang manoesså
sami hiboek makegoemi
kotjap *rakijan Patih* rakrijan hapatih (1).
p'tengé tan kenèng toeroe
belasak boekå hadå
rasanjå *mangroebédanin* mambrabédanin.
tengah w'ngi hadå sabdå *tan pasangkan.* tan pantarå (2).

(1) Zie over dit rakrijan Prof. Kern, *Kawi-Studiën,* blz. 27.

(2) Hoewel *tanpå* oorspronkelijk één woord is, hebben wij het hier en elders gescheiden, en dat in navolging van de Balineezen, die *tan pahingan, tan pagawé,* enz. uitspreken.

Vergelijk verder over tan pantarå het Javaansch woordenboek bij *hantara* en Jav. en Bal. *sangka.*

EERSTE ZANG.

1 De vorst van Noeså-Ambarå (1) was een machtig heerscher, wiens onderdanen niet konden geteld worden. Hem werden twee kinderen geboren, maar (ongelukkig! een zoogenaamd) bruidspaar (2). Het oudste (was) een beeldschoon meisje, het jongere een allerbevalligst knaapje. Toen ze veertig dagen (3) oud waren

2 begon 't op eenmaal te regenen, nacht en dag door. Ook (verhief zich) een geweldige Noordewind (vergezeld van) donder, aardbeving en bliksem. Niet één dag hield het onweer op. Het gansche land ging er onder gebukt (4). Buffels en koeien stonden bewegenloos in de lucht te staren, zoo ook de paarden, olifanten en kameelen; kippen en duiven scholen angstig bij een (terwijl) het kruipend gedierte een verward geruisch deed hooren.

3 Alles kondigde een naderend onheil aan. (Zelfs) de woudbewoners deelden in de algemeene smart, hoeveel te meer dan de mensch. Het geheele land zat dan ook in zak en asch. Men zegt, dat de rijksbestierder (op zekeren) nacht den slaap niet vatten kon, maar zich onrustig op zijne legerstede heen en weer bewoog. Te middernacht liet zich plotseling eene stem hooren (zeggende):

---

(1) Zie over namen van plaatsen en personen in dit gedicht voorkomende, de Inleiding.

(2) Een geboren bruidspaar, *midjil boentjing* of, gelijk 't in vs. 4 heet *salah hoekoer* (voor laaggeboor'nen *manak salah*) zegt men van een tweeling, waarvan het een een jongen en 't ander een meisje is. De Balineezen beschouwen dit nu nog als eene straf, zoowel voor de onders, als voor het geheele land. Zie verder hierover het Tijdschrift voor I. T. L. en V. bl. 164.

(3) Eéne maand (d. i. Balin. maand van 35 dagen) en vijf dagen, alzoo nog vóór het *toetoeg kekamboehan*, dat met den 42en dag aanvangt, wanneer moeder en kind voor 't eerst het erf verlaten mogen.

(4) *kèp'wan*; zie Jav, w.d.b. *kèp'jan*.

4 Hih Patih ring Noesa'mbarå
t'wi tan w'roeh sangapatih
karaning hoedjané njabran
tan henap rahinå wengi
dèning Goestin hi Patih
mapoetrå salah hoekoer
lekad boentjing makadå
djani roesaking nagari doning roendahing.
jan tan koetang raré né salah sanoenggal.

5 Kat'kan jå toewå hoeban
tong doegå hendang hawahi
jan kakoetang salah toenggal
t'rang raris boekå djampi
tan sakaring né dini
di djagaté nahen *hiboek* gentoeh.
teked di kadéwatan
songgèng kahoeh songgèng kangin
Hida *Batarå* langkoeng kéweh ng'rawosang. loehoer.

6 Sabdå hilang sangapatijå
djani mang'rawos di jati
tan sisip kadi poenikå
sami hokå pramiswari
hoedjan hangin né tarik
tan kawarnå jå ring daloe njabran kang rahinå daloe.
di bèndjang pasemengan
rakijan Hapatih manangkil
ka dj'ro pisan sang Praboe doek ring pamengkang.

7 Sang Praboe mendak ban tingal
saha pangandikan *manis* halon.
kake Patih bahoe tekå
*sa*bagé kakå mariki lah.
jan tan kakå haglis.
mani nirå ngonkon *ngoetoes* manoetoeg.
kemå ka djoemah kakå
rakijan Hapatih ngebakti
raris moenggah malinggih di harep pisan.

4 Wel, rijksbestierder van Noeså-Ambarå! weet ge waarlijk niet, waarom 't zoo aanhoudend regent, nacht en dag door? 't Is omdat uw koningin van een' bruidstweeling bevallen is. Het land zal ten eenen male omgekeerd worden, als men niet een van de twee kleinen verbant:

5 tot ze oud en grijs zullen geworden zijn, zal het onweer niet één dag ophouden. Wordt (daarentegen) een van beide verbannen, dan zal 't als met een tooverslag mooi weer worden. En niet slechts hier op aarde heeft men er last van, tot in den hemel toe is alles in verwarring (1). De goden zijn ten einde raad.

6 Hier zweeg de stem. De Patih overwoog nu in zijn binnenste, hoe dit kwaad bij de (geboorte van) de overige kinderen der vorstin zich niet had geopenbaard; het had toen niet zoo hevig geregend en gewaaid (2). Wat dien nacht betreft, wordt verder niet van den rijksbestierder gesproken. Des morgens ging hij zijne opwachting maken in het binnenste van het paleis (3). De vorst, die juist op de binnenplaats zat,

7 scheen verheugd toen hij hem zag (4), en sprak op vriendelijken toon: Welkom (5), Patih! 't is goed, dat ge komt; waart ge niet spoedig geko-

---

(1) *Songgèng kahoeh-songgèng kangin* lett. overhangen naar het Westen, overhangen naar het Oosten.

(2) Zeer duidelijk is deze zinsnede in 't oorspronkelijke niet.

(3) *dj'ro pisan*, het binnenste gedeelte van het paleis, waar alleen vertrouwden worden toegelaten.

(4) lett. ging hem met de oogen te gemoet.

(5) *bahoe teka* of *bahoe rahoeh* (marå tekå L.) „pas aangekomen", is de gewone welkomstgroet der Balineezen. Over het hier gebezigde *kaka* (oudere broeder = gij), evenals het elders voorkomende *hadi* (jongere broeder), *njahi* (jongere zuster), enz., vergelijke men de Beknopte Spraakkunst; zie ook het Aanhangsel.

8 Sang Praboe halon ngandikå
hapå makadå né djani
kalingané hadå bédå manawi.
sangkan goeminé ngalimid
hoedjan hanginé sahi
tan henap rahinå daloe
wataråa *doewå boelan* woes haboelan.
k'toeg linoehé loemindih
Hidå Siwå Bodå hémèng mang'rawosang.

9 Rakijan Patih anembah
hatoeré masawang *tangis* harìs.
hinggih Ratoe Soesoehoenan
titijang ngatoerang pakéling kawoelå matoer.
sapoenapi né mangkin
pakajoen Tjokor hi Ratoe
hengkèn hadå jan roesak
nagarané tan padadi
krajan manikè hasiki kaboentjalang (1).

10 Wènten sabdå mahotamå
ng'rawoehin titijang ring w'ngi
makakrananing boewanå
sabehé rahinå wengi
hantoek Hidå Sangadji
hokané kembar Poekoeloen
midjilé lanang wadon
poenikå mang'roebédanin
jan tan koetang *raré né* salah *sanoenggal.* poenikå—sinoenggal.

---

(1) In een paar Hss. leest men deze drie laatste regels aldus:
hengkèn (eenmaal t'kèng) hadå patjang roesak
nagarané tan panadi
ring poetrané hasiki pisan boentjalang.

men, dan had ik morgen aan je huis om je gestuurd. De Patih boog zich en ging (op de rustbank) vlak tegenover (den vorst) zitten.

8 Nu sprak Zijne Hoogheid op ernstigen toon: Wat zou toch de reden van dit alles zijn? Klaarblijkelijk bestaat er een of ander kwaad (hindernis), waarom 't zoo doodstil is in het land, en regen en wind, reeds gedurende bijna twee maanden, nacht en dag aanhouden; ook breidt het onweer evenals de aardbeving, zich (op eene schrikbarende wijze) uit. (Zoomin) de Siwå-(als) de Boedhåpriesters weten er eene verklaring van te geven.

9 De Patih boog zich en hernam met bewogen stem: Uw dienaar, mijn verheven vorst (2)! Ik ben zoo vrij U eene vraag (herinnering) voor te leggen. Wat zal Uwe Hoogheid doen, als Zij tusschen twee kwaden (kiezen moet)? Zal het land door hongersnood vergaan, of wel eene van de twee koninklijke spruiten uitgeworpen worden? (Want ziet)

10 dezen nacht is tot mij eene stem van boven gekomen, (die mij gezegd heeft) waarom de regen nacht en dag op aarde aanhoudt. 't Is omdat aan Uwe Majesteit een tweeling van beiderlei geslacht geboren is. Dat brengt al die ellende over ons. Ook zal, als niet een van beide verbannen wordt,

---

(1) Dit *kalingan*, hier en elders (zie v.s. 38, 40, 64, 83, 258, 337, 343, 352, 435) door *klaar*, *klaarblijkelijk*, *voorzeker* enz., vertaald, wordt door de Balineezen gewoonlijk verklaard met *kawitan*, oorsprong, begin, gelijk dit dan ook wel de oorspronkelijke beteekenis in 't Kawi wezen zal. Zoo leest men elders (in de Kalimosjadå):

„Jan tan w'roeh ring *kalinganijå*-hingaranan boeron — jan hong w'roeh ring *kalinganijå* — hikå hingaranan manoesså djati", waar toch „klaarblijkelijk" *oorsprong*, *afkomst* bedoeld is. Durft iemand soms verband zien tusschen deze twee woorden?

(2) Zie over de in dit gedicht voorkomende titels, die voor 't grootste gedeelte Javaansch of Kawi zijn, het Aanhangsel.

11 Bojå doegi patjang t'rang
bojå sakaring hiriki
di kadéwatan *woes gèwar* poenikå.
songgèng kahoeh songgèng kangin
sapoenikå Sangadji
sabdané reké karoengoe
jan wantah kapatoetang
njandang boentjal hapang g'lis
Hidå sang Praboe langkoeng hémeng *miragijang.* ng'rawosang.

12 W'kasan Hidå ngandikå
megat *kas'leking tangis* kas'neking ngati.
nah soebå nirå noehoetang
hidep hirané né djani
ngentjak winten hap'ti
kapo kènten bajå toedoeh soebå.
nah kakå djalan boedal
nirå mapineh di jati
Rakijan Patih mapamit *sahahot s'kar.* sang hawot.

13 Toemoeli raris mamargå
tan katjaritå hi Patih
sang Praboe laris ngadaton (1)
moenggah ring patoeron hag'lis
tan lijan néné kagoelik
k'rawosang di dj'roning kajoen
moeng tå hikang hatmadjå
dèning sajang makakalih
lanang bagoes t'wah kadi hijang Semarå.

14 Né (his)tri (2) hajoe kalintang
tan pèndah kadi jang Rati(h)
kadi sekaré hapasang
sang Praboe raris ningalin

---

(1) Elders:
Toemoeli prasamå boedal
Brahmanå lawan Pepati
Sang Praboe malih kotjapan.

(2) Woorden of lettergrepen tusschen ( ) zijn gedeeltelijk door ons tusschen gevoegd en gedeeltelijk genomen uit een H.s. dat ons te laat in handen kwam om 't nog in zijn geheel met onzen tekst te kunnen vergelijken.

11 de regen nimmer ophouden. En niet slechts hier beneden, ook in het verblijf der goden is alles in beroering. Aldus, mijn vorst! zijn de woorden, die (uw knecht) vernomen heeft. Als 't mij mocht geoorloofd zijn (een oordeel uit te spreken), haast U dan om er een te verbannen. De vorst was als verpletterd toen hij dit hoorde.

12 Ten laatste sprak hij, terwijl zijne tranen hem telkens verhinderden om voort te gaan: 't Is goed, ik zal 't doen, maar op 't oogenblik is 't voor mijn gevoel nog als moest ik eene kist met diamanten te morzelen gooien. Zoo is dan dit groote kwaad over mij beschikt! Nu, broeder! ga maar naar huis, ik zal 't in mijn binnenste overwegen. Hierop nam de Patih afscheid, met al de overigen (1),

13 waarna zij vertrokken. Van den rijksbestierder wordt (vooreerst) niet meer gesproken (2). De vorst ging naar binnen, en beklom haastig zijne legerstede. Hij kon echter niet tot rust komen, daar zijne gedachten zich uitsluitend met de kinderen bezig hielden, want hij had beide lief (zoo wel) den knaap, die schoon was als de liefdegod (als),

14 het meisje, wier bekoorlijkheden die van de goddelijke Ratih (3) even-aarden. Zij geleken twee prachtige bloemen naast elkander.

Als de vorst hen aanzag, kwamen de tranen hem uit de oogen. Zijn gelaat teekende enkel droefheid, maar hij kon geen woord uitbrengen.

---

(1) *Sahahot s'kar*, in de Hadji Darmâ *hawot sari*, wordt door sommigen verklaard als betrekking hebbende op het „zich eerbiedig of sierlijk neerbuigen voor den vorst". Ook met het oog op de andere lezing, boven aangegeven, hebben we echter gemeend hier niet anders te mogen vertalen. Vergelijk hiermede Jav. *hawoet*, zich verspreiden, en Balin. *hahoet*, afstroopen. Zie ook *kahot*.

(2) *Tan katjaritâ* of *tan kotjapan* en *tan kawarnâ* duidt aan, dat met een nieuw onderwerp wordt aangevangen of nieuwe personen op 't tooneel komen.

(3) Zie over *Rati* — elders *Ratih* geschreven, Prof. Kern, Kawi-Studiën, blz. 70.

sahawas(på) (hoe)midjil
semoe tangis tan hamoewoes
ng'raså tong raris ngoetang
dèning héman makakalih
poenikå sang Praboe kémeng(an ring)manah (1).

15 Hengkèn poepoe hengkèn koetang
jèn pakså poepoe né histri
henjon njeneng di poengkoeran
né lanang *hapan* prajogi njandang.
goemanti *njakråwati* njakråwreti.
dèning prajogijå né h'loeh
koetang djawat di dorijan
jan njå sedeng makarasmin
jå matinggal dèning jå t'wah g'lah hanak.

16 Nah soebå hijå pèt koetang
raris *kabijaktajang* gelis kasawatrå en kawastrahin
ring prab'kel miwah mantjå en kas'wastajang.
lawan ring balå né sami
histri kakoeng miragi
Hida reké T'wan Galoeh
mangkin djagi kakoetang pedas djani.
sabeh hendang paramangkin
k'toeg linoeh k'dèp hilang malaradan.

17 Kawarnå Radjå Djoewitå
warnané l'wir déwi Ratih
wajahé bahoe rong tem'wang
mawastå hi Hambarå Sari
dèning sarining l'wih
tan lijan néné kahoewoes
sang Praboe *lawan bijang* pramis'warijå.
tan poeroen pisan ningalin
kapitelas panginté né mangiboekang.

---

(1) Dit vers staat alleen in VIII en schijnt later te zijn ingelascht. Ook de laatste regel van het vorige koeplet wordt alleen in dit H.s zoo gelezen; elders luidt hij:
lanang bagoes histri hajoe ngajang-ngajang.

Het kwam hem onmogelijk voor om er een van te verbannen, daar beide hem (even) lief waren. Om die reden had de vorst een zwaren strijd in zijn binnenste te strijden.

15 Wie (zoo vroeg hij) zal ik behouden, wie van mij stooten? Behoud ik b.v. het meisje, wie zal dan na mij op den troon zitten? De gewoonte is immers dat een mannelijk (erfgenaam) de heerschappij aanvaart! Ik zou dus het meisje behooren te verbannen, dat (daarenboven), als zij later den huwbaren leeftijd (1) zal bereikt hebben, (mij toch) verlaat om het eigendom van een ander te worden.

16 Welnu, dat zij dan maar verbannen worde! Hierop werd deze zaak in allerijl ter kennisse gebracht van de verschillende hoofden, en daarna van het geheele volk. Mannen en vrouwen vernamen het bericht, dat de prinses zou worden verbannen. Terstond hield de regen op, terwijl (het geluid van) donder en aardbeving plotseling in de verte wegstierf.

17 Nu spreekt het verhaal van de prinses, die er uitzag als de godin Ratih. Zij was pas twee jaar (2) oud en heette *Ambarå Sari*, omdat zij puik puik schoon was, gelijk (boven) reeds gezegd is. De vorst en hare moeder hadden den moed niet haar aan te zien. Zij gaven mondeling de noodige bevelen aan de voedster, die (de kleine) verzorgen zou.

---

(1) *karasmin*, zie Jav. w.d.b. bij *resmi* en Kawi-St. blz. 86.

(2) *hatem'wang* = *hatiban* en *hapelaboewan* = één jaar van 12×35 of 420 dagen. Hoe deze *rong tem'wang* met de twee maanden uit vs. 8 te rijmen zijn, is ons niet duidelijk. Trouwens, ook beneden blijkt 't herhaaldelijk, hoe de dichter zich al zeer weinig om de chronologie bekommerd heeft. Zie verder over de Balische tijdrekening: Friedrich, Voorloopig verslag en Oesanå Bali, bl. 338.

18 Sampoen tekå ring semajå
kahoetoes Rakrijanapatih
mangoetang Radjå Dj'witå
kabaktå *séwosan goemi* séwosagoemi.
kotjap ngambah banawi
lajarané makateloen
t'ked di poelo H'mas
hirikå melaboeh hag'lis
sami tedoen né mangiring Radjå Dj'witå. sampoen.

19 Sarawoehé maring dahet
kawoelané sami gati
makarijå hoemah satoenggal
kalih dinå sampoen dadi
genah Hidå T'wan Déwi
kasoer langsé galeng toempoek
pajoek pané lan pinggan
djoen kekebbé hoes tjoemawis
kasangoehin kotjap beras tigang atak. -

20 Kalawan pandj'rowan dad'wå.
tat'loe lan hinginté *kari* kekalih.
lan wastrå kotakkotakan
pap'tet sangkoehoeb sami
pinggel lan hali-hali
masotjå ratnå né loehoeng
lèn to masotjå nilå
pangkadjå néné kapoedji
ki Patih mapamit ring Radjå Djoewitå.

21 Kari ké Tjokor hi Déwå
titijang manoenas mapamit
T'wan Déwi tan pangandikå
kéwalå masahoer tangis
kotjap Rakijan Hapatih
mang'ling jå g'lar g'loer
lan djoeragan bandégå
miwah pangiringé sami
padå *s'dih* kangen ring sang kadjentaka. ng'ling.

18 Zoodra de bepaalde dag was aangebroken (1), ontving de rijksbestierder bevel om de schoone prinses te verwijderen en haar naar een ander land te brengen. De reis ging, zegt het verhaal, over zee. Na drie dagen zeilens bereikte men het Goud-eiland, waar het anker werd uitgeworpen, en allen, die tot het gevolg der prinses behoorden, terstond (het vaartuig) verlieten.

19 Aan land gekomen, haastten de mannen zich om een huisje op te richten. In twee dagen was het verblijf van de prinses gereed. Matrassen, gordijnen en kussens lagen opeen gestapeld; ook potten, pannen, schotels, watervaten en een kookketel stonden gereed. Voor leeftocht werden haar zes honderd (maten) (2) rijst gelaten.

20 Ook twee vrouwen (werden haar gegeven), zoodat met de voedster drie personen (bij haar) bleven. Dan stonden daar nog doozen met allerlei kleedingstukken, benevens buikgordels en sjaals, arm- en voet banden, en oorringen met de kostbaarste edelgesteenten (3) ingelegd. Zoodra alles gereed was, nam de Patih afscheid van de prinses, (zeggende):

21 Vaarwel, mijn verheven Gebiedster! ik vraag verlof om mij te verwijderen. De prinses sprak echter geen enkel woord en antwoordde slechts met tranen. Men zegt, dat de rijksbestierder een groot misbaar aanhief, zoo ook de gezagvoerder met de matrozen en de overige volgelingen. Allen waren bedroefd uit innige gehechtheid aan de ongelukkige (4).

---

(1) *semaja* = belofte, afspraak, de bepaalde tijd voor iets. Gelijk bekend is ondernemen de Balineezen niets, zonder vooraf hun *wariga* (een soort van almanak) geraadpleegd te hebben. Hierop ziet ook het *tan mangalih dina lènan* in vs. 115 en elders.

(2) *tigang atak* = zes honderd maten of *tjatoe*, eene gewone rijstmaat van twee *tjèhèng*, ter zwaarte van 1600 duiten.

(3) *ratna* = juweel; *nila* = saffier; *pangkadja* = ? (vergelijk Jav. w.d.b. pakadjâ).

(4) *kadjentaka*? Zie Jav. w.d.b. onder *k.* = kantakâ?

22*IX (1). Raså kadi megat djiwå
maninggalin Radèn Déwi manilarin
woes moenggah padå ring palwå
ngaboet manggar sambil ngeling
palajaré tan gati
habot tekaning prahoe hambetekå ring *en* habot kang poenang.
sampoen hadoh kang palwå
tan kawoewoesan hi Patih
ring segarå sampoen tedoen ring bahitå.

23 Padå mantoek sowang-sowang
kawoewoesan Radèn Déwi
kari Hidå *papatpatan* sareng patpat.
tinilaring sangapatih
wènten hoes *limang* sasih kalig en tigang.
lawasé reké T'wan Galoeh
jan lemah makakarang
njabran ngilehin *pasisi* pasih.
lan hinginté miwah pahongané dad'wå.

24 Katon goenoeng Noesa'mbarå
masawang matrå kahaksi
hadohé t'warå sapirå
wijakti jå mandoedoet hati
hamboeboené njapoetin jang boeboe.
T'wan Déwi s'moe mangoe
lengleng hanawang tingal
w'kasan Hidå manangis
sasambaté moeng hiboe kalawan ramå.

---

(1) De met een * geteekende verzen worden in het daarachter aangegeven Hs. gemist.

22 Het was hun als brak hun het hart, toen zij de prinses verlieten. Zoodra allen aan boord waren, werd het anker geligt, (maar) men kwam slechts langzaam vooruit: het vaartuig (scheen eveneens) bezwaard te zijn (1). Eindelijk verdween het uit het gezicht. Van de reis over zee wordt niet meer gesproken; de Patih kwam in zijn land terug, waar allen het schip verlieten.

23 en ieder zijns weegs ging. Nu wordt verhaald van de prinses. Zij bleven met heur vieren achter, toen de Patih haar verlaten had. Reeds toefde Hare Hoogheid vijf maanden (2) (op het eiland, gedurende welken tijd) zij elken dag het strand langs ging om schelpen en vischjes te zoeken. Ook maakte zij vaak de rondte van het eiland, steeds van hare voedster en de twee vrouwen vergezeld.

24 Ver, zeer ver in het verschiet schemerden de bergen van Noeså-Ambarå 't Was waarlijk een lust om ze te zien, (zoo als) ze daar door lichtgekleurde wolken als met een kleed bedekt waren (3). Verbazing teekende zich op het gelaat der prinses, terwijl zij er bewegingloos naar stond te staren. Ten laatste begon zij te weenen, en al weeklagende om hare ouders te roepen.

---

(1) Dit schijnt toch wel de beteekenis te zijn van: *habot tekaning prahoe.*

(2) Het hier gebezigde *reké* (en reko) volgens Jav. w.d.b. deze, die; nu, tans, komt in de Balin. geschriften menigvuldig voor als enkel stijlversiering of rijmvulling, waarom wij 't ook in den regel onvertaald lieten. Ook treft men 't veel aan in brieven en verhalen, ter plaatse waar iemands woorden — 't zij geschreven of gesproken, worden aangehaald, en stemt het als zoodanig eenigszins overeen met 't Maleische *katanja* zeggende, luidende, enz. Zie verder de voorbeelden.

(3) We konden hier bezwaarlijk het oorspronkelijke anders weergeven. *Mandoedoet kajoen* lett. het hart tot zich trekken, heeft misschien alleen betrekking op de prinses; *matrå* (zie Kawi-St. blz. 62) wordt door de Balineezen vertaald door „schemering, wat nog even in de verte zichtbaar is".

HASMARANDANÅ.

25 Goeroe hadji bijang sori
hadi tingalin ké titijang
soewé san nandang kalaron
soekå jan ngemasin pedjah
tan njandang kadjentakå
dong hampoerå titijang goeroe
poenapi sih loepoet titijang.

26 *Bas soewé san* sapoeniki kas'wèn titijang.
mepasah t'ngah *segarå* haroengan.
koedå boelan dj'wå sengkeré
mèh sampoen djangkep hatem'wang
toer sangoen titijangé t'las
di djåhå titijang manjekoel
henjon sih hanaké holas.

27*v. Pawongané sami nangis
lintang padå kapiwelas
hinginté haris hatoeré
hadoeh Déwå Soesoehoenan
sampoenang koedå Déwå
Tjokor hi Ratoe kadoeroes
mangamé hadjin hi Déwå.

28 Raris kahemban T'wan Déwi
sambil padå makakarang
doedoek kimå ngalih *kéké* kékéhan.
joejoe lawan boengan kahang
garandang pasoerambijah
watarå hoes dahoeh teloe
hoesan makakarang boedal.

TWEEDE ZANG.

25 Mijn koninklijke vader! mijne koninklijke moeder! mijn broeder! Zie toch eens naar mij om! Mijn lijden (1) duurt reeds zoo lang, dat ik maar liever sterven wil; ik kan de ellende niet langer verdragen! Mijn vader, wil mij toch vergeven! Wat heb ik dan misdaan,

26 dat ik zoo lang hier, in 't midden van de zee, (van U) gescheiden leven moet? Hoeveel maanden moet mijn (straf)tijd nog duren? Ik ben haast een vol jaar hier. Daarbij, mijn mondvoorraad is op, en waar zal ik eten vinden? Wie ontfermt zich mijner!

27 De vrouwen begonnen te weenen; allen hadden diep medelijden. De voedster sprak op vriendelijken toon tot haar: Ach, mijn verheven Gebiedster! spreek toch niet verder op dien verwijtenden toon van Uw koninklijken vader!

28 Meteen nam zij de prinses op, en gingen allen naar het strand om iets eetbaars te zoeken (2). De een raapte kima's op, terwijl de anderen krabben, kreeften en (zoogenaamde) rotsbloemen zochten. Garandang had men slechts voor het opnemen (3). Het was ongeveer drie uur (4), toen het zoeken ophield en zij den terugtocht aannamen.

---

(1) *kalaron* zeker om den eindklinker voor *kalaran*. Zie vs. 40.

(2) *makakarang*, gelijk arme lui doen, langs het strand vischjes, krabben, m.e.w. al wat eetbaar is, opzoeken.

(3) *kimå* de reuzenschelp; *kéké* bestaat niet, wel *kékéhan* eene kleine zeeslak, hier dus misschien eene dichterlijke vrijheid voor het rijm; *boengan kahang* (rotsbloem) elders (zie ook Mal. w.d.b.) door *spons* verklaard, schijnt hier een eetbaar rotsgewas te zijn; *garandang* een soort van kwab met zeer scherpe doorns op de huid, waarvan men een menigte langs het zeestrand aantreft.

(4) d.i. bij ons tusschen 9 en half 11 v/m. Zie Friedrich t.a.p.

29 Mangoengsi pondoké g'lis
hèpot manoenoe mamanggang
raris kadahar kimané
kéké kalawan *garandang* boengan kahang.
hanging tan wènten dahar
moeng poenikå bé kasekoel
bas kadawegan *madahar* kadahar.

30 T'wan Déwi wetengé sakit
mangiloet toer ngeboes bahang
mangadoeh pati-doelamé
Déwå Ratoe mati titijang
toeloeng ké titijang Déwå
poenapi d'waning kadoeroes
pamidoekané ring titijang.

31 Ninginté manjembar gipih
sambil mametekin madijå
pawongané karo hèpot
padå mangoeligang hodak
tjokoré raris modak
sajan *kaleson* T'wan Galoeh kalepèn
paringeté d'res midjil.

32 Ninginté kagijat an gigis
mang'ling ngengkahin karnå
doeh Mas Mirah Goesti Radèn
poenapi dj'wå djani m'kadå
panoengkan né dadakan
doemadak sih Déwå Ratoe
wènten djå Batarå hitjå.

33 T'wan Déwi sajan kapati
tan méling Hidå *sapisan* ring raåg
tan pèndah lajon ragané
raris Hidå maprabawå
k'toeg linoeh lan tédjå
goeleng lawan koehoeng-koehoeng
tédjå ngadeg papageran.

29 Haastig zochten zij de hut op, en weldra was alles in de weer om het gevondene te roosten en te braden. Vervolgens at men de kima, kékéhan en garandang, maar ander vleesch (1) werd er ook niet genuttigd. Tot verzadigings (2) toe aten zij er van.

30 De prinses kreeg (eensklaps) buikpijn, vergezeld van hevige krampen en eene zware koorts. Zij begon te kermen, en riep verwilderd uit: Almachtige goden! ik sterf; komt mij toch te hulp, o goden! Waarom is uw toorn zoo zwaar over mij!

31 De voedster haastte zich haar dè noodige hulp toe te brengen, terwijl de vrouwen in allerijl kruiden fijn wreven, waarmede zij de voeten (beenen) van de prinses besmeerden. Deze werd echter al erger en erger (3), terwijl het doodzweet haar van alle kanten uitbrak.

32 De voedster was niet weinig ontsteld; zij weende, terwijl zij (de lijderes) in het oor blies (en haar toeriep): Ach, mijn allerbeste koningin! waar wordt gij nu zoo plotseling ongesteld van! Groote hemel, moge God u genadig zijn! (4)

33 De prinses zonk meer en meer weg (5); eindelijk verloor zij geheel en al

---

(1) Of: *iets anders at men niet*, als *bé*, hetwelk maar in twee Hss. voorkomt, moet uitvallen. *Bé*, *hebé*, vleesch in 't algemeen, visch.

(2) lett. overzadigd, zat.

(3) *kaleson*, doodelijke vermoeijng, afmatting.

(4) *doemadak*, hier, in navolging van de Balineezen, door „moge" vertaald, beteekent oorspronkelijk „plotseling, op eens"; daarom ook *panjoengkan dadakan*, *mati g'ring kadadak*, enz.

Vergelijk vs. 57 en Kawi-st. blz. 73.

(5) *kapati*, flauw vallen.

34 Kilap ṭatiṭ *riris halit* raris-salit
linoehé *ng'loeroeg* patalå l'wirroeg
Baṭarå Nini kotjapé
s'ḍek Hidå di pam'radjan
malinggih pararagan
pangandikané ring kajoen
hapå né djani makadå.

35 Linoehé sadinå titir
hapå né ng'lah prabawå
kalintang s'lang kajoené
raris Hidå manggaganå
tedoen ka mretjapadå
sing nagarå goeng *kadjoedjoer* katoedjoe
sami waloejå hawaras.

36 Mangraris Hidå kahoekir
halas tegal kalintangan
tan wènten poenapi tinon
raris Hidå ka samoedrå
sing gili *dinoengkapan* tinoengkapan
rawoeh *ring poelo Mas* sampoen di poeloné
hanoeli raris katjingak.

37 T'wan Déwi kaw'lasasih
toer *katibanin panjoengkan* katibènin *en* katibèning.
Baṭarå toemoeroen hagé
malingsé dadi manoeså
mahirib paråràngdå
panganggèné poetih aloes
nging tan wènten katingalan.

haar bewustzijn, en lag als een lijk daar neer. Reeds vertoonde zich haar teeken in de natuur (1), in donder en aardbeving met de verschillende lichtkransen om de zon (2);

34. zoo ook bliksem en weerlicht, vergezeld van een zachten regen. Hevige schokken deden de aarde op haar grondvesten schudden. (Nu) wordt van *Batarå Nini* (3) verhaald. Zij zat juist eenzaam in haar huistempel en vroeg bij zich zelf: wat zou toch de reden zijn,

35 waarom de aarde zoo aanhoudend bewogen wordt? Wiens teeken zou dit wezen? Bange twijfel maakte zich van haar meester. Eindelijk vloog zij het luchtruim in en daalde tot de aarde af. Regelrecht begaf zij zich naar het vaste land (4), maar (vond daar) alles in blakenden welstand.

36 Daarop (vloog zij) over bosch en veld naar het gebergte, maar (ook hier werd) niets (bizonders) door haar waargenomen. Ten laatste (spoedde zij zich) naar den Oceaan, waar zij de verschillende eilanden bezocht. Zoo kwam zij boven Poelo-Mas, en zag daar

37 de beklagenswaardige (5) prinses, die, tot overmaat van ramp, door eene zware ziekte bezocht was. De godin daalde haastig neer, en veranderde zich in een mensch, de gedaante aannemende van eene bedaagde vrouw (6). Zij had een wit (zijden) kleed om, edoch zij bleef onzichtbaar,

---

(1) *Prabawå*. De Balineezen gelooven nog altijd, dat bij den dood of onder het lijden van eminente personen, een of ander teeken in de natuur zich openbaart als bewijs van de gunst, waarin dezen bij de goden staan. Zoo — dus deelt ons een inlander mede — heeft men hier tijdens den opstand van *Njoman Gempol* (ik meen in 1858) een *komeet* waargenomen!

(2) Zie woordenboek.

(3) *Batarå Nini*, volgens de Oesana-Bali, blz. 359, de godin der kerkhoven *Doergå*. Evenals in de O. B. wordt ook hier telkens *Batarå* (zie de drie volgende verzen) geschreven. Waarom?

(4) Is hier een bepaald land bedoeld? Sumatra? of Ambarå-Madijå?

(5) *kaw'lasasih*, volgens Jav. w. d. b. „erbarmlijk."

(6) *parårangdå*, volgens 't Balineesch goed, gelijk ook *prabekel*, dorpshoofd, *pradèså*, dorp, enz. geschreven wordt; *rangdå* = weduwe.

38 Hamoeng tå Hidå T'wan Déwi
waspadå *pisan manjingak* Hidå matjingak
Batarå Nini sabdané
moeng tå ring hangen kéwalå
kalingané *né Déwå* hiki
ng'lah prabawå né hagoeng
dèning jå manggih sangsarå.

39 Toer *katibanin panjakit* katibénin sakit
doeh wastoe waloejå waras
manggih rahajoe bésoeké
hoes kènak sakedèp nétrå sabdå
tan binå kadi koenå
Batarå Nini hoes mantoek
hilangé *sapandelengan* sanpandelengan.

40 T'wan Déwi ngandikèng hati
kalingané t'wah Batarå
hitjå hoerip ring kalaron
ninginté lawan pawongan
sami *mekoel* Rahadijan ngemban
T'wan Déwi ngandikå haloes
mémé nginté kènkèn bahan.

41 Sedoek san nirå né djani
hapå hadå patjang dahar
b'wah tinggoeloen lan hånè
hento pèt halijang nirå
singnjå dadi hetisan
basang niranéé bas keboes
hinginté raris mangalap.

42 Sampoen *katoerring* T'wan Déwi katoeran
kahadjengang tå poenikå
hoesan kahadjengang reko
hoh tinggoeloen lawan *håhå* hånè
polih reké hetisan
weteng Hidané T'wan Galoeh
kènakan m'raså ring tjitå.

38 uitgezonderd voor de prinses, die haar zeer duidelijk zag. Batarå Nini sprak, wel te verstaan in haar binnenste: Klaarblijkelijk behoort dit groote teeken aan deze schoone prinses, daar zoo groot eene bezoeking over haar gekomen is,

39 en deze krankheid haar deel werd. Bij de goden (1) (zoo ging zij voort) word hersteld, gezond als vroeger en dat voortaan geluk uw deel zij! In een oogwenk werd (de prinses) gezond, als zij maar ooit geweest was. Daarop vertrok de godin en verdween eensklaps uit het gezicht.

40 Nu sprak de prinses in haar binnenste: Voorwaar, 't is God die mij, ongelukkige, het leven heeft teruggeschonken! De voedster en de vrouwen omhelsden haar, waarna de prinses op vriendelijken toon tot de eerste zeide: Moedertje, hoe is het,

41 ik voel zoo'n honger! wat hebt ge te eten? Kom, ga eens voor mij wat tinggoeloen's en wilde vijgen zoeken (2), misschien zullen die mij wat verfrisschen, want ik ben, o! zoo warm van binnen (3). Daarop ging de voedster ze plukken en

42 bood ze de prinses aan, die ze at; en ziet, nauwelijks had (de prinses) de tinggoeloen en de håhå gegeten, of 't werd haar veel koeler van binnen. Ook gevoelde zij zich veel aangenamer gestemd.

---

(1) *wastoe*, hier door „bij de goden" vertaald, wordt elders verklaard door „waar, wezenlijk, werkelijk", welke woorden hier echter, dunkt ons altans, te zwak zijn. Zie Kawi-st. blz. 73 en elders.

(2) Dat *b'wah tinggoeloen lan håné* kan ook het antwoord van de voedster zijn.

(3) *basang*, buik, maar ook *binnenste*, *gemoed*, *hart*, enz..

43 Mémé nginté djalan moelih
mangoedå sih makelo san
di poeloné p'nah *bengèk* pajah
sahi madahar hohhohan
doeh Déwå Soesoehoenan
sampoen mangrawosang mantoek
b'win pidan nampak *nagarå* sagarå.

44 Dèning tå kakoetang mati
hi Déwå tan toelak boedal
malih ka nagarå reko moelih
jan tan tembé *bin* mandjadmå pilih en bilih
malih ka mretjapadå
Radjå Dj'witå s'moe mangoe
toemoeli raris kahemban manangis.

45 Tan sah mangilehin gili
katoengkoelang ban hohhohan
hoh sentoel kalawan sabo
madahar masasambatan
bijang sori dong tjingak
titijang nandang kawelasijoen
hènak san bijang di poerå.

46 Lagoeté soegih mas pipis
t'warå méling kèn pijanak
ngentoengin bahas *hatjèhèng* hagemel *en* hasangkop
soebanan titijang kakoetang soebalan *en* soebå té
hanang di nagarå lijan
ngoedå di gili né *tamboes* taboen
(*hi*)*doepé* nandang sangsarå (sahidoepé).

43 Kom, moeder de voedster! (zoo sprak zij) laat ons nu naar huis gaan; waartoe blijven we zoo lang op dit eiland? Mijne keel is schor van al het vruchten eten! „Ach, mijne koningin!" (antwoordde deze) „spreek toch niet van naar huis te gaan, daar gij (immers) nooit meer uw land betreden zult (1).

44 Uwe Hoogheid is levenslang verbannen, en mag niet meer in uw land terugkeeren, tenzij dan later, wanneer u voor de tweede maal als mensch ter wereld komt" (2). De prinses zette een zeer bedrukt gezicht, waarop de voedster haar op den arm nam.

45 en de tochten rondom het eiland werden voortgezet. (De vrouwen deden heer best) om de prinses tot bedaren te brengen door haar *sentoel* en *sabo* vruchten (3) aan te bieden, maar zij at ze al weenende en weeklagende, zeggende: Mijne koninklijke moeder! Zie toch eens op mij neer; ik ben zoo ellendig (4)! U hebt 't daar wel prettig in het paleis,

46 met al uw rijkdom aan kostbaarheden en geld! Aan uw kind denkt gij (echter) niet, (zelfs niet om) haar een bakje met rijst toe te werpen. Moest ik nu eenmaal verbannen worden, (waarom dan niet) naar een ander rijk; (waarom) juist op dit dorre eiland, waar ik mijn leven lang niets dan ellende zal te verduren hebben?

---

(1) Dit is althans hier de beteekenis van *b'win pidan* lett. wanneer, hoe lang nog, enz..

(2) Gelijk bekend is gelooven de Balineezen dat *ieder*, wiens lijk verbrand is en ten wiens behoeve de voorgeschreven offerfeesten gegeven zijn, na korter of langer tijd op aarde terugkeert. Zelfs worden de Brahmanen — in de praktijk wel te verstaan — hiervan niet uitgesloten.

(3) *Sentoel* en *Sabo*, namen van bekende vruchtboomen. Zie over *Sentoel* als *titel* de noot onder vs. 89.

(4) *Kaw'lasijoen* of *kaw'lashijoen*, gewone schrijffout voor *kawelasajoen*, ontstaan door verwisseling van *j* met de *nanijâ*. Zie vs. 49,129, enz.. Ook de *beteekenis* van dit woord, gewoonlijk door *sedih* verklaard, wijkt van het oorspronkelijke af. Vergelijk Jav. w. d. b. en Kawi-St..

47 Hadi Bagoes goeroe hadji
bojå méling ké hakedap
toendènang m'riki manindjo
sakit san titijang nahanang
lajah boelanboelanan
jan gemes *pisanan* soedoek djani pisan
ngoedå sih kalarålarå (1).

48 Mati s'dih tan paboekti
sapasirå patjang holas
doeh tan *padéwå san* reko tan padéwaså
titijangé di mretjapadå
nging titijang sakéwalå
djani mangemasin loepoet
hi goeroe lawan hi bijang.

49 Sampoen soeroep sangijang rawi
Taler manangis Rahadijan
di bijasé padjalèmpoh
tan katjaritå poenikå
polahé Radèn Déwijå
di gili *Masé* kaw'lashijoen
haganti helèn tjaritå.

(1) Dit vers staat in Hs. III tweemaal; eens tusschen 43 en 44.

47 Mijn beste broeder, mijn vader! zult gij dan niet eens één oogenblikje (aan mij) denken? Zendt toch iemand herwaarts om naar mij te zien! Ik lijd veel smarten en verga van honger (1). Wilt gij nu eenmaal zoo hardvochtig zijn, welnu, doorsteekt me dan op eens! Waarom moet ik zoo gefolterd worden?

48 Ik sterf van verdriet, zonder iets van het goede dezer aarde gesmaakt te hebben (2). Wie ontfermt zich mijner! Ach! ik ben zonder God (3) op de wereld, en daarom moet ik nu boeten voor de schuld mijner ouders (4).

49 Reeds was de zon ondergegaan, en nog altijd zat de prinses daar op het oeverzand te weenen. Nu wordt verder van haar doen gezwegen, van haar, die zoo verlaten op het Goud-eiland (rondzwierf). Er volgt nu een ander verhaal.

---

(1) Letterlijk: maanden lang (lijd ik) honger, of beter:

(2) Of: zonder eten; zonder vrienden, verlaten, enz..

(3) *Tan padéwå* wordt verklaard door *Tan pawidi*, waarom wij hier *God* vertaald hebben, waar we anders *beschermengel* zouden verkiezen.

(4) (*Ma*)*ngemasi*(*n*) wordt in Jav. w. d. b. door *sterven* verklaard, wat ook wel de grondbeteekenis zijn zal, doch bij de Balineezen heeft het hier en daar bepaald de beteekenis gekregen van „boeten, boeten voor iets of ook wel met iets"; zoo: *ngemasin mati*, sterven, met den dood bekoopen; *ngemasin tjorah*, te recht staan of voor de rechtbank verschijnen wegens eene of andere misdaad. Zie ook vs. 25 en elders.

DOERMÅ.

50 Katjaritå Radèn Mantri manglelanå
hanging ngambah banawi
hokan Då Sang Natå
saking Hambarå Madijå
bagoesé t'warå nandingin
jan di nagarå
karaning ninggal goemi kalaning ma.

51 Kapragili Hidå mangambil wanodijah
hanaking mantjå mantri
lan pijanak poenggawå
Hidå tan kajoen pisan
poenikå d'waning manjilib
loengå *ngoembarå* m'barå
wènten hoes kalih sasih.

52 *Hambarå Pati* reké pangkoesanijå Radèn H. P.
tan pakadang mamargi
moeng reké kahoelå parekan
bandégå lan djoeragan
miwah parekan hasiki
tan pararijanan
malajar dinå latri.

53 Poelo Timah poelo T'magå kalintangan
lan *poelo* Poerasani poerå
poelo Kakoeningan
poelo Lantjoeng Selakå
sami padå hoes kahori
katon manjarab
poelo H'masé *maninggil* maningal.

DERDE ZANG.

50 Er wordt verhaald van den kroonprins, (1) die (voor zijn plezier) de wereld rondzwierf, wel te verstaan (2) per scheepsgelegenheid. Hij was de zoon van den Vorst van Ambarå-Madijå, en in het gansche land werd niemand gevonden, die in schoonheid met hem kon vergeleken worden. De reden waarom hij zijn (vader)land verliet was,

51 dat men hem wilde dwingen om zich vrouwen te nemen uit de dochters van regenten tot verschillende kasten behoorende (3), terwijl zijne Hoogheid niet den minsten lust (tot trouwen) gevoelde. Daarom verliet hij in alle stilte (zijn land) en ving hij zijn' zwerftocht aan. Twee maanden was hij reeds op reis.

52 *Radèn Ambarå Pati* was zijn naam. Van zijn geslacht bevond zich niemand bij hem; (niemand vergezelde hem) dan de gezagvoerder van het vaartuig met de matrozen en één volgeling. Zij hielden nergens stil, maar zeilden nacht en dag door.

53 Het Lood- en Koper-eiland was men reeds gepasseerd, zoo ook de eilanden *Poerasani* (ijzer), *Kakoeningan* (geel koper), *Lantjoeng* (een soort van geel koper) en *Selakå* (zilver). Die allen (had men) reeds achter den rug, toen recht voor hen uit het Goud-eiland uit het water opdook.

---

(1) *kroonprins*, hier en elders door ons gebezigd ter onderscheiding van prins *Magentakå*.

(2) *hanging*, maar, slechts, alleenlijk.

(2) *Mantri* is niet meer gebruikelijk op Bali; *poenggawå* algemeene benaming voor distriktshoofden, terwijl door *mantjå* nu eens de rijksbestierder en dan weer een distriktshoofd uit een der drie voor. naamste kasten wordt aangeduid. Ook deze laatste titel komt overigens zelden voor. Zie Aanhangsel-

54 Radèn Mantri ngandikå ring poen djoeragan
hento djå toedjoe djani
di poelo Kantjanå
djalan ditoe matjangtjang
kolå t'doen hapang hoening
ring poelo H'mas
dèning *kolå tan* hoening kapèngin en toembèning.

55 Hapang hadå banggon toetoeran di djoemah
ring bésoek sinjå hoerip riw'kasan
nengak'nå saksanå n'dan hasaksanå
T'wan Mantri né malajar
kawangsitan Radèn Déwi katjaritå
lawan pawongan
manginjah di pasisi.

56* Maningalin singnjå hadå prahoe tekå
kampih mangalih warih
dadi katingalan
mangkin hikang bahitå
palajaré ngoengsi gili
halon ngandikå
sirå Rahadèn Déwi (*).

57 Mémé nginté hento hadå prahoe tekå
pangodjognjané mahi
hadoeh doemadakan
poetoesan dané bapå
(ma) ngabajang sangoe mahi
jan prahoe dagang
tong doegå ngodjog mahi.

(*) De vijf laatste van dit en de twee eerste regels van het volgende vers zijn in H. S. I uitgevallen. Daarentegen luidt dit vers in H. S. IV aldus:

Maningalin singnjå hadanak mapoelang
djalan kemå hoedjoerin
singnjå kagèt sadijå
m'bahan tjatoté hasep
né lènan lahoet njahoetin
nah djalan kemå
singnjå bahanjå ngidih.

54 De kroonprins beval den gezagvoerder, (zeggende): Richt uw koers daarheen, naar het Goud-eiland, en werp aldaar het anker uit; ik wil aan land gaan om het mij nog onbekende eiland te leeren kennen:

55 bij leven en welzijn heb ik dan later (1) thuis iets (nieuws) te vertellen. Nu zwijgt het verhaal even (2) van den zeilenden prins, (maar wordt er) gesproken van de schoone prinses, die met de voedster en hare vrouwen zich op het strand (in de morgenzon) zat te koesteren en

56 uitkeek of welligt een of ander vaartuig den wal naderde om water te zoeken. Zoo doende bemerkte zij het schip, dat zijn koers naar het eiland gericht had. De prinses riep verheugd uit (3):

57 Moedertje, daar komt een vaartuig regelrecht hier op aan! Ach, ik hoop maar (4) dat het een afgezant van mijn vader zal zijn, die mij levensmiddelen komt brengen. Een handelsvaartuig zal, dunkt me, toch niet naar hier komen!

---

(1) *rinj bésoek*, later, hierna; ook: een volgend leven. Zie vs. 85, enz.,

(2) *nengak'nå* (Jav.), gewone vorm om aan te duiden, dat andere personen op het tooneel treden; Bal. *tan kotjapan malih*, enz., Zie noot onder vs. 13. Over *saksanå* zie Jav. w.d.b.

(3) *hal·n* aldus gebezigd, beteekent eigenlijk „deftig, langzaam, bedaard, zonder toorn of bitterheid" en wordt als zoodanig ook alleen gezegd van het spreken van *voorname* personen, om aan te duiden, dat zij niet „boos" zijn. Het spreekt echter van zelf, dat deze beteekenis in eene vertaling niet altijd even letterlijk kan worden teruggegeven, waarom we dan ook hier „verheugd" gekozen hebben.

Wat overigens de andere lezing van dit vers betreft, verklaren wij niet te weten, hoe die hier te recht gekomen is. Denkelijk heeft een of andere afschrijver, om gelijkheid van inhoud, een koeplet uit een ander gedicht uit het geheugen opgeschreven. De *naaste zin* is ongeveer deze: Zien of misschien ook iemand aan 't visschen is. Ajo! laten we daar op af gaan, misschien mogen we ook eens even (aan 't net) trekken! Daarop antwoordden de anderen: Goed, laat ons gaan; misschien staat hij 't toe.

(4) *doemadakan*. Zie noot onder vs. 32.

58 Dijastoe prahoe helènan nirå manoempang
kéwalå nampak *goemi* nagari
bas tong njandang pisan
nirå dini mapasah
kawarnå hikang banawi
sampoen matjangtjang
katandesang di sisi katon né di pasisi.

59 T'wan Déwi manangis njagdjagin hènggal
(lan) pawongané sami
sarahoeking bahitå sarawing
malinggih di pabinan
ninginté padå ng'ling haris
sasambatnijå
toewi *mang'resang* ati ngolasang.

60 T'wan Mantri kalintang kagijat *ring tjitå* toemingal
maningalin T'wan Déwi
warnané doemilah
toer nangis masambatan
raris matjeboer T'wan Mantri
saking bahitå
lan kahoelané sami.

61*v Patjaboerboer bandégå lan hi djoeragan
parekané tan kari
sami kagahokan
Radèn Mantri ngandikå
hih wang hapå njahi dini
toer hajoe *pèlag* dahat
tan pasahoer T'wan Déwi.

62 Hi panginté raris hipoen mandarttajang
hinggih poeniki Goesti
hokan Då sang Natå
saking Noesa-Hambarå noesantarå nagarå
d'waning magenah hiriki
Hidå kakoetang hikå
k'rawos ng'letehin goemi.

58 Maar (1), laat 't ook een vreemd schip zijn, ik wil (in elk geval) aan boord gaan, als ik maar mijn land weer betreden mag; ik kan 't hier, (zoo van alles) gescheiden, niet langer uithouden." Er wordt gezegd, dat het vaartuig zijn anker reeds had uitgeworpen en op 't zelfde oogenblik met den kop in het zand stiet.

59 De prinses begon te weenen, en liep haastig op (die plaats) toe, gevolgd door hare vrouwen. Bij het vaartuig gekomen, ging zij bij de voedster op den schoot zitten. Allen hieven een zacht geween aan; heur jammerklacht was waarlijk hartverscheurend.

60 De kroonprins werd zeer bewogen in zijn binnenste, toen hij de prinses gewaar werd, wier gelaat schitterde van schoonheid en die daar zoo klagelijk zat te weenen. Haastig sprong hij uit het vaartuig (in het water), gevolgd door al zijne lieden,

61 den gezagvoeder met diens matrozen, die de een na den ander te water gingen. Ook de lijfbediende bleef niet achter. Allen stonden verbaasd (over hetgeen zij zagen). De kroonprins nam het woord, zeggende: „Wel, mijne allerbekoorlijkste zuster! wie zijt gij?" De prinses kon echter geen enkel woord uitbrengen,

62 waarop de voedster het (hem) aldus uitlegde: „Om u te dienen! dit, mijnheer! is de dochter van den vorst uit Noeså-Ambarå. De reden, waarom hare hoogheid zich hier bevindt, is deze: zij werd verbannen, wijl men oordeelde dat zij het rijk (haar vaders) in beroering bracht.

---

(1) *dijastoe*, „al, al is 't, moge 't ook" enz., gelijk de Balineezen vertalen en, naar het schijnt, juist. Zie ook vs. 83, 163 en elders. Is dit woord bekend?

63 Dèning midjillé boentjing (reké) Rahadijan
tan pido Radèn Mantri
hadoeh Hatmå Djiwå
raså kadi pangipijan ring pangipijan titijang
titijang manggih hi Manik manggihin hi Dewå Manik
hingoesapoesap
gigir lan parerahi.

64. *Kagantijan* ninginté ngabin T'wan Déwijå kamemegan
dènirå Radèn Mantri
hingarisan sabdå
doeh Ratoe *Soesoehoenan* soesoenan
kalingané hitjå Widi
manggihin titijang
ring Tjokor hi Mas Manik.

65 Doeh sampoenang hoegi hi Ratoe nangsaj
titijang poetran'repati
di Jambarå Madijå
d'waning *noengkap bahitå* mapaprahoenan
wantah pitoedoehing Widi tan pitoedoehin
malelantjaran
hanjoed rahoeh mariki.

66 Radèn Dèwi toemoengkoel *raris* ngandikå haris
hinggih jan *hané* mangkin wantah
titijang noenas hitjå
jan *beli* doeroes hitjå bilih
manoedoek djanmå kasijasih
titijang ngiringang
manemoe halå betjik dijastoe manggih halå b'tjik.

63 Hare hoogheid heeft namelijk nog een tweelingbroeder." De prins twijfelde niet (langer). Ach, mijn hart! (zoo sprak hij) 't is mij alsof ik droom, nu ik u, mijn allerliefste schat, hier mag aantreffen (1)! Daarop streek (hij) haar over de wangen en over den rug.

64 Vervolgens liet de kroonpins haar van den schoot der voedster op den zijnen overgaan, en sprak hij haar aldus vriendelijk toe: Waarlijk, uwe hoogheid, mijne koningin! 't is eene beschikking van boven, dat ik u, mijn liefje (2)! heb mogen vinden.

65 Laat uwe hoogheid zich toch maar niet ongerust maken! Ik ben de zoon van den vorst van Ambarå-Madjå, en dat ik scheep ben gegaan, is bepaald eene beschikking van God (3). Ik zwierf zonder doel rond, en (zie) de stroom heeft mij herwaarts gevoerd."

66 De prinses boog het hoofd en sprak daarop: „'t Zij zoo, maar sta mij nu ook toe uwe goedheid in te roepen. Heb ik behagen in uwe oogen gevonden, neem mij, deerniswaardige (4), dan aan; ik volg u in leven en in sterven (5).

---

(1) Gelijk ook uit de tweede lezing blijkt, schijnt hier bedoeld te zijn, dat de kroonprins reeds van de prinses gedroomd had, en hij na het verhaal van de voedster niet meer twijfelde of hij had hier wel de rechte vóór zich. Zooals dit vers echter daar voor ons ligt, meenden we niet anders te mogen vertalen.

(2) *mas* (goud), *manik* (edelgesteente), *mirah* (robijn) en meer „kostelijke" namen, waarmede verliefden elkander, moeders hare kinderen, enz. aanspreken, en overeenstemmen met ons *hartje, schatje, mijn oogappel* e. m. a. Het *hatmå djiwå* (geest en ziel) uit het vorige vers behoort daar ook toe.

(3) We hebben *Widi* (God) nu eens door *God*, dan weer door *goden* of zelfs *noodlot* vertaald, wijl 't nog altijd de vraag is, wat de Balineezen bij dezen naam wel denken. Zooveel is alleen zeker, dat voor de meeste inlanders het vaak gebezigde *Widi* niet van meer kracht is dan het *Allah* bij het gros der Javanen en andere geislamiseerde volken. De priesters *leeren* natuurlijk anders!

(4) *kasijasih;* Jav. w. d. b. *kas'wasih*, denkelijk door verwisseling van de *w* met de *nanijå*.

(5) *halå betjik*, kwaad en goed, voor- en tegenspoed, hemel en hel, enz.

67 Titijang telas mangatoerang djiwå ragă
ngahoelå kapitoewi
bas tong njandang pisan
nongos dini mapasah
soekå jan ngemasin *mati* pati
balikbalikan jan b'li hitjå
titijang tan nedå nasi.

68 Moeng hohhohan don kajoe lan boengan kahang
toenasé sahi-sahi
bas tan wènten pisan
hanak holas ring titijang
T'wan Mantri *kajå hanangis* kajoené haris
mamiragijang
jèh tingalé dres midjil.

69*IV Doeh sampoenang hoëgi Ratoe mamandjangang
tingkahé Déwå roentik hakèh djiwå (1)
kangen san ko titijang
miragi pangandikå
né mangkin Ratoe Mas Manik
sareng nastapå sirå
manemoe halå betjik.

70*IV Kotjapan djoeroe batoe noehoenang dahar
tjitjipané tan kari
lawan sesanganan
raris Hidå *ngadjengang* madahar
T'wan Mantri lan Radèn Déwi
lawan pawongan
sami padå mamoekti.

71*IV Hi djoeragan bandégå la(wa)n parekan
sami hoesan mamboekti
sami nginang sedah
Radèn Déwi kawarnå
pangandikané dijati
m'raså kènakan mang'rawosang
lan pawongané sami.

(1) elders kahèndah dawå — en ook kandå dawå —

67 Met lichaam en ziel geef ik mij aan u over; ik wil uwe trouwe slavin zijn, (want) ik houd 't niet langer uit, hier zoo (van alles) gescheiden te leven; dan wil ik maar liever sterven. In langen tijd reeds heb ik (geen korrel) rijst gegeten.

68 Dagelijks moet ik mij voeden met enkel boomvruchten, bladeren en klipgewassen. Er is bepaald niemand, die zich mijner ontfermt". De prins werd bewogen, toen hij dit hoorde; de tranen stroomden hem over de wangen.

69 Ach, mevrouw! (zoo hernam hij) wees zoo goed en spreek niet verder over wat (zoo te recht) uwe verontwaardiging gaande maakt! Het doet mijn hart zoo pijnlijk aan u dus te hooren spreken (1). Laat 't u nu genoeg zijn, dat we te zamen lijden, en goed en kwaad met elkander zullen deelen!"

70 (Ondertusschen) had de bootsman (2) eten van boord gezonden, zoo ook eene waterkruik met de noodige gebakjes. De beide vorstelijke personen, de kroonprins en de prinses, zett'en zich nu aan den maaltijd, eveneens de vrouwen.

71 Nadat (daarop) ook de gezagvoerder met zijne matrozen en de volgeling gegeten hadden, begonnen allen betel te kauwen. Van de prinses wordt verhaald, dat zij zich nu veel aangenamer gestemd gevoelde (3). Dit was ook het geval met hare vrouwen.

(1) Om de beide voorgaande regels hebben we *kangen*, dat eigenl. „verlangen, begeerte" zou beteekenen, niet anders durven vertalen. 't Is waar, de Balineezen lezen ook zoo, maar misschien, even als wij gedaan hebben, „uit het verband".

(2) *djoeroe batoe* (Mal.). Zie Pijnappel Mal. Holl. woordb.

(3) Of nauwkeuriger: zij sprak bij zich zelve: nu voel ik me toch vrij wat lekkerder.

72*IV Padå *djenar* l'wir *gaḍoengé* kahoedjanan djirnå goenoeng
petjaké panes sahi bedaké
manongos di tegal (1)
ngentak hentak satatå
sami soeka né tan gigis
hoes oeroep soerijå
sami *moengg'wèng* benawi moenggah ka.

73*IV Sal'wirré bebaktané T'wan Déwijå
telas kahoenggahang sami
t'kaning pam'reman
Hidå tan sah pakalijan
T'wan Mantri lan Radèn Déwi
di *djolidjolijan* djolijan
pasarèné m'rik minging.

74 Masarèné tan sah mekoel pinekoelan
hanging *tå* Radèn Déwi tan
kadi kramå sekar
dèrèng jå majang mekar
kari poesoehan hagigis
tondèn mang'radjå
s'walå (2) *reké sang poetri* salah hambil sapoetri.

75 Wajahé reké metoe hadaså tem'wang
toer jå sangsarå driki
tan tingkah *motamå* mawotamå
(ha)moeng hingarasharas
dèning hoesan padå kapti
histri lan lanang
kalih *seḍeng* ngajonin padå.

---

(1) Staat in VIII: Pada l'wag t'doengé sami kahoedjanan matre panesan sahi mapasah di tegal?
((2) Elders: kéwalå).

72 Allen zagen er opgefrischt uit, als eene melattibloem (1), waarop een (verkwikkende) regen valt, nadat zij langen tijd op de open vlakte aan de brandende stralen der zon was blootgesteld. Heur vreugde was onbeschrijfelijk. Na zonsondergang begaven allen zich aan boord van het vaartuig.

73 Al wat de prinses bij zich had, tot haar bed toe, werd aan boord gebracht. De beide vorstelijke personen namen voor goed naast elkander plaats in de hangmat, die (vooraf) met de welriekenste bloemen bestrooid was.

74 Zij lagen arm in arm. Alleenlijk, (men vergete niet) dat de prinses gelijk was aan eene bloem, die zich nog niet ten volle geopend heeft en zij (dus) eenigszins nog een knop (mocht genoemd worden). Hare koninklijke hoogheid had de *ng'radjå s'walå* (2) nog niet gehad.

75 Zij was (pas) tien jaar oud. Daarbij had zij hier (op het eiland) zooveel ellende doorgestaan, zoodat 't (den prins) niet zou gepast hebben (om verder te gaan). Zij bepaalden er zich dan ook bij met elkander (onophoudelijk) te zoenen, daar beiden verliefd waren en zij elkander in schoonheid niets gewonnen gaven (3).

---

(1) 't Is ten minste het waarschijnlijkst dat hier de *gadoeng kastoeri* bedoeld is. Vergel. vs. 86.

(2) Het gebruikelijke woord voor *menses* in Hoog Bal. is *ng'radjå*. Volgens opgave van een paar ontwikkelde inlanders behoort dat *s'walå* er oorspronkelijk bij, wat wij niet kunnen uitmaken, daar we dit woord nog nergens, althans niet in dit verband, hebben aangetroffen.

(3) Altans zoo vertalen de Balineezen, die dit woord ook van *hajoe* afleiden. Van *hajo* gevormd (zie Jav. W.d.b.) zou de zin worden: „Zij waren beide op een leeftijd om zoo iets te wagen". Dat tan tingkah motamå weten we niet anders weer te geven.

76 Masaréné tan sah m'koel pinekoelan
hanging tå Radèn Déwi
tan mari prajatnå
tan helèn né hasikijå
kekerané katangarin
pang då *karoeb'wan* karoesakan
Radèn Mantri woes hoening (1).

77 Bèndjang pasemengan (raris)ngaboet manggar
palajaré narisdis
hoes tengah haroengan
saking *bédaning* Widijå médaning
tan pasangkan kagèt prapti
hangin né baret hané
prahoené moentagmantig.

78 Raris tingkeb prahoené di t'ngah haroengan
tan w'roeh tingkahé sami tan d'roeh
kagoeling bahan hijak
bahitané hoes bentjah
bandégå djoeragan sami
masowang-sowang
katah pedjahing warih.

79 Hadå n'gakin dajoeng hadå n'gakin papan
kotjapan Radèn Déwi woetjapen
b'las lawan rakå
kari di djolidjolijan tan sah
bareng lan parekan *halit* (2) hasiki
kalèmbak-lèmbak
kahanjoedang ban *warih* hangin.

---

(1) Volgens HS. I en IV
Radèn Déwi hanging tan mari ring prajatnå
nging hané né hasiki
kekerané *pisan* (lawas IV)
hapang då karoeboehan
Radèn Mantri woes hoening
raris manidrå
sirepé makakalih.

(2) Vergelijk vers 98,126, enz.

76 *Masarèné tan sah m'koel pinekoelan — hanging tå Radèn Dèwi — karoeb' prajatnå — tan helèn né hasikijå — kekerané katangarin — pang då karoeb' wan — Radèn Mantri woes hoening* (1).

77 Den volgenden ochtend werd het anker geligt, en in snelle vaart (verliet het schip de ankerplaats). Reeds was men in volle zee, toen, door eene bezoeking van boven, onverwachts een felle storm zich verhief, waarop het vaartuig vreeselijk heen en weer geslingerd werd,

78 en eindelijk ver in zee omsloeg. Vóór nog de opvarenden wisten wat er met hen gebeurde (2), werden ze door de golven overdekt, totdat eindelijk het schip brak en de gezagvoerder met zijne matrozen her- en derwaarts gevoerd werden. Velen kwamen om in het water.

79 De een zat op een roeiriem, een ander weer op een plank. Men zegt, dat de prinses van haar vriend gescheiden werd, en alleen met den kleinen volgeling (3) in de hangmat liggen bleef. Vreeselijk sloegen de golven over haar heen, terwijl de stroom haar (in volle vaart) met zich voerde.

---

(1) We hebben dit en andere verzen onvertaald gelaten, omdat wat een inlander zonder blozen leest, in onze taal niet altijd even oorbaar is. Voor de studie van de zeden en gewoonten van deze volken leveren dergelijke passages zeker goede bijdragen op.

(2) *tan w'roeh* „niet weten, onbekend" wordt in dit gedicht en ook elders telkens vervangen door *tan d'roeh*, dat misschien oorspronkelijk hetzelfde woord geweest is, maar in de taal van het dagelijksch leven bepaald de beteekenis van „naar den bekenden weg vragen" verkregen heeft.

(3) De vroeger genoemde volgeling van den kroonprins, die later *hi Sentoel* heet.

Radèn Mantri Hidå ng'linggihin dajoengan
lan *pawongan* hasiki parekan
ninginté hoes pedjah
lan rèntjangé (1) hasikijan
kawarnå Hidå T'wan Déwi
t'ngahing segarå hanå hing samoedrå
sampoen tampeking pinggir. tepekan kasisi.

(1) Moet waarschijnlijk *pawongan* zijn.

80 De kroonprins zat op een roeiriem met eene van de vrouwen (1), (maar) de voedster en die (andere) vrouw waren reeds omgekomen. Nu wordt er verder (alleen) gesproken van de prinses, die daar midden in zee (ronddreef), en (zachtkens aan) het strand nader kwam.

---

(1) Eene der vrouwen van de prinses, de latere *hi Hangsoka°*.

PANGKOER.

81*IV Kotjap tibå ring Malakå
wènten hendjoeng hirikå Hidå kampih
sampoen kadahet'wan Galoeh
kalih lawan parekan
wènten batoe kahoengkoelan hangsanå majoeng (1)
toer pandedeng jå maboengå
hirikå Hidå malinggih.

82*IV Manangis masasambatan
tan lijan reké Hidå Radèn Mantri
mandados paraning kajoen
doeh kadi di pangipijan
bajå di djåhå titijang kapanggih ring b'li Bagoes
pisan p'djah makaronan
tan wènten malih rasanin.

83 Dijastoe ring Jamanilokå (2)
titijang ngiring lewih tå manggih betjik
kalingané titijang Ratoe
lintang *nirdon* mandjanmå nirdoh
moeng soebalan sahoeripé nandang letoeh
doeh tingalin titijang Déwå
s'dih kingking padidihin.

84 Hagoeng *sih* pinoenas titijang sing
ring Batarå jan hitjå mamisinggih
jan hi b'li sampoen lampoes
sampoen malih bèndjang p'wan
titijang hambil né mangkin hoegi manoetoeg
jan b'li njeneng sing g'nah
hapang titijang *hoerip hoegi* sareng b'li.

(1) In de meeste Hss. staat *majoen.*

(2) Elders *jamandilokå* of *jangmanilokå* en ook wel *jamani* zonder meer geschreven.

VIERDE ZANG.

81 Nu speelt het verhaal in Malakka. Daar vindt men eene kaap, werwaarts de prinses (door den stroom) werd heengevoerd. Eindelijk bereikte hare hoogheid den oever met haar volgeling, waar zij plaats nam op een' steen, die door een juist in vollen bloei staanden sanåboom (1) als door een (zonne-) scherm overschaduwd werd.

82 Zij weende en begon bitterlijk te weeklagen; de kroonprins zweefde haar onophoudelijk voor den geest, (zoodat zij aan niets anders dacht). Ach! (zoo riep zij uit) 't is mij alsof ik gedroomd heb. Waar (2) zal ik u, mijn beste broeder! ooit terugvinden? Waren we nog maar te zamen gestorven, ik zou dan niets meer te wenschen hebben.

83 Al moest 't ook naar de hel zijn, ik zou u volgen, hoeveel te meer zoo de hemel (3) ons deel werd. Het blijkt immers al toch, mijn vorst! dat ik voor niets op deze aarde ben; tot hiertoe heb ik al mijn dagen enkel in ellende doorgebracht. Ach, mijn Heer! zie toch eens op uwe dienstmaagd neer, die hier in de eenzaamheid door hartzeer verteerd wordt!

84 Dringend smeek ik de goden — als zij (ten minste) mijne bede willen hooren, dat, mocht gij reeds dood zijn, gij dan niet toeft om mij tot u te nemen; op dit oogenblik nog wil ik u volgen. Leeft gij daarentegen, waar ter plaatse dan ook, dat ik dan eveneens in het leven moge blijven!

---

(1) *sanå* of *hangsanå*, naam van een hoogen, bloemrijken boom (Pterocarpus indicus).

(2) Het hier gebezigde *bajå*, dat menigvuldig voorkomt, is niet altijd even duidelijk. Hier schijnt 't alleen de vraag aan te duiden. Zie verder over de verschillende beteekenissen van dit woord Jav. W.d.b.

(3) Zie de noot onder vs. 66.

85 Jan bojå k'ni kapendak
bareng mati bésoek mandjanmå malih
taler b'li dados kakoeng
bagoesé t'warå (då) padå
titijang tan sah toemboeh dadi histri hajoe
hapang masih dj'wå makarmå
bareng mamoekti karasmin.

86 Jadijan séwos pandadosan
lamoen titijang toemboeh mandadi sari
toer mihik mangaloebhaloeb
hi b'li mandadi koembang
t'warå p'gat mangisep sarining santoen
jan titijang dadi djakå
hi b'li gadoeng kastoeri.

87 Malilit makoendå-koendå
lewih hi b'li mandadi hampèl gading
titijang sanggah-langit ng'remboen
mang'rèmpong m'rih *kahoeban* kajoeban en kawoeboen
lamoen b'li mandadi tjantakå ng'lajoeng
titijang njoesoep dadi hoedjan
tan mari ngetisin hati.

88 Jan hi b'li dadi segarå
titijang prahoe jan hi b'li dados hangin
titijang mandados don kajoe
djalan bareng satibå
lamoen hi b'li manados hoelam di lahoet
titijang djoekoeng pamantjingan
hapang masih dj'wå kapanggih.

89 Jan hi b'li mandadi gitå
titijang lontar (1) pang masih dj'wå *kapanggih* masanding
hi Sentoel holas hang'roengoe
doeh Déwå Soesoehoenan
noenas Ratoe mamarggi *sangkalanjå* t'doeh sakalangen en noe s'lid
jan wènten Batarå hitjå
tan wangdé wantah kapanggih.

(1) Elders juist omgekeerd.

85 Ontmoeten we elkander (hier) echter niet maar sterven we beide, dan hoop ik, dat gij later, andermaal mensch wordende, als een beeldschoon jongeling verschijnen zult, en ik dan als eene bekoorlijke jonge dochter moge opgroeien, opdat we toch met elkander mogen trouwen en te zamen de genoegens van het huwelijk smaken.

86 Doch, is onze bestemming eene andere, kom ik b. v. terug als eene bloem, die haar liefelijke geuren alom verspreidt, dan moogt gij eene bij (1) worden, die onophoudelijk honig uit de bloem zuigt; verander ik in een djakåboom, gij dan (hoop ik) in een melattistruik, die zijn takken daarom heen slaat,

87 en zich gemakkelijk daar tegen aanleunt. Of is uw deel een bam boe struik (2) te worden, dan ik een sanggah langit (3), die zijn dicht loof naar den stam heenbuigt als om zich in diens schaduw te verbergen. Bijaldien gij verschijnt als een tjantakå (4), vermoeid van 't vliegen, dan moge ik in regen veranderen om (u) zonder einde het hart te verkwikken.

88 Verandert gij in eene zee, ik in een schip; wordt gij wind, ik een boomblad, zoodat we onder alle omstandigheden bij elkander blijven. Wordt gij daarentegen een zeevisch, ik een visscherssprauw, opdat we elkander toch mogen vinden.

89 Is uwe bestemming een lied te worden, dan moge ik in een lontarblad veranderen, zoodat we toch bij elkander zijn!" Sentoel (5) kreeg medelijden, toen (hij haar dus) hoorde spreken (en zeide): „Ach, mijn verheven gebiedster! laat mij u mogen verzoeken om verder te gaan, nu het nog koel is. Als 't God behaagt, dan zult gij immers

(1) *koembang* (Bal. temblilingan), een soort van hommel.

(2) *hampèl gading*, een bamboesoort van middelbare dikte.

(3) *sanggah-langit*, een klimgewas met kleine bladeren.

(4) *tjantakå* verklaard door *kakelik* (ben. van een soort van kiekendief). Moet dit niet zijn tjatakå? *Ng'lajoeng* Jav. kwijnen, etc.; Balin. zweven = *ng'lajang*.

(5) *Sentoel*, kleine jongens, die tot het gevolg van vorstelijke personen behoorden en nu nog onder dien naam bij dramatische voorstellingen optreden.

90 Rakan hi Ratoe né *ring w'kas* riw'kasan
jané mangkin tan pagawé hiriki
noenas pasisiné toehoet
jan margginin kat'ngah
halas wajah *taler* katah bédanipoen hasin
Rahadèn Dèwi ngandikå
nah djalan raris mamarggi.

91 Pamarginé malonalon
nolih kahori rakané kahèsti
rasanjå t'kå manoetoeg
njawoep njangkol ngarasharas
hangin (1) halon mamb'wat bon boengå né haroem
'ndjoengé njoekoer katingalan
masawang balé kahaksi.

92 Mabahhabah sarwå hèndah
malalangsé hombaké néné titir marålingsir
loemoeté *kasampeh* lijoe kasapoeh
sawang tikeh makebat
toer makasoer boeloeng-boeloengngé né hanjoed
kahangé né *patjoerangah* pad mapijak
masawang togog di samping.

93 Katon bantangé padjempang
l'wir pap'dek kalawan galeng goeling
boengan hangsanå né loehoeng
ban gobannjané njarab barak
l'wir laloehoer dèning mawarnå *kadoeloe* kadoeloer
pandan-wongé makembaran
boengannjané s'lèng soesoenin.

94 Katon kadi pangantènan
dj'roning langsé hijaké tarik
l'wir p'loeh né histri kakoeng
dèning hoesan *hangaras* kaharas
sanggah-langit mang'remboen di batan kajoe
kadi romå masoerambijah
poesoeh bakoengé njoenggarin (2).

(1) Slechts één Hs. heeft dit *hangin*; al de overige *hanging*.
(2) In V luidt deze regel: poesoeng bakoengé hanggèn njoenggarin.

90 over eenigen tijd uw' broeder wel terugvinden. Het geeft u echter niets hier te blijven zitten. Kom, laat ons het strand volgen, (want) als we landwaarts ingaan, dan (komen we aan) het woud, waar allerlei hinderpalen (zich zullen voordoen)". De prinses sprak: 't Is goed, laat ons gaan! Daarop begaven zij zich op weg.

91 Zij trokken langzaam voort (daar de prinses onophoudelijk) achterom keek, uit verlangen naar haren vriend. Zij verbeeldde zich (telkens), dat hij haar achterop kwam en hij haar (zoo aanstonds) opbeuren, in zijne armen drukken en met kussen overladen zou. Een zachte koelte woei haar de liefelijkste geur (van bloemen) tegen (1). Eindelijk ontdekten zij eene breede landtong, die ver in zee uitstak, en (van verre) als een (wel ingericht) woonvertrek (2) er uitzag.

92 Het was gemeubeleerd met het kostelijkste, dat maar kon gedacht worden. De elkander snel opvolgende golfslagen vormden de gordijnen; het groene mos, dat in menigte werd opgeworpen, lag als een tapijt op den grond uitgespreid. Het (bed) prijkte met bultzakken van zeewier, dat door den stroom werd aangevoerd, terwijl de op gelijke afstanden uitstekende rotspunten als zoovele wandbeelden (daar stonden).

93 Ook zag men er ontwortelde boomstammen, die in menigte over den grond verspreid lagen, en de hoofd- en rolkussens voorstelden. De prachtigste bloemen van den sanåboom, schitterend schoon, vormden den (bed-) hemel, daar ze in alle kleuren voorhanden waren (3). Een tweetal pandan wong (4), wier bloemen elkander wederkeerig bedekten,

94 zagen er uit als een bruidspaar achter de gordijnen. De zware golfslagen vormden het *ploehné histri kakoeng dèning hoesan hangaras*. De sanggah langit, die haar weelderige takken aan den voet des booms uitspreidde, stelde het verward dooreenhangend haar (van 't minnend paar) voor, dat door een lelieknop werd uitgekamd.

(1) Dit schijnt altans de zin te zijn.
(2) Beter vertaald „slaapvertrek", wat toch de bedoeling is.
(3) Dit schijnt ten minste te zien op de veelkleurige hemels van de inlandsche bedden of slaap-balé's.
(4) *pandan wong*, een soort van aloë.

95 Sajan doh Hidå mamargå
mamasisihin pakakalijan hoegi
lijoe kalangené katepoek
dèning jå sasih kapat
tan tjaritå lampahé Rahadèn Galoeh ka
mèh woes soeroep *diwangkarå* sangijang arkå
rahoeh ring soekoening hoekir.

96 Kotjapan hi Rangdå Kasijan
wong padoek'wan hanging jå lintang miskin
toer mang'lah pijanak heloeh
hadihi sadå melah
hadeg landjar s'lem sedep *sawang* njoenjoer kadoek
lijoe hanaké mangéroetang
hanging jå tong k'nå kokih.

97 Maparab hi Rasådrijå
s'dek kajeh sareng kalawan bibi
sadå kagijat jå mandoeloe
ring T'wan Galoeh mamarggå
mémé henjèn hanaké *hento* loemakoe h'loeh
toer hajoe warnané lintang
marggi ké takènin g'lis.

98 Hi Rasådrijå hangoetjap
hadoeh Goesti tan w'roeh sawijakti Goesti
bahan toembèn né katepoek
hi Goesti sapåsirå
toer *kedjåhå* pamarginé sadå njoenoet kidjå patjang
héman san pakakalijan
toer marèntjang hanak halit.

95 Verder en verder kwam het tweetal (1), dat nog altijd het strand volgde. Allerlei bekoorlijkheden ontmoet'ten zij (op hunnen weg), daar het juist de vierde maand (2) (van het jaar) was. Verder wordt de reis van de prinses niet (in bizonderheden) beschreven. Tegen zonsondergang bereikte men den voet van den berg.

96 Nu wordt gesproken van de weduwe (3) *Kasijan*, die eene hut (in het veld) bewoonde en zeer arm was. Zij had ééne dochter, die zeer schoon mocht genoemd worden: slank van bouw en met die lichtdonkere (huidkleur), die zoo verleidelijk staat. Menig jongman was reeds door haar op hol gebracht (4), maar (tot hiertoe) had nog niemand zich van hare gunst kunnen meester maken.

97 Zij heette *Rasådrijå* (5). Juist was zij met hare moeder (naar de rivier) gegaan om te baden, toen zij op eens de prinses over den weg zag stappen. Moeder, (zoo sprak zij) wie zou dat zijn, die daar heen gaat? Zie, wat is zij buitengemeen schoon! Kom, laten we 't haar eens spoedig gaan vragen!

98 Daarop riep zij: „Hé, mevrouw! waarlijk ik weet niet wie u is, daar ik u voor de eerste maal aantref. Wie is u, en waarheen gaat de reis langs dit ongebaande, eenzame pad? Waarlijk ik krijg medelijden als ik u daar zoo met u beidjes zie heengaan, en dan, dat u alleen van zoo'n kleinen volgeling vergezeld is!"

---

(1) Dit *Hidå* ziet alleen op de prinses, zoo ook wat voorafgaat en volgt. Men houde dit in 't oog, waar wij, om ten minste eenigen gang in het verhaal te brengen, in 't meervoud vertaald hebben.

(2) Zie over deze *vierde maand* (kapat of kartikå) Oesanå Bali t. a. p.

(3) *rangdå* weduwe in den bal. tekst als *naam* behouden.

(4) *mangéroetang* verklaard door *mamboedoehang*, „dol verliefd op iemand worden." Vergel. Jav. W.d.b. *kéroet*.

(5) Anderen lezen *hirå Sadrija*.

66 *Rahadèn* Déwi ngandikå ran
hinggih njahi 'mbok wantah wong kasésí
madjalan mamoerang lakoe
satibå tibå parå
soekå mati sahoeripé *namå soengsoet*
t'warå nawang mémé bapå
hanging toetoeran kepanggih.

100 Hi goeroe mandjeneng natå
di Noesa'mbarå reké hikang nagari
ni Rasådrijå *masahoer* woes matoer *en* hamoewoes.
doeh Déwå Soesoehoenan
(jèn sapoenikå) noenas hi Déwå mantoek
hiriki ring djoemah titijang
sareng nemoe halå b'tjik.

101 Rahadèn Déwi ngandikå
hinggih marggi jèn njahi wantah soedi
sareng mantoeka taman santoen
sarawoehé di djoemah
Rangdå Kasijan hèpot *ka pahon* mang'lahot raris
manoendèn ng'lebengang *dahar* patjang dahar
goepoeh rèntjangé kakalih.

102 Hoesan masagi kabaktå
ka sak'nemé *hirikå malinggih* Hidå hamboekti
sareng tatigå manjekoel
hi Sentoel maséwosan
moeng daharang bé toetoe sijap koekoemboeng hanging
taloeh dadar lawar njawan
pakoe né mabaså manis (1).

(1) De 3 laatste regels van dit en de 4 eerste van het volgende vers zijn in VIII uitgevallen.

99 De prinses antwoordde: „Om je te dienen, mijne zuster! ik ben ook maar een verlaten schepsel, en trek zonder doel voort al naardat de weg mij voert. Ik zou gaarne sterven, daar ik mijn gansche leven enkel smart heb gekend. Mijne ouders ken ik alleen van hooren zeggen.

100 Mijn vader (moet) als Vorst heerschen over het rijk Noeså-Ambarå." Rasådrijå hervatte: „Wel, verheven vorstin! als 't zoo gesteld is, dan noodig ik u uit om met mij naar huis te gaan (en bij ons te blijven); we zullen dan lief en leed met elkander deelen."

101 Hierop sprak de prinses: „'t Is goed, kom maar! Als ge ten minste zoo vriendelijk wilt zijn, laat ons dan zamen naar uw' bloemtuin (1) gaan." Thuis gekomen, snelde de weduwe Kasian terstond naar de keuken en gaf bevel om eten te kooken. Twee bedienden togen haastig aan het werk.

102 Toen de spijzen gereed waren, werden ze naar de eetkamer gebracht, waar het drietal zich aan den maaltijd zet'te. Sentoel zat op eene afzonderlijke plaats. (Voor toespijs) gebruikten zij niets dan gevulde kip, gebraden kuikens, eierkoek met jonge beiën en (zoogenaamde) zoetgekruide varens (2).

---

(1) *Taman santoen* of *sari*, dat zoo menigvuldig in dit en andere gedichten voorkomt en niets meer dan *bloemtuin*, *hof* beteekent, duidt gemeenlijk eene omheinde met bloem- en vruchtboomen beplante badplaats aan, gelijk die vroeger achter of in de nabijheid van het paleis der vorsten werd aangetroffen. Soms kan 't ook door „buitenplaats, lustslot" enz. vertaald worden.

(2) Daar *masagi* beteekent: een rijsttafel met toebehooren gereed maken, zoo moeten door dit *moeng* wel de toespijzen bedoeld zijn. Zie *sak'nem* (hier door „eetkamer" vertaald) op blz. 59. Sijap *koekoemboeng*, half volwassen kippen, die in *hoepih* gewikkeld en zoo boven het vuur gaar gestoomd worden. Volgens de Balineezen een rijke lui's kostje. Men noemt zulke kippen ook *koemåkokok*.

103 Hoes ami hoesan madahar
sareng jå kalih padå nginang siri
sambil mang'rawos matimpoeh
mang'roenajang lalawasan
sampoen p'teng watarå hoes tengah *daloe* peteng
raris moenggah ka patoer'wan loemoenggoeh kalih.
pasarèné mapoelilit.

104 Nging T'wan Galoeh tan k'nå nidrå
tan sah rakané *manoeksemå* ring hati manoet kas'må
rasanjå boekå magantoeng
tan sah soem'laping tingal
hi Rasådrijå masabdå *moenjiné haloes* masawang goejoe
sapoenapi (dj'wå) hi Déwå
dèning tan sirep hagoeli(ng).

105 Rahadèn Galoeh ngandikå
hadå njaman 'mbok wantah hasiki
kaleboe *di t'ngah* lahoet tengahing
nging dèrèng makantenan
pati hoerip dané hi b'li Bagoes
hembok bareng karoesakan
karaning tekané mahi.

106*II Hanoeli tatas rahinå
sareng kalih matangi raris midjil
mang'raris ka taman santoen
kalih sareng masiram
hoesan masiram karo mangalap santoen
saking geglising tjaritå
hoes lami Hidå hiriki sampoen.

107 Wènten sampoen kalih boelan
nengak'nå mangké Hidå Radèn Déwi
Mantri Malakå kawoewoes
sedekijå mapipikat
mahiringan hadå reké palåkoetoes
toelèn t'wah Ratoening wanda(n)
warnané *ngenjehang* hati ng'resang en ngenjepang.

103 Toen allen gegeten hadden, begonnen die twee (meisjes) betel te kauwen, waarbij zij, (naar de wijze der vrouwen) neergehurkt, een gesprek aanknoopten en druk over het verleden spraken. Het was reeds (ver in den) avond, ongeveer middernacht, toen zij naar bed gingen. Arm in arm legden zij zich neder.

104 Edoch, de prinses kon den slaap niet vatten, daar zij onophoudelijk aan den prins dacht. 't Was haar alsof hij daar voor haar stond (1); telkens vertoonde hij zich als door een tooverslag (2) aan haar oog. Rasådrijå sprak op vriendelijken toon: Wat is er toch, mevrouw! waarom gaat gij niet slapen?

105 De prinses antwoordde: „Mijn eenige broeder is in zee gevallen, maar ik weet nog niet zeker of hij al dan niet dood is. Ik heb met hem schipbreuk geleden, en om die oorzaak ben ik ook naar hier gekomen."

106 Toen daarop de dag was aangebroken, stond het tweetal op en spoedden zij zich naar buiten naar den tuin om een bad te nemen. Na het baden gingen zij zamen bloemen plukken. Om (echter) niet al te uitvoerig te worden (3), (stippen we nog alleen aan) dat de prinses reeds lang hier vertoefde;

107 reeds twee maanden waren sedert voorbijgegaan. Verder zwijgen (we) een oogenblik van haar om te verhalen van den kroonprins van *Malakka*, op het oogenblik, dat deze was uitgegaan om vogels te vangen. Hij had achttien volgelingen bij zich. Op en top geleek hij een Moorenkoning (4); hij zag er bepaald uit om iemand schrik aan te jagen.

(1) *magantoeng* lett. hangen, opgehangen, hier en elders in de beteekenis van „gehechtheid, verkleefdheid; verbonden zijn."

(2) *soem'lap* verklaard door „telkens weer verschijnen;" hetzelfde als Jav. *soelap*.

(3) Lett. „van wege haast in het verhaal". Vergel. v.s. 126.

(4) Tot driemaal toe hebben alle H.s.s. *wandå*, welk woord echter niemand kent, evenmin als *wandan*, zooals 't oorspronkelijk wel zal geweest zijn. De bekende *Idå k'toet Anom*, die nimmer verlegen staat, verklaart het voor eene verkorting van *wandarå* = aap.

108 Hadeg dané gedé ganggas
badeng *kotot* ragané l'wir minangsi ketot
hok djènggot koemisé hatoeb
paningalané barak
sadå *moendoel* dadå gigiré maboeloe moendoer
hoengasan manjamboeraktå
ramboeté gintjeng malilit.

109 Mapikat t'warå mabahan
kadoeng hadoh pamarginé T'wan Mantri
Mégantakå kang djoedjoeloek
poetrané s'ri Narèndrå
moeng poenikå *rabiné* hoes tigang ngatoes rahiné
satjitå karep kasadijan sakitå
dèning ramå lawan bibi.

110 Woes kalih dinå ringalas
kadoeng sengit'warå polih *kalikis* masih dané — karikis
kaloentåloentå loemakoe
rawoeh ring padoekoehan
katjaritå Radèn Galoeh *hoes mandjoes* bahoe san
midjil saking dj'roning taman
tan p'gat sareng kakalih.

111 Kagijat kalihé toemingal
dèning hakèh hanaké *kakoeng* kahaksi hagoeng
Radèn Mégantakå 'ndoeloe
hawas pisan toemingal
Raden Déwi mamargi tan sah toemoengkoel
sarawoehé di djoemahan (1)
ka pasarèné mang'raris.

(1) Elders volgt hier nog *hi Rangdå*

108 Hij was buitengemeen *groot en lang* (1) en zoo pikzwart als ware hij door de inkt gehaald. Hij had een zwaren *sik* (2), idem baard en knevel en roode ver uitpuilende oogen. Borst en rug waren erg begroeid; zijne neus had veel van een *njamboeraktå* (3), (terwijl) de lokken van zijn kroeskop kris en kras dooreen hingen.

109 Hij bevond zich (gelijk we zeiden) op de vogeljacht, maar ving niets, niettegenstaande de prins zich zoo ver mogelijk van huis gewaagd had. Hij heette *Mégantakå* en wasde eenige zoon van den vorst des lands. Het getal zijner gemalinnen bedroeg reeds drie honderd en al wat zijn hart (overigens) maar be geerde, werd hem door zijne ouders toegestaan.

110 Reeds toefde hij twee dagen in de wildernis en zijn wrevel nam voortdurend toe, (daar) *hij letterlijk niets kon machtig worden* (4). Zoo ronddoolende kwam hij (eindelijk) bij de *hut* (5) (der weduwe). Nu wordt (weder) gesproken van de prinses, die (juist) den hof verliet, waar zij een bad genomen had. Als gewoonlijk waren ze met heur beiden.

111 Onverwachts opziende, werden zij een troep mannen gewaar, die ook haar hadden opgemerkt. Mégantakå zette groote oogen op en monsterde haar van top tot teen. De prinses vervolgde met gebogen hoofd haren weg en begaf zich, zoodra zij het huis bereikt had, naar het slaapvertrek.

---

(1) *gedé ganggas* = breed en hoog.

(2) *hohok* eigenl. het haar onder de kin.

(3) *njamboeraktå*, naam van een soort van eironde, roodgekleurde djamboe.

(4) letterl. ving niets, zelfs geen *kalikis:* een klein zwart diertje ter grootte van eene paardevlieg.

(5) *padoekoehan* eigenl. kluis, kluizenaarshut, hier eenvoudig, in navolging van de Balineezen, door *hut* (koeboe = optrekje, hut op het veld of in het bosch; gehucht) weergegeven. Vergel. Korte Aant. over Bal. en Kawi. Bladz. 86. Zie ook vs. 96 boven.

112 Kotjap Radèn Mégantaka
tan kantoen raris Hidå manoetboeri
hi Rangdå *reké* s'moe goepoeh mangké en mangdé.
mendag matoer manjapå
doeh sabagé Tjokor hi Ratoe (boe)rahoeh
mang'raris Ratoe moenggahan
di sak'nemé malinggih.

113 Radèn Mégantaka nabdå
nirå bibi t'wah sadijå né mariki
henjon bibi né hi bahoe
né hoeli di kajehan
dané Rangdå sadå hadjèr matoer haloes
poenikå pijanak titijang
polih mandoedoek ring ngoeni.

114 *Poenikå* né di poengkoeran lawan
pijanak toelèn wantah poenikå hoegi
Radèn Mégantaka *goejoe* s'moe goejoe en kagoejoe en goemoejoe.
bibi to makadad'wå
nirå ngidih patjang wahoemah satoehoek
makahardå narès'wari
kalih mang'rèh di dj'ro poeri.

115 Tan mangalih dinå lènan
t'wah né djani nirå mambaktå moelih.
nirå soebå noendèn mantoek
mangambil djoli hemas
k'må hatoerin hi Hajoe dini maloenggoeh
ni Rangdå ngatoerin hèng gal
Goesti hajoe m'riki midjil.

112 De prins bleef niet achter maar volgde haar op den voet. De weduwe ging hem ijlings te gemoet, en sprak zijne Hoogheid (aldus) aan: „Welkom, Uwe Koninklijke Hoogheid! Wees welkom (1)! Ga binnen, mijn Heer! en neem hier plaats in de *sakanem* (2)."

113 De prins sprak: „Het geluk dient mij wel, moedertje! dat ik hierheen (gekomen ben). Zeg eens, wie waren dat, die daar zoo even de badplaats verlieten?" De weduwe, *zonder zich te bedenken* (3), antwoordde op innemenden toon: „Die eene is het meisje, dat ik vroeger heb aangenomen,

114 en die daar achter liep, is mijne eigene, eenige dochter." De prins was in zijn schik (en hervatte): „Moedertje, sta mij dat paar af om ze tot mijne wettige vrouwen (te maken). Ze zullen beiden als koningin in mijn paleis heerschen (4).

115 Laten wij 't niet tot een anderen dag uitstellen; ik zal ze zoo dadelijk met mij naar huis voeren; ik heb reeds iemand derwaarts gezonden om gouden draagstoelen af te halen. Kom, ga aan de schoonen zeggen, dat zij de goedheid hebben om hier te komen zitten." De weduwe haastte zich hare boodschap over te brengen. „Mevrouw! (zoo sprak zij tot de prinses) kom spoedig naar buiten!"

---

(1) Zie over *bahoe rahoeh* de noot onder vs. 7.

(2) *Sakanem* van *sakå henem*, een soort van open balé op zes pilaren.

(3) *hadjèr* = vrijpostig, onbeschroomd; praatziek.

(4) Zoo vertalen altans de Balineezen deze drie laatste regels. *Wahoemah satoehoek* (echtgenoot voor het leven) is duidelijk. *Narès'wari* — een andere naam voor de vrouw van Siwå, en gewoonlijk weergegeven door het meer gebruikelijke *paramés'war i* = koningin, vorstin — verbonden met, *maka* (Kawi = om te, dienende tot), zou een goeden zin geven, ware dat *hardå* (K. Ardå = half) slechts weggelaten. Misschien zweefde den dichter het *Ard̤ ånarès'wari*, een der namen van Siwå (der Gatte des Halbweibes, volgens de Altindische Mythologie van W. da Fonsega), voor den geest en heeft hij, om den regel vol te maken, eenvoudig dit langere woord behouden. Het is echter ook mogelijk, dat zijne bedoeling geweest was — gelijk de tegenwoordige Balineezen *har d̤a* kortweg door „man" vertalen — om Mégantakå te laten zeggen: „we zullen als onafscheidelijke echtgenooten — gelijk Siwå met zijne vrouw — met elkander leven." *Makå* zou dan in Balineeschen zin moeten worden opgenomen. Zie noot onder vs. 152.

116 Tan pasahoer Radèn Déwijå
moeng manangis kènkèn sih bahan djani
bajå *ganti né t'wah lampoes* djani bakal t'wah latjoer
jan parikedeh tonjak
t'warå boehoeng hawaké djani *makedjoek* mangedjoek
nah soebå njahi toehoetang
nanging *hamèt* saking ngaris hapèn en hapèt ook melawan.

117 Raris midjil Radjå Dj'witå
sareng kalih di hoendagé malinggih
Radèn Mégantaká goepoeh
njagdjagin sahåsabdå
doeh Mas Mirah di djåhå sih titijang hantoek (1)
mamadèn warnané *hèsak* mamadan — hèndah
hajoené *raspati* ng'rawit ng'raspati.

118 Toelèn dadari Soeprabå
lan Lotamå hajoené noedoet hati
doeh Djiwan titijangé Ratoe
noenas Déwå mahemban
héman temen warnané hajoe *n'roes toendjoeng* hanoedoet kajoen
kas'lag parekan tekå katoedjoe
ngatoerang djoliné prapti.

119*II Radèn Déwi I'wir tan patmå
manjingakin djoli masé hoes prapti
lèmpor raså tan pabajoe lesoe
lali ring *pakajoenan* pratingkah
sampoen reké kahoenggahang *ring pamikoel* Hidå T'wan Galoeh
kalih lan hi Rasådrijå
sampoen *pinikoelan* hag'lis pimikoelan.

---

(1) Elders ngantoek en manggih, terwijl de twee volgende regels in I aldus geschreven zijn:
mamandèn warnani Déwå
hajoené ng'raspati rawit.

116 De prinses had slechts tranen tot antwoord. „Wat nu te doen" (zoo zuchtte zij), „daar de dood over mij besloten schijnt! Weiger ik bepaald (naar buiten te gaan), zonder twijfel word ik dan straks met geweld geschaakt. Kom, zus! (sprak zij eindelijk) laat ons nu maar zijn zin doen, *doch beproeven we dan ook al het mogelijke om op eene fatsoenlijke manier van hem af te komen* (1).

117 Hierop ging de prinses naar buiten, en namen die twee plaats op de trappen (van het slaapvertrek). De prins vloog op haar toe, terwijl hij sprak: „Wel, mijn allerliefste schat! waar ter wereld vind ik eene (vrouw), wier schoonheid bij de uwe te vergelijken is? Uwe buiten gemeene bekoorlijkheid doet iemand van liefde ontbranden!

118 Gij zijt het evenbeeld van de hemelnimfen *Soeprabå* en *Lotamå* (2), wier schoonheid de harten (met onweerstaanbare kracht) tot zich trekt. Mijn hartje, mijne koningin! (3) toe, kom, als 't u belieft, hier op mijn schoot zitten: ik ben u oprecht genegen, (u) wier schoonheid die der lotus volkomen evenaardt!" Op het zelfde oogenblik kwam een bediende boodschappen dat de draagstoelen waren aangekomen.

119 De prinses zat als wezenloos daar, toen zij de draagstoelen gewaar werd. De armen vielen haar slap langs het lijf; zij voelde den adem haar begeven en (weldra) lag zij geheel buiten kennis. (In dien toestand werd zij in den draagstoel geplaatst, zoo ook Rasådrijå, en met haaste weggevoerd.

---

(1) Dit schijnt altans de verborgen zin van dit *nanging hamèt saking ngaris* te wezen. Vergelijk die andere lezing *melawan*.

(2) *Lotamå*, *ni* of *hi Lotamå*, de gewone spelling voor het Jav. *Wiloetamå* of Kawi *Tilotamå*. Zie o. a. Prof. Kern, Bijdrage ter verklaring van eenige uitdr. in de Wajang verhalen, blz. 5.

(3) Daar het den prins hoofdzakelijk om de *prinses* te doen is, en *Rasådrijå* meer de rol van kamenier speelt, vertalen we hier, waartoe, gelijk men ziet, het oorspronkelijke recht geeft, gewoonlijk in het enkelvoud. Dat *hi Hajoe* in vs. 115 slaat eigenlijk ook alleen op de prinses.

120 Radèn Mégantaka nabdå
kari bibi pomå då bibi sedih
mani nirå *mahi* ngoetoes b'win
ngabajang pipis hemas
mirah winten miwah pandjak pitoengatoes
hègar manahé hi Rangdå
njongkok raris jå mapamit hinggih titijang t'wah sahiring.

121 *Manggoet* Radèn Mégantaka mantoek
raris midjil moengg'wèng djaran hag'lis
hi Sentoel bareng mapikoel
kalawan Radjå Dj'witå
tan kotjapan lampahé *reké ring henoe* Rahadèn Galoeh
rawoeh sampoen di nagarå
manoedjoe *ka* taman sari di.

122 Pasarèn sampoen tjoemadang
kasoer sari langsèné pèr'mas wilis
pap'deké soesoen pitoe
tjatjandèn hoelap hoelap
gagrantangan p'ti *kotaké matoeroen* tab'lå matoeroet
genep sopatjaranirå
sampoen toemoeroen T'wan Déwi.

123 Sarahoehé ring pam'reman
raris soengkan boekå toedoehing Widi tan pasangkan
ragané ng'boes makoekoes
kantakå boesanboesan kadjantakå
Radèn Mégantakå djedjehé kalangkoeng boekå lablab manah
mang'rawosang *patjang roesak* wantah di roesak
hi Rasådrijå nabdå haris.

120 (Nu) sprak Mégantaká: „Vaarwel, moedertje! ge moet vooral niet bedroefd zijn (1); morgen zal ik iemand naar hier zenden om u geld, goud, juweelen en zeven honderd slaven te brengen!" De weduwe was daarover eer in haar schik. Zij hurkte (voor den prins) neer, en groette.

121 Mégantáká knikte met het hoofd, waarop hij het erf verliet en in aller ijl te paard steeg. Sentoel werd met de prinses weggedragen. Van hunne lotgevallen op weg wordt niet gesproken. Zij bereikten (zonder tegenspoed) de stad, en begaven zich regelrecht naar den vorstelijken lusthof.

122 De rustbedden waren (hier) reeds voor de ontvangst in gereedheid gebracht. (Zij prijkten met) de fijnste matrassen, omsloten door gordijnen van groen péremas (2). De hoofdkussens lagen zeven aan zeven op elkander gestapeld, terwijl (overigens) aan de gewone versieringen (van een staatsiebed) niets ontbrak (3). Koffers en doozen in allerlei grootte (stonden gereed); (in één woord) alles was daar kompleet. De prinses verliet den draagstoel, doch

123 nauwelijks had zij zich op het rustbed uitgestrekt of, als door eene beschikking van boven, werd zij zwaar ziek. Haar lichaam was brandend heet, als had het boven het vuur gehangen. Met korte tusschenpoozen viel zij flauw. De prins Mégantaká zat zeer in angst, daar hij (niet anders) dacht (of zij) zou *sterven* (4). Rasádrijá (nam het woord en) sprak op beleefden toon:

---

(1) Het hier gebezigde *pomă* (Jav. wdb. volstrekt! het moet volstrekt!) is ook in Midden-Bali gebruikelijk, doch meer in de beteekenis van: pas op! denk er om! zorg er voor! enz.

(2) *péremas* (geen schrijffout!) = met gouddraad doortrokken weefsel.

(3) Geknipte bloemen, franjes, enz., waarmede de gordijnen, enz. behangen worden.

(4) *roesak* = verwoest, vernietigd. Ziet dit misschien op zijne plannen?

124 Hadoeh Ratoe *Goestin* titijang hatoer
jan kapatoet *betjik* hoegi boedalin njandang
dèning kagijaté kalangkoeng
dèning *kaparåmangkijang* kaparåmatijan
bèndjang bésoek tan lijan ring Tjokor hi Ratoe
dèning wantah djatoe kramå jan kapatoet hantoek titijang
sapasirå n'drewéjang malih.

125 *Taroenané* sawoer paksijå kawoelané
hinggih patoet njandang wantah boedalin
mangdé mategtegan doemoen
mintoehoe Radjå poetrå sampoen
raris midjil ngawonin Rahadèn Galoeh
mang'raris ka dj'ro pisan
tan katjaritå hiriki.

124 „Ach, mijn Heer! mij dunkt, het beste is dat u (voor het oogenblik) maar van hier gaat: zij is doodelijk geschrokken, daar haar alles zoo onverwachts overkwam. Zij blijft immers toch het uitsluitend eigendom van Uwe Hoogheid, aangezien (zij u) volgens de wetten des lands (toebehoort! (1). Wie toch zou 't nogmaals wagen haar tot de zijne te maken!"

125 Al de *volgelingen* (2) spraken als uit éénen mond (3): „Wel zeker, het beste is dat wij van haar weggaan, opdat zij den tijd hebbe om zich eerst wat te herstellen!" De prins vond dit goed; hij verliet de kamer, de prinses alleen latende, en begaf zich naar zijne vertrekken. Wij zullen hem daar niet volgen.

---

(1) Volgens de adat, die dit „schaken met geweld" wettigt. Vergelijk Tijdschrift zesde serie Deel I Afl. 4 over het Schaken.

(2) *taroenå*, (jongeling, ongehuwde man), algemeene benaming voor hofbeambten, gehuwd of ongehuwd; volgelingen, lijfwacht.

(4) *sawoer paksi* (hier om den eindklinker paksijå, gelijk elders déwijå, Widijå, enz.) = *sawoer manoek*, eenparig antwoorden als vogels, (*eigenlijk* als een troep gekooide kemphanen op het oogenblik dat ze gevoederd zullen worden).

DANGDANG GOELÅ.

126 Saking g'lis(ring) toetoeran poeniki
katjaritå né di t'ngah sagarå
Radèn Hambarå Patiné
kalih sasih *ring lahoet* tengahing lawoet
sampoen Hidå kampih kasisi
di pelab'wan Malakå
saking hitjå toedoeh
hoeripé *samå lan* sédå samoelan
Radèn Mantri kari baloeng lawan koelit
kalih lawan hi Jangsokå.

127 Ramboeté gèmpal dadi habesik
sing atonang njenggoehang babéda(n)
né t'wah rarègèk toenggèké
jèn njå t'wah djanmå toehoe
ngoedå kéné pajahé harig
hadå jå nalektekang
hih t'wah djanmå toehoe jan
tidong ngadå jå babédan
jan di m'wå *hawasang* masih mak'njing masawang
hirib t'wah hanak mènak.

128 Raris ngodjog ring *hi dagang* nasi dagangan
hadoeh bibi titijang noenas hitjå
mamitang hijèh né haketèl
dagangé w'las kalangkoeng hi dagang nasi soemahoer
hinggih tjahi mahi té dini
bibi 'mbahang tjahi dahar
T'wan Mantri masahoer
titijang t'warå maktå djinah
nah sampoenang tjahi manahoerin bibi
hakoedå tjahi madahar.

VIJFDE ZANG.

126 Wij haasten ons nu met ons verhaal, en gaan vertellen van hem, die op zee ronddreef. Reeds twee maanden had de prins Hambarå Pati op het groote water (rondgezwalkt), toen zijne Hoogheid, door gunstige beschikking (der goden), bij de reede van Malakka, naar het strand dreef. De kroonprins leefde, maar het kon haast geen leven genoemd worden (1), daar er van hem, evenals van (zijne lotgenoote) *Hangsokå* (2), niets dan het vel met de beenderen was overgebleven.

127 Hun haar zat (aanéen) geplakt, zoodat het één haar geleek. Wie hen zag, hield hen voor geesten. „Kijk" (zoo sprak men), „daar gaan een paar *doorzichtige spoken* (3) heen! Als het werkelijk menschen waren, hoe zouden ze dan zoo doodmager kunnen zijn!" Anderen, die hen eens goed opnamen (zeiden): „Hemeltje! het zijn toch menschen en geen spoken. Er zweeft zelfs nog een glimlach op hun gelaat, die hun het voorkomen geeft van lieden van stand!"

128 Ondertusschen liepen (die twee) toe op eene vrouw, die gekookte rijst verkocht. (De prins sprak): „Och moedertje! wees zoo goed en schenk ons een druppel water." De *koopvrouw* (4) had erg medelijden met hen. „Kom maar hier, mijn zoon"! (zoo sprak zij) „ik zal u te eten en te drinken (5) geven". Nu hernam de Kroonprins: „Wij hebben geen geld bij ons". „Kom, kom, ge behoeft mij niets te betalen; eet maar zooveel als ge wilt."

---

(1) *hoeripé samå lan sédå* lett. een leven dat gelijk was met dood zijn, of: levend dood.

(2) *Hangsokå* (eene der kameniers van de prinses, zie vs. 80) algemeene benaming voor jeugdige vrouwen, in dienst bij vorstelijke personen. Tegenwoordig is deze titel (zie over de beteekenis Kawi St. blz. 91) nog alleen op het tooneel gebruikelijk.

(3) *rarègèk toenggèk*, volgens de inlanders, monsters zonder rug, wier binnenste dus open en bloot ligt.

(4) *hi dagang nasi:* eene rijstverkoopster.

(5) *dahar* eigenl. „eten", wordt echter ook van „drinken" gezegd, b. v. *medahar tojå* water drinken.

129 Raris kasagijang makakalih
raris sareng m'dahar patelahan hi Jangsokå
hi dagang nasi moenjiné
toehoe t'wah bibi tan w'roeh
sapasirå tjahi hi Goesti
gahok bibi ngatonang mapan toembèn
pajahé kadoeroes
moeng koelit ngapoet hi toelang
Radèn Mantri masahoer watjanå manis
titijang *wong kaw'lasarså* kahoelå sasar.

130 Karaning sapoeniki néngoeni
p'tjak titijang mahalonhalon
negakin bahitå né gedé
tan pasangkaning rahoeh tan pasanhangin rahoeh
linoes banget kalawan ng'ritis peteng dedet
prahoené raris bentjah
roesaké di lahoet
bandégannjå p'tang daså
lan djoeragan telas hilang t'warå kari
moeng titijang pakakalijan.

131 Hi dagang nasi moenjiné manis
hinggih gahok bibi mamiragijang
mangkin *ki djå* pangoengsiné patjang
Radèn Mantri masahoer
n'dan tan wènten kanten pangoengsi
sing djalan kap'tengan
hirikå matoeroe
hi dagang nasi hangoetjap
lamoen kèto margi ké ka djoemah bibi
hirikë *masandekan* dj'wå magenah.

132 Bibi baloe hamoeng padidihin
nédi djoemah t'warå ng'lah pijanak
Rahadèn Mantri sabdané
jan hitjå bibi noeloek
titijang nistå toer sapoeniki
titijang ngiring sapisan
hoesané manjekoel
hi dagang nasi jå boedal
lan Rahadijan hi Hangsokå t'warå kari
sampoen rahoeh di djoemah.

129 Nu werd hun beiden rijst met toebehooren voorgezet, en begonnen zij zoo bedaard mogelijk te eten. (Onderwijl) sprak de koopvrouw: „Ik weet waarlijk niet wie gij zijt, mijnheer! Ook sta ik er verbaasd van u zoo vreeselijk mager te zien; 't is enkel huid over de beenderen getrokken". De kroonprins antwoordde op vriendelijken toon: „Ik ben een ongelukkig man, en wel te beklagen (1).

130 De reden hiervan is deze: eenigen tijd geleden ging ik voor mijn genoegen op reis. Ik voer op een groot schip, toen wij geheel onverwachts door een geweldigen orkaan, vergezeld van een dichten motregen, werden overvallen. Ons vaartuig sloeg om, en brak midden in zee aan stukken. Veertig matrozen met den gezagvoerder kwamen om, en alleen wij met ons beiden zijn (behouden) gebleven."

131 De koopvrouw hervatte op innemenden toon: „Wel, wel! ik sta er verbaasd van zoo iets te hooren! En waar gaat de reis nu heen?" De kroonprins antwoordde: „Ik weet (zelf) niet, waarheen we zullen gaan; waar ons de nacht overvalt, daar (zullen we ons) te slapen leggen." (Daarop) zeide de koopvrouw: „Als 't zoo gesteld is, kom, ga dan met mij mêe naar huis en neem daar (zoo lang) uw intrek.

132 Ik ben weduwe en woon geheel alleen, (daar) ik ook geen kinderen heb." De kroonprins hernam: „Als 't u behaagt ons armen en in dezen toestand tot u te nemen, dan geven wij ons volgaarne aan u over." Toen de maaltijd dan ook was afgeloopen, keerde de weduwe met den kroonprins (naar hare woning) terug. Ook Hangsoká *bleef niet achter* (2). Te huis gekomen

(1) *kawelasarsá* of *kawelasharsá*. Het spreekt van zelf, dat we deze en dergelijke woorden, die met huid en haar uit het Jav. zijn overgenomen, meer vertalen in de beteekenis, die de Balineezen daaraan hechten, dan naar den zin, dien zij in 't oorspronkelijke hebben. Zie de noot boven.

(2) *t'warâ kari* = niet blijven, niet achterblijven, meegaan, eveneens, ook.

133 Noehoenang sokkasi raris gelis
ngoelig hamboeh kokosok lan hodak ngalih
raris mangamboehin hagé
ramboeté *mangampoeloek* gèmpèl soetsoet
kabisbisin katoer'win warih
sampoen hoesan masiram
ni Hangsokĕ mandoes
kalih magobå jå *djenar* hitangan en lijangé
Radèn Mantri masalinan londong Boegis di pangraså
masaboek soetrå samar.

134 Ni Hangsokå sampoen kahesèhin
ban tjahoelrah (1) masangkoehoeb saksak
malèmpot batan *wastrané* wastanå
masaboek *poetih* haloes déwanggå
kaborèhin (jå) makakalih
selid sandjå poenikå
jan p'teng malamoeroed
t'warå då *koewang hadinå* toenå di manah
sapoenikå pisagané *mangedèkin* lijan ngedèkin.
bakal hapå *dj'wå hijå* wong ngikå en djalemå bajå.

135 M'lah bangké né di s'må habå moelih
jå gawènang sahi hanggon apå (2)
djalemå boekå hi kéné
kabadé máti ngoejoek
makokohan tjekoetan gigis
hento jå ng'ranajang p'djah
jan njå hoerip bésoek
djalemå tateloe satak tjirin manoesané moedah
ban njowatah *padå* k'dèk mamiragi sing n'dingeh
tan kotjapan poenikå.

(1) Elders: bantjåhoerah en patoeroeng en bebatoeran?
(2) In II Ngoetang gahé sahi jå hajahin s'lid sandjå djani bakal hapå.

133 nam zij onmiddellijk de rijstmand van het hoofd en begon zij pommade, tandpoeder en bedak fijn te wrijven. Zoodra zij hiermede gereed was, deed zij hun de zalf op het hoofd en kamde hun de verwarde en aan elkander klevende haren te recht. Ook kregen zij een stortbad. Toen (de kroonprins daarna) uit het bad kwam en ook Hangsokå zich gebaad had (1), zagen zij er beiden als verjongd uit. De kroonprins trok een Boegineeschen saroeng aan en (daarover) *een gordel van grijze zijde* (2).

134 Ook Hangsokå kreeg andere kleederen aan. (Zij droeg) een vuurrooden rok, een gebloemden slendang en een wit (zijden) buikband (3). (Overigens) werden zij geregeld (tweemaal daags), 's middags en 's avonds, met zalf van welriekende kruiden ingewreven, (terwijl) zoodra de avond (gevallen was), zij duchtig over het geheele lichaam werden schoon gewasschen. Niet één dag sloeg (de weduwe) over, waarom de buren haar dan ook hartelijk uitlachten (zeggende): „Wat vangt ze toch met die ongelukkigen aan!

135 Dan kan men immers even goed een lijk van het kerkhof naar zijn huis brengen en zich daarvoor dag aan dag uitsloven! Wat is er met zulke menschen aan te vangen? Ik wed, dat ze (eerstdaags) *als eene kaars uitgaan* (4): een klein kuchje, een paar keer hikken en *weg zijn ze* (5). Als *zij* blijven leven, dan houd ik 't er voor, dat men later drie menschen voor een *atak* koopt (6)"! Allen, die dit aanhoorden, begonnen te lachen. Meer wordt er van (die lieden) niet gesproken.

---

(1) *masiram* en *mandoes* hetzelfde, doch het eerste van een voornaam persoonaadje, (zoogenaamd voornaam Balineesch), het andere van een mindere (laag Bal.), hier Hangsokå.

(2) Een soort van donker zijden stof.

(3) De meesten van deze stoffen zijn nog alleen bij naam bekend.

(4) *mati ngoejoek*: op zijn stoel den geest geven, als insluimeren.

(5) *hento njå ng'ranajang p'djah*: dat zal hun den dood veroorzaken.

(6) *hatak*, een ris van 200 duiten, ter waarde van *f* 0.62½. Men denke hier aan den slavenhandel, die vroeger op Bali bestond, en ook nu nog, doch onder meer fatsoenlijke namen bestaat.

136*II en IX Sampoen haboelan Hidå T'wan Mantri
kanggèn pijanak ban hi baloe kawan
kadoegi medjang karijané
waloejå kadi doemoen
Radèn Mantri dahat hap'kik
toelèn tå Sangijang S'marå
hakèh wong ngoelangoen
rangdå lèn né nggelah somah
dåhå badjang pakiriman sahi-sahi
basé roko lan *boengå* boewah — s'kar.

137 Hanging reké Hidå T'wan Mantri
t'warå harså *dèning* t'warå lènan hanging
rahiné paran tjitané
tan lad wantah magantoeng
raså raså boekå masanding
sahi ngèsti ring tjitå sang pinakèng
hadoeh djiwan ingsoen
djani di djåhå hi Déwå
roeroeh titijang jan t'warå kapanggih
soekå ngemasin p'djah mangkin soekå jan.

138 Tan kotjapan Rahadèn *prijatin* prijasti en prijatijatin
kawarnå njå Radèn Mégantakå
rahinå wengi *kajoené* karjané
Radèn Déwi *kagoelgoel* kajoenjoen
kahadjakin reké sarasmin
Hidå k'deh tan harså
jan kalaning rahoeh
raris soengkan *parâmangkijang* parådinå
pas'mengan hi Mégantakå doek tinangkil
ngadojang paplengkoengan dédéjang.

136 Er was nu eene maand verloopen sedert de kroonprins door de weduwe als kind was aangenomen, en nog altijd ging deze voort met al haar tijd uitsluitend aan hem te wijden (1). De prins was (dan ook) weer geheel de oude van vroeger geworden. Hij was zeer schoon, het evenbeeld van den liefdegod. Menigeen werd verliefd op hem, (zoo wel) weduwen en getrouwde vrouwen (als) jonge maagden, die hem voortdurend siri, sigaren en bloemen toezonden.

137 Evenwel, de kroonprins bleef ongevoelig, aangezien hij uitsluitend dacht aan zijne (verongelukte) vriendin. Hij kon haar geen oogenblik vergeten. Soms was 't hem, als stond zij aan zijne zijde; onophoudelijk ging zijn verlangen naar haar uit. „Ach, mijn schat! (zoo riep hij dan uit), waar zal ik heengaan om u, godin van mijn hart! te zoeken? Als ik u niet vind, dan wil ik maar liever sterven!"

138 Verder zwijgt het verhaal van den prins, *gelijk deze daar de verlorene beweende* (2). Er wordt (nu weêr) gesproken van Mégantaká, die nacht en dag (op middelen) peinsde om de prinses te plagen, dat zij zich aan zijne wenschen mocht overgeven. (Alleen) Hare Hoogheid bleef hardnekkig weigeren; zoodra hij (bij haar) kwam, werd zij plotseling ziek. *Op zekeren morgen*, (3) op het uur dat hij zijn gewone audientie gaf, liet Mégantaká een spiegelgevecht met lanzen houden.

---

(1) *medjang karjå* of *karyå* = zijn werk neerleggen, laten rusten; gewone spreekwijze.

(2) *pryatin* = minnekwaal, hartzeer. Zie over dit woord Kawi St. blz. 136 en volgd. blz. Vergelijk ook vs. 149 en 300 beneden.

(3) *pas'mengan:* (op zekeren) morgen? of (elken) morgen? Tusschen de regels zal wel moeten gelezen worden, dat Mégantaká zijne uitverkorene door de vertooning van dit spiegelgevecht naar buiten trachtte te lokken.

139 Taroenané katedoenang *sami* masi
ka bantjingah *marowangrowangan* masowang sowangan
soerijaké lintang ramé
né nonton histri kakoeng
tj'rik k'lih padå mabalih
Radèn Hambarå Madijå
kajoené handoeloe
raris masalinan wastrå
tj'poek *sari* makampoeh tjandanå kawi madoe
hasin masaboek soetrå.

140 Manjoengklit k'ris hoerangkané pasti
maparadå krisé matatah mapiradå
hasin danganané pèlèt
mas'kar poetjoek soesoen
raris m idjil mangolah tangkis
mangodjog ka bantjingah
sing *papag mandoeloe* kapapag doeloe
loeh m'wani kagahokan
jå mangenot sarahoehé sadå ngepil
m'linggih dané di *hoentat* boetjoe.

141 Radèn Mégantakå maningalin
s'moe *kawengan* raris mangandikå kanggek
hih tjahi G'dé mahi (té)
dini tjahi *maloenggoeh* sareng b'li
Radèn Mantri ka harep hag'lis
sadå *ngehedang* ragå manjehebang
di hajoen maloenggoeh
Radèn Mégantakå nabdå
toehoe b'li tan w'roeh b'li *t'kèn* tjahi t'kèning en ring
tjahi té sapasirå.

142 Pangkoesané lan dèså né ngoeni
kapadjarang Rahadèn hangoetjap
*haw'las*asih hatoeré ham'las
titijang kawoelå doesoen
mapangkoesan Hambarå Pati
tan hoening ring nagarå
dèning titijang Ratoe

139 De geheele lijfwacht werd opgeroepen, die *troepsgewijze* (1) naar het plein voor het paleis trok. Zij maakten een leven van geweld, (terwijl het ook) aan toeschouwers (niet ontbrak); vrouwen en mannen, klein en groot, alles (liep uit) om te kijken. Ook de prins Hambarå Pati maakte zich gereed om te gaan zien. Hij trok een gebloemden saroeng aan, en daarover een veelkleurig zijden bovenkleed, vastgehouden door een zijden gordelband.

140 Ook droeg hij eene kris met eene prachtig beschilderde scheede; het festoen was met goud ingelegd, (terwijl) het gevest van het schoonste pèlèthout (vervaardigd was). In het haar prijkte eene dubbele poetjoekbloem. (Zoo uitgedoscht) verliet hij het huis, *als een prins voortstappende*, (2) en begaf hij zich naar het paleis. Ieder, die hem ontmoette, keek naar hem; allen, die hem zagen, stonden verbaasd. (Aan het paleis) gekomen kroop hij bedeesd verder, en zette zich (ergens) op den achtergrond neer.

141 (Toen) Mégantaka hem gewaar werd, keek hij vreemd op. Vervolgens sprak hij: Hé, *vriend* (3), kom eens dichter bij en ga hier zitten! De kroonprins spoedde zich al buigende naar voren en nam tegenover (zijne Hoogheid) plaats. De prins Mégantakå vervolgde: „Waarachtig, ik ken je niet, wie zijt gij?

142 Hoe heet gij en waar hebt ge vroeger gewoond"? De aangesprokene antwoordde op een' toon, die (iemands) medelijden moest opwekken: „Ik ben een gering man en heet Hambarå Pati; *mijn vaderland* (4) ken ik

(1) *masowang-sowangan:* ieder afzonderlijk, hier van de verschillende partijen, die aan het spel zullen deelnemen; *maro wangrowangan* = ieder met de zijnen, van *rowang*, volgeling, gezel, kameraad.

(2) *mangolah tangkis:* in eene uitdagende houding, krijgshaftig.

(3) *G'dé*: een titel. Zie Aanhangsel.

(4) *nagarå*, land, stad, gelijk deze talen voor ons *vaderland* eigenlijk geen afzonderlijk woord hebben.

maninggal woes lami pisan matinggalan
kari laré titijang maninggal nagari
dahat manggih saugsarå.

143 Radèn Mégantakå manjahoerin
jan sih tjahi soekå *dini dj'wå* mapanitrå
t'kèning b'li tongosé moelih ké koemah b'liné
jadijan *sih* hanak eloeh tjahi kajoen
b'li soekå ng'wèhin tjahi
hibi p'wané di djåhå
tjahi madadoenoeng
hinggih ring hi baloe kawan
hoes haboelan titijang mag'nah hiriki
nah ditoe soebå m'lah.

144 Hanging tjahi ngenah sahi sahi
ka bantjingah daharé *s'lid* soré hésoék
hoeli di poeri rawoehé
Radèn Mantri masahoer
titijang lintang rahoeh sahiring
sakènak pakajoenan
n'dan malih kawoewoes
hanaké mabalih mak'djang
sami *gahok* lewih *tå* hisining poeri kagahokan — sa
lengleng raså tan patmå.

145 Hadå matakon *hih wong poenapi* padå saglis
tå poenikå bagoesé kalintang
l'wir Sangijang S'marå warnané
hadå raris masahoet
hanak kènto reko né ngoeni
bisnjané bahoe tekå dawegé
njèn sih demen doeloe
gobané toelèn kakoewå
loeh m'wani kas'wèn *nongos* hiriki bosbos
dadi bagoesé lintang.

niet, daar ik het, Uwe Hoogheid! reeds lang geleden verliet. Ik was nog jong, toen ik uit mijn land ging, en (sedert) heb ik veel ellende doorgestaan."

143 Mégantaká hernam: „Als ge lust hebt, blijf dan maar hier bij mij wonen; wenscht ge eene vrouw (of vrouwen) te hebben, ik zal ze u gaarne geven. Waar hebt ge tot hiertoe gelogeerd?"

„Om u te dienen!" (antwoordde de kroonprins) „daar ginds bij de *weduwe* (1): ik woon daar reeds eene maand". „Nu, daar kun je blijven:

144 alleen, ge moet u dikwijls in het paleis vertoonen. Ook zal (ik u) van hier tweemaal daags, 's middags en 's avonds, eten doen toekomen". De kroonprins antwoordde: „Ik onderwerp mij geheel en al aan den wil van Uwe Hoogheid" — Nu wordt er weer verhaald van de toeschouwers, die allen stom waren van verbazing, en niet 't minst de *hovelingen* (2), die onbewegelijk zaten te kijken, alsof alle leven uit hen geweken ware.

145 De een vroeg: „Wie is toch die buitengemeen schoone man, met een voorkomen als van den liefdegod?" waarop dan een ander antwoordde: „Die man? Toen hij pas hier aankwam, wie zou hem toen hebben willen aanzien, daar hij, evenals de *vrouw* (3) (die hij bij zich heeft), er precies uitzag als een *kakoewå* (4). Door (zijn) lang verblijf alhier (is hij) zoo buitengemeen mooi geworden."

---

(1) *baloe kawan*: de weduwe, daar in 't westen (*kawan*; van *kawoeh*, *kawoehan*) gelijk deze inlanders gewoon zijn alles naar de windstreken te bepalen. Zie vs. 136.

(2) *lewih tå hisining poeri*: hoeveel te meer de bewoners (inhoud)van het paleis, waaronder zeker meer bepaald de prinsessen met heur vrouwen bedoeld zijn.

(3) *loeh m'wani:* vrouw en man. Om de duidelijkheid is hier de zin een weinig omgezet.

(4) *kakoewå*, eene landschildpad.

146 Paplengkoengané (1) reké hadihi
t'warå *ngling'wang* moeng reké Rahadijan katjapan
paraning tingal hanaké
woesnijå sami mantoek
(Radèn) Mégantaká nabdå haris
tjahi djalan ka taman
ditoe lahoet mandoes
masahoer sirå Rahadijan
titijang ngiring toemoeli raris mamargi
rahoeh ring dj'roning taman.

147 Raris masiram Rahadèn kalih
masarengan hoesané masiram
raris mangalap boengané
hi Sentoel *kagèt* rahoeh raris
hoeli malali ngodjog T'wan Mantri
Mégantaká ngandiká (2)
kènkèn djå Goestinmoe
manggelah djani segeran
hanang hagigis hi Sentoel matoer haloes
hinggih tan wènten pisan taler wantah sapoenikå

148 Radèn Mégantaká Hidå ng'raris
ka balé h'mas ring g'nah *Sang Dijah* sangajoe
sangajoe kapanggih m'saré Rasadrijå
Radèn ngandiká haloes Mégantaká
dong matangi hi Mirah Manik
sapå titijang boe tekå
kagijat Radèn Galoeh
raris *manjemak* kadoetan ngagem
hedå pahek jan *kedeh mrakoså* djani toewi ké sadjå
soeká jan ngemasin p'djah.

---

(1) In II staat *pandjerowan*; in alle overige HSS. *paplengkoengané*.
(2) In de meeste HSS. wordt deze regel gemist.

146 Niet één der *spelers* (1) had voor iets anders aandacht; allen zagen slechts naar den kroonprins. Toen (eindelijk) al die lieden huiswaarts gegaan waren, sprak Mégantaká vriendelijk (tot Hambará Pati): „*Kom* (2), ga mee naar den tuin, en laat ons daar een bad nemen!" De kroonprins antwoordde: „Om u te dienen." Daarop vertrokken zij. In den tuin gekomen,

147 namen de beide prinsen te zamen een bad. Na het baden gingen zij een paar bloemen plukken, toen onverwachts Sentoel (3), van de wandeling komende, op den prins toeliep. Mégantaká sprak: „Hoe is het met Uwe Mevrouw: is zij nu een weinig beter"? Sentoel antwoordde op beleefden toon: „Met Uw verlof, (zij is) in het geheel niet (beter)".

148 Hierop begaf Mégantaká zich naar de (zoogenaamde) *gouden balé* (4), naar het verblijf van hare Hoogheid, en sprak tot haar op vleienden toon: „Zult gij niet eens opstaan, mijn allerliefste schat? Spreek mij eens toe en zeg mij goeden dag!" De prinses schrikte op. Vervolgens greep zij eene kris (en riep): „Als ge verder gaat (5) en geweld wilt gebruiken, dan sterf ik liever nog op dit oogenblik."

---

(1) Of moet onder *paplengkoengan né hadihi* eene der spelende partijen verstaan worden? Dat *pandj'rowan* uit een ander HS., waarmede meer bepaald het vrouwelijk personeel bedoeld wordt, geeft misschien nog een beteren zin.

(2) *tjahi*, zie Aanhangsel.

(3) *Sentoel*, de volgeling van de prinses, oorspronkelijk van den kroonprins. Zie boven.

(4) *balé mas*. Naar hun' vorm, naar het schilderwerk of naar de beelden, waarmede ze prijken, geven de Balineezen aan hunne balé's verschillende namen. De *balé mas* en enkele andere zijn echter nog alleen uit geschriften bekend.

(5) lett. nader niet! als ge soms met geweld u van mij wilt meester maken, dan verkies ik nu nog te sterven.

149 Radèn Mégantaka raris midjil
hilehhileh reké dj'roning taman
njaroewang roentik kajoené
Radèn Mantri kahoewoes
Hambarå *Pati* kari malinggih Madijå
karo lawan parekan
hi Sentoel mahatoer
hadoeh Déwå katoedjoe san
g'lis rahoeh rahin hi Déwå prijatin
njabran dinå kantakå

150 Kaprikedeh Hidå T'wan Déwi
t'warå harså soekå jan palatrå
mangkin manjoengkan gawèné
Radèn Mantri toemoengkoel
ngembeng tangis watjanå haris
hibå g'lis hatoerang sigå
né njahan loemakoe
mangrorod boe sandékalå
raris tekå hi Mégantakå nabdaris
nah tjahi djalan boedal (1).

151 Raris mamargi *matoentoen* kalih manoehoenang
ka bantjingah sampoen soeroep Soerijå
Rahadèn ka djrohan mangké
Radèn Mantri tan kantoen
ka doenoengan lampahé gelis di
sarawoehé hirikå
ni Sokå katepoek
Sokå djani djalan loewas (2)
Déwå Hajoe Hidå patjang kalap rabi
kag'nahang di taman.

152 Ni Sokå makesijab mamiragi
katoedjoe san hadå *Widi* hitjå déwå
manggihang pandjaké dj'lé

---

(1) De *twee* laatste regels van het vorige en de *acht* eerste van dit vers staan niet in I, II V, VI, en VII.

(2) In I staat nog tusschen dezen en den volgenden regel: *mangrorod ninggal dèså*.

149 Hierop verliet Mégantakå het vertrek en liep hij eenige malen den tuin rond om zich van zijn toorn te herstellen. Van den kroonprins Hambarå Pati wordt verhaald, dat hij alleen was achtergebleven met den volgeling. Sentoel nam het woord (en zeide): „Ach, mijn Heer! dat treft juist; kom toch spoedig, Uwe vriendin vergaat van verlangen naar U. Zij sterft iederen dag duizend dooden.

150 Men wil Hare Hoogheid met geweld dwingen (tot het huwelijk), maar zij heeft geen zin en wil liever sterven; daarom *houdt zij zich voortdurend krank*." (1) De kroonprins liet het hoofd hangen; de tranen stroomden hem (over de wangen), (terwijl) hij fluisterend sprak: „Ga spoedig (aan Hare Hoogheid) zeggen, dat wij straks, zoodra de avond gevallen is, de vlugt zullen nemen". Juist kwam Mégantakå terug. Op vriendelijken toon sprak hij: „Kom, laat ons van hier gaan".

151 Daarop gingen zij hand aan hand weg naar het paleis. Toen de zon was ondergegaan, begaf de prins zich naar zijne vertrekken en (keerde) ook de kroonprins met haastigen tred naar zijn logement (terug). Daar gekomen ontmoette hij Hangsokå (tot wie hij zeide): „Kom, Sokå! we gaan zoo meteen op reis. De prinses zal tot een huwelijk gedwongen worden; men heeft haar (hier) in den lusthof opgesloten."

152 Hangsokå stond versteld, toen zij dit hoorde. „Dat is waarlijk (zoo riep zij uit) eene beschikking van de goden, die mij, ellendige dienstmaagd, (mijne gebiedster) doen terugvinden!" Nu kwam (ook) de weduwe aanloopen (zeggende): „Hoe is U zoo laat uitgebleven? *'t Is reeds*

(1) *manjoengkan gawèné*, ziek worden is haar werk. *Palatrå* = dood, sterven.

dé Baloe kagèt rahoeh
makasandé hi Déwå midjil
dong madjengang hi Déwå
Radèn nabdå haloes
titijang mémé sampoen nedå
hi ketoenijan mémé kénkén djå né djani
toehoe soekå mapijanak.

153 Djalan toetoetin titijang né mangkin
titijang moelih ka Hambarå Madijå
tan pagawé dini (reké) jané dini
ni Rangda sahoer haloes
titijang ngiring sapati hoerip
dijastoe patjang dj'lé m'lah
jan sampoen hi Ratoe
titijang tan pandjang pangraså
raris midjil sareng tatigå loemaris
sampoen rahoeh di taman raris hijå mamargå.

154 Rahadèn *Déwi* sampoen tjoemawis hapan
dèning sampoen hi Sentoel ngatoerang
jan rakané rahoeh reké
Radèn Mantri nabdaroem
bojå noenas Ratoe mamarggi
t'doen Radjå Djoewitå hènak
mangraris manjahoeb
doeh Déwå *bojå madajå* dong maraså
titijang malih kapanggih rekå ring hi b'li
hadoeh woes tan pahatmå doeh hastapå likå hatmå?

155 Ni Rasådrijå moenjiné manis
sampoen Déwå mandjangang pangéras
noenas mamargi *gelisé* glisang
n'dan *tå sami* loemakoe noeli miloe
pamarginé *tanolih hori* nolih kahori
tjarik habijan *kalintang* kaliwatan
hoes rahoeh ka goenoeng
manoedjoe kadjå mamargå ngadjak anginang
karahinan sampoen di halasé *singit* pingit
tong *tahèn* 'ntasin hanak t'wahé.

avond (1). Zult U niet eten, mijn Heer?" De kroonprins sprak vriendelijk: „Ik heb straks pas gegeten, moedertje! (Zeg eens) hoe is het nu, wilt ge (mij) werkelijk (tot) zoon hebben? (2)

153 Kom dan en volg mij; op dit oogenblik nog keer ik naar Hambarå Madyå terug; ik heb hier (niet langer) noodig." De weduwe antwoordde op beleefden toon: „Ik volg (U) in leven en in sterven, hetzij dan vreugde of smart (mijn deel) moet worden! Als (ik) slechts (bij) Uwe Hoogheid (mag zijn), dan behoef ik mij niet lang te bedenken". Daarop vertrokken zij en gingen met hun drieën op weg. Toen zij in den tuin kwamen

154 (vonden zij) de prinses reeds klaar staan, daar Sentoel haar had medegedeeld, dat haar echtgenoot gekomen was. De kroonprins sprak met eene liefelijke stem: „Mijne koningin! mag ik U verzoeken om op weg te gaan?" De prinses daalde terstond (van de balé) af, en viel hem vervolgens om den hals. „Ach, *mijn Heer!*" (3) (zoo sprak zij) ik had niet gedacht dat ik U, mijn echtgenoot, nog eens weer zou vinden. Ik was waarlijk reeds meer dood dan levend!"

155 Raså drijå viel (haar) beleefd in de rede, zeggende: „Maak 't toch niet zoo lang, Mevrouw! maar laat ons liever, als 't U belieft, zoo spoedig mogelijk vertrekken". Daarop gingen allen op weg. Zonder om te zien trokken zij voort, voorbij *velden en tuinen* (4), totdat zij (den voet) des bergs bereikt hadden. Nu namen zij hunnen koers zuidwaarts en bevonden zij zich, toen de dag aanbrak, bij het eenzame woud, waarin nog nimmer iemand den voet gezet had.

(1) *makasandé* = (den geheelen middag) tot den avond. Zie over *makå* Beknopte Spraakkunst.

(2) *mapijanak* = een kind hebben, van *pijanak* met voorgevoegd *ma*.

(3) *déwå* is misschien eene aanroeping van de goden, gelijk dit onderscheid in dit geheele gedicht vaak moeielijk te bepalen is. Zoo ook het elders voorkomende *déwå ratoe*, een gewone uitroep voor „God almachtig!"

(4) *tarjik habijan*, rijstvelden en met boomen of groenten beplante tuinen, m. a. w. bebouwde streken.

156 Katjaritå reké di nagari
di Malakå woes katoer soepèksâ
T'wan Galoeh hilang *latriné* ring w'nginé
Radèn kalangkoeng bendoe
hi Mégantakå noetoeg'lis
watarå ngiring satak
sahåsikep hipoen
padå toer negakin djaran
padèdèsan t'las rahoeh sami ka pinggir
masih *tan wènten pisan.* t'warå kapendak.

157 Sami toelak malih ka nagari
Radèn Mégantakå lintang doekå
masih tan toenå kajoené
wènten parekan matoer
néné hibi titijang manggihin
hi Sentoel makaroenå
ring tamijoe né bagoes
batang titijang t'wah poenikå
manginggatang dèning tan wènten hiriki
hi Baloe kawan jå hilang.

158 Tan katjaritå Hidå *T'wan Mantri* Radèn
Mégantakå sampoen ka dj'ro pisan
tan *mari s'lang* kajoené mari s'marå (s'mang)
menggah haketjap *moengoe* dangoe
katjaritå néné mamargi
wènten hoes tigang dinå
hanoeli hoes rahoeh
sami di Hambarå *Madijå* Patijå
Nagarå kandeg Hidå di taman sari
ngodjog ka balé *dantå* h'mas.

156 (Nu) wordt verhaald hoe men in de *stad* (1) Malakka reeds de tijding had aangebracht dat de prinses in dien nacht verdwenen was. De prins Mégantaká werd vreeselijk boos en zette haar ijlings achterna. Ongeveer twee honderd man volgden hem, allen voorzien van wapens en te paard gezeten. Al de dorpen hadden zij reeds (onderzocht) tot aan de grenzen toe, maar (zij) was nergens (te vinden).

157 Eindelijk keerden allen naar de stad terug. De prins Mégantaká was zeer vertoornd, en bleef (op middelen) peinzen (om haar meester te worden) (2). Een der hovelingen deelde (Zijne Hoogheid) het volgende mede: „Gisteren heb ik gezien, dat Sentoel met dien schoonen gast stond te praten; ik houd het er voor, dat hij het is, die (de prinses) heeft ontvoerd, want hij is daar niet meer. (Ook) de weduwe is verdwenen.

158 Van den prins Mégantaká wordt verder niet meer gesproken. Zijne Hoogheid was reeds naar binnen gegaan, het hart vervuld met wrevel; hij beklom (zijne legerstede), maar *elk oogenblik stond hij weer op* (3). (Nu) wordt verhaald van de reizigers. Na eenen tocht van drie dagen, bereikten zij Hambará Madijá. De kroonprins liet halt houden in den bloemhof, waar hij regelrecht op de elpenbeenen balé toeliep.

---

(1) *nagari*, hoofdstad, stad, land.

(2) tan *toenâ kajoené*, lett: geen gebrek aan wil.

(3) *menggah haketjap moengoe*. Dit laatste woord, elders *mangoe* geschreven, zal toch wel van *hoengoe*, *mahoengoe*, „opstaan" komen. Het Kawi-woord *mangoe* (zie Jav. Wdb. = huiverig, bevreesd, enz.) heeft hier geen zin. *Menggah* = *moenggoeh*, „klimmen, opklimmen," „ergens op zijn" (ook „meer en meer") en *haketjap* (= hakedap) „een oogenblik, oogwenk" zijn duidelijk.

159 *Hirikå malinggih* sangap'kik hikang malih
makakalijan lan Radjå Dj'witå
panoenggoen tamané reké
kesèngan sampoen rahoeh
sarawoehé padå *mang'ling* malinggih
doeh Déwå Soesoehoenan
mangoedå hi Ratoe
lalis san maninggal dèså lami
Radèn Mantri ngandikå watjanå manis
kadoeng nirå kèndeman.

160 Kemå p'ḍemanè padå gelis
kakebatang sing roesak benahang
hoemah m'tèn balé g'ḍèné (1)
loeh m'wani sami goepoeh
makakebat pasarèn pasti
sampoen s'regep mak'djang
toemoeli kahatoer
Rahadèn Mantri ngandikå
Déwå hajoe noenas matoeroe *né mangkin* haris
T'wan Déwi raris *t'doenan* toetoeg toeroenan.

161 Hadi *Hajoe* bareng lawan *bibi* Galoeh beli
djoemah m'tèn hi Sentoel hi Hangsokå
sareng di balé gedèné
padå masahoer haloes
titijang lintang rahoeh sahiring
sami mangoengsi genah
T'wan Mantri woes mantoek
moenggah ka pasarèn hanjar
lan T'wan Déwijå masarèné mapoelilit
kalih kapranantjitå (2).

---

(1) Elders: Kemå hibå balèné telahin
hapang m'lah kasoeré kebatang
p'djang di balé g'ḍèné.

(2) In I tan kalih kapranåtjitå; in III kalihé kapranantjitå.

159 (Nadat) de schoone prins hier naast de (bekoorlijke) prinses had plaats genomen, werden de tuinwachters geroepen, die ook (terstond) kwamen. Zoodra zij (bij den prins) waren aangekomen, begonnen allen te weenen, (uitroepende): „Ach, mijn Heer! onze Vorst! waarom hebt gij ons zoo lang alleen gelaten, door uit de stad te gaan (1)." De kroonprins sprak op vriendelijken toon: *„Ik heb veel tegenspoed gehad* (2).

160 Komt aan, gaat spoedig het bed spreiden; wat stuk of vuil is, brengt dat in orde, zoowel in de *hoemah metèn* als in de *balé gedé* (3)!" Mannen en vrouwen gingen haastig aan het werk. De kostbaarste bedden werden (op de balé's) uitgespreid (4). Toen alles klaar was, werd het aan (Zijne Hoogheid) geboodschapt. De kroonprins sprak (daarop tot de prinses): „Als het u belieft, Mevrouw! laat ons nu gaan slapen!" (waarop) de prinses terstond haar zetel verliet.

161 „Gij, mijne schoone *zuster* (5)" (sprak de prins verder) „(kunt) met ons moedertje in de hoemah metèn (komen), (terwijl) Sentoel en Hangsokå naar de balé gedè (gaan)." Allen antwoordden op onderdanigen toon: „Wij zullen ons stipt naar uwen wil gedragen." Daarop ging ieder naar zijne plaats. Ook de prins was reeds naar binnen gegaan, waar hij een nieuw bed beklom met de prinses. Arm in arm legden zij zich neer, *beiden één hart en ééne ziel* (6).

---

(1) Het hier en elders gebezigde *lalis* (Kawi = mati) wordt door de Balineezen verklaard me. *las*, op zich zelf staan, van allen gescheiden leven, wat klaarblijkelijk ook door den schrijver bedoeld is.

(2) Deze laatste regel is ons niet duidelijk. *Kadoeng*, „daar, aangezien, omdat" = Jav. talandjar (telandjoer) is bekend en een zeer gebruikelijk woord; *kèndeman* is misschien Kawi, en wordt als zoodanig door een paar Balineezen door „rampspoed" vertaald, gelijk we trouwens ook gedaan hebben. We durven echter niet voor de juistheid instaan. Is dit woord bekend? Zoo niet, heeft dan misschien hier oorspronkelijk gestaan: *kadoeng noehoekin demen* = om mijn zin door te zetten?

(3) *hoemah metèn*, zoo heet het gebouwtje op elk balineesch erf, waarin de familie slaapt. Waarvan kan *metèn* zijn afgeleid? Van *betèn*, „beneden, laag" gaat moeielijk. De *balé-gedé* (zie noot onder 148) is de balé, waarin de gasten gewoonlijk ontvangen worden en logeeren. Ook de plaats, waar de groote landsvergaderingen gehouden worden, heet oorspronkelijk zoo (balé hagoeng).

(4) Of ziet dit misschien alleen op het bruidsbed? Pasti = gati: zeer, uitermate, zonder tegenspraak (schoon, groot, leelijk of wat ook), enz.

(5) *Rasådrijå* is hier bedoeld.

(6) *kapranå tjitå*. Is deze vorm van elders bekend? Vergelijk Jav. wdb. *pranå* (in zijn verschillende beteekenissen) en *tjitå*. *Kapranuhing tjitå?*

SINOM (S'RINATA).

162 (1) Doeh Ratoe Hatmå Djoewitå
rasanjå t'warå kapanggih
hi Manik malih ring titijang
pangidep titijangé Goesti
boekå manggihin manik
reké né t'ngah lahoet
tan mang'rasanin roesak
lan katoetoegan di margi
makaronan *laj'wan matèng* paranparan lajon patiné.

163 Doeh Mas Mirah Galigiran
Déwaning madoe djaladi
tan lènan hi Mirah Déwå
magantoenggantoeng di jati
tan sah soemlaping liring
hajoené manoedoet kajoen
di djåhå *hanak* padå sih hadå
dijastoe mangambah banawi
tjatjak dèså sadèså tong doegå *padå* mabahan.

164 Hajoené mangajangngajang
l'wir *hi Rangké* sari ngoep'ti hi Jangké
né mangkin Hatmå Djoewitå
doeroesang hoegi Mas Manik
mandjakang wong kasijasih
kas'wèn s'dih hoelangoen
titijang ngatoerang hawak
sakajoen *hi Déwå Manik* Tjokor hi Ratoe
Radèn Galoeh manangis sawang prajatnå.

---

(1) Begin van VI.

ZESDE ZANG.

162 „Ach, mijn allerliefste koningin!" (zoo sprak de prins) „ik dacht, dat ik u, mijn schatje, niet meer zou ontmoeten! Het is mij, alsof ik een edelsteen in het midden van de zee gevonden heb. Nu denk ik ook aan geen tegenspoed meer. Als had men ons ook op weg achterhaald (1) (welnu) we zouden te zamen een lijk (geworden) zijn, waar dan ook!

163 Ach, mijn schat, onvervalschte juweel, godin van de honigzee (2)! Niemand anders dan gij, mijn goddelijke robijn! (hebt) in mijn hart gewoond. Onophoudelijk hebt gij mij voor de oogen gezweefd, (met) uw schoon gelaat, dat de harten onweerstaanbaar tot zich trekt. Waar vind ik iemand u gelijk? Al beklom ik een schip en doorreisde alle landen, toch zou ik nergens uw evenbeeld (vinden.)

164 Gij zijt verrukkelijk schoon, als (ware) *Rangké Sari* (3) (in u) weer mensch geworden! En nu, mijn schat! ga nu voort mij beklagenswaardige, die te lang reeds van hartzeer verging, tot uwen slaaf te maken! Ik geef mij zelven geheel aan uw goeddunken over." De prinses begon te weenen en trok zich schuchter terug.

---

(1) Achterhaald n. l. door Mégantaka.

(2) Om het oorspronkelijke eenigszins weer te geven, kunnen we hier moeielijk anders vertalen. *Galigiran* werd ons als „onvervalscht goud" opgegeven, maar is van elders niet bekend. *Djaladi* (zee) kan ook „wolk" (*djaladi*, gelijk de meeste HSS. schrijven) bedoeld zijn.

(3) *Rangké Sari*, naam eener van elders bekende prinses uit Kadiri (Daha); *ngoepti* wordt verklaard door *noemitis*.

165 Wekasan Hidå ngandikå
né mangkin jan kapisinggih
titijang daweg t'wah mamindah
bèndjangan titijang mangiring
dèning kaleson gati
raså kadi tan pabajoe
pamarginé *hedjoh san* bas djoh ,
hantosang hoegi né mangkin hantosan
sapasirå *malih patjang* madrewéjang jadin poengkoeran.

166 Dijastoe ping pitoe mandjanmå
hapang masih dj'wå kapanggih
sapoeniki makaronan
kadi hoeloe(n) kapitoewi
Radèn Mantri *map'rih* mamiragi
mis'reng mang'loekarin sampoen has'roeh
kaloekaran *kang* wastrå sareng
sindjangé t'warå då kari
damar moeroeb *nj'lehin* ragå goemiwang nj'lengin.

167 Madjané meros ng'galoenggang
mahoeloehan lempoe(ng) gading
wijakti ja *mangoen* semarå hamoewoeh
poepoené kèngin lan *wentis* w'tis
masawang *hoeloeh* gading boeloeh
raris jå hapoelang loeloet
nempoehing hastrå s'marå hatempoeh
T'wan Déwi *moekså* kapati moeksah
sampoen poepoetning sasmarå t'doen Rahadijan (1).

168 *Hanamboet rabi hangaras* hanoeli hangaras haras
doeh Djiwan titijngé Manik
mangoedå Ratoe lali san
ninggalin djanmå kasijasih
mangalilir *Maskoewari* Mas Manik
titijang tan mang'long hatòer
pandjakang hoegi titijang
tan lènan *hadå* narès'wari hidå en mùka
moeng hi Déwå manjeneng di dj'ro kadat'wan.

---

(1) In VIII Sapoenikå somarå nemoe Rahadija n.

165 Eindelijk sprak zij: „Tans, als gij het goedvindt, vraag ik zeer verschooning; later zal ik naar Uw verlangen doen, daar ik wezenlijk afgemat ben. Ik kan schier geen adem halen; we hebben zoo'n erg verren tocht gemaakt. Stel het nu toch uit; wie anders (dan gij) zal (mij) de zijne noemen?

166 Ik wil gaarne nog zevenmaal geboren worden (1), om maar bij U te zijn, en zoo als Uwe trouwe dienstmaagd met U (te leven)". De prins hoorde dit aan en mis'reng mang'loekarin — sampoen kaloekaran kang wastrå — sindjangé t'warå då kari — damar moeroeb nj'lehin ragå goemiwang.

167 Madijané meros nggaloenggang — mahoeloehan lempoeng gading — wijakti jå mangoen semarå — poepoené kèngis lan wentis — masawang hoeloeh gading — raris jå hapoelang loeloet — tempoehing hastrå semarå — T'wan Déwi moekså kapati — sampoen poepoeting sas'marå t'doen Rahadijan.

168 (Hij) omvatte haar en bedekte ze met zoenen, (terwijl hij sprak): „Ach, mijn hartje, mijn schat! Waarom, gaat gij zoo alleen weg, en verlaat mij, rampzalig man (als ik ben)? Kom toch bij, *mijn schatje*, *mijne gemalin* (1)! ik zal mijn woord nimmer breken! Maak mij toch tot Uw slaaf, en niemand anders dan Uwe Hoogheid zal als koningin heerschen in mijn paleis!"

---

(1) *maskoehari* of *maskoewari*, denkelijk *maskoe hari*, wat ook overeenkomt met *masmanik* uit een ander HS.

169*III Sang kakoeng nggarap tengeran
dahat mamaras ningalin
dèning *dresing kas'wanitå* (1) drasèng kas'wasnitå
prarahi koesijå pramangkin
masawang kadi sasih
katawengan *ring hamboeboe* ri jang boeboe
lemet madapå lajon
hingaras ambil manangis
jèh tingalé kadi njiram *sang kantakå* sangapatijå.

170*III T'wi kadi tirtå m'retå
T'wan Déwi héling s'moe hisin
mangoesoed wastrå lan sindjang
sang kakoeng raris njindangin
pinapag watjanå haris
doeh Déwå Maniking kajoen
m'raså djedjeh ko titijang
sinengg'wang titijang mangraris
Soesoehoenan hi Ratoe ngahonin titijang.

171*III Noenas ké Ratoe masiram
mangdé kènakan hagigis
kas'lag hi Sokå tekå
sapoenapi néné mangkin
ngoedå sih sapoeniki mapaåapå sampoen sami
noenas masiram Déwajoe
T'wan Mantri raris njangkol
ka pantjoranè toemoeli
kasiramang T'wan Déwi di pabinan.

172 Hi Sentoel manampå wastrå
sindjang lan baborèh mihik
hi Sokå m'nahang pasarèn
sampoen sami mahesèhin
lan sangasiram kalih saran s'kar sami
woesané masalin sampoen
masindjang patåwalå
mawastrå songkèté has'ri
mapaningset soetrå bang wilis lan djenar lawan saboek.

---

(1) Elders: kang wanitå.

169 De *echtgenoot* (1) schikte haar de *kleederen* (2) te recht en was zeer ongerust, toen hij haar (daar) zoo zag (liggen), daar het *zweet* (3) haar van alle kanten uitbrak. Haar gelaat werd plotseling doodsbleek, (glansloos) als de maan, wanneer deze door eene lichte wolk bedekt is. (Haar leden hingen) slap als een verwelkt jong boomblad. (De prins) bedekte haar met kussen en begon te weenen. Zijne tranen besproeiden de bezwijmde als in een bad.

170 (Ook hadden ze) waarlijk (de uitwerking) als van *ambrosia* (4), daar de prinses (spoedig) weer bijkwam. Beschaamd zag zij rond en schikte hare kleederen te recht. De echtgenoot hielp haar de sindjang aantrekken, en voerde haar op den vleiendsten toon te gemoet: „Ach, Mevrouw! Schat van mijn hart! ik voel 't hier binnen nog kloppen, daar ik niet anders dacht of mijne allerverhevenste koningin ging mij voor goed verlaten.

171 Laat mij U nu mogen verzoeken om een bad te gaan nemen, om U een weinig op te frisschen". Op hetzelfde oogenblik kwam Hangsokå (binnen). „Wat is er nu (gebeurd)?" (zoo sprak deze). „Hoe komt U zoo? Ik stel U voor, Mevrouw! om te gaan baden". Nu nam de kroonprins haar op de armen en (droeg haar zoo) naar de badkamer, waar de prinses, op zijn schoot gezeten, met water overgoten werd.

172 Sentoel droeg haar kleederen aan, zoo ook welriekende zalven, terwijl Hangsokå ondertusschen het rustbed in orde bracht. Allen verwisselden daarop van kleeding, wijl ook de beide badgasten hun staatsiekleederen hadden aangetrokken. (De prinses) (5) droeg een gebatikten rok, een kleed met een prachtig geborduurden rand en een buikband van roode, groene en geele zijde.

(1) *sang kakoeng* = de man.

(2) *tengeran*, werk, sein, seinpaal, waarschuwing, verboden plek, enz. hier van den „buikband" gezegd.

(3) *kas'wanitå*, Kawi, wordt opgegeven als zweet, bloed. *Kang wanitå* (de vrouw) is zeker een glosse van een of anderen afschrijver, die met *kas'wanitå* geen raad wist.

(4) *tirtå m'retå*, godendrank, levendmakend water.

(5) Uit de opgegeven kleedingstukken blijkt, dat hier de prinses bedoeld is, hoewel een paar regels hooger van beide vorstelijke personen sprake is; of wel *kalih* (kalih lan) moet door „en, met" en niet door „twee, beide" vertaald worden.

173 Sampoen hoesan magagandan
kahemban moenggah hagoeling
hasoeng s'pah saking wadjå
T'wan Déwi narimèng *lati* — latri en latih
tingkahé *watjanå m'rik* — ring djinem'rik
l'wir koembang mangisep santoen
lemah lemeng tan pegat
mamoekti rarasning rasmin
jan rahinå *kajoené* mangalap s'kar — karjané.

174 Pasemengan dawoeh pisan
Rahadèn Mantri toemoeli
masalinan wastrå kawot
kakantjané (*né*) *kapoedji* — mapaningset gringsing ringgit
makampoeh soetrå wilis
paradané hendih moeroeb
masaboek papenggelan
romå pinatijå soesoeri
hasin mas'kar boengan toendjoengé né barak (1).

175 Mahoeraphoerap gegandan
heboné mihik (soem'rik) — soemirit
mahalihali mas moelijå
masotjå ratnadi lewih
warnané *lintang* hap'kik — himboeh en mawoewoeh
T'wan Galoeh gahok ring kajoen
manjoengklit krisé *koenå* — goenå
sabdané mangasihasih
Soesoehoenan kari hi Déwå Mas Mirah.

(1) In II madastar batik mapradå
mas'kar poetjoek mapilpil
toehoe has'ri boekå t'warå hanak padå.

173 Toen zij zich eveneens geparfumeerd had, werd zij (andermaal) gedragen en (door den prins) op het *rustbed* (1) geplaatst. (Daar gezeten) bood hij haar met den mond (zijn) siripruim aan, die de prinses op hare lip in ontvangst nam (2): *de stomme taal der liefde* (3), op de manier van de bij, die (honig) uit de bloem zuigt. Zoo (4) genoten zij dagen achtereen de zaligheid van het huwelijk. Als de dag (aanbrak), *vermaakten* (5) zij zich met bloemen te plukken.

174 Op zekeren morgen, terstond na zonsopgang (6), kleedde de kroonprins zich (om uit te gaan). Hij droeg een prachtig kleed van het fijnste gouddraad doorweven, een saroeng van groene zijde, met schitterend verguldsel bedekt en een *bont geruiten buikband* (7). Zijn haar was keurig netjes (8) opgemaakt en prijkte met eene roode lotusbloem.

175 Hij had zich ingewreven met muskuszalf, waarvan de liefelijke geur zich om hem heen verspreidde. Hij droeg ringen van het fijnste goud, ingezet met puikjuweelen. Boven alles (blonk echter) de schoonheid en sierlijkheid van zijn voorkomen (uit), (zoodat) de prinses in haar binnenste (enkel) bewondering was. Nu stak hij eene (kostbare) kris, *een*

---

(1) *hagoeling*, eigenl. slapen.

(2) Nu nog is het onder de Balineezen een teeken van liefde of vriendschap om elkander eene reeds gekauwde betelpruim in den mond te stoppen, hoewel het zeldzamer voorkomt. Vormen als *narimèng* van *narima-hing* (Bal. narima ring) zijn geheel Javaansch en aan het Balineesch vreemd.

(3) *tingkahé watjanâ m'rik*, lett. de manier van welriekende taal.

(4) *lemah lemeng*, lett. dag en nacht, voor „onophoudelijk, voortdurend", enz.

(5) *kajoen*, is eigenlijk alles wat een vorst of aanzienlijke wil, denkt, verlangt, vraagt, peinst, gevoelt, enz.

(6) *dawoeh pisan*, 's morgens ten één ure, d.i. van 6 tot 7½ des morgens. Vergelijk de noot onder vs. 28.

(7) Wij meenen reeds boven gewezen te hebben op de moeielijkheid om de hier gebezigde namen van kleedingstukken immer juist en verstaanbaar weer te geven, vooral ook omdat velen dier namen tans niet meer bekend zijn. De studie van de Kawi-werken zal in dit opzicht zeker goede diensten kunnen bewijzen. Het hier gebezigde *papenggelan* wordt verklaard door *kek'lengan teboe*, rood met zwart afgewisseld als de geledingen van suikerriet?

(8) *pinatijâ* van *pati*, „zeer, uitermate, bizonder", welk woordje anders meer bepaald in ontkennende zinnen voorkomt, b. v. *nènten pati betjik* = niet al te mooi.

176 Titijang mamarek ka poerå
ring Hidå hi goeroe hadji
kalih ring Hidå hi bijang
Radèn Déwi s'moe kenjing
sahåwatjanå manis
hinggih marggi b'li Bagoes
Radèn mangarasaras halon
managih s'pah ring *lati* rabi
hasoeng gantèn T'wan Mantri raris mamargå.

177*III Parekan maktå kampèk mas
tan katjaritå di margi
rahoeh ring dj'ro kadaton
mendeking ramå m'wang bibi
satjingaké N'repati ngandikå
jan hokané djani rahoeh
kalih s'ri Pramis'warijå
sareng mamekoel T'wan Mantri
sambil nangis s'ri Pramis'wari kantaka (1).

178 Milet manangis Rahadijan
Sang Praboe ngandikå haris
watjanané megat megat
kènkèn sih kranå hi *Goesti* tjahi
loewasé tan padjati
pang soebanen pati *lepoeh* kepoeg en kepoed
pandjak tjahiné loewas
honjangan padå mangalih
ka *bilang* dèså masih t'warå kapendak tjatjak.

179*I Rahadèn sawoer masembah
hitjå hoegi goeroe hadji
hageng sampoerå ring titijang
kotjap sahisining poeri
gègèr saling *horahin* tamboengîn
Rahadèn Mantri hoes rahoeh
Ranten hadji Madéwijå
sami mam'koel T'wan Mantri
padå nangis kadéjané padå tekå (2).

(1) Elders: sarwi nangis kajoené kalarålaran.
(2) II njalèmpoh padå ng'ling
kawoewoesan hi Patih wahoe praptå.

oud familiestuk (1), bij zich, en sprak onder duizend liefkozingen: „Vaarwel, Mevrouw, mijn allerliefste schat!

176 Ik ga mij vertoonen in het paleis van mijne koninklijke ouders." De prinses glimlachte en sprak met eene liefelijke stem: „'t Is wel! goede reis, mijn schoone echtgenoot"! De kroonprins gaf haar (nu) eenige langgerekte zoenen, en verzocht zijne gemalin hem haar siripruim te geven. Wederkeerig boden zij die elkander aan, waarna de kroonprins op weg ging.

177 Een volgeling droeg hem den gouden *kampèk* (2) na. Van (zijn gaan) over den weg wordt niet gesproken. In de poeri gekomen, begaf hij zich tot zijne ouders. Zoodra de vorst en zijne gemalin hunnen zoon zagen aankomen (gingen zij hem te gemoet), omhelsden te zamen den prins en begonnen te weenen. De vorstin kreeg het op haar zenuwen.

178 Ook de kroonprins begon daarop te weenen. De vorst sprak zacht met telkens afgebroken stem: „Hoe komt het toch, mijn zoon! dat gij zoo zonder eenige kennisgeving op reis zijt gegaan? Uwe lieden hebben zich daardoor te vergeefs afgesloofd, daar zij allen, niet één uitgezonderd, op weg zijn gegaan om U overal te zoeken, zonder U evenwel te vinden".

179 De kroonprins antwoordde, terwijl hij zich eerbiedig boog: „Dat het U, mijn koninklijke Vader! behage mij (mijne groote misdaad) te vergeven (3)!" Men zegt, dat het paleis in rep en roer was, daar de een den ander de tijding bracht, dat de kroonprins was aangekomen. De *Rantenhadji's* en *Madéwija's* (4) omhelsden den prins en weenden. Al de aanzienlijke hoofden kwamen uit,

---

(1) *koenå*, eertijds, voorheen, oudtijds; poesaka, familiestuk, reliquie.

(2) *kampèk*, een zak of tasch of doos, waarin de Balineezen hun benoodigdheden bij zich dragen.

(3) *hageng sampoerå*, gewone uitdrukking, waarbij *hageng* (groot, zeer, enz.) zoowel op het zware van de misdaad als op het onverdiende van de vergiffenis ziet.

(4) Zie over deze titels het Aanhangsel.

180 Matamboen jå di bantjingah
sarawoehé sami titib
Patih Toemenggoeng lan Demang
Kanoer'wan Harjå sami
kalawan hi Hadipatih
raris kahesèngan sampoen
sami ngraris ka poerå
sarahoehé padå ng'ling.
nggeloet *soekoe* hi Patih halon mangoetjap (1) poepoe.

181*VI Hadoeh Déwå Ratoen titijang
tan mangraså jan kapanggih
kalawan Tjokor hi Déwå
dèning telas *mangoelati* mangoelat
ring halas lan ring hoekir
l'wih di san'garå hagoeng
sami sampoen *waratå* warastrå
masih tan wènten manggihin
néné mangkin raså kadi di pangipijan.

182 Titijang pedek ring hi Déwå
sri Pramis'wari nabdaris
kakå Patih t'wah né njahan
nirå manahoer poenagi
poenaginé né ngoeni sanggoepé
jan t'kå hi tjahi Bagoes
tan mangalih déwaså
hapang raris parådjani
jå t'wah madjangkoet ring njahi Wajahan. (2)

(1) Hier eindigt Hs. IV.

(2) In Hs. VI Kotjapan Pramis'wari — méling ring sabdå karoewoen — kajoen nawoer parå-mangkin — k'ni poepoet sri Pramis'wari ngandikå. —

180 en stroomden naar den voorhof van het paleis, waar zij bij hunne komst eene dicht opeengestapelde menigte vormden. Daarop werden de *Patih*, de *Toemenggoeng's*, de *Demang's*, de *Kanoeroewan's*, de *Arja's*, met den *Adipati* geroepen, die terstond naar binnen gingen. Allen weenden, terwijl zij ('s prinsen) beenen omarmden (1). De Patih nam het woord en sprak op vriendelijken toon:

181 „Ach, mijn Heer! ik had niet gedacht, dat ik Uwe Hoogheid nog weer zou aantreffen! Immers, (wij) hebben U overal gezocht, in de bosschen, op de bergen en door het geheele rijk; alles (hebben we) nauwkeurig onderzocht (2), zonder U evenwel te vinden. Het is mij (bepaald) alsof ik droom (3),

182 nu ik Uw aangezicht aanschouwen mag!" De koningin nam daarop het woord, zeggende: „Broeder Patih! straks nog zal ik mijne belofte vervullen. (Ge weet) wat ik vroeger beloofd heb, als mijn zoon zou zijn teruggekeerd (4); dat wij het niet zouden uitstellen, maar dat hij nog dienzelfden dag de jonge dochter *Wajan* (5) in zijne armen zou sluiten.

---

(1) *nggeloet soekoe.* Het even met de beide handen aanraken van iemands beenen, is ook nu nog onder de Balineezen het grootste bewijs van eerbied en aanhankelijkheid.

(2) *waratâ* K. gelijk, gelijk af, over de geheele uitgestrektheid.

(3) Lett. „nu gevoel (ik) als in den droom".

(4) Vergelijk vers 51.

(5) *Wajan* of *Wajahan* (van Wajah, oud) was de oudste dochter van een der broeders van de koningin, van het geslacht der Arjâ's en dus eene volle nicht van den prins. Uit de beschrijving blijkt, dat zij een monster was van leelijkheid, met een gebrek in haar spraakorgaan. In vs. 186 wordt zij *Limboer* genoemd, welke naam ook in andere gedichten voorkomt, en een algemeene titel voor dergelijke *hofmonsters* schijnt te zijn. Nu nog ziet men op het tooneel (gamboeh) zulk eene Limboer optreden. Daar men echter zelden zoo'n mismaakte vrouw vindt, wordt deze rol immer door een als vrouw verkleeden man waargenomen. Zie verder de Inleiding.

183 B'li Harjå m'rikå boedal
titijang t'wah doeroes né mangkin
mamitang hi njahi Wajan
titijang *tan mang'long moenji* manawoer poenagi
Radèn Harjå njahoerin
b'li bojå pandjang hatoer
kanggé wantah hi Déwå
b'li manoenas mapamit
raris boedal mantoeké ring dj'ro kaharijan.

184 Sarahoehé di dj'ro pisan
sirå Pinatih kapanggih
sirå Harjå ngoetjap halon
hadoeh njahi néné djani
njahi Wajan *pajasin* heséhin
né njahan patjang matemoe
Pramis'wari ngandikå
né bahoe san tekèning b'li
dèning Hidå Radèn Mantri soebå t'kå.

185 Soekané djani kalintang
kèn Pinatih mamiragi kangngistri
lahoet *ngorahin pijanak* ngesèngin hokå g'lis
hidepang sih koedå Goesti njahi Wajan néné dini
moenjin méméné Manik
djalan matatelah maloe
njahi patjang *katem'wang* kapat'moe
ring Hidå Rahadèn Mantri
néné njahan tan mangalih dinå lènan.

186 Ni Limboer masahoer banggras
mangoedag sig paragdjanig
katoenggalig awag pandjag katoenggag
tog dagdig sig né manigmanig
nag soebag sog hi bibig

183 Broeder Arjå! kom ga nu naar huis; op ditzelfde oogenblik nog verzoek ik U mij de jonge dochter Wajan af te staan". Prins Arjå antwoordde: „Ik zal U niet met veel woorden lastig vallen: het geschiede zooals Uwe Hoogheid beveelt! Ik vraag verlof om mij te mogen verwijderen." Daarop vertrok (hij) en begaf zich naar zijne *woning* (1).

184 Binnengekomen, trof hij zijne *gemalin* (2) aan. De Arjå sprak (haar) vriendelijk (toe): „Komaan, vrouwtje! trek de jonge dochter Wajan spoedig haar beste kleederen aan; zoo aanstonds gaat zij *trouwen* (3). De koningin heeft het mij daar even te kennen gegeven; want zie, de kroonprins is aangekomen".

185 De Pinatih was zeer in haar schik toen zij dit hoorde. Terstond gaf zij er hare dochter kennis van. „Doe eens spoedig (zoo sprak zij) wat ik U zeg, mijn schatje! Ga U eerst goed wasschen; gij zult uitgehuwelijkt worden aan den kroonprins (en wel) zoo aanstonds, zonder een anderen dag af te wachten."

186 *Limboer* (4) antwoordde bits: „Waarom zoo plotseling? (Waarom) moet ik met eene slavin gelijk gesteld worden? Kan het niet later (geschieden)? Maar 't zij zoo; als U (eenmaal) besloten hebt, dat ik met *hem* (5) zal trouwen, wie zou dan durven weigeren!" Nu gingen hare vrouwen haastig aan het werk om haarolie, tandpoeder en blanketsel fijn te wrijven. (Toen alles) klaar was,

---

(1) *kaharijan*, het verblijf der Arjå's, anders *kahajijan*.

(2) Uit het volgende *njahi*, enz. blijkt altans, dat we hier onder *Pinatih* zijne vrouw te verstaan hebben. Zie over dezen titel het Aanhangsel.

(3) *matemoe* = ontmoeten, bijeenkomen, trouwen.

(4) *Limboer*. Zie boven.

(5) Ook uit dit *b'li* (oudere broeder) blijkt, dat zij na aan elkander verwant waren.

matem'wag t'kég belig bagoeg
henjèg banig manindag (1)
pandj'rowané *sami gati* manoeloengin
ngoeligang *hamboeh* kak'rik lisah tjoemadang kramas.

187 Lahoet jå masisig dad'wå
mamboeh boké *teloeng* katih limang
ng'lamoeroedin *djanmå* roras hadjak
hoesán jå mandoes toemoeli
baborèhé tjoemawis
hadå reké pitoeng kahoe
koenjit pamor lan batå
lijoe padå mangoesoehin
padå henjeh pandj'rowané *mang'notang.*

188*VIII Basangé toelèn mambodag
magehetgehet matabih
pahåné begbeg toer kakah
t'kaning ka betek batis
g'dèné tani gigis
toelèn *ja t'wah kadi* petoeng t'wahjå tihing
bangkijangé toelèn tablå
njonjoné *m'roek* toer lambih nj'roek
bahong sigek pipi tjemil bibih soewab.

189 Giginé gingsoel toer langah
hengkah bengoe boné mangsit
halis liglig matå barak
toer koebil ng'resang hati
tjoengoeh g'dé *mabengkil* magentil
masawang jå tjoengoeh njamboe
dj'ridjiné manjoebatah
lengené g'dé mabengkil
koekoe kakoel padjalané *magrojohan* magrèjotan.

---

(1) Verbeterd: mangoedå sih parådjani
katoenggalin hawak pandjak
tong dadi né mani-mani
nah soebå sok hi bibi
matem'wang t'kèn beli Bagoes
henjèn bani mamindah.

Zie verder Aant. bij Limboer.

187 bestreek zij (daarmede) de twee (voorste) tanden, en smeerde hier en daar wat olie op haar hoofd (1). (Niet minder dan) twaalf personen waren bezig om haar duchtig af te boenen. Toen zij uit het bad kwam, stond de borèh klaar; er waren (eventjes) zeven volle *kommen* (2), (behalven) de (noodige) kurkuma, kalk en *puimsteen* (3). Al de (vrouwen) hielpen om haar (lichaam daarmede) te besmeren. Allen griezelden, als zij haar aanzagen.

188 Haar buik, precies eene groote pakmand, rimpelde van het vet alsof hij over elkander gevouwen was; de dijen waren tot aan de kuiten overal even dik en met een ruw, gerimpeld vel overdekt: zij hadden een verbazenden omvang, precies een stuk bamboe van de dikste soort. Haar middel had den vorm van eene *tablå* (4), terwijl de *gevulde* (5) borsten ver naar beneden afhingen. Zij had een korten nek, opgeblazen wangen, omgekrulde lippen,

189 en schéeve ver uiteenstaande tanden. Haar adem stonk en verspreidde een pislucht om zich heen. Zij had bijna geen wenkbrauwen en roode, dik opgezwollen oogen om iemand bang te maken. De breede neus liep eenigszins spits naar boven toe, precies als een djamboe. (Zij had) vingers (die overal even dik waren en rimpelden van het vet) als een *soebatah* (6); (verder,) breede ongemanierde armen, en nagels (zoo plat en rond) als eene slak. Als zij liep, schudde zij (gelijk een vet varken).

---

(1) lett.: „drie haartjes of trossen". De juiste *beteekenis* is echter boven opgegeven.

(2) *kahoe*, de houten schil van een kokosnoot.

(3) *batå*, eigenl. gewone gebakken steen.

(4) *tab'lå* eene groote, gladde, vierkante koffer, of doos.

(5) *m'roek*, rond als een *b'roek*, ledige klappernoot, terwijl de punten — dat schijnt bedoeld te zijn — ver naar beneden afhingen.

(6) *soebatah*, benaming van een soort van vette worm, die gegeten wordt.

190 Hoesané mamboeh mapajas
makamben *gomblang* matapih — b'lang kambing
reké bahan *ragi lolo* — lagi lomå
masaboek polèngé *djani* — dogèn
gondjèré bèkèn lewih — kapoedji djodjoré
ragi baloe né kawoewoes — bali *en* baloeng *en* rati baloeté
masangkoehoeb jå samar
benang tengahé kapoedji
pagalagah kotjap mahanteng *gebogan* — gedogan.

191 Masoebeng jå papah gedang
maboengå don liligoendi
matrangganå boengan ratnå
s'lagin boengan *selegoewi* — niligoewi
poesoengé sadå ngiring
mapanekes hikoet loetoeng
hasin maboengkoeng timah
masotjå moeté di *katjing* — kantjing
toer mag'lang kotjap bahan kakoeningan.

192 Gagandané ratjik sijå
hisèn *djahé* lawan koenjit — tahek
gamongan hoembin paspasan
hoembin gadoeng hoembin teki
kalawan hoembin k'ladi
biloeloek hanggèn mangratoes
sampoen ngrangsoek *boesanå* — pajas
mapasang *goenå* di halis — boengå
madjoedjoeloek *hi K'tog Titih Djaring Boekal* (1).

193 Mantrané t'loeng soewahan
poenikå tong tahèn ngelit
mahadan Dongkang Maketjos
s'ranå ngetjirang *katjing* — kantjing
sampoen *mak'nå* sami — mapasang
tan kotjapan njahi *Limboer* — h'loeh
Radèn Mantri kotjapan
hiboek ajoené tan sipi
jan mamindah djirehé t'kèn hi bijang.

(*) In X Ketog Tingkih Djaring Soetrå.

190 Zoodra zij met haar toilet gereed was, deed zij haar staatsiekleederen (!) aan. Zij droeg een saroeng met groote bloemen, een onderrok van de bontste en gemeenste soort en een alledaagschen buikband, versierd met witte en zwarte ruiten. Haar *hontjèr* (1) was bizonder mooi (!) (bestaande uit) een stuk gedrukt katoen, zoo bont mogelijk. Verder prijkte zij met een vuil (geelen) slendang van het beste (!) (2) inlandsche garen, waarvan de draden konden geteld worden. De (rand van haar) borstdoek hing tot ver over den buik.

191 Haar soebeng was een bladscheede van den pepajaboom, terwijl zij een (gemeene) lagondibloem achter het oor gestoken had. Ook droeg zij een *tranggauå* (3) van ratnåbloemen, afgewisseld door *slegoewi's* (4). Haar haarwrong hing scheef naar beneden, en werd vastgehouden door (een stengel van) de *hikoet loetoeng* (5). Aan den pink schitterde (!) een looden ring met een glazen koraal tot steen, terwijl zij arm- en voetringen van geel koper had aangedaan.

192 Haar reukwerk (bestond uit) een negenvoudig mengsel van *hisèn* (5), gember, kurkuma, *gamongan* (5) met de wortels van momordica bicolor, de dioscorea trifoliata, *teki* en *kladi* (5), (welk een en ander) met de jonge vrucht van den djakåboom dooreengemengd werd. Toen zij haar staatsiekleederen aan had (en geparfumeerd was), plaatste zij een zeker *toovermiddel* op de wenkbrauwen, bijgenaamd de *Ketog Titih* en *Djaring Boekal*,

193 waarvan het formulier uit drie sloka's bestaat. Zoo een kan niet falen. (Nog bezigde zij een ander) genaamd *Dongkang Maketjos*, waarvan de kracht bestaat in de trillende beweging van den opgerichten pink. Bei-

---

(1) In den tekst staat bijna overal *gondjèr* (een hoog woord voor *loenggå soehahan*, de loshangende haartros bij jonge meisjes) denkelijk uit onbekendheid met- of in overdrachtelijken zin voor *hontjèr*, een soort van breede sjerp, die langs de heup afhangt en nu nog door dansmeisjes, etc. gedragen wordt.

(2) Deze !! zijn zeker geheel in den geest van den dichter, die hier Limboer's schoonheid bezingt!

(3) *trangganå* K. (Jav. wdb. „ster"), zoo noemt men de bloemen, die bij wijze van een' krans, op gelijke afstanden van elkander, voor in het haar gestoken worden.

(4) *selegoewi*, naam van eene plant met kleine geele bloemen; *hikoet loetoeng* (apenstaart) id. van een struikgewas; *hisèn*, id. van een op gember gelijkende wortelplant; *teki*, een grasachtig gewas; *k'ladi* = Jav. *tales*; *gamongan* = Jav. *lempoejang*.

194 *Woes* soeroep Sangijang ngaroenå wahoe
ngandikå s'ri Pramis'wari
ngemban kemå ké hadjakang
rowang hingembané sami
ka harijan hapang g'lis
papagin hi njahi *Limboer* h'loeh
hingemban mapangarah
t'doen raris jå mamargi
lèn prawajah rabining mantri poenggawå parårangdå.

195 Teked di dj'ro kaharijan
ni Limboer sampoen kahambil
tan katjaritå di djalan
sampoen tekå di dj'ro poeri
Radèn Mantri ningalin
toemoeli *mapapag* doeloe mamendak
ni Limboer sawang hérang
makedjit halisé liglig
Radèn Mantri *k'nå goenå* hoepas Mandar Hidå k'nå

196 Parådjani Hidå *ginggang* koesijah
katon hajoe ngalikhalik
raså t'warå hadå padå sat
Rahadèn Mantri njagdjagin
sahawatjanå manis
doeh Djiwan titijangé Ratoe
hi Manik Hatmå *Djiwå* djiwitå
mapoepoelan sarwå gendis pamoépoelan madoe
m'lah *montok* moeloek bangkité mangonjang sedeng.

den hadden reeds hunne uitwerking gedaan (1). Van Limboer zwijgt nu het verhaal en wordt er weer gesproken van den kroonprins. Zijne Hoogheid zat zeer in het nauw, daar hij zich niet tegen zijne moeder durfde verzetten.

194 Toen de zon was ondergegaan, sprak de koningin tot de *hofdames* (2): „Spoedt u nu met uwe vrouwen naar het huis van den Arjå en gaat de jonge dochter Limboer afhalen!" Nu werden al de hofdames en hare bedienden bijeen geroepen. (Allen) kwamen toegeloopen, waarop men, te gelijk met de *prawajah's* (3) en de echtgenooten van de hoogere en lagere bevelhebbers, vertrok.

195 Zoodra men de woning van den Arjå bereikt had, werd Limboer in ontvangst genomen. Van den optocht wordt niet gesproken. Reeds was (de stoet) in het paleis gekomen. Toen de kroonprins (het gezelschap) gewaar werd, zocht hij (zijne bruid) met de oogen. Limboer sloeg als beschaamd de haren neer. (Daarop) bewoog zij (plotseling) de dunne wenkbrauwen, en — de kroonprins was betooverd door het snelwerkend middel uit Mandar (4).

196 Op hetzelfde oogenblik had er eene geheele verandering in hem plaats. Haar aanziende, kwam zij hem verleidelijk schoon voor, zoodat zij, meende hij, haars gelijke niet had. De kroonprins liep haar te gemoet, en sprak op vleienden toon: „Wel, mijn hartje, mijne koningin, mijn pronkjuweel! Al wat zoet en liefelijk (genoemd wordt) is in U vereenigd! De blankheid en molligheid (Uwer huid) maken U onbeschrijfelijk schoon.

---

(1) Onder *goenå* (oorspronkelijk „eigenschap, hoedanigheid) wordt in 't algemeen verstaan: alles wat de bestemming heeft om op wonderbare wijze iets tot stand te brengen; van daar dat dit woord gewoonlijk door *seranå* (middel, werktuig) verklaard wordt. Zoo noemt men ook alle *mantra's* (tooverformulieren), waarvan de Balineezen eene ontelbare menigte bezitten en die, al naar hunne bestemming, verschillende namen dragen. Hier is sprake van zoogenaamde *schoonheidsmantra's*. In hoeverre echter hunne namen — „Luizenknipper", „Eekhoornnet" en „Springende Padde" — aan het wezen beantwoorden, valt moeielijk te beslissen. Dat plaatsen op de wenkbrauwen moet zoo verstaan worden, dat men, onder het prevelen van het formulier, de hand op de voorgeschreven wijze naar de aangewezen plaats brengt.

(2) *ngemban* en *pangemban*, de bekende *Embans* aan hoven.

(3) *prawajah*, hier misschien *weduwen* of *uitgediende Embans*; anders een titel van personen, die onder de *mangkoe's* in den tempel dienen.

(4) *hoepas Mandar* lett. „vergif uit Mandar" (op Celebes). De bedoeling schijnt echter te zijn, dat de gebezigde *goenå* (*pelalijan*) uit genoemd land afkomstig was. Zoo spreekt men hier ook van *goenå Sasak*, *goenå Djawå*, enz.

197 Manjawoep pakså njangkolang
magijetgijet tong dadi
makiselan t'warå hadå — makésedan
pañdj'rowané manoeloengin
watarå s'lahé diri
masih jå ngrasanin toejoeh
sampoené di pam'reman — sampoenandang
hènak pang'rawosé kalih
dané Limboer mamanjing managih s'pah.

198 T'wan Mantri mangarasharas
hasoeng s'pahi(ng) wadjå m'rik
ni Limboer narimèng lambé
tan katjaritå *karasmin* — sarasmin
ni Limboer t'warå hoening
kadi hanak banget lesoe (1) — kari
katibèn s'mara'nggamå — kahéling sirèng ragå
kadi wong pratamèng gati
kadi raså lengeh *b'wah ko* tongngadå — boewahjå.

199 Tan katjaritå poenikå
tingkahé djani karasmin
sampoen reké *limang* dinå — daså
kawoewoesan Radèn Déwi
sampoen Hidå miragi
rakané sampoen matemoe
lan ni Limboer tan p'gat
reké makètjan sarasmin — makètjan-kètjan
Radèn Déwi mésem Hidå mamiragijang.

200 Hi Sentoel sadå pradatå
sabikasé katoer sami
Radèn Déwi nabdå halon
nah depang (san) koedå tjahi
dèning hadå njendènin
poetri né kalintang hajoe
dèning hawak awawå
kènkèn *bahan* sakit hati — njahan en mapendang
jadin boekå borbor minehang di tjitå (2).

(1) Elders: sabikas makramå loehoer.
(2) " : jadin boekå kéné sijepang soedå di manah.

197 (Daarop) sloeg hij de armen om haar heen met het plan om haar op te tillen, maar hoe hij zich ook inspande, hij vermocht niet; er kwam zelfs geen beweging in. Ongeveer vijf en twintig kamerjuffers kwamen hem eindelijk te hulp, en nog voelde hij zich afgemat. Toen (zij eindelijk) in het slaapvertrek gebracht was, gaven die twee elkander allerlei zoete namen. Limboer lokte (hem) onophoudelijk aan met hare liefkozingen en vroeg hem om een pruimpje.

198 De kroonprins (op zijne beurt) overlaadde (haar) met kussen en bood (haar) met zijne geurige tanden een pruimpje aan, dat Limboer op de lip in ontvangst nam. Van de karasmin wordt niet gesproken. Limboer wist van niets, waar anderen banget lesoe zijn, die katibèn semara'nggamå. Zij scheen iemand, die *pratamèng* (1) gati is. Zij wist er nog veel minder van dan (iemand), die misselijk is van ('t) pinang (kauwen) (2).

199 Meer wordt er (van hun huwelijkspret) niet verteld. Reeds waren zij vijf dagen (getrouwd). Er wordt verhaald van de prinses (in den tuin), hoe Hare Hoogheid de tijding vernam, dat haar echtgenoot met Limboer in het huwelijk getreden was, en zij als *dartele* (3) kinderen onophoudelijk de genoegens van den echt smaakten. De prinses glimlachte, toen zij het hoorde.

200 Sentoel scheen goed te zijn ingelicht en deelde haar alles mede. De prinses sprak (echter) bedaard: „Nu, laten ze toch hun gang gaan, wat zou dat? Daar ik immers vervangen ben door eene beeldschoone prinses, (zoo is

---

(1) *Tamå* wordt opgegeven als „bedreven, bekwaam, goed in iets of ergens thuis zijn, er van thuis zijn", wat ons echter nog niet in dien zin is voorgekomen. (Vergelijk Jav. wdb. *taman* onder *tamå*). Ook *pratamèng* wordt verklaard met „bekwaamheid, vaardigheid," enz. zonder dat men echter de afleiding van dit woord weet op te geven. Klaarblijkelijk komt het van *tamå* (= hoetamâ), *pratamå-hing* = *pratamèng*.... (met een volgend woord, dat echter bij de overname eenvoudig is weggelaten). Een diergelijk verhaspeld woord is *sabèng* (= sabâ-hing), dat hier in de Hooge Taal vaak zonder meer voor *sabå* gebezigd wordt! *Gati* = *pati*, volgens noot onder vs. 74.

(2) De zin is: Pinang bedwelmt slechts in zeer geringe mate, maar zelfs dat gevoel had zij niet.

(3) *makètjan-kètjan* = stoeien, dartelen, spelen, enz.

201*VI Tan katjaritå di taman
ni Limboer kawoewoes malih
tan sah *reké* di pabinan ngajèg
moengilé t'warå då gigis
dèning moepoe hakikit
moeng sekalané kahitoeng
niskalå t'warå tawang
s'warggå naraka t'wah dini
jan *dareman* ban somah hento s'warggå (1) kahéman.

202*VI Jan bannjå *katanporatang* kaporatang
nengil manongos di hampik
hento waspadå naraka
njèn djå tahoe né di hori
sok kasoekané djani
honjang sabikas kalangoen
hanging hadå kasek'lang
di tjitané sahi-sahi
ban rakané hoes marabijan (2) di taman jan to djani dané.

203 Lawan poetri hajoe lintang
mangrasanin né di hori
lamoennjå satatå melah
goenané njoesoep malilit
maså jå nolih histri
njanan djalannjané *loetoer* loetoeng
tan wangdé kadjangk'lakang
handé *boengah* ban manjilih boengané
jan hoerangkå m'lahé bahan *paradahan* papoelasan.

(1) Elders: jan di reman kasomah, enz.
(2) " : ban rakané hoes madoewé madoe, enz.

het niet meer dan billijk), dat ik op den achtergrond geplaatst worde (1). Hoe zou ik daarover boos kunnen zijn! Al (wilde men mij) verbranden(2), (dan zou ik nog) mijn verstand gebruiken (en denken het hoort zoo)".

201 (Wat er verder) in den tuin (gesproken is), wordt niet vermeld. Het verhaal keert tot Limboer terug. Onophoudelijk zat zij op ('s prinsen) schoot, niet weinig driest nu zij eenmaal een beetje genoten had. Zij dacht alleen aan hetgeen *tegenwoordig* is; van de *toekomst* (3) wist zij niet af. Haar hel en haar hemel had zij hier: door haar man geliefkoosd (4) te worden, dat was haar hemel.

202 Werd zij door hem verstooten, en moest zij verlaten in het voorhuis zitten pruilen, dat zou klaarblijkelijk haar hel zijn. Wie (zoo dacht zij) weet wat komen zal! Alleen de vreugde van het oogenblik (kende zij) en (daarom wilde) zij genieten wat er maar te genieten viel. Alleen leefde er voortdurend een zekere wrevel in haar hart, omdat haar man reeds eene gemalin in den tuin bezat,

203 en (nog wel) eene allerschoonste prinses. Zij dacht aan hetgeen komen zou (en sprak bij zichzelve): „Als (ik) maar altijd zoo schoon bleef en het toovermiddel ons voor goed verbonden had, dan zou hij gewis naar geene andere vrouw meer omzien. (Edoch, als) stråks deszelfs werking ophoudt, dan laat hij mij wis en zeker loopen (5). Ik pronk, om een voorbeeld te bezigen, met geleende schoonheid, of wel, ik ben niets meer dan eene beschilderde krisscheede

---

(1) *kawawå* van *wawå* (Mal. bawå?) iemand boven zich hebben, onder bevel staan, slaaf zijn; hier: door iemand van lageren stand op den achtergrond geschoven worden. *Njendènin* van *sendèn, sahendèn, hèndèn,* uitstel, wachten, enz.; vervangen worden.

(2) of: „al brandde 't mij ook van binnen"?

(3) *sekalå* en *niskalå*, de tijd en de eeuwigheid, het zichtbare en het onzichtbare, het vleeschelijke en het geestelijke, enz. Zie ook Friedrich, Oesanå-Bali, Aanteekeningen blz. 360.

(4) *dareman* of *d'reman* K. wordt vertaald door „liefkozing, liefde, genegenheid." Er bestaat ook een Kidoeng met dezen titel. (Zie opgave in de Inleiding).

(5) De gang of werking van het toovermiddel. Gelijk uit vs. 233 blijkt, gold haar mantrå maar voor ééne maand en hield zijne werking na dat tijdstip op (loetoer K.).

204 Njanding pèlèt *Belangbangan* B'lang'm'bangan
djamprah toer jå lintang b'tjik (1) katon hajoe ngalikalik
né djani halijang pahékan
hoeroeg bahan hemas pipis
dèning hawaké soegih
maså bannjå koewang *heboek* hiboek
Radèn Mantri *manidrå* ngandikå
ni Limboer ngènkèn ngesèngin
djanmå *doetå* mahadan hi Langlang Doetå ḍoestå.

205 T'warå soewé sampoen tekå
hi Langlang Doetå di poeri
manegak di babataran
ni Limboer ngisingisinin
Langlang Doetå dog ngoerig
hembog t'wag ngidig toeloeg
matiag kemag hènggalag
madoeg hembog dig tamag sarig
jag njag matig hembog mahag tjahig djinag. (2).

206 Biså tjahi mandajanang
hembok moepahang haketi
toer sing *hadå* patjang bajå tjahi
dosannjå biså mandèsti
tjahi pomå pang silib
h'då wérå kemå soedoek
'mbok t'warå koewang hapå
hapå djå boedijang tjahi
Langlang Doetå koedoewan t'kèn pangoepah (3).

---

(1) Elders: tan hoeroeng hawaké kampih.

(2) Verbeterd: . . . . . dong ngoerip — hembok t'wah ngidih toeloeng — matijang kemå hènggalang — madoen hembok di taman sari — jan njå mati hembok mahang tjahi djinah.
Het volgende vers hebben we stilzwijgend verbeterd.

(3) Deze 3 koepletten (204—206) leest men in VIII aldus:
204 Njanding pèlèt Balangbangan — tanoeroeng hawaké kampih — hento djå di poengkoeran — kènkèn ban mangraså djani — hapang masih kapoedji — hawaké djani satoehoek — p'djangå di dj'ro poerå — hapang taler dj'wå masanding — dané Limboer makaronan di pam'reman.
205 Djani malih halih dajå — mapindrih m'djah T'wan Déwi — sang Hajoené né di taman — manggawènang lijangngati — djani raris ngesèngin — hi Langlang Doetå poenikoe — sampoen tekå poenikå — hira ngoetoes tjahi djani — marå pandoeng ka taman djani m'radjajå.

204 tegenover eene van het rijkste en schoonste pèlét uit *Blambangan* (1). (Kom) laat ik er een list op uitdenken en dit door geld en goud zien goed te maken, daar ik toch rijk ben en (altans) aan dat stof geen gebrek heb. (Terwijl) de prins sliep, liet zij een' (bekenden) booswicht roepen, genaamd *Langlang Doetå* (2).

205 Niet lang daarna verscheen deze in het paleis en ging (voor haar) op den grond zitten. Limboer fluisterde hem in het oor: „Langlang Doetå! doe mij toch leven! Ik roep uwe hulp in: ga toch spoedig ginds in den hof mijne *mededingster* (3) van kant maken! Als zij dood is, dan zal ik u geld geven.

206 Als gij het goed weet klaar te spelen, dan geef ik u een keti (4). Ook bestaat er (voor u) niet het minste gevaar, (aangezien) hare misdaad is dat zij *tooveren* kan (5). Pas alleen op dat gij het stil doet en het niemand vertelt! Kom, ga (haar nu) doorsteken: ik heb aan niets gebrek, wat gij ook moogt verlangen. Langlang Doetå was *begeerig* naar de belooning (en sprak): (6)

---

(1) *Blangbangan*, gelijk de Balineezen gewoonlijk schrijven of *Balangbangan* (soms zelfs *B'lang'mbangan*) naam van een voorheen machtig rijk in Java's oosthoek, van waar vroeger veel en kostbaar *pèlèt* (gevlamd) hout voor krisscheeden naar Bali werd uitgevoerd.

(2) *Langlang Doetå*, een handlanger, spion, beul van vorsten en goden, die telkens onder dien naam in gedichten optreedt. *Doetå* wordt door de Balineezen verklaard met *doestå*, slecht, gemeen; dief; stelen" wat hier goed te vereenigen is met *langlang* „helderziend; geheel voor het oog ontdekt, bloot" (vergelijk Jav. lingling). Anders beteekent *doetå* gezant, afgezant = *hoetoesan*, wat hier wel oorspronkelijk de bedoeling zal geweest zijn.

(3) *madoe*, waardoor de onderlinge betrekking van de verschillende vrouwen van den zelfden man wordt aangeduid; vergelijk hadoe?

(4) *keti*, honderdduizendtal; *haketi* 100.000 (kèpèng's) = *f* 312.50.

(5) *mandèsti* (Jav. W.d.b. desti) = *mangléjak*: „tooveren, heksen, betooveren; zich in een spook veranderen". Volgens de balische adat had vroeger ieder het recht om iemand, die van tooverij beschuldigd werd, op eigen gezag van kant te maken. Dat hierdoor menig onschuldige als het offer van despotisme en diergelijke gevallen is, zal ieder gaarne willen gelooven.

(6) *koedoewan* van *koedoe*, op iets verzot zijn, hunkeren; hebzuchtig, enz.

207 Sandikan *hi Déwå hipan* titijang hi Déwå
titijang manoenas mapamit
raris ka djabajan hènggal tajoengané membat mirib tandangé
watarå hoes tengah wengi
Langlang Doetå mangraris
mangodjog ka taman santoen
sirep sami manidrå
hadihi t'warå ngendoesin
Langlang Doetå ngraris (ka)pasarèn *pisan* hanjar.

208 T'wan Déwi hènak manidrå
gagoelingé katimpoehin
rahiné moeroeb jå katon warnané moelan poernamå
kasoel'wan damaré *rawit*
raså boekå tong dadi
hi Langlang Doetå manjoedoek
jå koed'wan t'kèn pangoepah
dèning jå *djanmå ngalidig* djanmå né miskin
maneradjang manebek *ngelènang* matå (1). ng'lèndang

209 K'ni dadané T'wan Déwijå
g'tihé mantjoran midjil
kagijat manj'rit T'wan Déwijå
managih toeloengan gelis
gebagané njagdjagin
hi Sentoel mangoenoes doehoeng
manoetoeg manjadjahang
hendeh padå manoetboeri
katoetoegan reké di djabaning taman.

210 Mabrijoeg padå manoembak
hi Sentoel *njahtjah* nebekin njohtjoh
hi Langlang Doetå woes pedjah
raris jå matoelak gelis
njagdjagin Radèn Déwi
helingé ramé goemoeroeh
ni Rasådrijå tan sah
manjoendang Hidå T'wan Déwi
lan hi Sokå goepoeh mangengkahin karnå.

(1) 207: T'wan Déwi djani matijang — dosannjå bisâ mandèsti — tjahi pomå hapang melah — dâ ngérahang pang singid — néné djani djalanin — mangodjog ka taman santoen — hapâ djâ tjahi koewang — hembok djani mangoepahin — hi Langlang Doetå koedoewan t'kèn pangoepah.

207 „Het geschiede, gelijk uwe *Hoogheid* (1) verlangt! Ik groet u". Daarop spoedde hij zich naar buiten, en zoo wat tegen middernacht ging hij regelrecht naar den tuin. Allen sliepen vast; niet één werd er wakker, zoodat Langlang Doetå ongehinderd binnen in de slaapkamer kwam.

208 De prinses sliep gerust met de beenen over het rolkussen geslagen. Haar gelaat, door eene kostbare lamp beschenen, schitterde (van schoonheid). Langlang Doetå aarzelde om toe te steken. Daar hij (echter) brandde van begeerte naar de belooning, want hij was een doodarme kerel, sprong hij (eindelijk) plotseling op haar toe en doorstak (haar) met afgewend gelaat.

209 Hij trof de prinses in de borst, zoodat het bloed met een breede straal er uitstroomde. De prinses vloog met een gil op, en riep dat men haar spoedig te hulp zou komen. De wakers vlogen op haar toe. Sentoel trok zijne kris en zette met de anderen ijlings (den moordenaar) achterna. Al schreeuwende volgde men (hem) op den voet, (totdat) men hem (even) buiten den tuin had ingehaald.

210 Als een eenig man vielen allen met de lans op hem aan. Sentoel porde hem (met de kris) en stak hem, totdat er geen leven meer in hem was. Daarop keerden allen haastig terug en begaven zich naar de prinses. Er scheen geen einde te komen aan het geween, dat allen aanhieven. Rasådrijå steunde, geholpen door Sokå, de prinses in den rug, en bliezen haar dadelijk lucht in de ooren (2) (waarna zij spraken):

---

(1) Dit bijgevoegde *hipan* (van „hipah", „hipahan", Jav. hipé?) is ook nu nog gebruikelijk en kan het best door ons: *vriend, vriendje* worden weergegeven. Dat L. D. de prinses hiermede durft aanspreken, zal niemand verwonderen.

(2) *ngengkahin* van *hengkah*, inblazen, ergens inblazen, lucht inblazen.

211 Méling sih Radjå Djoewitå
hadi Hajoe då dj'wå s'dih
Sentoel Sokå hapang melah
*pa*tapajang hawak dini ma
'mbok tan wangdé mati
dèning woes pamantjoet toedoeh
njèn sih bakal selselang
nah soebå b'win ha*palih* hapaling
manoetoegang *toehoeh* då manggih sangsarå (1) oemadi.

(1) In een ander H. S. luidt deze regel aldus: 'mbok doemadi toemboeh dadi hatmå djiwå.

211 „Kom toch tot u zelve, Uwe Hoogheid!" „Lieve zuster, (bracht daarop de prinses met moeite uit), wees niet bedroefd! Sentoel, Soka, vaartwel! *Gedraagt u allen goed hier* (beneden) (1)! Ik ga zeker sterven: mijn uur heeft geslagen, en ik heb geen recht om iemand te beschuldigen! Nu, er komt nog eens een tijd (2) en (dan wil ik hopen) dat ik mijn (gezetten) ouderdom zal bereiken, zonder zooveel ellende te moeten doorstaan.

---

(1) *patapajang* van *tapâ*, zelfkastijding, onthouding, boetedoening, enz.; *patapajang* (matapajang) *hawak* = naar heiligheid streven, zich losmaken van de wereld, vroom leven, etc.

(2) *hapalih*, „eene helft, een half, een gedeelte", ziet hier op de toekomst, alswanneer de prinses andermaal als mensch het wereldtooneel betreden zal. *Palih* is echter weinig gebruikelijk, en vandaar zeker, dat een onwetend afschrijver, met behoud van het voorgevoegde „ha", *paling* (dwalen, afdwalen, flauw vallen, in den war zijn) voor *palih* gekozen heeft.

SEMARANDANÅ (1).

212 T'wan Dèwi rarìs manangis
sasambaté ham'lad pranå
rakané kahaméhamé
sapoeniki ko wastoenjå sampoenikå woes toenå
sinenggoeh titijang wantah
sakadi telenging kajoen
hi b'li mamandjakang titijang.

213 Hènak b'li moekti *karasmin* rasmin
titijang mapamit sapisan
tèmbé pilih ndjanmå kahot
titijang noetoegang memandjak
dijastoe ping saptå *barå* djanmå
hapang masi dj'wå katepoek
pilih jan titijang mandjanmå b'li mandjakang titijang.

214 Kampoeh soetrå néné *poetih* poeniki
poenikå pamitang titijang
makaroeroeb titijang reko
hanging jan sih b'li *hitjå* doeroes
jan titijang sampoen pedjah
mantoek t'wah ka taman santoen
watangan titijang tjingak.

215*VIII Jan sih titijang kari hoerip
sampoenang hoegi ka taman
tan wangdé mandadi *gèjor* gèwor
hapang sampoen roepå titijang
manggawé *paséwalå* paséwakan
ring *rabin* beli né hajoe rahin
ngènakin tjitå satatå.

(1) Begin fragment VII.

ZEVENDE ZANG.

212 De prinses begon daarop te weenen. Zij hief een hartverscheurende weeklacht aan, waarin zij onophoudelijk haar echtgenoot aansprak. „Dat is er nu" (zoo sprak zij) „van (uwe eeden) geworden! En ik geloofde zoo stellig, dat gij het uit den grond uws harten meendet, toen ge mij tot de uwe (zocht) te maken.

213 Geniet ge nu niet ten volle de zaligheid van het huwelijk? *Ik neem voor goed afscheid van je* (1). Misschien, als ik later nog eens als eene beeldschoone (!) (2) vrouw terugkom, dan zal ik mij gaarne geheel overgeven en uwe slavin worden. Al moet ik dan nog *zeventig miljoen* (3) malen (geboren worden), als ik u maar mag ontmoeten! Gesteld altijd, dat ik nog ooit weer terugkom! (4)

214 Nu verzoek ik u alleen een wit zijden kleed om mij daarmede te bedekken. (5) Ook, (6) als 't u behaagt, en ik ben reeds overleden, kom dan eens terug naar den hof en bezie mijn lijk eens!

215 Blijf ik echter leven, kom dan toch vooral niet hier, (want) dan zou er maar ongenoegen uit geboren worden, daar het den schijn zou hebben alsof ik twist zocht met uwe schoone gemalin. (Ik hoop, dat zij u voor) geheel uw leven gelukkig moge maken (7),

---

(1) Of (ironisch): „Ik zou je hartelijk danken!"

(2) Natuurlijk een schimp op Limboer.

(3) Lett.: „zevenmaal tien miljoen". Vergelijk noot onder vs. 166 en elders.

(4) Lett.: „opdat toch nog ontmoet: misschien als ik mensch word", wat echter in verband met het voorgaande, geen goeden zin geeft.

(5) *kampoeh* (soetrå) *né poetih:* een wit (zijden) kleed, waarmede de lijken gewoonlijk bedekt en ingewikkeld worden, onverschillig of men ze terstond begraaft of tot op dag der verbranding in huis bewaart.

(6) In den tekst staat *hanging* (hanghing of nging en nghing), wat bepaald (Jav. en Bal.) „doch, echter, maar" beteekent, maar hier moeielijk aldus kan vertaald worden. Vergelijk hiermede Kawi St. blz. 46 c.

(7) Lett.: „zonder ophouden het hart vervroolijken".

216*VIII Hastiti bakti ring beli
tan kadi titijang wong soedrå
banggå bonggan kadoek èwèr
ngwisijanin kajoen satatå
mangkin sampoen kasadijan
b'li hantoek poetri hajoe
katrimèn *holih hi bijang* hoeli titijang.

217*VIII *Nging* bésoek titijang mabalih ring
b'li hoeli *kaditoewan* kadatoewan
sapoenapi pamanggihé
poeniki drewèné katah
sami tileh makedjang
pangandikajang *mangraroet* mangambil *en* mangraroeng
hatoerang ring Hidå Hèsak (1).

218 Jan sih titijang kari hoerip
ham'dang tong doegå hitjal habidang
mangkin titijang woes *makahon* kalaron
bilih hipoen wènten hilang
dèning titijang nggelah njamå
hipoen reké lintang doesoen
hitjå b'li *geng hampoerå* njinampoerå.

219 Herahé Radèn d'res midjil
mihiké ngebekin taman
sampoen hendas lemah reko
ramé k'disé ring kaj'wan
sirå Radjå Djoewitå
rakané paraning kajoen
raris mangatoerang soembah.

(1) In I luidt deze laatste regel aldus: bilih hipoen wènten hilang.
" II " " " " " hatoerang ring sangå hèsak.

216 en u immer getrouw blijve: niet zooals ik, die maar eene gemeene vrouw ben en u door mijne opgeblazenheid en plaagziekte voortdurend het leven zou verbitteren. Ge zult nu wel gelukkig zijn met uwe schoone prinses, die ge uit de hand uwer moeder ontvangen hebt (1)!

217 Alleen, ik zal later eens uit den *hemel* (2) op u neer zien, (om te weten) hoe het met u gaat! Hier liggen al uwe (schatten) (3), alles nog ongebruikt: zend iemand om het alles weg te halen, en bied het uwe *schoone* prinses (4) ten geschenke aan.

218 Als ik in het leven bleef, geen stukje zou verloren gaan. Maar nu ik wegga, is het mogelijk dat er (iets) verloren raakt, aangezien mijne *zuster* (5) zeer dom en lomp is. Wil het haar niet ten kwade duiden!"

219 Het bloed stroomde de prinses uit (de wond) en vervulde den tuin met (deszelfs) liefelijken geur. Reeds begon de dag aan te breken, en liet zich het koorgezang der vogels in het geboomte hooren. De prinses trad nu in den geest op haar echtgenoot toe en bood hem hare hulde (6) aan.

---

(1) Is hier met *katrimèn* ook bedoeld het Jav. *triman* (Jav. wdb.)?

(2) *kaditoewan*, verklaard door *hemel* en niet *kadatoewan* (= karatoewan, wat *paleis* beteekent).

(3) d. i. al de geschenken, waarmede de prins haar had overladen en die nog ongebruikt of *ongeschonden* (tileh) waren.

(4) hèsak = schoon, fraai, bevallig; ook gelijk *dèsak*.

(5) *njamâ*, (zoowel „broeder" als „zuster,") in 't algemeen „bloedverwant," ziet hier waarschijnlijk op Rasâdrijâ.

(6) soembah: eerbiedige huldebewijzing; buiging.

220 Pangidepé ring T'wan Mantri
waspadå kapendak tingal
sahoesan ngabakti Radèn
hanoeli sédå sapisan
woemijang tangis di taman
loeh mowani padå ng'loer
hoemoeng lewih hi Rasådrijå.

221 Sentoelé Sokå padå ng'ling
sasédané T'wan Déwijå
prabawané parâmangké
hoedjan hangin tan pasangkan
p'teng tan pali(ng)garan
ketoeg lindoeh koehoengkoehoeng
gerehé mirib ngendehang.

222 Woes kasiramang T'wan Dèwi
rinoeroeban soetrå petak — linoeroeban
tamboèlilingané
padå jå mangabå s'kar
rinoeroebing brahmarå
mangroeroebin bahan *santoen* — ng'loeroebin — sekar
g'nep sawarnaning boengå.

223 *Samijané* di taman sari — sampoenijå
boengané s'dih makedjang
kadi siloengloeng hidepé
mbélanin padå mapoelang
hoeloeng nepèn talagå
rasanjå melaboeh bànjoe — padå jå
gadoengé makoejajangan.

220 (Daar) zij zoo sterk naar hem verlangde, zag haar oog hem duidelijk naderen. Zoodra zij zich voor hem had neergebogen, *blies zij den laatsten adem uit* (1). Een algemeen gesnik werd in den tuin vernomen; mannen en vrouwen, allen gilden het uit, en niet het minst Rasådrijå,

221 Sentoel en Sokå, die allen weenden. Zoodra de prinses gestorven was, (verscheen) op hetzelfde oogenblik haar *prabawå* (2). Geheel onverwachts begon het te regenen en te waaien, en bedekte eene dikke duisternis den aardbodem. (Daarop) vernam men het onderaardsch geluid eener aardbeving, en vertoonden zich heldere kringen om de zon, terwijl het ratelend geluid van den donder als 't ware alles opriep om (aan de beweging) deel te nemen.

222 Toen (het lijk van) de prinses gewasschen was (3), werd het in witte zijde gewikkeld. De bijen voerden bloemen aan, (zoodat het lijk weldra) met *tamboelilingan's* (4) bedekt was, die het (op hunne beurt) met bloemen bestrooiden. Alle soorten van bloemen (zag men) daar bijeen.

223 De boomen en struiken in den tuin treurden. Als (iemand, die) getrouw blijft tot in den dood, en den geliefde (op den brandstapel) volgt (5), wierpen zij hunne bloemen naar beneden, die op het water te recht kwamen, en een gevoel hadden alsof ze regelrecht naar de diepte zonken (6). De *gadoeng* hing slap langs den stam (7);

---

(1) *sédå sapisan* = op eens dood, morsdoo.

(2) *prabawå*. Zie Aant. onder vs 33.

(3) Terstond na het overlijden worden de lijken (met *tojåtirtå*) door 'een' priester of een balijan gewasschen, en ondergaan ze de ceremoniën, die voorgeschreven zijn, om later als een „schoon" mensch op aarde terug te kunnen komen.

(4) *brahmarå* (Jav. Wdb. = *bramarå*) is hetzelfde als *tamboelilingan* = *koembang*: een groote bij, hommel.

(5) *mbélanin*, uit liefde tot iemand *bélå* worden, gelijk vrouwen vroeger genoemd werden, die een doode op den brandstapel volgden. Vergelijk *satijå* in vs. 227.

(6) *melaboeh banjoe*, hier voor *meleboewèr*: zich verdrinken of — verdronken worden (als straf).

(7) *gadoeng*, eene klimplant.

224 *Hosah tan polih* malilit — tan sah tong mabahan
njalèmpoh nongos di tanah
kawelasasih jå katon
mang'ling mapoelisahan
sangga(h) langité hohon
sing djalandjalan mangremboen
t'lengé masawang *sigsigan* — sagsag en larå.

225 Malilit di hampèl gading
kahoengkoelan ban tjamarå
tempoeh hanginé maséjok — tempoer
mirib jå masasambatan
poedaké mandjengisang
kenjoes boengané makoeboen — mababoer hanè
ngrasâ hawak tan pakarijå (1).

226 Bakoengé majang mangeling
manoeding nagih hantosang
lan padapå hangsokané
hosah jå *di* patongosan — sing
gambiré pasoerambijah
mirib jå s'dih manoetoeg
padå jå masowang sowangan

227 Salijoené padå sedih
kangen ring Hidå sang linå
k'disé padå ng'ling hoemor (2)
makeboer makoejajangan
lan sahisining halas
miloe s'dih ring sang lampoes — mirib
goenoengé miloe masatijå.

---

(1) De vier laatste regels van dit en de drie eerste van het volgende vers staan in VI en IX *niet.*

(2) Deze 2 regels elders: sasédané Radèn Dewijå
k'disé padå ng'ling.

224 gejaagd (als zij was) zocht zij te vergeefs zich weer vast te klemmen en liet zich eindelijk als afgemat op den grond neervallen. Het was aandoenlijk om te zien hoe zij zich, al weenende, onrustig in het stof heen en weer bewoog. De *sanggahlangit's* waren als uitgeput van vermoeienis, en sloten, *waar zij ook stonden* (1), hare takken op één. De *teleng* (2) scheen te snikken;

225 zij had zich om een *hampèl gading* (3) geslingerd, in de schaduw van een casuarisboom, (wiens takken), door den wind zacht heen en weer bewogen, een klagend geluid deden hooren. De poedak stond er met een bedrukt gezicht naar te kijken; met een droeven glimlach (4) sloten zich hare bloemen, (als) gevoelden zij, dat zij nu overbodig geworden waren.

226 De lelie liet treurig hare takken hangen, als wonk zij (met de hand), dat men op haar wachten zou. Ook de jonge bladeren van de hangsokå bewogen zich onrustig op hunne plaats. De gambir sloeg hare takken verward dooreen, als om ook haar verdriet te toonen. Zoo nam alles op zijn manier deel (5) (aan de algemeene droefheid).

227 Alles treurde, uit gehechtheid aan de gestorven prinses. De vogels hieven hun klaaglied aan en vlogen verward dooreen. Zelfs het woud en zijne bewoners deelden in de droefheid om de overledene, (ja, het scheen zelfs,) dat de bergen haar *in den dood* wilden *volgen* (6),

---

(1) *sing djalan-djalan* lett.: overal, di mana-mana (Mal.)

(2) teleng, eene klimplant.

(3) *hampèl gading*, benaming van eene bamboesoort.

(4) *djengis* (mandjengisang) is *zuur*, *vinnig*, *barsch*, enz.; om het volgende *kenjoes* = *kenjing* = glimlach, konden we dit echter bezwaarlijk zoo weergeven; van daar nog eens „droeve glimlach."

(5) *manoetoeg*, volgen, achtervolgen, inhalen, bereiken, bij iemand of iets komen.

(6) *masatijå; satijå* = *bélå*. Zie vorige blz. noot 4, en Friederich, Voorloopig Verslag.

228 *Hoehoeq* raris parâmangkin — toetoeg
pasihé s'dih *mamoentag* — magongsang
mantig jâ *di parangané* — moenting manting di parangan
tan tjaritâ *poenang* sambat — an — koedâ
dèning kirangan lontar
titijang manggawé kidoeng
kotjapan Hidâ sang linâ (1).

229*II Sampoen katoer ring T'wan Mantri
jan Radèn Déwi hoes linâ
linané karantjab reko
hi Langlang Doetâ njédajang
hipoen hi Langlang Doetâ
katoetoegan sampoen lampoes
g'bagané mamademang.

230 Tan pangandikâ T'wan Mantri
héling kangen ring T'wan Déwijâ
hanging kalintang wediné
jan pakså loengâ ka taman (2)
ni Limboer laris ngoetjap
depang san koedâ jâ lampoes
maså b'li koewang hapâ.

231 Sakajoen beliné hoegi
titijang *kémahon* njandangang — patjang
kamben sapoet titijang *bèkèn* — ngènkèn
dijastoe té di pasarèjan — jadin djâ di patongosan
sok bahan ping limolas
hap'teng titijang tòng kènggoeh
saråté beli kéwalâ — sarengang.

---

(1) Deze 4 laatste regels, die in II gemist worden, leest men in I aldus:
tjaritajang koedâ sambat
dèning kirangan lontar
di tihingé manggawé kidoeng
kotjapan mangké sang linâ.

(2) Deze 4 regels staan in II niet.

228 en (zij) zoo plotselings (zouden) in één storten. De zee treurde; (hare golven) sloegen met geweld tegen de rotsen. Wij zwijgen verder van al de weeklachten, die geslaakt werden; er zou immers geen papier genoeg zijn, als wij 't alles op schrift wilden brengen (1). We keeren nu tot de gestorvene prinses terug.

229 Reeds had men den kroonprins bericht gebracht, dat de prinses overleden was ten gevolge van een' sluipmoord, en dat Langlang Doetå haar moordenaar was. (Ook deelde men hem mede), dat deze achterhaald en dood was; de wakers hadden hem omgebracht.

230 De kroonprins sprak geen enkel woord. Zijn verlangen naar de prinses ontwaakte weer in hem, maar hij vreesde zeer om zonder verlof (2) naar den tuin te gaan. Eindelijk sprak Limboer: „Welnu, wat zou dat? Laat zij dood zijn! het zal u immers toch aan niets ontbreken!

231 Al uwe wenschen zullen immers door mij alleen ook bevredigd worden: (ik alleen zal voor alles zorgen,) tot voor uwe kleederen toe (3). En, Dijastoe té di pasaréjan — sok bahan ping limolas hapeteng — titijang tong kènggoeh — Zooals gij maar wilt; ik onderwerp mij aan alles.

---

(1) *manggawè kidoeng:* een gedicht schrijven, een verhaal in verzen vervaardigen opstellen.

(2) *paksâ* = dwang; dringend; op iets staan.

(3) *kamben sapoet* = boven- en onderkleed, zeker om alles maar in eens te zeggen; *bèkèn,* = *dogèn*, slechts, alleen. Of beteekent dit misschien: ik zal u als een boven- en ondérkleed, d. i. uwe nederige slavin zijn? Deze spreekwijze is anders niet gebruikelijk.

232 Njandang b'li *mangenemin* — manoekin
titijang t'warå *matoelak* — h'mar
hanggon djalmå dahar reko — hanggoer (hangoer?) — djalan.
titijang noenoe patjang darang
koeloek hadå limolas
lawan bikoel palåkoetoes (1)
T'wan Mantri raris ngandikå.

233 Madahar Goesti Mas Manik
titijang né njanan madahar
ni Limboer madahar halon
ngèjèg tan sah di pabinan
sampoen djangkep *haboelan* — hatem'wang
bajå ganti t'wahnjå *loetoer* — loengsoer
goenå hilang malaradan.

234 Mandadi sesapi poetih
makeboer ngadjå kanginang
T'wan Mantri lintang (*héliké*) (2) — mélingé
njingak ni Limboer l'wir bidjal
raris Hidå noeloedang
ni Limboer laboehnjå roenoek
T'wan Mantri melahib hènggal.

235 *Tan sah* manolih ka hori — t'warå
sampoen rahoeh dj'roning taman
mangodjog lajon rabiné
sambil manangis Rahadijan
sarawoehé hirikå
roeroebé kaloekar sampoen
kahentoengang t'ngahing natar.

---

(1) Vs 230-32: Depag koedag jag lampoeg — masag belig k'wag hapag — sakajoeg belig nég hoegig — titijag kémawog njandangag — kambeg sapoeg titijag dogèg — dijagtoeg di pasaréjag — jadig pig limolag — halemeg titijag tog kènggoeg — sarengag b'lig kéwalag.

Njandag b'lig mangenemig — hanggog djagmag dahag rekog — titijag noegnoeg patjag dahag — koeloeg hadag limolag — lawag bikoeg palagkoetoeg.

(2) Elders: méling kajoené.

232 Al wat uw mond tot mij spreekt zal geschieden; ik zal niet ophouden uwe slavin te zijn (1). Kom, ik heb (wat lekkers) (voor U) gebraden om te eten; er staan vijftien jonge honden en achttien rotten klaar" Daarop sprak de kroonprins:

233 „Eet maar vast, mijn beste schat! ik zal straks wat gebruiken." Nu begon Limboer dood op haar gemak te eten, terwijl zij, voortdurend op zijn schoot gezeten, achterover tegen zijne borst leunde. Eene volle maand was er nu juist verloopen, en het oogenblik dus gekomen waarop (debe zwering) haar kracht moest verliezen. Langzaam aan week de betoovering (2)

234 en veranderde in eene witte zwaluw, die naar het Zuid-Oosten wegvloog. De kroonprins kreeg op eens een walg van haar, nu hij zag hoe Limboer den draak met hem gestoken had (3). Daarop stiet hij haar met geweld (van zijne kniën), zoodat zij voorover tegen den grond kwakte. Terstond ging de kroonprins aan den haal,

235 en holde voort zonder te zien. Toen hij den tuin bereikt had, liep hij al weenende regelrecht toe op het lijk zijner gemalin. Daar gekomen, rukte hij het lijkkleed weg en wierp dit zoo ver hij kon op den grond.

---

(1) of: „Het is genoeg als gij mij maar eens aanspreekt: ik zal (mij) niet terug trekken (dat gij mij) als uw slaaf (mensch) gebruikt".

(2). Vergelijk vs. 203. De *mantrå* had zijn tijd uitgediend, en het oogenblik was dus gekomen, waarop Limboer in hare ware gedaante voor den kroonprins zou staan. De *witte* zwaluw (sesapi poetih) waarvan in het volgende vers gesproken wordt, speelt — waarom weten we niet — een groote rol in het godsdienstig volksgeloof dezer eilanders. Vooral in de zoogenaamde *sangijang* liederen komt zij menigvuldig voor, b. v.: *sesapi poetih miber menèk — meketjog toehoen — d'rewèn Hidå Bagoes Dedarå — Hidå kajoenjoen*;

ngadjå kanginang (uit het volgende vs.) van *kadjå kangin* = Z. O. Zie over de verdeeling van de wereld in verschillende hoofdafdeelingen (cardinaalpunten) als residentie's van bepaalde goden o. a. Friederich Voorloopig Verslag blz. 39. De namen dier plaatsen of hemels geven de tegenwoordige Balineezen aldus op: *Is'warå* (O. = Poerwå), *Mahisorå* of *Mahis'warå* (Z. O. = Genéjå), *Brahmå* (Z. = Daksinå), *Loedrå* of *Roedrå* (Z. W. = Niriti), *Mahädéwå* (W. = Pastimå), *Sangkarå* (N. W. = Bajåbijå *Wisnoe*), (N. = Oetarå) en *Samboe* (N. O. = Ersaniå); *Hindrå*, (Siwå) in het midden.

(3) *hélik;* of *méling* zich herinneren, inzien, enz.?

236 Katingalan Radèn Dèwi
lajoné kadi hoeripå
l'wir jang Soeprabå nglalépé (1)
t'kaning beseh tong ngadå
kat'lektekang katjingak
boekå kedèk *hoelat* kenjoeng boekå
T'wan Mantri njahoep mangaras.

237 Hadoeh Djiwå Maskoe Hari
Soesoehoenan Hatmå Djiwå
lali san Goesti Mas hingong
hi Ratoe ngawonin titijang
hambil ké titijang Dèwå doeh 'ngkèn Batarå hitjå
pisan bareng-bareng lampoes
mangoedå titijang karihang.

238 *Jan pangandikan* hi Manik ngoenì watjanan
makaronan dj'lé melah
wastoe banjå dadi kéné (2)
doeh 'ngkèn Batarané hitjå ringngendi
sarengang hoegi titijang
dijastoe halå lewih hajoe
hapang masi dj'wå makoendang.

239 Sampoen katoer ring Nrepati
miwah ring Pramis'warijå
santoekan banget laliné
T'wan Mantri makajoen *linå* sédå
goepoeh s'ri Narånatå
malajoe ka taman (santoen)
Pramis'wari Rantenadijå.

240 *Padoeka matoer Madèwi* sampoen katoer T'wan Dèwi
sami sahisining poerå
t'lasan ka taman reko
sampoen rahoeh dj'roning taman
sang Praboe Pramis'warijå
ningalin lajon hi mantoe
gahok Nrepati toemingal.

---

(1) In VIII deze twee regels: warnané masawang boelan
mang'lelépé madapå lajon.

(2) Elders nog eens: halå hajoe makaronan.

236 Nu zag hij de prinses, wier lijk nog niet de minste verandering had ondergaan (1), (en nog altijd schoon was) als de hemelsche Soeprabå; van slapworden of opzwellen was (nog geen sprake). Wanneer men haar goed van nabij bekeek (2), dan scheen het of er nog een glimlach op haar gelaat zweefde. De kroonprins sloeg de armen om haar heen en bedekte haar met zoenen.

237 „Ach, mijn hartje!" (zoo klaagde hij) „mijne schat, mijne zuster, mijne koningin! hebt gij mij zoo geheel vergeten, dat gij mij alleen achterlaat! Neem mij toch tot U, o *goden* (3)! opdat wij te zamen mogen sterven! Waarom moet ik achter blijven?

238 Hebt gij niet gezegd, mijn schatje! dat wij in voor- en tegenspoed bij elkander zouden blijven? En nu is 't zoo! Ach, mocht het Gode behagen mij bij U te brengen, hetzij dan de hemel of de hel (uw deel geworden is), als gij maar dicht bij mij zijt" (4).

239 Nu werd aan den koning en de koningin geboodschapt, hoe de kroonprins geheel buiten zich zelven was (van droefheid) en maar wilde sterven. Haastig vloog de vorst naar den hof, (gevolgd door) de koningin en

240 de andere vorstelijke gemalinnen (5). De geheele poeri liep uit naar den tuin. Daar gekomen werden de koning en de koningin het lijk gewaar van hunne schoondochter. De vorst stond verbaasd (toen) hij het zag.

---

(1) *kadi hoeripå:* als leefde zij.

(2) of: „(toen de prins) haar van nabij bekeek."

(3) *Déwå,* hier door „goden" vertaald, kan ook op de overledene slaan, wat misschien nog beter bij het volgende past, hoewel onze vertaling meer met die andere lezing overeenstemt.

(4) *makoendang* beteekent „een volgeling, iemand achter zich hebben", gelijk vorsten, die, bij optochten als andersins, door hunne vrouwen en rijksgrooten gevolgd worden. Vergelijk Jav. Wdb. *kondang.*

(5) Zie over de hier gebezigde titels het A anhangsel.

241*vi *S'ri* Pramis'wari *manangis* padå nangis
lewih tå Hidå sang Natå
kageloetgeloet lajoné
wekasan Hidå ngandikå
hapå kranå hi Déwå
ngarijang di taman santoen
bapå lintang tan hoeningå.

242 Jan hi Bagoes ngadjak rabi
toer warnané lintang *hèsak* melah
djani *kènkèn ban habeté* kènkènang koedijang
né *njédajang soebå p'djah* gawok bas toemingal
jan *pandajan* hi bapå dajanin en panenggoehing
tan lènan hi Galoeh Limboer
jå t'wah manggawé pahékan.

243 *Njèn salahang selsel* djani selsel njèn salahang
bijang hi Bagoesé wantah
makakranån boekå kéné ng'ranajang
då tå hi Limboer pahekang
hanggòn mantoe hi *lintah* tahan
samanjå ngoeboehin loetoeng
jan djoengdjoeng soemangkin moerkå.

244 Jan sakari(ng) *dèwèk* hoegi manah
hi Langlang Doetå njédajang
hedjohan ka langit reko hentohang en djoh san
hapå sakitangå manah
né soebå heton bapå
ni Limboer ngesèngin mantoek
t'wah hento *pahékanangå* mahékanangå.

241 De koningin begon te weenen, en de koning niet minder, die het lijk telkens in zijne armen nam. Ten laatste sprak Zijne Majesteit: „Wat is de reden, mijnheer! dat (gij haar hier) in den tuin hebt gelaten? Ik wist bepaald niet,

242 dat gij eene vrouw met u had gebracht, en dan (nog wel) zoo'n beeldschoone! En wat valt er nu nog aan te doen, (1) (daar) de moordenaar reeds dood is? Naar mijn oordeel is 't niemand anders dan de *prinses* (2), Limboer, die deze list tegen (haar) heeft uitgedacht.

243 Maar wie moet nu eigenlijk beschuldigd en gestraft worden? (Is niet) uwe moeder van dit (alles) oorzaak? (Zij had) (3) Limboer ver van u (moeten) laten, en geen *bloedzuiger* (4) tot schoondochter (5) aannemen. 't Is hetzelfde alsof men een aap houdt: hoe meer men hem streelt, des te brutaler wordt hij!

244 Dat Langlang Doetå (haar) uit eigen beweging zou vermoord hebben, is er zoo ver van daan als de lucht (van hier). Waarmede zou zij zijn misnoegen hebben opgewekt? (Neen) dit is mij duidelijk geworden: Limboer (zal) hem binnen bij zich (hebben) geroepen, en daar dit alles zoo hebben aangelegd."

---

(1) *kènkèn ban habeté* eigenl. „hoe te doen, hoe te gedragen?"

(2) *Galoeh* = vrouw, doch in den regel alleen van vorstelijke personen. Vergelijk noot onder 183.

(3) *Dåtå*, waarschijnlijk *då* (*hedå*) en *tå* = Mal. *djangan tak*; anders *dåtå* (Jav.) = neen, niet.

(4) *lintah*, bloedzuiger; in een ander Hs. *tahan*, een gemeen woord = hond, hondekind; uitbraaksel.

(5) Gelijk we elders reeds opmerkten, is ook deze taal zeer arm waar 't geldt algemeene begrippen uit te drukken. Zoo b. v. het woord *njamå* (zie boven) dat zoo wel „broeder" als „zuster" kan beteekenen; *mantoe* = schoonzoon of schoondochter, *rakå* (zie vs. 245) oudere broeder of zuster, enz., waarvan de nadere beteekenis alleen door bijvoeging van een ander woord (b. v. *mowani* = man, mannelijk) kan worden aangegeven, of anders uit den zin moet worden opgemaakt.

245 Tan katjaritå hiriki
tingkahé manandang *larå* polahé — kalaron
di Noes'ambarå kotjapé
Radèn Mantri katjaritå
hanenggoeh tå mawastå
Radèn Mas Tilar *Nagantoen* kadatoen
hapan tinilaring rakå (1).

246 Pakajoenané T'wan Mantri
loengå ka gili kantjanå
mangambil rakå kajoené
bilih *sih kari hoeripå* sing kari gesang
mapamit ring sang Natå
lawan ring bijangé sampoen
hanging tan kahitjèn loengå.

247 S'ring mapamit T'wan Mantri
taler sang Natå tan hitjå
kalaning t'ngah wenginé
Hidå mang'rangsoek boesanå
manganggo kakawotan
lan hokané sirå Demoeng
wong kembar reké poenikå.

248 Toer kahéman makakalih
warnané ngeresang tjitå
hi *Sijoeng Tjaling* wastané
sampoen kahitjèn panganggijå
lan *pangajah* sanoenggal parekan
mahadan hi Malang Moedjoer *moendjoer*
poenikå néné kahadjak.

(1) Elders: Hanak hagoeng tå mawastå
Radèn Mantri Nagå-santoen
hi Mas Tilaring Ratnå.

245 Verver wordt er niet van gesproken, hoe (die allen) zich daar aan hunne droefheid en smart overgaven. Wij verhalen nu van Noesâ Ambarâ van den kroonprins aldaar, *ook* (1) bijgenaamd *Radèn Mas Tilar Nagari*, omdat hij door zijne oudere (zuster) verlaten was (2).

246 Hij koesterde het verlangen om naar het Goudeiland te gaan en zijne zuster van daar af te halen, als (deze) wellicht nog in leven was. Hij had aan den koning en ook aan zijne moeder verlof gevraagd, maar (dezen) wilden hem niet laten gaan.

247 Dikwijls had de prins reeds zijn verzoek herhaald, maar telkens weigerde de vorst, (totdat) zijne hoogheid (eindelijk) midden in den nacht zijn vorstelijk kleed aantrok en zich zoo sierlijk (mogelijk) uitdoschte. Evenzoo (deed) de zoon van den Demoeng. Die twee geleken sprekend op elkander

248 en werden beiden om het zeerst (door den vorst) bemind. (Beiden) waren wonderbarend (schoon) (3), (zoo de prins als de ander) wiens naam was *Sijoeng Tjaling* (4). Ook hem had (de prins) reiskleederen geschonken. Dan was er nog één bediende, genaamd *Malang Moedjoer* (5), die (ook) werd medegenomen.

---

(1) *hanenggoeh*, (een overgenomen vorm) kan hier moeielijk anders worden vertaald. Zie Woordenboek bij *senggoeh*. Jav. Wdb. bij *nenggoeh*.

(2) *Nagantoen* van *nagari*, zie boven. *Tilar*, verlaten; afvallen, en van daar op sommige plaatsen *Matilar* (verlaten zijn) in plaats van *Mas Tilar*; *tinilar* Jav. = *matilar* Bal.

(3) Dit *ng'resang tjitâ* kan ook *alleen* op den zoon van den Demoeng slaan.

(4) *Sijoeng Tjaling* = de dubbele slagtand? *Sijoeng* = de slagtanden van een dier of boetâ; ook: Laag van *Tjaling* = oogtand.

(5) *Malang Moedjoer* = geluk en ongeluk? Vergelijk *haling* en *hoedjoer*; *malang* steeds ongelukkig zijn en *moedjoer* omgekeerd, met name bij het spel.

249 Sampoen mamargi T'wan Mantri
midjil saking dj'ro kadat'wan
tan *kantoen* reké lampahé bosen
manoedjoe ng'lod kawoehang
nagarå woes ka hoentat
pamarginé sadå ndaroeng.
mèh sampoen rahoeh di halas.

250 Tatas rahinå toemoeli
hoemoeng kedisé ring kaj'wan
kèkèr *paksi tjangkoréné* sintoelan sijoengé
koekoeroejoeknjané sawat
Rahadijan tan mararijan
manjoesoep ka halas hagoeng
mèh noengkap halas larangan hanoeli rawoeh ringngalas.

251 Rahadèn miragi tangis
sasambaté *ham'lad pranå* ng'resèng tjitå
Rahadijan njagdjagin hagé
kari hadoh katingalan
djanmå h'loeh sanoenggal
manegak di doehoer batoe
T'wan Mantri raris ngandikå.

252 Kakå wang ngapå né dini
mangeling tengahing halas
hi Sijoeng Tjaling hatoeré
batang titijang wong *kasasar* kalaran
nah djalan desek k'må
raris mamaranin sampoen
rahoeh hirikå Rahadijan.

249 (Toen allen gereed waren) stapte de kroonprins op en kwam (ongehinderd) buiten het paleis. Onverwijld trokken zij nu verder, hunne koers nemende naar het Noord-Westen. Reeds hadden zij de stad achter zich, en daar zij snèl liepen, bereikten zij spoedig het woud.

250 Juist brak de dag door en hieven de vogels hun koorgezang in het geboomte aan: (men hoorde) de boschhanen met de *tjangkorèk's* (hun morgenlied aanheffen). Het (hanen)gekraai (weerklonk) uit de verte (1). De prins hield niet stil, maar drong het woud binnen. Nauwelijks (in het midden) van die geheimzinnige en onveilige plaats (2) gekomen,

251 hoorde Zijne Hoogheid (iemand) weenen, terwijl (van tijd tot tijd) hartverscheurende klaagtoonen (tot hem doordrongen). Haastig liep de prins (op die plaats) toe. Nog ver zijnde, werd hij eene vrouw gewaar, die eenzaam op een steen gezeten was. Daarop sprak de prins (tot Sijoeng Tjaling):

252 „Broeder, wie zou dat zijn, die daar zoo in het midden van het bosch zit te weenen?" Sijoeng Tjaling antwoordde: „Ik houd het er voor dat zij *verdwaald* is" (3). „Kom, laten we dan wat dichter bij gaan." Nu gingen zij op haar af. Op de plaats gekomen,

---

(1) *tjangkorèk*, volgens sommigen *een kleine vogel*, volgens anderen = *tamboerèrèt* = een soort van groote tor, die in massa's op de bergen gevonden worden, en een oorverdoovend gesnor laten hooren. Of *tjangkoré*, gelijk sommigen uitspreken en ook hier geschreven wordt, werkelijk hetzelfde is als *tjangkorèk* kunnen we niet beslissen. Dat *koekoeroejoek* „gekraai" kan natuurlijk alleen op *kèkèr* (boschhaan) slaan. De bedoeling is dan: „de *kèkèr's* (boschhanen), *paksi's* (vogels) en *tjangkorèk's* (insekten, enz.) hieven hun gezang aan; het hanengekraai klonk uit de verte".

(2) *larangan;* vergelijk Jav. en Mal. *harang* en *larang*.

(3) *kasasar*, beteekent is het Bal. „gefolterd, gepijnigd" meer bepaaldelijk van de helsche straffen, en ook = *papå* doch hier zal dit woord zeker wel in den Jav. zin van „afdwalen, verdwaald zijn" moeten worden opgevat.

253 Katingalan né manangis
warnané masawang *boelan* ratih
l'wir Soeprabå warnané
héman jå tengahing halas
Rahadèn mangandikå
sapasirå djoewå hi Hajoe
toer nangis di tengahing halas.

254 Toer pararagajan d'riki
masawoet né katakonan
tan pasangkan titijang reko
di nagarané ring koenå nging nagaraning'wang
singgih ring Djabå *Lekap* hinggih — Lengkap
titijang kapoetoesan toehoen
dènirå déwi *Hasmarå* Hasmajå en Radèn Wijasmajå.

255 Déwi Koerési kang bibi
dèning titijang ngoetang hawak bajå
satibåtibå paraně
titijang kapisereng dahat
dèning bibi lan ramå
katrimajang ring wong kakoeng katrimènang
hanging tå roepané *nistå* halå.

256 Beroeng soekoe makakalih
toer tani goban djim katah tong ratoening djim
ratoening djim doedoe reko (1)
poenikå kranan titijang
rahoeh ka mretjapadå
né mangkin sing *soekå noedoek* ngolas moepoe
hirikå titijang ngahoelå.

---

(1) Elders: Toer gobå djim t'warå hadji —
kéténg-ratoening djim dadoe reko
en
toer tani gobå di bikas
ratoening djim dadoe reké.

253 zagen zij hoe de weenende schoon was als de *maan* (1), het evenbeeld van de hemelsche Soeprabå. De prins werd met *ontferming* (2) bewogen, toen hij haar daar zoo in het bosch (zag zitten) en sprak: „Wie zijt gij toch, mijne schoone! en (waarom) zit gij (hier) midden in het woud te weenen?

254 Hoe komt gij zoo alleen hier?" De aangesprokene antwoordde: „Ik ben uit eigen beweging hier gekomen; mijn vroegere woonplaats is, (ik zeg u) de waarheid, *Djabå Lekap* (3). Ik ben door de vrouw van den god der liefde (4) naar beneden gezonden.

255 *Dèwi Koerèsi* (5) is mijne moeder. De reden, waarom ik zoo ronddool (6), onverschillig waar ik ook te recht kom (is deze): Mijne ouders wilden mij met geweld uithuwelijken aan een man met een erg gemeen en leelijk uitzicht,

256 en een paar gezwollen beenen. Ook heeft hij niets van een djin; al de djinvorsten (zien er) anders (uit) (7). Dat is de reden waarom ik op

---

(1) *boelan*, om het rijm voor *ratih*. (Zie boven). Overigens loopen de begrippen van *ratih* (de vrouw van Kamå) en *ratih* (de maan) in één.

(2) *héman*, dat vaak voorkomt, kan het best met het Mal. *sajang*, „medelijden" vergeleken worden; doch ligt hierin meer, evenals in het Bal. *sajang*, het begrip van „genegen zijn, liefhebben" opgesloten.

(3) Zie over *Djabå Lekap* de Inleiding. Zeer duidelijk is deze zin niet, vooral indien men dit *tan pasangkan* „zonder oorzaak; plotseling", vergelijkt met het volgende *kapoetoesan* (!) en het begin van vs. 255. Dat *singgih* „overeenkomstig de waarheid," kan hier ook op haar vorstelijke afkomst zien: *singgih* = aanzien, eer, enz.

(4) *Dèwi Hasmarå*, dit voorgevoegde *dèwi* duidt natuurlijk op *Ratih*, de vrouw van *Hasmarå*, *Semarå* of *Kamå*.

(5) *Dèwi Koerèsi*, zie Inleiding.

(6) *ngoetang hawak* lett. *zich weggooien*, gewoonlijk in de zin van „rondzwerven; een ongebonden leven leiden," enz.

(7) Ook deze zin is niet zeer duidelijk. Het *dadoe* (helrood) uit een ander Hs. voor *doedoe* (anders; iets niet zijn), brengt ons niet verder. *Doedoe* in den zin van „kwaad, kwade neiging" kennen de Balineezen niet. Onze vertaling geeft dan ook slechts de beteekenis terug, die de inlanders aan deze regels hechten.

257 Jan hi b'li doeroesasih
mamandjakang djanmå papå
hanging titijang lintang kahon
toer goban titijangé nistå
nging titijang geng ngampoerå
dèning titijang lintang doesoen
Rahadèn Mantri ngandikå (1).

---

(1) Dit vers, dat alleen in III wordt gevonden, schijnt later te zijn ingevoegd, denkelijk met het doel om een beteren overgang van dezen zang op den volgende daar te stellen.

aarde ben gekomen. En nu, wie mij maar aan wil nemen, diens slavin ben ik.

257 Als gij uwe goedheid jegens mij nog verder uitstrekken, en eene ongelukkige tot de uwe wilt maken, (dán volg ik). Edoch, ik ben zeer gering en zie er zeer onoogelijk uit: ja, neem mij toch niet kwalijk, daar ik niet weet hoe ik mij gedragen moet" (1). Nu sprak de kroonprins:

(1) *doesoen;* de naaste beteekenis is: „lomp, onbeschaafd, ongemanierd"; *wong doesoen* (Jav.) = bergmenschen, grensbewoners, dorpelingen; *hanak doesoen* = een onbeschaafd mensch, enz.

RANGGÅ DJANOER (DOERMÅ).

258 Doeh Mas Mirah Ratoe Mas Hatmå Djoewitå
kalingané hi Manik
hedjim kamanoeså
né mangkin Soesoehoenan
jan hitjå hi Mirah Manik kalingané
titijang mamaktå
mantoek maring nagari.

259 Ring Noesa'mbarå reké nagaran titijang
titijang poetran Nrepati
moeng titijang kéwalå
lanang hamoeng sanoenggal
wènten kakan titijang histri
sampoen kakoetang
ring gili Mas né ngoeni k'rawos mangletehin goemi.

260 D'waning kakoetang k'rawos ng'letehin djagat
midjil titijangé boentjing
titijang ninggal dèså
misadijå ka poelo Mas titijang
mangambil dané jan kari
ni S'kar-kantjanå
sabdané midjil haris.

261 Hinggih né *doemoen* kalaning titijang mentas sampoen
hirikå di gilijadi
wènten *paråpoetrå* poetri
saking Hambarå Madijå
warnané hanom ap'kik
ngambah bahitå ngabå
poenikå roepå ngambil.

ACHTSTE ZANG.

258 „Wel, mijn allerbekoorlijkste schat! zoo zijt gij dan waarlijk eene menschgeworden *djin* (1)? Kom, mijne koningin! als gij het goedvindt, laat ik u dan met mij naar mijn land,

259 naar Noeså Ambarå, mogen voeren. Ik ben de zoon van den vorst (aldaar), zijn eenige zoon; ik heb nog eene oudere zuster, (maar die) is sedert lang reeds verbannen naar het Goudeiland.

260 De reden, waarom zij verbannen werd, is (deze): men oordeelde dat zij het land beroerde. (U moet weten) dat wij geboren bruidstweelingen zijn (2). Nu heb ik de stad verlaten, met het plan om naar het Goudeiland te gaan en haar (terug) te halen, in geval zij nog (daar) is." *S'kar Kantjanå* (3) sprak op vriendelijken toon:

261 „Om u te dienen: voor eenigen tijd, toen ik *Poelo Mas* (4) passeerde, was (daar) een prins (5) uit Hambarå Madijå, jong en schoon van uitzicht, en op een vaartuig gezeten: denkelijk heeft die haar met zich gevoerd.

---

(1) *Djim:* gewone verbastering van *djin* = geest, daemon.
(2) Vergelijk vs. 1 en volgende verzen.
(3) *S'kar kantjanå* = de gouden bloem?
(4) *gilijadi* = *gili hadi* voor poelo Mas; *hadi* = voortreffelijk, uitmuntend; *mas hadi* = fijn goud.
(5) *paråpoetrå* als *prabekel*, *pradèså*, enz. Zie de Spraakkunst.

262 Radèn Déwi kalintang kaw'las harså
hinggih jan wantah b'li
'mbowatang poenikå — mamitang
noenas k'Ambarå Madijå
titijang *ngiring sapati hoerip* — ngiringang hi b'li
doek kanastapå — manoenas tapå
titijang tan malih kapti.

263^{x} VI Jan beli doeroes mandjakang djanmå papå
titijang lintang sahiring
jadin *dj'lé melah* — mati hoerip
mangandikå Rahadijan
doeh Ratoe jan doeroes hitjå
noenas *gelisang* — mamargå
k'Ambarå Madéjaki.

264 Raris mamargi (Hidå) hadènghadèngan
ngambah ka halas hoekir
djoerang gitgit tegal — goenoeng
lebah saking mamargå — lebak reké hikang margå
woes *pitoeng* dinå di margi — tigang
tan manggih dèså
nengak'nå T'wan Mantri.

265 Katjaritå mangké Radèn Mégantakå
di Malåkå nagari
sampoen polih hortå
né *nginggatang* T'wan Déwijå — ngiletang
Rahadèn Hambarå Pati
Hambarå Madijå
nagarané T'wan Mantri.

262 De prinses verkeerde in betreurenswaardigen toestand (1). Welnu, als gij die moet hebben, (kom) laten we dan, als 't u belieft, naar Hambarå Madijå gaan: ik volg u tot in den dood (2). Ik heb geen ander verlangen meer (3).

263 Als gij uwe gunst wilt vermenigvuldigen en eene ongelukkige tot de uwe maken, (dan) volg ik met mijn gansche hart, hetzij in voor- of tegenspoed." De prins sprak: „Wel, mijne vorstin! als u waarlijk zoo goed wilt zijn, kom dan, ik bid u, (en laat ons) spoedig naar Hambarå Madijå (gaan)".

264 Daarop trokken zij langzaam voort, door het bosch en over bergen, door ravijnen en (langs met) scherpe steenen (bezaaide paden) over kale vlakten waar het aanhoudend op en af ging, (enz.). Reeds bevonden zij zich zeven dagen op weg (en nog hadden zij) geen *bewoonde plaats* (4) ontmoet. Nu zwijgt (het verhaal) van den kroonprins,

265 en wordt er gesproken van den prins Mégantakå in het land Malakka. Reeds had (zijne hoogheid) vernomen, wie de prinses ontvoerd had, (nl.) de prins Hambarå Pati uit het land Hambarå Madijå.

---

(1) Of slaat dit op S'kar Kantjanå? In dat geval zou de vertaling dus moeten luiden: Daarop ging zij (op den) meest deerniswekkenden (toon) voort:

(2) *sapati-hoerip* = in leven en sterven; *doek kanastapå*: Is dit kawi *handoek* (naderen) en *nastapå* (boete doen, enz) zoodat de zin zou zijn: „tot onthouding toe" of „zelfs al gingt ge een kluizenaarsleven leiden"? of is *doekka* een schrijffout voor *doehka* „hartzeer, verdriet, zorg"?

(3) *tan malih kapti* = *tan pamalih kajoen*, zie boven.

(4) *dèså*, dorp; land; bewoonde plaats.

266 Né mangkin sampoen waloejå di nagarå
mérangé tani gigis
Radèn Mégantakå
mangandikå ring tjitå — jan ngandikå ring ragané
né soebå t'warå nandingin
jan di pajoedan
telas poenang nagari.

267 *Kakalahang tong ngadå* magoet ban joedå — jan masi ja t'warå då
hakoe Mantri linewih
wanèn *goeng* prakosà — toer
sakti t'warå då padå
t'kå hadå hanak bani
tjangkah tjoemangkah
Rahadèn nabdå haris.

268 Wirå Manggalå kakå Wirå Kalanå
lan kakå Wirå Gati
ki Wirå Langlangan
hakoe loengå né bèndjang
mangloeroeg poenang nagari
Hambarå Madijå
kakå padå pradangin.

269 Hoeling djani padå konkon mapangarah
kakå ka dèsà *Hedjim* — hedjis en hetjis
hapangå ketogan
Ratoe *Hedjis* madjalan — hedjim
lan Ratoe Tatar lan *Tebih* — tebis
Ratoe ring Besah
hapangå k'rik tingkih — ngatoering.

266 Alles in het land was nu weer tot den vorigen staat teruggekeerd (1). Mégantaká gevoelde zich (echter) niet weinig beschaamd. Hij sprak bij zich zelven: Ik heb tot hiertoe mijns gelijke op het oorlogsveld niet gevonden; alle rijken zijn reeds overwonnen,

267 en er is niemand meer die mij den oorlog durft aandoen. Ik ben het *puik* (2) der prinsen, dapper en zeer geweldig; in *bovennatuurlijke kracht* (3) is niemand mij gelijk! (En nu) komt daar iemand, die (zich) *trotschelijk* (4) tegen mij durft (verzetten)! Daarop sprak de prins bedaard (tot zijne bevelhebbers):

268 „Hé, *Wirå Manggalå, Wirå Kalanå, Wirå Gati* en *Wirå Langlangan* (5)! Morgen vertrek ik om het rijk van Hambarå Madijå den oorlog aan te doen. Brengt alles

269 terstond in gereedheid. Zendt ook bericht naar de stad *Hedjim* (6), en beveelt dat alle man opgeroepen worde; de koning van *H'djis* moet met de vorsten van *Tatar, Tebih* en *B'sah* uittrekken. *Dat groot en klein zich* (ten strijde) *verzamele* (7)!"

---

(1) Wel te verstaan: na den vergeefschen tocht ter opsporing van de geschaakte prinses.

(2) *linewih* van *lewih*.

(3) *sakti*, bovennatuurlijk vermogen, wondermacht; *kasaktèn* (Jav. — kasaktinan Bal.) iemands bovennatuurlijke vermogens, de bovennatuurlijke gaven, waarmede iemand is toegerust. Zie verder vs. 316 en volg., waar een en ander over den aard en het geheim dezer wondermacht te vinden is.

(4) *tjangkah tjoemangkah*: eene trotsche houding aannemen, grootspreken, bluffen, enz. — 't Is ook mogelijk dat dit op Mégantaká ziet, die dan in deze houding tot zijne bevelhebbers spreekt.

(5) Ook dit zijn gefabriceerde namen. *Wirå* (K.) „dapper, heldhaftig; krijgsman" is een algemeene titel voor oorlogsmannen; *manggalå*, de Olifant? *kalanå*, de Reus? *gati*, de Spoed? *langlangan*, het Geopend Oog?

(6) *Hedjim*, het land der djins? Ook de volgende namen zijn verbasteringen van oorspronkelijk Arabische (Maleische) woorden.

(7) *k'rik tingkih*, spreekwijze: als (gebrande) kemiri, die geheel fijn geschraapt (k'rik) kan worden: om iets volkomens (geheel, ten eene male, zonder uitzondering, enz.) aan te duiden.

270 Sahoer manoek sandikan Tjokor hi Déwå
titijang manoenas mapamit
raris sami boedal
ka tjatoer mapangarah
Rahadèn kari katangkil
pepek poenggawå
Harjå lan Kijadipati.

271 Sirå Demoeng Toemenggoeng lan sirå Demang
Kanoeroehan menangkil
ki Patih ring harså
Rakrijan Patih *matoerå* madoerå
titijang sapoenapi hèndjing
loengå tan loengå
lan kahoelané sami.

272 Radèn Mantri ngandikå tan padon pisan
jan madjalan né mani
pandjaké makedjang
d'pang *san hoewå* djoemah h'noe padå
Ratoe djadjarahan sami
néné madjalan
honjangang t'warå kari.

273 Néné *djani* madjalan p'tang bekelan dini
kapalané mamargi (1) dèså
hi Tatitangedap
hi Mégandjalantarå
hi Hoedjan Ngritis mamargi
hi Baret Boetå
saha rèntjangé sami.

---

(1) Elders: kèh bala né mangiring.

270 Allen antwoordden als uit éénen mond: Wij onderwerpen ons aan den wil van uwe Majesteit! Daarop vertrokken allen, en zonden *rechts en links* (1) hunne bevelen uit. De prins zette (intusschen) de audientie voort. Al de onderbevelhebbers (waren daar verzameld). (Ook) de Arja's, de Adipati,

271 de Demoengs, de Toemenggoengs, de Demangs en Kanoeroewan's zaten voor zijn aangezicht, met den Patih voorop. De rijksbestierder nam ('t eerst) het woord, zeggende: „Hoe moet ik morgen? zal ik al dan niet met uwe mannen uittrekken?"

272 De prins hernam: „'t Is in het geheel niet noodig dat mijn volk morgen uittrekt; laat ze maar gerust thuis," oom! De *gevangen vorsten* (2) zullen oprukken: verzamel die allen, dat er niet één achterblijft (3)

273 Vooreerst zullen vier (leger) afdeelingen optrekken met hunne hoofden, nl. *Tatitangedap*, *Mégandjalantarå*, *Hoedjan Ng'ritis* en *Baret Boetå* (4) met al hun gevolg.

---

(1) *katjatoer* van *tjatoer* K. „vier"; gewoonlijk *tjatoer dèsâ* = de vier windstreken.

(2) *Ratoe djadjarahan:* gevangen vorsten uit vroegere oorlogen (vergelijk vs. 267), wier namen in het volgende vs. worden opgegeven.

(3) *honjangang* van *honjâ* „leeg, op" enz. en *honjang* „ledigen, opmaken" (honjahang) even als *kawoeh*, *ngawoehang* van *ngawang* en *ngawangang*.

(4) *Tatitangedap*: Snel Weerlicht? *Mégandjalantarå*: Zwaarbewolkte Lucht? *Hoedjan Ngritis*: Druppel-regen? *Baret Boetå*: Orkaan?

274 Sirå Patih mahatoer sahahot s'kar
titijang manoenas mapamit
titijang mandawoehang
sakadi pakajoenan
Tjokor hi Déwå né mangkin
manggoet Rahadijan
hoes ngaloewaring tangkil hoesan l'wirring.

275 Sami boedal Rahadijan sampoen ngadat'wan
kotjapan sangapatih
hakon mapangarah
katoedjoe néné *loengå* djoemah
sami padå soekèng hati
poenggawå patpat
sahå *balané* sami rowangé.

276 Tan *kotjapan ring* daloe bèndjang kotjapan hoetjapening
poenggawå woes tjoemawis
titib di bantjingah
sami nganggé kawotan
t'kaning boesanå *has'ri* sami
jan kawaspadå
tinon *l'wir goenoeng sari* goenoeng ngapi.

277 Palinggihan koedå liman m'wang padatijå
hontå m'wang balå sami honten
mangebekin margi
s'regep ngawå sangdjatå
sasikeping wong ngadjoerit panganggèning
n'dan kawarnå tå
mangké Rahadèn Mantri.

274 De Patih sprak met al de overigen (1): „Wij vragen verlof om heen te mogen gaan, (opdat) wij terstond (de lieden) oproepen, gelijk Uwe Hoogheid dit bevolen heeft". De prins knikte met het hoofd. Daarop werd de zitting opgeheven

275 en vertrokken allen zoodra de prins naar binnen was gegaan. (Nu) wordt verhaald (hoe) de Patih bevel gaf om het (overal) rond te zeggen. Zij, die (moesten) optrekken, werden bij tijds (gewaarschuwd) (2). Allen waren verheugd van harte, de vier hoofden zoowel als hunne manschappen.

276 (Wat er verder) dien nacht (gebeurde) wordt niet vermeld. Den volgenden (morgen), zoo zegt het verhaal, waren de legerhoofden reisvaardig en verzamelden zij zich voor het paleis. Allen hadden zich sierlijk uitgedoscht, (ieder) in zijn (eigenaardige) staatsiekleeding. Als men hen goed bekeek, dan geleek het wel een *bloemberg* (3).

277 Zij waren gezeten op paarden, olifanten, wagens of kameelen, evenzoo hunne soldaten, die alle wegen bezet hadden (zoo talrijk waren zij). Ook aan de wapens, die zij bij zich hadden, ontbrak niets; al de wapens bij krijgslieden in gebruik (zag men daar flikkeren). Nu wordt verder van den prins (Mégantakå) gesproken,

---

(1) Zie noot onder vs. 12.

(2) *katoedjoe néné loengå*. De Balineezen vertalen *katoedjoe* door *sedek* = toen, tijdens, op het oogenblik van, enz. zoodat hier zou staan: „toen die op weg gingen" wat echter minder in het verband past. Vergelijk Jav. wdb. bij *toedjoe*.

(3) *Goenoeng sari:* eene in gedichten vaak voorkomende uitdrukking om iets schoons, schitterends, enz. aan te duiden. Het naast den tekst geplaatste *goenoeng' hapi* (vuurberg) komt ook als zoodanig voor. In meer godsdienstige geschriften wordt door *goenoeng sari* meer bepaaldelijk eene plaats van heiligheid en gelukzaligheid (het verblijf der goden) aangeduid, en kan het daar gevoegelijk door „paradijs, hemel" vertaald worden.

278 Sampoen hajas mawastrå widjil *mapradå* matjatjap
makampoeh soetrå poetih
sinembar paradå
hasin maḍastar peṭak
mas'kar poetjoek mapilpil
magelang-kanå
makris landejan danti.

279 Toer mas'loet nilå lan ratnå pangkadjå
kakandelan mas hadi
tinon ngresang tjitå toehoe
toelèn Ratoening wanḍa(n)
warnané tan papakèring
toer *makalpikå* maklepikå
masotjå ratnå habrit.

280*IX Sampoen mapamit ring hadji lawan bijang
sang Naṭå ngandikaris
Mas Mirah hi bapå
Goesti hapang prajatnå Bagoes
hinggih sandikan bapadji
raris manjembah
ring jajå lawan bibi.

281 Sopatjarå sampoen *genep* tan hoetjapan tegep
kawarnå pararahi
titib di t'ngah *natar* bantjingah
sami mapamit njoembah
soekå sirå Radèn Mantri
raris mamargå
sampoen rahoeh ring *djawi* jawi.

278 die mede zijn staatsiekleederen reeds had aangetrokken. Hij droeg een kleed van groene (zijde) en geheel met *pradå* (1) bedekt, benevens een wit zijden saroeng (eveneens) als met goud bestrooid. (Op zijn hoofd) prijkte een wit (zijden) doek, (waartusschen) hij eene plat gevouwen sepatoebloem gestoken had. Ook droeg hij gouden banden aan de bovenarmen en eene kris voorzien van een ivooren gevest,

279 prijkende met een rand van de kostbaarste edelgesteenten (terwijl de scheede) met het fijnste goud overtrokken was. Als men hem zoo zag, was het om van te schrikken (2): precies de koning uit het Moorenland! Hij stond daar in de houding van iemand die voor niets bang is. Ook droeg hij *ringen* (3) aan de vingers, ingezet met roode edelsteenen.

280 Eindelijk nam hij afscheid van zijne ouders. De vorst sprak vriendelijk: „(Vaarwel) mijn beste! wees toch vooral voorzichtig!" „Om u te dienen, mijn vader! ik zal doen gelijk u zegt." Daarop boog hij zich voor zijn' vader en zijne moeder.

281 Zijn *wapenrusting* (4) was kompleet, te schoon om te beschrijven. Er wordt (nog) verhaald van de gemalinnen (des prinsen), die zich op het midden van het plein verzameld hadden, en met eene eerbiedige buiging afscheid namen. De prins was recht in zijn schik. Eindelijk vertrok hij en verscheen *buiten* (5) (het paleis).

---

(1) *pradå* = verguldsel, klatergoud.

(2) *ng'resang* of (elders) *ngenjehang tjitå*, eigenl. „een zekere gewaarwording (gemoedsaandoening) veroorzaken", hetzij van aangenamen of onaangenamen aard; aandoen, indruk maken.

(3) *kalpikå* K. = vingerring. Op Bali verstaat men hieronder gewoonlijk de bloem (of aaneen gestoken bloembladeren), die de dienstdoende priester in zijn haarwrong draagt, en die men ook bij het afhalen van tojå tirtå toe krijgt en achter het oor steekt. (Bal. k'lepikå).

(4) *sopatjarå* van *sahoepatjarå* = insigniën, rijkssieraden, enz.

(5) *jawi* = *jawå* = *djawå* = *djabå*, buiten, enz. Zie Korte Opmerkingen blz. 90.

282 *Pangareping* sikepé sampoen madjalan papoetjoeké
makadi l'wir di toelis
hi Tatitangedap
balané kalih lakså
warnané *galaka* manis galanå
hasin prawirå
manoenggang koedå poetih.

283 Toer mapadjeng poetih t'kaning watang petak
di poengkoeran toemoeli
Mégandjalantarå
balané tigang lakså
polahé *tan tresnèng hoerip* tan dj'rihing k'nèng hoeripå
jan tiningalan
halep tekå mantesin.

284 Manoenggang koedå *barak* mapajoeng raktå raktå
t'kaning toembak sami
barak padå doemilah
di poengkoeran poenikå
hi Joedjan Ngritis *mamargi* s'moe singgih
manoenggang koedå
s'lem sawang malengis.

285 Matjiri pajoeng s'lem tekaning watang
sami padå mangiring (1)
raris *hingateran* hatengeran
Raret Boetå mamargå
warnané mangresang ngati
woktoebing dadå
hoeles kadi minangsi.

---

(1) Hiring di poengkoeran hanoeli.

282 De voorhoede had zich reeds in beweging gesteld, precies zooals (men ze wel) op eene teekening (ziet afgebeeld). *Tatitang'dap* (reed aan het hoofd) van zijne 20.000 mannen, (als een echte krijgsheld) fier en deftig, (gelijkhet) der dapperheid betaamt. Hij zat op een wit paard

283 onder een wit zonnescherm, terwijl de lanzen (zijner soldaten) eveneens wit waren (1). Daar achter volgde *Mégandjalantarå* met 30,000 man, in eene houding (alsof) hij niets om zijn leven gaf (2). Als men hem aanzag, dan was het de bevalligheid zelve (3).

284 (Hij) was gezeten op een rood paard; (ook) zijn pajoeng was rood, en de pieken desgelijks. Alles schitterde van het rood. Verder volgde *Hoedjan Ngritis*, rijdende op een paard, zoo (glinsterend) zwart als ware het met olie bestreken.

285 Hij had tot onderscheidingsteeken een zonnescherm, (dat) zwart (geverfd was) evenals de lanzen van al zijne volgelingen. In de achterhoede trok *Baret Boetå*, met een schrikbarend voorkomen. Zijn kinbaard hing hem tot over de borst, (terwijl) zijne huid (zoo zwart was) alsof men ze met inkt overgoten had.

---

(1) Dit schijnt altans, ook met het oog op de volgende verzen, de bedoeling te wezen. Aangezien echter *watang* ook „stok, staak" beteekent, zou men *kunnen* vertalen: het scherm was wit tot den stok in kluis.

(2) *tan tresnèng hoerip:* niet beminnen (van tresnå) het leven, doodsverachting.

(3) *halep* K. bevallig, lief; *mantesin* van *pantes* = welvoegelijk, behoorlijk.

286 Manegakin *gadjah* toer jå mantjå warnå padatijå
mapajoeng belang kambing
m'wang *sikeping balå* tå sikep b'lang
baroenboen *patoeptoepan* hamantjåwarnå
wong limang lakså mangiring
hoentat poenikå
kotjapan Radèn Mantri.

287 Manglinggi hin gadjah toer mapajoeng kembar
kéringing balå wargi
né wateking joedå
rong ngatoes *pa*toeranggå saha
sampoen mangliwat nagari
tan katjaritå
lampahé Radèn Mantri (1).

288 Halas tegal kamarginin gempoeng hadinå
kadi haloking ngoeni
halas dadi tegal
tegalé dadi halas
woes *tigang* dinå di margi - pitoeng
g'lising tjaritå
rawoeh di tepisiring (2).

289 *VI Hambarå Madijå poenikå né kasadijang
wong doesoené tan kari
malahib pableset
hadå mangoengsi hoemah
hadå manjeboerin habing
sami ngadahap
dèning satroené prapti (3).

---

(1) Deze twee laatste regels elders:
lampahing balå
kadi boeboer pritiwi

(2) In VI luiden deze drie laatste regels:
tan katjaritå ring mihin
lèn katjaritå
Mantri Mas Tilar Boemi
waarop terstond vs. 295 volgt.

(3) In al de andere HSS. staat: Wong doesoené tan kari — t'las malaradan — malahib ka djero koetå — sapijanak somah tan kari-ninggal hoeboewan — kebo sampiné kari — terwijl de *vier* volgende koepletten alleen in III gevonden worden, en dus waarschijnlijk later zijn bijgemaakt.

286 Hij reed op een bonten olifant, onder een (even) bont gekleurden pajoeng (1). Ook de wapenen zijner volgelingen, 50.000 man sterk, (prijkten) met allerlei kleuren. Ten laatste (verscheen), zoo wordt verhaald, de kroonprins,

287 rijdende op een olifant, terwijl twee schermen boven zijn hoofd werden opgehouden. Hij werd gevolgd door de prinsen van den bloede, strijdbare mannen, twee honderd (in getal en allen) te paard gezeten. Weldra had men de hoofdstad achter zich. De tocht van den prins wordt niet (uitvoerig) beschreven.

288 Men trok door bosch en veld (2), dat alles in één dag werd plat geloopen, (of) gelijk men uit den ouden tijd verhaalt: het bosch werd veld, het veld werd bosch. Reeds bevonden zij zich drie dagen op weg. Om niet te langdradig te worden (deelen we mede) dat zij (ongehinderd) op de grenzen kwamen (en)

289 (regelrecht) op Hambarå Madijå aanrukten. Het landvolk ging haastig naar alle kanten op de vlucht. De een zocht zijn woning op, terwijl een ander in eene diepe ravijn sprong; allen vlogen ontsteld op, daar de vijand gekomen was.

---

(1) Belang kambing: de kleur van geiten, bont, gevlekt als een geit. Het gaan of rijden onder één of meer pajoeng's behoort, gelijk bekend is, tot de onderscheidingsteekenen van vorsten en grooten.

(2) *halas* = bosch; *tegal*, veld, wildernis, onbebouwde plaats, doch meer bepaaldelijk in zooverre daarop geen *sawah* kan worden aangelegd; hooggelegen, drooge gronden.

290 Mégantakå ngandikå ring prapoenggawå
pasoerakang né djani
balané makedjang
sami mahatoer sembah
hinggih sandikan Déwadji
raris masoerak
haganti lawan bedil.

291 Bedil soerak ramé t'warå pap'gatan
raroed wang tepisiring
sami ninggal dèså
padå mangoengsi halas
hadå nggohok hadå ng'pil
hadå noe djoemah
manoenggang di poenapi.

292 Katjaritå reké Radèn Mégantakå
lan sarowangé sami
hadå ngedjoek hajam
hadå manampah djaran
hadå lèn manampah sampi
hi Baret Boetå
manampah kambing poetih.

293 Hadå manjempal hadå helèn manimbal
hadå mambahan kikil
hadå mahan teras
hadå (lèn) m'reboetin basang
sami t'warå lahad hapi
raris man'då
lan kawoelané sami.

290 Mégantaká sprak tot de bevelhebbers: „Laat alle man nu den alarmkreet aanheffen!" Zij allen antwoordden, terwijl zij zich bogen: „Uw wil geschiede, mijn Heer!" Daarop hief men het krijgsgeschreeuw aan, (dat) afgewisseld (werd) door (het geknetter der) geweren.

291 Het schieten en schreeuwen werd (weldra) algemeen, en hield geen oogenblik op. De meeste grensbewoners vluchtten uit hunne dessa's en namen de wijk naar de bosschen. Er waren er die in een hol kropen of zich (achter een of ander voorwerp) schuil hielden, (terwijl weer anderen) th uis bleven en op de zoldering (1) van hunne keuken klommen (2).

292 (Nu) wordt (verder) verhaald van Mégantaká en diens volgelingen. De een roofde kippen, een ander slachtte paarden, (terwijl) een derde eene koe den nek afsneed. *Baret Boetá* (3) (liet) een witte geit slachten.

293 (Terwijl) de een bezig was om (de geslachte dieren) aan stukken te hakken, kwam een ander hem (ongevraagd) aflossen. Deze maakte zich meester van een poot, gene van een kop, (terwijl) een derde met de ingewanden ging strijken. *Van braden of kooken was geen sprake* (4). Zij begonnen zoo maar te eten, (de hoofden) zoowel als (hunne) manschappen.

---

(1) *poenapi* een soort zoldertje of hangend rek boven den haard, waarop manden, potten, etc. worden bewaard.

(2) Deze 2 laatste en de 3 volgende verzen staan alleen in HS. III en zijn klaarblijkelijk door een lateren afschrijver tusschengevoegd. Het gewone slot van vs. 289 is voldoende:

„Het landvolk wachtte niet maar ging aan den haal, en vluchtte naar de hoofdstad. Hun vrouwen en kinderen bleven niet achter. Allen lieten hun vee in den steek, zoodat de ossen en koeien (alleen) bleven".

(3) Bij beschrijvingen als deze, wordt de naam van den bevelhebber of van het vaderland der strijders vaak gebezigd om het geheele leger of eene afdeeling daarvan aan te duiden. Dat dit ook hier bedoeld wordt is mogelijk, maar niet waarschijnlijk.

(4) *Sami t'warâ lahad hapi:* niets rook naar het vuur, of lett, „niets droeg het kenmerk (lahad = indruksel, spoor, teeken; oorspronkelijk, enz.) van vuur" m. a. w. alles werd rauw verslonden.

294 Balå Malakané hènak madjadjarah
salantanglantang margi
t'warå pap'gatan
padå matatampahan
henengak'nå ring mihin
n'dan kawarnå
Rahadijan né mamargi.

295 *VII Déwi S'kar Kantjanå raris ngandikå
b'li nawi tan hoening
Mantri Hambarå Madijå
satroené tan pahingan
Mantri Malakå ngloeroegin
noenas gelisang
pilih manggihin djoerit.

296 N'dan mamargi sami *sadå* gagelisan — sami
kawoewoesan N'repati
ring Hambarå Madijå
sampoen Hidå hoeninghå
jan kageboeg*ing* nagari — kang
Mantri Malakå
sahå balané *mariki* — mangiring.

297 Goepoeh sang Natå tinangkil ring bantjingah
pepek parå Boepati
Patih *Hamangkoerat* — Hamangkoenjat
Toemenggoeng Sanggå Djagat
hi D'mang Hanjanggå Langit
Harjå *Sapoerå* — sampoerah en sapoerat
Kanoeroehan tå nangkil.

294 Het volk van Malakka was zeer vroolijk gestemd en roofde overal waar het kwam (1). Onophoudelijk waren allen druk bezig met slachten. Nu zwijgen we vooreerst van hen, om te verhalen van den reizenden prins.

295 *Dèwi S'kar Kantjanå* sprak weer 't eerst, zeggende: „Broeder, misschien weet ge niet dat de prins van Hambarå Madijå door ontelbare vijanden (wordt aangevallen)? De prins van Malakka is tegen hem opgerukt. Kom, laten we ons haasten, wellicht komen we nog bij tijds om het gevecht bij te wonen!"

296 Daarop trokken zij haastig voort. (Nu) wordt gesproken van den vorst van *Hambarå Madijå*. Zijne Hoogheid wist het reeds, dat de prins van Malakka met al zijn volk derwaarts (gekomen was) om zijne *stad* (2) te belegeren.

297 In haast (liet) de vorst (zijne dienaars) in de bantjingah voor zich verschijnen. Al de regenten, zoo ook de Patih *Hamangkoerat*, de Toemenggoeng *Sanggå-Djagat*, de Demang *Hanjanggå-Langit*, de Arjå *Sapoerå* (3) met de kanoeroewans, maakten hunne opwachting.

(1) *Salantanglantang margi:* langs den geheelen weg.

(2) Gelijk we reeds onder vs. 156 opmerkten, kan *nagari* zoowel door *stad*, (hoofdstad) als *land* (rijk) vertaald worden. Hier schijnt bepaald het eerste bedoeld te zijn.

(3) Legerhoofden van Hambarå Madijå. Zie over de beteekenis der hier vermelde namen Jav. Wdb. *Hamangkoe-rat:* Wereldvoogd? *Sanggå-Djagat:* Aardpilaar? *Hanjanggå-Langit:* Atlas? *Sapoerå:* vergiffenis?? (of Sapoe-rat?)

298 Has'roe hangandikå sirå sri Narèndrå
kènkèn djå kakå Patih
ban kakå madajå (1)
dèning kagoengan lawan
mabalå habijas pasih
jan *mangalawan* kedeh ng'lawan
samå njeboerin *hapi* pasih.

299 *Sahanané* tan wangdé padå brastå laksanané
melah noengkoel doemoenin
pilih dané hitjå
hageng sampoerå s'kalan
jèn *dané* tondèn djå *sengit* dèné — singit
ngiter nagarå
kakå né mani midjil.

300 *Hatoerang* dj'wå kakå nirå mangahoelå horahang
kalawan wong san'gari
masatambet kakå
hi Patih sawoer sembah
hinggih sandikan Déwadji
ndan kawangsitan tan
T'wan Mantri né prijati(n).

301 Lemeng lemah manangis nggloet watangan
rahiné kadi hoerip
raris kapirengang
bedil kalawan soerijak
Rahadèn boekå tanginin
(raris ngandikå)
Sentoel mahi té dini.

302 Soerijak ramé b'dilé t'warå då sapirå
hanak ngoedå hoedahin
hi Sentoel manembah
hatoeré ham'lad pranå
doeh Ratoe mangkin t'wah ganti
poenang nagari
dadi halas hawahi.

---

(1) In de meeste Hss. *madijå* voor *madajå*.

298 Gejaagd sprak de koning: „Hoe is het grootvader Patih! hoe denkt gij er over, daar ik door een veel sterkeren (vijand) overvallen word, wiens leger is als het zand der zee? Ons te willen verzetten zou hetzelfde zijn als in een' vuurpoel te springen:

299 zooals we daar zijn, zouden we zonder twijfel onmiddelijk tot asch vergaan. (1) 't Is (daarom) beter dat we hem voorkomen door ons te onderwerpen: misschien behaagt het hem ons in genade aan te nemen, zoolang zijn gramschap nog niet op het hevigst is en onze stad (door hem) omsingeld wordt. Grootvader! (me dunkt) morgen moest gij heengaan.

300 en hem boodschappen, dat ik mij met al mijn volk overgeef. Gij zijt wijs genoeg (om te weten hoe gij dat zult inkleeden)." (2) De Patih antwoordde al buigende: „Om U te dienen, mijn Heer! Uw wil zal geschieden!" Wijders wordt verhaald van den kroonprins, die (nog altijd) zijn klaaglied zat te zingen.

301 Nacht en dag weende hij, (terwijl hij bij herhaling) het lijk zijner echtgenoote omarmde, dat nog scheen te leven. (3) Op eenmaal vernam hij (het geluid van) geweren door een aanhoudend geschreeuw afgewisseld. De prins ontwaakte als uit een (diepen) slaap. Daarop riep hij: „Sentoel, kom toch eens hier!

302 (Hoort ge dat) verward geschreeuw en dat geweldig schieten? wat zou er aan de hand zijn?" (4) Sentoel boog zich, en sprak op hartverscheurenden toon: „Ach, mijn Heer! het oogenblik is daar dat stad en land (als) in één dag tot eene wildernis zullen worden,

---

(1) Lett.: „al wat er is zonder uitstel alles vergaan" (brastå = vergaan, verdwijnen; verdelgd).

(2) *masatambet*, hoe zoudt (ge) dom zijn, d. i. gij zijt gansch niet dom. Vergelijk Mal. *masa* en Jav. *mongså*.

(3) Of wordt hier door *rahi* „aangezicht, gelaat" bedoeld? Dan zou het zijn: Hij omarmde het lijk, waarvan het gelaat nog niets veranderd was.

(4) *hanak ngoedå-hoedahin*, of *ngoedijang-ngoedijangin* lett. men om welke oorzaak? van *hoedå* en *ngoedå*: hoe, hoezoo, waarom? enz.; *nènten ngoedijang-ngoedijang*, zonder bepaald doel of aanleiding, zoo maar, enz.

303 Poenikå Mantri Malakå sahabalå
mangloeroeg*ing* nagari poenang
Rahadijan ngandikå
nah lamoen sadjå hijå
hi Mégantakå jå mahi
djalan hènggalang
p'soehin hedå djerih.

304 Sambil ngaras lajoné sahawatjanå
doeh Déwå sang l'wir Ratih
hantos *hoegi* titijang koedå
né mangkin Soesoehoenan
margin titijangé mangiring
Tjokor hi Déwå
hapang titijang makadin.

305 Makoendangan rawoehé ka s'warggå lokå
kapapag sarwå *hadi* dadari en sari
toemoeli mamargå
midjilé saking taman
hamoeng hi Sentoel mangiring
tan pasangdjatå
kalihé karo k'ris.

306 Sampoen katoer bahan hi panoenggoen taman
ring Hidå sri Boepati
jan sirå Rahadijan
midjilé *saking taman* kapajoedan
kéwalå hi Sentoel ngiring
kagijat Sang Natå
reké Hidå miragi.

307 Mangandikå N'repati ring prapoenggawå
nah soebå *bajå ganti* kakå Patih
kakå k'må hènggalang
djagdjagin t'wah hijå singnjå henoe di djalan
hi tjahi walihang moelih
jan njå tong henjak
k'deh manglawan djoerit.

303 (aangezien) de prins van Malakka met al zijn volk tegen ons is uitgetrokken!" Nu hernam de prins: „Wel, als het werkelijk waar is, dat Mégantakå herwaarts is gekomen, laat ons dan spoedig deze plaats verlaten (en hem te gemoet gaan). Wees maar niet bang!"

304 Daarop zoende (hij) het lijk, terwijl hij sprak: „Ach, mijne godin, evenbeeld van de goddelijke Ratih! wacht toch even op mij: zoo aanstonds ga ik u volgen, mijne verheven gebiedster! opdat ik bij u moge zijn

305 en wij te zamen (1) het Paradijs bereiken, ingehaald door al wat schoon en lief is (2)". Daarop ging hij weg en verliet den tuin, alleen gevolgd door Sentoel. Beiden hadden geen andere wapens (3) bij zich dan hunne kris.

306 De tuinwachters gaven er den vorst kennis van, dat de kroonprins den hof verlaten had, alleen door Sentoel gevolgd. De koning ontstelde toen hij dit hoorde

307 en sprak tot de verzamelde hoofden: „Ziet, het ikwaad is over mij besloten! Mijne vrienden, komt, spoedt u naar hem toe, en brengt den jongeling naar huis terug! Mocht hij niet willen, (maar) met geweld (verlangen) te vechten,

---

(1) *makoendangan*. Zie over *koendang* boven.

(2) Hier wordt gedoeld op de *dedarå* en *dedari* (of widijadarå-i) mannelijke en vrouwelijke (volgens de Balineezen) hemelbewoners (dienende geesten), die de zielen der gelukzaligen aan de hemelpoort ontvangen, hen aan God voorstellen en voortdurend aan hun dienst verbonden blijven. Dat deze voorstelling meer mohammedaansch dan balineesch is, en in geen geval overeenkomt met der Balineezen leer aangaande de toekomende dingen (zie o. a. het slot van de Djajåpranå) behoeft niet gezegd te worden. Vergelijk Jav. wdb. bij widadari. Zie ook *Aanhangsel* bij *Bagoes* in verband met vs. 233 noot 4.

(3) *Sangdjatå*, hier meer bepaald *lans* bedoeld.

308 Kakå pada h'då toelak a nagarå
balané ketog midjil
manggawå sangdjatå
sami masahoer sembah
mapamit raris mamargi
sahasangdjatå
balané sami ngiring.

309 Koelkoel boeloes kasahoeran ban gamelan
sawatarå kalih k'ti
katahé kang balå
s'regep manggawå toembak
bedil toeloep lan soeligi
kantar lan pedang katar
dadap *tamijang pangawin* sami hangiring.

310 Balongsong talempek kalawan *poe*rantjak soe en kapoe
woes rahoeh ring T'wan Mantri
Rahadijan ngandikå
hoewå poenapi karjå
hi Patih hatoeré haris
doeh Soesoehoenan
poenapi d'waning midjil.

311 Noenas toelak satroe tan kenahing lawan
sakti tan wènten tanding
balå tan pahingan
sami t'goeh toer prakoså
handikanirå N'repati
noengkoelang hoegå
mantoek hoegi né mangkin.

308 keert dan niet naar de stad terug. Roept ook alle man op dat zij in de wapens komen." Allen antwoordden met eene buiging en namen hun afscheid. Daarop vertrokken zij, (allen) gewapend en gevolgd door hunne onderhoorigen.

309 De alarmklok liet zich weldra van alle kanten hooren en werd beantwoord door (het geluid van) de gamelan. Het leger was ongeveer 200,000 man sterk en behoorlijk van wapens voorzien, (als) lanzen, geweren, blaasroeren, werpspiezen, *kantars* (1), zwaarden, langwerpige en ronde schilden, *pengawin's* (2),

310 *balongsong's*, *talempek's* en *poerantjak's* (3). Weldra had men den kroonprins ingehaald. Deze sprak (tot den Patih): „Oom, *wat is er te doen* (4)?" De rijksbestierder antwoordde beleefd: „Ach, mijn Heer! waarom (zijt gij) uitgegaan?

311 Ik verzoek u beleefd terug te willen keeren: ('t is) een onoverwinlijk vijand, (wiens) bovennatuurlijke vermogens huns gelijken niet hebben Ook is zijn leger ontelbaar, allen *onkwetsbare* (5) en krachtige (lieden). (Om die reden) heeft Zijne Majesteit, de vorst, (dan ook) reeds bevolen, dat wij ons zullen onderwerpen. Keer nu toch naar huis terug".

---

(1) *kantar:* een soort van lans.

(2) *pengawin:* een soort van versierde lanzen, die bij optochten, etc. aan het hoofd van den stoet gedragen worden.

(3) Door *balongsong* en *talempek* worden ook lanzen aangeduid, waarvan hier alleen de vorm (*balongsong* boven en beneden met (zilveren) ringen gemonteerd; *talempek* over de geheele lengte van (metalen) ringen voorzien) is aangegeven; *poerantjak* (in één Hs. *kapoerantjak*): een soort van werpspies met drie scherpe punten (Althans zoo wordt dit laatste opgegeven. Is dit misschien een schrijffout voor *kapoerantjang* Jav. wdb. spaansche ruiter?). De Balineezen noemen dit wapen ook *pepantjak*.

(4) *poenapi karjå* (of karijå): wat is er van je dienst? wat is de zaak? gelijk de Balineezen gewoon zijn een pas aangekomene toe te spreken.

(5) *tegoeh:* onkwetsbaar, gelijk iedere Balinees worden kan, die een daarvoor bestemde *pripijan* (of pragolan), amulet = beschreven mantrå, bij zich draagt.

312 Radèn Mantri ngandikå h'då wå pandjang
depang san padidihin
nirå bèn palatrå hirå bèn paratrå
raris Hidå ngarepang
sampoen katjoendoek T'wan Mantri
ring wong Malakå
dèning sami tjoemawis.

313 B'dil soerak mabaroeng lawan gamelan
sampoen *matjoendoek* djoerit katjoetjoek
wong Hambarå Madijå
kalawan balå Malakå
haramé m'dil kab'dil
noembak katoembak
noeloep katoeloep sami.

314 Padå wirå kat'moe padå lagawå
bangkèné salèng soesoenin
bahané majoedå
reké néné mawastå
hi Tatitangedap *djerih* laris
(*ban*) balanirå lan
Toemenggoeng *Sanggå Boemi* Hanjangga-Langit.

315 Kondoer lilih balané Tatitangedap
dèning winahan wani
wong Hambarå Madijå
tananå *basa* dj'rihå ng'raså
katingalan Radèn Mantri
sang Mégantakå
jan balané woes lilih.

312 De kroonprins hervatte: „Laat ons kort zijn, oom: laat (mij) maar alleen, ik wil sterven (1)"! Daarop trok Zijne Hoogheid voorwaarts, en raakte weldra slaags met het volk van Malakka, daar alles reeds (slag)vaardig was.

313 Het schieten en het krijgsgeschreeuw vereenigden zich met het geluid van de gamelan. Reeds waren de beide legers, van Hambarå Madijå en van Malakka, handgemeen geworden. Het wederzijdsch schieten, het steken met de lans en het treffen met pijltjes uit het blaasroer werd weldra algemeen (2).

314 *De dapperheid streed met den moed* (3), zoodat al spoedig de lijken van vriend en vijand bij hoopen lagen op één gestapeld. (Het legerhoofd) genaamd *Tatitangedap* begon bevreesd te worden *voor* het volk van den Toemenggoeng *Sanggå Boemi* (4),

315 (zoodat) zijne soldaten weldra achteruit weken en (eindelijk) op de vlucht gingen, daar het hun *aan moed ontbrak* (5). Het volk van Hambarå Madijå (daarentegen) wist van geen bang worden. Toen de prins Mégantakå zag dat zijn volk gevlucht was,

---

(1) *nirå bèn palatrå*. Dit *bèn* wordt opgegeven als zamentrekking (?) van *bèkèn* = *dogèn*, zoodat vertaald wordt: „laat mij maar sterven". Is dit woord bekend?

(2) *m'dil kabedil* „doodschieten (met het geweer) en doodgeschoten worden", enz. Zie Spraakkunst.

(3) Lett. „al de dapperen ontmoetten al de vaardigen" (vergelijk Jav. wdb. legawå).

(4) *Sanggå Boemi* dezelfde die in vs. 297. *Sanggå Djagat* heet. Wij hebben hier *ban* voor *lan* ingevoegd, wijl anders dit slot allen zin mist; *djerih* staat dan voor *djerihangå*.

(5) *Winå* = *binå*, te kort komen: missen, gebrek?

316 Raris karep woemidjilang kasaktijan
baret *hagoeng* kahadji batoe
rawoeh baret boetå
reké tan pahantarå
kajoe *batoe* roeboeh sami (1) hagoeng
balå Hambarå
Madijå t'warå då kari.

317 Telas hilang kahampegang bahan baret
moeng kari Radèn Mantri
karo lawan parekan
g'lis raris kapanah
ban nagå pasah toemoeli
sampoen mabastå
nagå pasahé manglilit.

318 Raris kadandan Rahadijan lan parekan
bahan hi Joedjan Ngritis
sampoen jå hingarså
nirå sang Mégantakå
soekå goemoejoe hangling
Hambarå Madijå
toewi t'wah *tosing* handjing tong sing *en* toesing.

319 Hanak *danå* hibå mangwales (2) ban halå halå
né djani *t'kå* rasanin pèt
kahi mangwalesang
halan hibå né soebå
raris kakentjang T'wan Mantri
lan i parekan Hambarå Patijå
di t'galé kasijasih.

(1) Elders: kajoe roeboeh watoe hoerip.
(2) *mangalap.*

316 (reed hij) naar de voorhoede om zijne bovennatuurlijke vermogens aan te wenden. Hij *bezwoer* (1) een hevigen stormwind, en op hetzelfde oogenblik verhief zich een geweldige orkaan, die boomen en rotsen naar beneden deed storten. Ook de mannen van Hambarå Madijå ontsprongen den dans niet:

317 allen verdwenen (op eenmaal), *meêgevoerd door den stormwind.* Alleen de kroonprins en zijn lijfbediende bleven over. Haastig werd nu op hen een *nagå paså* (2)af geschoten, waardoor zij meteen gebonden waren, (daar) dit wapen zich om hen heen slingerde.

318 Daarop werd de kroonprins met zijn volgeling door *Hoedjan Ngritis* voortgeleid, en voor (Mégantakå) gebracht. Deze was zeer in zijn schik. Lachende sprak hij: „(Jij mannen van) Hambarå Madijå zijt toch ware hondekinderen (3),

319 (om zoo) iemands goedheid met kwaad te vergelden (4)! Nu zul je 't ondervinden, als ik je je streken van voorheen ga betaald zetten!" Daarop werden den kroonprins en zijnen volgeling de (armen en beenen) stevig vastgebonden en zij zoo met ver uitgerekte leden in den erbarmlijksten toestand op het veld (achtergelaten) (5).

---

(1) *hadji* tooverformulier; *ngadji* zulk een formulier uitspreken of nazeggen = bezweren, oproepen, enz. Zie over *hadji* en zijne verschillende beteekenissen de Woordenboeken en Oesanå Bali blz. 349.

(2) *nagå pasah*, gewone schrijfwijze voor *nagå pasjå* of *paså*: een fabelachtig wapentuig.

(3) *tosing* voor *totosing* van *totos:* geslacht, afkomst; soort, enz. Dit woord *totos* is zeer bekend, maar daarom te meer moeten die andere lezingen (*toesing* en *tong sing*) ons bevreemden.

(4) Lett.: „een mild man gij vergelden", enz.

(5) *kakentjang*: eene straf, waarbij de armen (en soms ook de beenen) als bij het kruisigen uitgestrekt, en dus onderling en met den hals door strak aangetrokken touwen verbonden worden, zoodat elke beweging onmogelijk is.

320 Panes ngentak toer kakiter bahan *bâhâ* hapijâ
tangan soekoe matali
ngentak manjowalak
keboesé tan sapirâ
sasambaté ng'resang ngati
sirâ Rahadijan
mamitang gelis mati.

321*x Doeh Mas Mirah Ratoe Mas tjingak titijang
lemah lemeng matali
keboes *mamarapah* mam'laprah
boekâ tan ngraså hawak
doeh pisan ngemasin mati
né hadjap titijang mangkin
mangdé g'lis kapanggih.

322 Bas tong njandang titijang manahen sangsarâ
hi Ratoe t'wah Mas Manik
lalisan matinggal
ninggalin titijang Déwâ
pisan masarengan *ngoeni* hoegi
tan manggih larâ
sangsarâ sapoeniki.

323 Jan p'teng hoedjan hangin mak'lemah
ndan kawarnâ malih
Radèn Mégantakâ
sampoen *ngrandjing dj'ro dèsâ* Hidâ ka dj'rowan
kahoewoesan Hidâ sang Hadji
sampoen mangalas
raroed sahisining poeri.

324 Radèn Mégantakâ mangraris ka taman
kagijat Hidâ ningalin
jan wènten watangan
maroeroeb sarwâ hèndah
raris Hidâ mangloekarin
raris katjingak
lajoné Radèn Déwi.

320 De zon brandde hen op het hoofd, terwijl men ten overvloede gloeiende kolen om hen had heen gelegd. Handen en voeten waren gebonden, en, (zoo) gefolterd, schreeuwden zij 't onophoudelijk uit (van pijn) (1). De hitte was onbeschrijfelijk. De prins hief een hartverscheurende weeklacht aan, en riep om een haastigen dood.

321 „Ach, mijn schat, mijne dierbare koningin (2)! (dus hooren wij hem roepen) Zie toch eens op mij neêr, (die hier) nacht en dag gebonden (lig), in eene hitte als van een oven, *zoodat mijn lichaam als verschroeid is* (3). Ach, ik verlang zoo zeer te sterven, opdat ik spoedig bij U moge zijn!

322 't Is bepaald niet langer uit te staan, zooveel ellende (als ik) te verduren heb. Gij, mijn schat! zijt zoo geheel alleen weggegaan, en hebt mij eenzaam achtergelaten. (Ach) waren wij voorheen toch bij elkander gebleven, (ik) zou zooveel smart en pijn niet te lijden hebben (als ik op het oogenblik lijd, en dat straks niet vermindert, aangezien) (4),

323 zoodra de avond valt, het begint te regenen en te waaien tot den morgen toe". Nu wordt andermaal gesproken van den prins Mégantaka, die de (hoofd) stad reeds was binnengerukt. De koning had de wijk genomen naar het bosch, (werwaarts) ook al de paleisbewoners gevlucht waren.

324 Mégantaka spoedde zich terstond naar den lusthof. Hij schrikte toen hij daar een lijk vond liggen, met allerlei kostbaarheden overdekt. Toen Zijne Hoogheid daarop het bekleedsel wegnam, zag (hij) dat 't het lijk van de prinses was.

---

(1) *manjowalak* verklaard door *djerat-djerit.*

(2) De overledene prinses.

(3) *tan ngrasa hawak:* zich zelf (zijn lichaam) niet voelen.

(4) Het hier tusschengevoegde geldt ter verduidelijking van den volgenden regel. Over dag had de prins van de hitte te lijden en de nacht bracht hem geen verzachting aan, daar het alsdan regende en woei *mak'lemah* of *makalemah*, d. i. (van 's avonds) tot aan den morgen.

325 Mangandikå ring *kajoen* doeh kalingané (!) hangen
hi Déwå mangemasin
pati né kadadak
roepå hi Mirah Déwå
tan kajoen makramå *Manik* malih
méling (1) ring titijang
'ndoegi *manjoedoek ragi* (manjoendoek rabi?)

326 Dong matangi ké hi Ratoe Soesoehoenan
sapå titijang Mas Manik
poenapi poewaran
titijang jan katinggalan
hapan tan lijané kahesti
sadj'roning tjitå
raså boekå masanding.

327 Sajang koetang lajoné kadi hoeripå
hajoené noedoet hati
masawang padapå
lemeté mànglalajak
loemloem gading boekå sang'ling
hengkèn djå hitjå
Batarå né mangoerip.

328 Jan manj'neng hi Manik Hatmå Djoewitå
hapang hi Ratoe hoegi
mang'rèh saboewanå
titijang mamandjak pisan
kadi hoeloe(n) kapitoewi
tan katjaritå
néné di taman sari.

(1) In één Hs. staat *lali*.

325 Hij sprak bij zich zelven: „Ach, klaarblijkelijk is Hare Hoogheid een plotselingen dood gestorven. Het schijnt dat (mijn) beste schat geweigerd heeft om (met een ander) in het huwelijk te treden (1), uit gehechtheid aan mij en zij daarom *zich zelf* (2) doorstoken heeft.

326 Ontwaak toch, mijne koningin! en spreek mij eens (vriendelijk) toe, mijn schatje! Wat is er nu van geworden, dat gij mij moest verlaten terwijl (ik) toch aan niemand anders gedacht heb en gij voor mijn gevoel steeds aan mijne zijde waart!

327 Het gaat (mij) aan het hart om uw lijk, dat nog schijnt te leven en (niets van zijn bekoorlijke schoonheid (verloren heeft), *weg 'te werpen* (3). Het is nog week en mollig als een jong boomblad, en licht-geel van kleur (4) alsof het gepolijst (goud) ware. Mocht het toch slechts den goden behagen om u aan het leven terug te geven (5)!

328 Als gij (weer) zijt opgericht, mijn allerbeste schat! dan zal (niemand anders) dan gij over (mijn) geheele rijk regeeren en ik zal u als de trouwste slaaf onderworpen zijn!" Verder wordt van hen, die in den tuin waren, niet gesproken.

---

(1) n. l. met haar schaker, den kroonprins van Hambarå Madijå.

(2) *ragi* om den slotklinker voor *ragå*, (even als *jawi* voor *jawå*) lichaam, zich.

(3) *Ngoetang:* wegwerpen: ook gezegd van de *verbranding*.

(4) De bij inlanders zoo geliefde (goden)kleur.

(5) Lett.: „welke god toch zoo genadig (om u) levend te maken" (*hengkèn* of *hentjèn* welke, wat, wie), eene uitdrukking, die herhaaldelijk voorkomt. Vergelijk vs. 332 waar voor *batarå* (titel van godheden van den eersten rang) *Widi:* de hoogste godheid (siwa?) of ook: noodlot, geluk, enz. gezegd wordt, en *hengkèn* (ngkèn) dus moeielijk in die bepaalde beteekenis kan genomen worden; we zouden het best kunnen vertalen: waar is God, die, enz.

PANGKOER (WAWINGKINGAN).

329 Kawarnå hané mamargå
Radèn Mantri Hemas Tilar Nagari
pamarginé sadå ndaroeng
hi Déwi S'kar Kantjanå
mangandikå b'li noenas m'rikå djoedjoer
ka t'galé néné djimbar
batang titijang woes madjoerit.

330 Sawoer k'njing Radjå poetrå
hinggih kanggé *hoegi* hi Mirah Manik kajoen
raris pamarginé has'roe
rahoeh ring tegal djimbar
katingalan T'wan Mantri né kaw'lasijoen
kalih lawan hi parekan
sasambaté ng'resang hati.

331*II Doeh Ratoe pisané soebå
sadawegé *makawon* saking gili makaron
kaleboe tengahing lahoet karoesak
mangraris pisan pedjah
mangkin sampoen waloejå *ngemasin* lampoes ko masi
titijang manggihin sangsarå
sakit sanandang tetali.

332 Lemeng lemah k'boes bahang
boekå lablab ngkèn djå Widi né hasih
g'lis titijang Déwå Ratoe
poepoetang titijang Déwå
mangdé g'lis titijang kapanggih manoetoeg
ring Hidå sang sampoen linå
Rahadèn Mantri miragi.

333 Hi Mas Matilar N'garå
kapiw'las Hidå miragi tangis
w'kasan ngandikå haloes
doeh Déwå *Soesoehoenan* noenas koedå
noenas hemboesin hanak poenikå Ratoe
kasangsarå nggelågelå
lintang welas titijang ningalin.

NEGENDE ZANG.

329 (Nu) is er (weer) sprake van onzen reiziger, den prins *Mas Tilar-Nagari*, die (nog altijd) met haast zijn' weg vervolgde. *Dèwi S'kar Kantjanâ* sprak eindelijk: „Mijn lieve vriend, ik bid u, laten we ons naar gindsche breede vlakte spoeden: ik geloof dat (ze) reeds aan het vechten zijn!"

330 Glimlachende antwoordde de vorstenzoon: „'t Is goed, het geschiede zooals mijn schatje verlangt!" Daarop liepen zij haastig voort. Op de breede vlakte gekomen, werden zij den beklagenswaardigen kroonprins met diens volgeling gewaar, wier hartverscheurende klaagtoonen (tot hen doordrongen.)

331 „Ach, *Mevrouw!*" (1) (zoo klonk het) „was ik toch maar in eens gestorven, toen wij het eiland verlieten, en midden in zee geworpen werden! Nu ben ik (slechts) behouden gebleven (om weer) te sterven, (daar) dit lijden over mij gekomen is en ik deze banden dragen moet.

332 Nacht en dag ben ik brandend heet, alsof (ik) gekookt word. (Ach), mocht de hemel mij genadig zijn (2)! Almachtige goden! maakt toch spoedig een einde aan mijn (lijden), opdat ik spoedig Haar, die reeds overleden is, (in den dood) moge volgen en bij Haar zijn!" De prins

333 *Mas Tilar Nagari* luisterde, en werd met ontferming bewogen toen hij dat geween vernam. Ten laatste sprak zijne hoogheid op smeekenden toon: „Kom, mijne koningin! ik bid u, verlos toch die lieden, die daar een langzamen marteldood ondergaan van hunne banden. Mijn hart is zeer bewogen, als ik hen (daar zoo) zie (liggen)."

(1) *Ratoe* kan ook eene aanroeping van de goden zijn.

(2) Zie noot vorige bladzijde.

334 Hi Déwi S'kar Kantjanå
sawoer k'njing titijang lintang sahiring
sang Déwi ngidepang sampoen
mangoedep oenang g'nihå
hapi p'djah kadi siniraming banjoe
malih sang Déwi manjiptå
mangleboer poenang tatali.

335 Nagå pasah *sirnå* hilang sinah
Radèn Hambarå Pati nabdå haris
sapasirå dj'wå hi Ratoe
hitjå ring kadjentakå
Mantri Mas Matilar Nagarå masahoer
titijang saking Noesa'mbarå
w'kan Då Hidå sangngadji.

336*II M'riki titijang manglelanå
ngrereh njamå pilih reké kepanggih
dèning kakan titijang toehoe
kepasah ring poelo Mas
doeking malit hortané wènten manoedoek
hokan Då Hidå sang Natå
Hambarå Mådijå Nagari.

337 Rahadèn Hambarå Madijå
langkoeng kagijat Hidané mamiragi
ngandikå sabdané haloes
doeh kalingané Déwå
hipah titijang titijang mangatoerang loepoet (1)
hagoeng sisip sinampoerå
titijang né ngoeni mangambil.

(1) In I: doeking larå ring Hambarå Madijå sampoen?

334 *Déwi S'kar Kantjanå* antwoordde met een vriendelijk gelaat: „Ik zal zeer gaarne aan uw verlangen voldoen," en de daad bij het woord voegende, bezwoer zij het vuur, (1) dat terstond uitdoofde alsof het met water overgoten was. Nogmaals sprak de prinses (in haar hart) een' wensch (2) uit, om het touw te vernietigen, (en zie)

335 de nagå paså brak en verdween op eenmaal (3). Nu nam de prins *Hambarå Pati* het woord, zeggende: „Wie zijt gij toch, mijn Heer! die u zoo over een ongelukkige ontfermt?" De prins *Mas Matilar Nagari* antwoordde: „Ik kom van *Noeså Ambarå*, en ben de zoon van den (regeerenden) vorst (aldaar). (4)

336 Ik zwerf in deze streken rond om mijne zuster te zoeken, of ik haar misschien nog vinden kan, aangezien zij reeds in haar prilste jeugd naar het eiland Mas verwijderd is. (Ook) zegt een gerucht, dat iemand (haar) tot zich genomen heeft, en wel de zoon van den vorst in het land Hambarå Madijå."

337 De prins *Hambarå Pati* ontstelde zeer toen hij dit hoorde, en sprak met bewogen stem: „Waarlijk, dan is Uwe Hoogheid mijn zwager! Ik beken mijne schuld: ik heb zwaar misdaan, en vraag u wel vergiffenis, (daar) ik het ben die, eenigen tijd geleden,

---

(1) *mangoedep* is eigenlijk: „het hoofd laten hangen; in gepeins verzinken", zoodat de zin is: zij keerde in zichzelve in en sprak in haar hart (over het vuur) het bezweringsformulier uit = *njiptå*. *Ngidepang*, „gehoorzamen," „volgen" beteekent ook: overwegen, over iets nadenken = *ngemanahang*.

(2) *manjiptå*: „door denken voortbrengen" volgens Kawi-St. blz. 74. Vergelijk hiermede *mangoedep* en *ngadji* (boven) welke beide begrippen in dit *manjiptå* liggen opgesloten, waaruit volgt dat dit laatste woord niet voldoende door „van zins" wordt weergegeven. Deze en dergelijke woorden, hier en daar uit een Kawiwerk, zonder te letten op het verband waarin ze voorkomen, opgeraapt, moeten worden verklaard in de beteekenis, die de tegenwoordige Balineezen daaraan hechten.

(3) *Sirnå hilang*: verloren, verdwenen.

(4) *Då Hidå*. Om den regel vol te maken wordt hier tweemaal 't zelfde woord gebezigd. Vergelijk het volgende koeplet.

338 Rakan hi Ratoené Déwå
hanging sadijå tan sadijané bas lewih
T'wan Déwi Hidå woes lampoes
nging dèrèng kas'wèstajang
Hidå kari lajoné di taman santoen
g'lisang titijang sangsarå
kasoran mangadoe djoerit.

339*VII Mameseh hi Mégantakå
ring Malakå rahoeh mangloeroeg m'riki
balå wargi t'warå kantoen
t'las sampoen kahampegang
hantoek hangin moeng titijang kari kaw'lasijoen
kéwalå pakakalijan
hoeripé samå lan mati.

340 Né mangkin sang Mégantakå
ngrandjing pisan dj'roning hikang nagari
Mas Tilar Nagarå langkoeng
kapiw'lasan ring tjitå
méling ring rakané w'kasan hangembeng loeh
dadijå nawangnawang tinghal
ngandikå ngesèngin *rabi* rati en rahi.

341 Ratoe Mas S'kar Kantjanå
hinggih *tambanin* Hidå Radèn Mantri katambanin
mangdé kènak *kadi dangoe* hanjekoel
mésem *sang l'wiring* kèndran (1) sal'wir hijang
mangwastonin ring tjitå Rahadèn Galoeh
hapang waloejå *hapadang* hawaras
sampoen waloejå T'wan Mantri.

(1) Elders: sanghijang ngindarat.

338 Uwe zuster heb weggevoerd. Alleenlijk, was mijn geluk (groot) nog grooter mijn ongeluk, daar de prinses reeds overleden is. Zij is echter nog niet *verbrand* (1), (maar) ligt voortdurend (als) lijk in den bloemhof, wijl de ramp mij is overvallen van in het gevecht het onderspit te moeten delven.

339 Ik ben nl. in oorlog met Mégantaká, die met de zijnen herwaarts gekomen is, om ons den oorlog aan te doen. Al mijne soldaten met de prinsen zijn verdwenen, tot op den laatsten man meegevoerd door een (storm) wind. Alleen wij met ons beiden zijn overgebleven, om hier in den deerniswaardigsten toestand tusschen leven en dood te blijven zweven.

340 Op het oogenblik is Mégantaká tot binnen in de hoofdstad doorgedrongen." *Mas Tilar Nagari* was zeer bewogen in den geest, bij de herinnering aan zijne (oudere) zuster. De tranen schoten hem in de oogen, en het was hem (daarop) als zag hij haar (voor zich staan). Eindelijk opende hij den mond en riep zijne echtgenoote,

341 *Dèwi S'kar Kantjanâ*, (zeggende): „Kom, mijn schat! U moest den kroonprins een geneesmiddel toedienen, opdat hij gezond worde als voorheen!" De goddelijk schoone (2) prinses glimlachte en zwoer in haar binnenste: *„Word geheel hersteld!"* (3) en terstond herstelde de prins,

---

(1) *kaswèstajang* wordt verklaard door *kapralinajang*: de plechtigheid van de verbranding, met wat voorafgaat en volgt, ondergaan ≒ Bal. *ngabèn*, *kabèn*. Elders *kas'wastahang* geschreven.

(2) *Sang l'wiring kèndran*, elders *sang l'wir kèndran*, als eene dadari uit Hindra's hemel; volgens anderen is *sang l'wir kèndran* een bepaalde naam van een der widijadari's. Het naast den tekst gevoegde *ngindarat* (nginda-rat?) dat menigvuldig in geschriften voorkomt, wordt uitsluitend gezegd van „neergedaalde" goden of andere bewoners van de onzichtbare wereld, zoodat dit woord een neerdalen, verschijnen" (ngindâ?) op de „aarde" (rat) schijnt aan te duiden. Vergelijk ook vers 351 en verder 358, waar van den prins gezegd wordt, dat hij zoo schoon was, als ware de liefdegod in hem *mangindarat* d.i. „op aarde neergedaald."

(3) Lett.: opdat hersteld ten eenen male (zonder fout, geheel, enz.).

342 Kalih lawan hi parekan
lintang soekå nirå Rahadèn Mantri
Hambarå Madijå ring kajoen
dèning hènak *sapisan* dèné — sadinå
mangandikå ring rahiné mas'moe goejoe
sapasirå djå poenikå
titijang tan wènten ningalin hoening.

343*VII Hinggih tå poenikå Déwå
Hidå hedjim Ratoening hedjim sami
di Djabå Lekap *Nagantoen* toemoeroen
Radèn Hambarå Patijå
mangandikå doeh kalingané hi Ratoe
poetraning djim Djabå *Lekap* Lengkap
titijang goeng mahoetang hoerip.

344 Poenapi sih panahoeran (1)
Radjå Dj'witå sabdané sampoen hoegi
hi Déwå mandjangang kajoen
noenas g'lis rawosang
tingkah joedå né reké kalah hi bahoe
Rahadèn Hambarå Patijå
sahoeré ngolasang ngati.

345 Titijang Ratoe t'warå pandjang
t'las mangiring *kajoen* hi Déwå hoegi kanggé
dèning kawoelané gempoeng
telas tan pakarijan
Déwi S'kar Kantjanå sabdané haroem
mangkin titijang mangrawoehang
hapang då hitjal hasiki.

(1) Elders: Nggèn titijang mendak ring hi Déwå.

342 desgelijks zijn volgeling. De kroonprins van *Hambarå Madijå* was overgelukkig nu hij zich zoo geheel hersteld gevoelde. Met een van vreugde stralend gelaat sprak hij tot zijn jongeren vriend: (1) „Wie is dat toch? Ik heb haar (nimmer) gezien!"

343 „Om u te dienen, mijn Heer! dat is eene aanzienlijke djin, eene vorstin onder de geesten uit het land *Djabå–Lekap*". De prins *Hambarå Pati* hervatte: „Zoo, is u waarlijk eene prinses onder de djins op Djabå–Lekap? Dan ben ik (er U) dubbel dankbaar voor dat ge mij het leven hebt geschonken (2).

344 Waarmede zal ik het u ooit kunnen vergelden?" De prinses nam daarop het woord, zeggende: „Bekommer u daar niet verder over, mijn Heer! wees zoo goed, en deel mij liever spoedig een en ander mede van het gevecht, waarin (gij), zooals ge zeidet, zoo pas de nederlaag (hebt) geleden." De kroonprins antwoordde op deerniswekkenden toon:

345 „Ik zal kort zijn, mevrouw! en geheel doen naar uw verlangen. (Er valt trouwens niet veel te vertellen) daar al mijne lieden (op eenmaal) verdwenen zijn, (zoodat er) niet een van is overgebleven." *Dèwi S'kar Kantjanå* viel hem in de rede: „Wacht even, ik zal ze voor u terughalen, zoodat er geen enkel man gemist wordt."

---

(1) Namel. *Mas Tilar Nagari.*

(2) *titijang goeng mahoetang hoerip* lett.: ik zeer schuldig zijn het leven.

346 Hingoejoep oenang hijoesan
rahoeh baret hambaktå wong kasilir
sami sagagawanhipoen
koedå liman pedatijå
lawan hontå madjadjar kadi né sampoen
langkoeng *sami* kagahokan balå
ring kasaktèné T'wan Déwi.

347 Hi Sijoeng Tjaling ngalokang
hikang balå hapang masoerak sami
sahabedilé koemoetoeg
mantijan ramèning soerijak
balå Malakané tangkedjoet mangroengoe
woes katoering Mégantakå
jèn satroené malih prapti.

348 Srengen Radèn Mégantakå
mangandikå ring poenggawané sami
nah djalan p'soewin hamoek
hadihi då ngenoehang
soeloeh soeloeh hidepang manoesoek akoel
raris Radèn Mégantakå
lajoné haras pamitin.

349 Kari hi Manik Mas Mirah
Soesoehoenan titijang manoenas mapamit
m'raså tong lalis ko Ratoe
titijang djani *manilar* matinggal
kapo Widi m'gatang titijangé sampoen
hi Ratoe k'nå piholas
méling hang'masin mati (1).

(1) Hier eindigt VII. Het slot van dit vers luidt hier aldus:
kadi tan patmå wakingsoen — méling ring Radèn Déwi — boekå lesoe sang Mégantakå hamoewoes
Déwi Ratoe Radèn Déwijå
dong tjingakin titijang mangkin.

346 Nu slurpte zij de lucht (1) op, en terstond verhief zich de stormwind, die de mannen terugbracht en ze met al hun bagaadje zachtkens op den grond neerliet (2). De paarden, olifanten, wagens en kameelen stonden weer als voorheen in rijen geschaard. Al het volk was vol bewondering over de bovennatuurlijke macht van de prinses.

347 *Sijoeng Tjaling* riep nu zijnen mannen toe dat zij alarm zouden maken en de geweren doen flikkeren en weldra liet zich van alle kanten een oorverdoovend geroep vernemen. De lieden van Malakka schrikten op toen zij het hoorden en haastten zich Mégantaká te gaan zeggen, dat de vijand andermaal aanrukte.

348 De prins werd woedend en beval zijnen bevelhebbers, zeggende: „Komt aan, stormt er met dolle woede op los! Laat er niet één van hen overblijven; rijgt ze aan één en denkt (maar) dat gij aan het slakken steken zijt!" Nu omhelsde hij het lijk en nam er afscheid van (zeggende):

349 „Vaarwel, mijn allerliefste schat! mijne koningin! ik neem afscheid van u. Ik gevoel (dat 't niet mijne schuld is) als ik nu eenzaam mijnen weg ga en u hier achterlaat, mevrouw! daar God ons reeds gescheiden heeft. Uwe Hoogheid heeft zich door vleierij (3) laten verleiden en toen gij tot bezinning kwaamt, hebt gij u zelven den dood gegeven."

---

(1) *hi joesan.* Is dit *joesâ, ajoes'wâ* leven (levensbeginsel), wind? Wij hebben dit woord hier door *lucht* vertaald, wat toch de bedoeling schijnt te zijn.

(2) Of: „en kwam de stormwind terug, die de weggedreven mannen, met al hun bagaadje aanbracht."

(3) *k'nâ piholas*: „getroffen door medelijden", doch dit laatste woord hier in den zin van *pelalijan* (speelbal) of *goenâ*, gelijk het vaak voorkomt. We zouden dus kunnen vertalen: „Uwe Hoogheid is betooverd geweest."

350 Midjil Radèn Mégantakå
saking taman kèringing parå*mantri* balå
masoesoerakan ring henoe
woes adoh poenang taman
rawoeh di t'gal djimbar Rahadèn sampoen
sèpan matingkah sangdjatå
b'dil an soerak *loemindih* goemirih.

351 *Sang Dèwi sampoen* prajatnå Sang Ratnå Déwi
sampoen ngarep Hidå nglinggihin hasti
sang Mégantakå handoeloe
hawas katon wanodijah
hajoe *dahat* warnané hanoedoet kajoen l'wih
toelèn *dadari Soeprabå* sanghijang ngindarat
sang Mégantakå njagdjagin.

352 Ka harep medalang koedå
sampoen tepek sang Mégantakå hag'lis
ngandikå sabdané haroem
doeh Déwå Soesoehoenan
kalingané Tjokor hi Déwå ko rawoeh
toemedoen saking gaganå
ka m'retjapadå nindjowin.

353 Pandjaké né kaw'lasarså
ngalih tanding tan polih histri lewih
tan padon pandjaké lijoe
radjå branå tan *pèngan* pahingan
mas mirah winten ratnå hadi loehoeng
sami magedonggedongan
tan wènten kirangan malih.

350 Dit gezegd hebbende verliet Mégantaká den tuin, gevolgd door al de leden van zijn geslacht. Onder weg hieven allen het krijgsgeschrei aan. Weldra (had men) den tuin ver (achter zich). Toen de prins op de breede vlakte aankwam, was het reeds te laat om zich behoorlijk te wapen te stellen, (daar) het schieten en razen reeds op alle punten in vollen gang was.

351 De prinses (S'kar Kantjaná) was op hare hoede en begaf zich (zoodra zij den prins zag) naar het front, rijdende op een olifant. Mégantaká zag uit, en zette groote oogen op, toen hij eene beeldschoone vrouw gewaar werd, wier bekoorlijke gestalte, haar sprekend op de hemelsche Soeprabá deed gelijken (1). Hij (haastte zich).

352 zijn paard naar voren te brengen en op haar toe te rijden. Toen hij dicht (genoeg) genaderd was, begon hij (haar) op den vleiendsten toon (toe) te spreken: „Wel, mijne allergenadigste koningin! Wel zoo, is Uwe Hoogheid zoo uit de wolken op aarde neergedaald, om mij,

353 uw beklagenswaardige slaaf, te komen bezoeken! Ik zag (lang) naar eene wederhelft om (2), maar zoo schoone vrouw heb ik (nog) nergens gevonden. Wat geeft het mij dat ik veel onderhoorigen heb, en mijne koninklijke schatten onmeetbaar groot zijn: goud, robijnen, diamanten en andere edelgesteenten van de kostbaarste soort, alles bij hoopen, zoodat er niets gemist wordt.

---

(1) Zie over het naast den tekst gevoegde *ngindarat* de vorige bladzijde.

(2) *tanding*, „wedergade, tegenpartij" als vaak in overdrachtelijken zin van *echtgenoot*, *wederhelft* bedoeld.

354*IX Poenikå titijang ngatoerang
ring hi Déwå lan titijang Djiwå Manik
hanggèn pandjak sendin tampoel
hapang sampoen kahadan
titijang ngiring kanggé djå wantah hi Ratoe
mang'rèh wong hisining poerå
njeneng makapramés'wari.

355*VIII Kalawan wong sanagarå
titijang Déwå t'las mangatoerang sami
titijang tan pamalih kajoen
jan titijang *kadi* S'lam dadi
dados *krajaḥing* makoeris mabadoegoel kajahing
mamogol sapoet babaså
soekå dadi santri *ngalim* halim.

356*VIII Roentik T'wan Déwi miragijang
sawang rengoe ngoedjiwat sawoer k'njing sawoer
hapå djå lijoenang woewoes
Mégantakå prawirå
toer sakti di djagaté t'warå mandoeng
kasoeb tekèng s'wargå lokå
t'wi t'wah lananging djoerit.

357*III Né djani djalan majoedå
sadijan kahi t'wah *maḥi-* mangoenggahin mati
ban bané t'wah kasoeb bagoes
toelèn Ratoening wanda(n)
nging té jèn kasorān *masijat* ring bésoek masih
pilih jå hibå mandjakang
jan tondèn *kalaḥ* adjoerit kasor.

354 Dat alles, mijn allerbeste en verhevenste schat! bied ik u aan, met mijn eigen persoon: behandel mij als (uw) slaaf, als een pilaarsteen (1), die noch her- noch derwaarts wijken kan. Ik onderwerp mij in alles aan den wil van Uwe Hoogheid. Gij zult als koningin op den troon zitten en over allen, die in mijn paleis zijn, regeeren,

355 evenzoo over al de inwoners van het rijk. Dat alles bied ik u onverdeeld aan. Ik zal geheel de Uwe zijn, en U in alles gehoorzamen (al zoudt ge ook van mij eischen) dat ik mohamedaan moet worden, en (de gewoonte) volgen zal van mij kaal te scheren en als eene ongekleede pop zonder kris alleen met een lijfrok gekleed te gaan (2). Ik wil (des noods) zelfs een geleerde *santri* worden!" (3)

356 De prinses werd woedend van toorn, toen zij dit hoorde. Zij fronste het voorhoofd, en terwijl zij hem met strak gespannen oog aanzag, antwoordde zij op spottenden toon: „Waartoe toch zooveel gepraat? (Gij) Mégantaká zijt immers dapper en begaafd met bovennatuurlijke vermogens, zoodat gij uws gelijke niet vindt op aarde! Tot in den bovensten hemel staat gij bekend als een held (4) zonder weerga!

357 Kom, laat ons nu vechten, (daar) ik juist herwaarts gekomen ben om een echtgenoot te zoeken (5), en gij immers beroemd zijt van wege uwe schoonheid; (gij zijt) het evenbeeld van een Moorenkoning. Wel te verstaan, als ik in den strijd het onderspit delf, dan zult gij mij misschien later tot de uwe (mogen) maken. Zoolang ik (echter) nog niet overwonnen ben

---

(1) *sendi* grondsteen, fondament, een steen (of blok) waarop de pilaren en stutten van een huis rusten.

(2) Een persifflage op mohamedaansche (en eigenlijk ook boedistische) priesters, die het haar kaal scheren (of kort opbinden), geen wapens dragen en hun kleed niet los om het lijf mogen slaan noch opschorten, als een *badoegoel*: in 't algemeen een (ongekleede) pop. In de ooren van *S'kar Kantjanâ*, eene mohamedaansche, moest dit natuurlijk als bittere spot klinken.

(3) *Santri halim*, een geleerde priester of geestelijke, meer bepaald onder de Islamieten.

(4) *lanang*, man, mannelijk; krachtig, moedig, sterk; al wat tot een' man behoort, de mannelijkheid.

(5) *mangoenggahin*, tegen iets opklimmen; een man ten huwelijk vragen (van eene vrouw).

358 Tong doegå b'win helènan
t'kèn *dané* b'li Mas Tilar *Boemi* . . . hi — n'gari
hapå wadå badjang bagoes
toelèn tå sangijang S'marå
mangindarat toer taroenå genten toehoe
s'deng jan tohin (ban) p'djah
di djåhå b'win roeroeh halih.

359 Djatmikå *menggep* raspatijå . . . menggek
sabikasé t'wi ngéroetang hati
sang Mégantakå hangroengoe
mérangé tan sapirå
hih *kalingané* wong hajoe 'mboentjal toehoeh toehoe
lah maså *ko jå woeripå* . . kahi hoerip
sang Mégantakå toemoeli.

360 Mamentang panah *nagå pasah* . . maheroe nagå pasah
prajatnå sang Soedéwi pinanahin
(*dadijå*) sang Ratnå Hajoe . . . pinahen
Déwi S'kar Kantjanå
t'wah tong *hobah* kawales ban s'pah sampoen k'nå
nagå pasah *dadi hawå* . . . sirnå hilang
sang Mégantakå ningalin.

361 Mangregep hanggranasikå
njiptå g'ni woes midjil poenang hapi
mang'bekin tegal hagoeng
sang Soedéwi manjiptå
hoedjan batoe ramèning joedå goemoetoeg
batoe lawan*ing* genijå . . . hikang
remek kang geni tan kari.

358 (wil ik) van niemand anders (weten) dan van mijn' vriend *Mas Tilar Nagari*, op wien niets te zeggen valt: iemand jong en schoon, als ware de liefdegod in hem op aarde neergedaald (1). Daarbij is hij een jongeling, die ongelogen nog nimmer eene vrouw bekend heeft, (zoodat) hij meer dan waard is om er zijn leven voor te wagen. Nergens zal men iemand vinden (2)

359 zoo zedig, ingetogen en schoon als hij, (in één woord iemand) die door zijn geheele optreden de harten op hol moet brengen!" Toen Mégantaká dit (alles) hoorde, stond hij niet weinig beschaamd. „Wel waarachtig! (riep hij eindelijk uit) deze schoone vrouw speelt met haar leven! Nu, dat zij dan sterve!" Daarop spande hij

360 een *nagåpaså* op zijn' boog. De prinses was (echter) op hare hoede. Toen de pijl op haar werd afgeschoten, bleef de schoone vrouw onbewegelijk staan, en ontving (de nagåpaså) met eene uitgekauwde siripruim, zoodat deze (terstond) in *lucht* (3) veranderde. Mégantaká zag dit

361 (waarop hij) in diep gepeins verzonk (4) en het vuur opriep. Terstond verscheen het vuur en bedekte de geheele vlakte. De prinses (op haar beurt) deed een steenregen opkomen, waarop een hevige strijd, onder oorverdoovend geraas, tusschen het vuur en de steenen ontbrandde, en het eerste (weldra) totaal werd uitgedoofd.

---

(1) Zie over *mangindarat* de noot onder vs. 341.

(2) *roeroeh halih*, het hooge en lage woord voor *zoeken; di djåhå b'win*, enz. „waar zal men nog zoeken," gewone spreekwijze om het zeldzame van iets aan te duiden.

(3) *hawå* K. ≔ lucht. Vergel. Jav. wdb.

(4) *mangrégep* ≔ *njikijang manah:* in gepeins verzonken zijn; *hanggra-nasikå:* op de punt van den neus zien; tot zichzelf in keeren, voor niets anders oogen hebben, als een kluizenaar. Vergel. Jav. wdb. bij *grå* en Bal. Kawi *nasikå* ≔ neus.

362 Malih dané mapidepan
Mégantaka reké midjilang hangin
Rahadèn Déwi mametoek
raris manjiptå tojå
tojå hagoeng katon l'wir goenoeng mapagoet
tojå *mam'seh haroenå* mangeseng haroenå
tan kotjapan poenang djoerit.

363 Lilih poenang samiranå (1)
kapalajoe saparané melahib
sang Mégantaka mandoeloe
jan kasoraning joedå
poenang soeraking balå ramé goemoeroeh
kajå karoeng'wing hambarå
kotjap sahisining s'warggi.

364 Widadari widadarå
m'wang pradéwatané (telas) mabalih
kotjap hatmané T'wan Galoeh
sang linå hanèng taman
milet nonton dadariné sami ngroeboeng miloe
hadå nampajang daharan
mawadah bokor mas hadi.

365 Lèn manampå tojå dahar
toer mawadah tjitjiboek mas masang'ling
mapalipid winten *moeroeb* loewoer
mas'lag ratnå moelijå
lèn ngepetin hadå lèn manampå soeroeh
mawadah sami kahotan
hilèn hilèning s'wargå hadi.

(1) Elders: Raris sami poenang ranå.

362 Nogmaals sprak Mégantakå een wensch uit en deed wind opkomen. De prinses bleef (hem) niet schuldig en bezwoer water, (waarop) een hooge watervloed (verscheen). Als twee strijdende bergen stonden het water en het vuur tegenover elkander (1). De strijd, (die nu ontbrandde) wordt niet beschreven (2); (wij deelen alleen mede dat)

363 de wind zich (allengskens) terugtrok en (eindelijk) in woeste vaart (3) op de vlucht ging. Mégantakå zag dat hij den strijd verloren had. Het oorverdoovend geschreeuw der (beide) legers (die van dit gevecht getuigen waren) weerklonk als 't ware tot boven de wolken. Nu wordt er van de hemelbewoners gesproken, van

364 de widadari's en widadara's, die met al de goden (het tooneel) aanschouwden. Ook de ziel van de prinses, die in den hof gestorven was, bevond zich, zegt men, onder de toeschouwers. De dadari's omringden haar van alle zijden (4). Enkelen droegen spijzen rond in schotels van het fijnste goud (vervaardigd) terwijl

365 anderen drinkwater presenteerden in bekers van gepolijst goud, afgezet met de schitterendste juweelen, die weer omsloten werden door de kostbaarste diamanten. Weer anderen hanteerden de waaiers of dienden de betel rond in prachtige doozen. Zoo trok men den hemel door

---

(1) Zoo schijnt deze zin althans te moeten worden opgevat. Dat hier *haroenå* = zon, in plaats van *hapi* = vuur, gebezigd wordt, geschiedt zoowel om de maat, als om de hevigheid en den omvang van het vuur uit te drukken.

(2) *tan kotjapan.* Zie de aanmerking boven. Soms wordt deze vorm, evenals *tan hoetjapen*, ook gebezigd om het onbeschrijfelijke, ontelbare of hevige van iets uit te drukken, wat ook hier het geval kan zijn.

(3) *saparané* = overal, op alle wegen, hoe 't ook valt, enz. = *pati pandjing pati pasoek* = ons: door dik en dun, hals over kop.

(4) *ngroeboeng.* De Balineezen verklaren dit door *mekoeboen:* zich het hoofd met den slendang bedekken, zich sluieren" wat hier toch wel niet zal bedoeld zijn. Vergelijk Jav. wdb.

366 Di hamboeboené mararijan
ningalin joèda né ngadoe kasaktin
hatmané Rahadèn Galoeh
hawas *Hidå* toemingal pisan
ring sametoné lan ring rakå kadoeloe
lintang kapiw'las ring tjitå
mangembeng tirtaning *ngaksi* tiningalin.

367 Matoer déwi ni Lotamå
lan hi Soeprabå poenapi d'waning manangis
hi Déwå manonton Ratoe
mangdé senenging manah
w'toe sendoe (*soebalijå*) manglipoer hoejoeng soebali en soebalen
moehoeh larå kawosekan
T'wan Déwi masawoer tangis.

368 Déwå Ratoe doning titijang
sapoeniki kangen titijang ningalin
rahin hi Déwané Ratoe
hi jadi kadjentakå jadin
milet papå reké *Mas Tilar* Nagantoen matilar
poenikå né makakalijan
mangadeg batan tanggoeli.

369 Poenikå né bedanginan
njamå toelèn né bedawoehan malinggih
wahoemah titijang *satoehoek* toewoe
dadariné toemingal
kagahokan ningalin warnané bagoes
kadi Hijang ngaroenå kembar
manjelehin djagat sami (1).

(1) In I luidt deze regel: manggawé hoelangoen ngaksi
" III en VIII " manjelehin sakahaksi.

366 en hield men halt in de wolken, om naar den strijd te zien, waarin (die twee) hunne bovennatuurlijke vermogens tegen elkander beproefden. De ziel van de prinses keek scherp toe, (totdat) zij haar broeder met haren echtgenoot gevonden had. Zij was zeer bewogen in den geest, (terwijl) hare oogen vol tranen schoten.

367 Nu spraken de nimfen Lotamå en Soeprabå tot haar: „Waarom weent gij zoo, Mevrouw? Uwe Hoogheid is gaan kijken, om zich wat op te vroolijken, en nu toont zij zich ontevreden! Zoodoende is het te vergeefs, dat men zijn verdriet zoekt te verzetten, als smart en droefheid daardoor vermeerderen." De prinses antwoordde, al weenende:

368 „Schoone godinnen! de reden waarom ik alzoo gestemd ben, vloeit voort uit een droevig verlangen bij het zien van mijnen man en van mijnen jongeren broeder (1), *Mas Tilar Nagarå*, die in het ongeluk geraakt en mij in mijne ellende gevolgd is. (Ik bedoel die daar), die met hun bei den onder dien tanggoeliboom staan.

369 Die aan de oostzijde, is mijn eigen broeder, die westelijk staat mijn wettige echtgenoot." De dadari's zagen uit en stonden verbaasd toen zij hen gewaar werden, (daar zij) schoon (waren) van aangezicht, als twee zonnen, die den ganschen omtrek (2) verlichtten.

---

(1) Eigenl. „de jongere broeder van Uwe Hoogheid" een beleefdheidsterm, die niets vreemds heeft. Of de ziel hier alleen van haar broeder, dan wel van de *beide* prinsen spreekt, is overigens niet duidelijk.

(2) *sakahaksi:* zoo ver men ziet, horizon.

370 *Ndan* katjaritå m'wah malih
né majoedå padå mangadoe kasaktin
sang Mégantakå mandjaloek
hageng haloewoer *sirå* sirah
kadi goenoeng sirahé s'påhå satoes
malimå t'loeng tali satak
soekoené kotjap rong tali.

371 Toer masotjå kadi bintang
ḍaḍå gigir l'wih di sirah sami (1)
nétrané né hoeloeng ngatoes
katon djå kadi soerijå
tjaling mingis njanjap l'wir p'ḍang mahipoeh
manjebak maboedi njarap
sangajoe prajatnå hag'lis soedéwi.

372 Mangadjihang hoedjan bijas
lawan pamor mas'poek tan doemadi
sang Mégantakå hanoengkroek handjoekoer en hanjoekoer
moeng ngerak djalan moelå
sotjå telas kaseksekin bahan *heboek* hepoeh
bijas pamor tan sapirå
malih njiptå kadi ngoeni.

373 Woes waloejå kadi *koenå* sirnå
langkoeng mérang dèning kasoran tanḍing (2)
malih mapiḍepan sampoen
mesoewang sarwå galak
détijå danawå matjan kalawan señoek
sami mangebekin tegal
Rahadèn Déwi mawangsit.

---

(1) Elders: pakoeranjå tan pèndah goenoeng ngapi.
(2) In VIII: dèning geng prawiranijå.

370 Nu wordt andermaal verhaald van de strijders, die hunne bovennatuurlijke vermogens tegen elkander beproefden. Mégantakå veranderde zich en (trad) als een ontzaggelijke reus, een' berg gelijk, (te voorschijn). Hij had zeventien honderd hoofden, twee en dertig honderd handen en twee duizend beenen.

371 Ook was hij met oogen als met zoovele sterren bezaaid; (hij droeg ze) op zijne borst, op den rug en op zijn hoofd: acht honderd oogen (in het geheel). Hij zag er bepaald uit als eene zon. Zijne *slagttanden* (1), scherp als een (pas) geslepen zwaard, staken ver naar buiten en boven uit. Hij sperde den mond open, als wilde hij naar iets bijten. De prinses was echter op hare hoede,

372 en bezwoer haastig een' zand- en kalkregen, die beiden (weldra) in dichte massa's neervielen. *Mégantakå* wilde er op in vliegen, maar, terwijl hij niets deed dan gillen en schreeuwen, draaide hij in een' kring rond en kwam geen stap verder (3). Al zijne oogen waren spoedig geheel bedekt met stof (van de neervallende) enorme zand en kalkmassa. Hij sprak (daarom) nogmaals eene bezwering uit, (dat hij) als vroeger (mocht worden)

373 en dra keerde zijne vorige gedaante terug. Het hinderde hem natuurlijk zeer, dat hij het onderspit (in dit tweegevecht) gedolven had, (waarom) hij andermaal een wensch prevelde en allerlei woeste (wezens) deed opkomen. De *détijå's*, *danawa's*, tijgers en *senoek's* (4) bedekten (weldra) het veld. De prinses wonk (enkel) met het hoofd

---

(1) We vertalen hier *slagttanden* omdat van een' reus of raksasâ sprake is, die immer met groote naar buiten uitstekende slagttanden worden voorgesteld. Het hier gebezigde *sotjå* „knoest, steen (van een ring), juweel" wordt ook vaak van het *oog* gezegd.

(2) *masepoek* = stuiven, als een dikke stof, of rookwolk; *tan doemadi* moet zijn *tan doemadé*, wat door de Balineezen verklaard wordt door: *dadija(njå)*, worden, gebeuren, het geschiedde, het kwam te gebeuren, enz.; *hanoengkroek* „op iets toeschieten, op aanvliegen" heeft slechts één Hs.; elders leest men daarvoor *hanjoekoer* „afweren, pareeren" of *handjoekoer* wat ons niet bekend is.

(3) *Djalan moelå* = „onbewegelijk, op de plaats zelve, zonder zich te verroeren", lett.: op dezelfde of oorspronkelijke (plaats) loopen.

(4) *detijå* en *danawå* ben. van démons of reuzen (zie wdb.); *senoek* naam van een verscheurend dier op Bali alleen uit geschriften bekend.

374 Hi Sijoeng Tjaling manglawan
sarwå galak sing marå ngemasin mati (1)
détijå danawå né gempoeng
senoek kalawan matjan
t'las p'djah sang Mégantaka handoeloe
raris Hi'å mangandikå
lah tå padå moendoer djoerit.

375 Dèning kas'leking *latrijå* latriné
néné mani palimoenan madjoerit
moendoer sang Ratnaningajoe
Rahadèn kalih hènggal
mamendakin kalih reké nabdå haroem
doeh Ratoe Hatmå *Djoewitå* djiwitå
lesoe ko hi Mirah Manik.

376 Sang Déwi S'kar Kantjanå
sawoer k'njing tjaraning wongadjoerit
koedijang titijang tani lesoe
raris matoentoen tangan
lan sang rakå rawoeh ka pondoké sampoen
daharan sampoen tjoemadang
hanging sawarnaning sari.

377 Tan wènten manjekoel dahar
Radjå Déwi moeng reké poenang sari
sadaloe tan kenå toeroe
moesoeh kalawan rowang
tan lèn karawosang joedané kawowoes
malih Radèn Mégantaka hanging
mangraså kasoran djoerit.

378 Tan kotjap daloe rahinå
habang wètan sami madadah djoerit
sang Mégantaka kawoewoes
mangandikå ring balå
kolå *mandeg* ngadoe kasaktèné maloe hendèn
Baret Boetå djani marå
ka harep djani madjoerit raris ngarepang djani en djoeroe b'dil.

---

(1) In I: sing manglawan tandijå mati.

374 (waarop) *Sijoeng Tjaling* op al die woeste (wezens) aanviel. Wat maar naderde, moest het met den dood bekoopen. De *dētija's* en *danawa's* verdwenen, terwijl dē tijgers en de *senoek's* allen dood daar neerlagen. Zoodra *Mégantakå* dit zag, sprak hij (tot de zijnen): „Ajo, laat allen af van den strijd,

375 dewijl de avond ons komt overvallen. Morgen met het krieken van den dag zullen we hēt gevecht (voortzetten)." De schoone prinses trok zich (nu) ook terug, waarop de beide prinsen haar met haaste tegemoet liepen. Op vriendelijken toon zeiden zij (tot haar): „Wel, mevrouw! mijn allerliefste! zijt gij niet (erg) vermoeid?"

376 De goddelijke *S'kar Kantjanå* antwoordde glimlachende, op den toon van een (goed) strijder: „Hoe, zou ik niet vermoeid zijn!" Daarop liep zij voort aan de hand van haar echtgenoot, en bereikte men het bivoeak. Heteten stond reeds gereed, enkel uit bloemen bestaande (1).

377 Rijst werd er niet genuttigd, (daar) de prinses niets at dan bloemkelken (2). Den geheelen nacht kon niemand, vriend of vijand, den slaap vatten, en werd er over niets anders gesproken dan over het gevecht. (Van den prins) Mégantakå (wordt verhaald, hoe hij) op nieuw begon in te zien, dat hij de verliezende partij was.

378 (Verder) is er van dien nacht geen sprake. Den (volgenden) dag, bij het eerste morgenrood, stonden allen weer ten strijde geschaard. Mégantakå, zoo wordt verhaald, sprak zijn volk (aldus) aan: „Ik schei er vooreerst mee uit met mijne bovennatuurlijke krachten in het strijd perk te brengen. Kom aan, dat nu *Baret-Boetå* voorwaarts ten strijde trekke

---

(1) Lett.: maar (*nur* zie Kawi-st.) allerlei bloemen. Vergelijk het volgende vers.

(2) *sari* „bloem, kelk", welk laatste hier waarschijnlijk bedoeld is; ook: „het eelste, de kern van iēts.

379 Lan hi Mégandjalantarå
hi Hoedjan Ngritis Tatitangedap midjil
lawan masijat mangamoek
då map'rang bibisènan hadå
né kasabdahin *sami* masahoer manoek wadajå
mapamit padå manjoembah
sareng ka harep toemoeli.

380 *Saha*balå saranteban satak
hoem'wang bedil soeraké mawanti wan *ti*
hi Sijoeng Tjaling mamagoet
lawan hi Sentoel marå
sahabalå tandangé l'wir singå mbaroeng
kalintang ramèning joedå
bedilé woes tan paganti.

381 Madedes mangadoe toembak
lawan toeloep l'wir hoedan *ka(ng) djamparing* kadjampiring
panah soeliginé mentjoer
lèné ngadoe kadoetan
s'lèng gorok h'lèn hadå saling soedoek
hané tegoeh heloeng s'pisan
lilih wong Malakå djoerit.

382 Hi Baret Boetå kalawan
Mégandjalantarå hi Hoedjan Ngritis
hi Tatitangedap miloe
kapalajoe ring balå
kagèt rawoeh *balå* Malakå l'wir koekoes kawoelå
mbaretin Wirå Manggalå mapetin
néné kahoetoes ring ngoeni.

379 met *Mégandjalantarå*, *Hoedjan Ngritis* en *Tatitangedap*, en dat zij te zamen met den stormpas op den vijand losgaan. Valt hem als razenden op het lijf, en vecht niet uit hinderlagen (1)!" De aangesprokenen antwoordden als uit éénen mond: „Met Uw verlof — wij groeten U!" Daarop maakten zij hun sembah, en trokken voorwaarts

380 met al hun volk in gelederen geschaard (achter zich). Het oorverdoovend geluid der geweren (vermengd) met het krijgsgeschreeuw liet zich (weldra) van alle kanten vernemen (2). *Sijoeng Tjaling* bood hun dapper het hoofd, gevolgd door *Sentoel*, die met het (hoofd–) leger aanrukte. Zij vochten als woedende leeuwen. Het rumoer van den strijd was onbeschrijfelijk; het geweervuur hield geen oogenblik op.

381 Van beide zijden drong men met gevelde lans op elkander in. (De pijltjes van) de blaasroor vielen als de regen neer, terwijl de schichten, (boog)pijlen en puntige knodsen onafgebroken kwamen aanvliegen. Enkelen vochten met de kris en sneden elkander den hals af, of staken elkander neer. De (zoogenaamd) onkwetsbaren (3) vielen mors dood tegen den grond (4). (Ten laatste) begon het volk van Malakka zich terug te trekken, en weldra gingen.

382 (de legerhoofden) *Baret Boetå*, *Mégandjalantarå*, *Hoedjan Ngritis* en *Tatitangedap* met hunne legerbenden op de vlucht. Juist kwamen als een rookwolk de (hulp)troepen van Malakka (aangevlogen), onder aanvoering van de vroeger afgezondenen (5) *Wirå Manggalå*, *Wirå Langlangan*, *Wirå Kalanå* en

---

(1) *prang bibisènan:* geregelde strijd, ordelijk gevecht; *maprang tan bisènan:* niet van voren aan vallen, maar uit hinderlagen vechten; den vijand verschalken; in 't wild vechten, enz.

(2) *mawanti-wanti* zonder tusschenpoozen (afwisselen), onafgebroken.

(3) Zie over *tegoeh* de noot onder 311.

(4) *hoeloeng*, vallen, van zelf vallen, afvallen.

(5) Vergelijk vs. 268.

383 Kalawan Wirå Langlangan
Wirå Kalanå lan hi Wirå Gati
tan pararapan *mangamoek* mamagoet
lan Ratoe *Sahambarå* samarå
kandeg balå Hambarå Madijå mamagoet sampoen tepek
malih ramé hikang joedå
boekå *goebar* kang pritiwi boeboer.

384 Dèning *keteb* hikang balå katah
marå moendoer soerak ramé m'wang bedil
hi Sijoeng Tjaling hi Sentoel
mangseh ngamoek lan balå
hakèh p'djah bangkèné masoesoen-soesoen
kadi segarå hikang rah
T'wan Mantri kalih s'moe gipih.

385 Ka harep kalawan balå
t'roenå warginé né njamboet pangawin
tjatjakané hoeloeng ngatoes
sami *tanolih hoentat* tan polih hortå
Radèn kalih pangamoeké tan *pangitoeng* mangantoen
tan *binå* boetå hamangsså pèndah
hakèh pararatoe *mati* ng'masin.

386 Ratoe H'djis kalawan Tatar
Ratoe *Tebih* lan Ratoe B'sah mati T'bis
moeng kari poenggawanhipoen
reké kalawan balå
Radèn Mégantakâ kabrahmantijan ndoeloe
mangseh ka harep lan balå
wong pitoeng keti mangiring.

383 *Wirâ Gati.* Zonder eenige voorbereiding vielen zij, gesteund door de vorsten uit het land *Djin* (1), als woedenden op den vijand aan. Het leger van *Hambarâ Madijâ,* dat (de vluchtelingen nazette), werd staande gehouden en nogmaals ontbrandde op alle punten een hevige strijd. (Het was een geweld) als scheurde de aarde,

384 van wege de menigte der vereende strijders, die, onder het aanheffen van den oorlogskreet en bij het (knetteren) der geweren, (beurtelings) voor- en achterwaarts trokken. *Sijoeng Tjaling* en *Sentoel* stormden er met de hunnen in dolle woede op los. (Er vielen) een menigte dooden, zoodat de lijken (weldra) opgestapeld lagen, en het (stroomende) bloed eene zee geleek. De beide prinsen spoedden zich

385 naar de voorhoede (gevolgd) door de geheele lijfwacht en de wapendragers, in 't geheel achthonderd man (2). Zonder om te zien (trokken) allen (voort). De beide prinsen vielen met onbeschrijfelijke woede (op den vijand aan), precies (3) als (een paar) (vleesch)etende *boeta's.* Verscheidene vorsten sneuvelden.

386 (Ook) de radja's van *H'djis,* van *Tatar, Tebih* en *Besah* stierven, (zoodat) alleen hunne legerhoofden met (eenig) volk overbleven. *Mégantakâ* werd woedend van toorn (4) toen hij (dit) zag, en trok voorwaarts, gevolgd door geheel zijn leger, dat nog zeven honderd duizend man (sterk was).

---

(1) Als boven.

(2) *wargi* of *wargâ,* eene klasse van dingen of wezens; Bal. het hooge woord voor *brajâ* familie, geslacht, enz. zoodat hier waarschijnlijk prinsen van den bloede bedoeld zijn, wat echter niet blijkt. Over *pengawin* zie boven.

(3) *tan binâ* lett. niet anders.

(4) *kabrahmantijan,* gewone (Bal.) spelling voor (*ka*) *bramatijâ* (n) Jav. wdb. = groote toorngramschap.

387 Hi Déwi S'kar Kantjanå
sampoen wikan *sadå* g'lis T'wan Déwi padå
ka harep reké manoetoeg
ngalih rakåné majoedå
sampoen rahoeh T'wan Déwi ngandikå haroem
hi Déwå kalih merarijan
titijang né mangkin madjoerit.

388 Poenikå hi Mégantakå
nawi hipoen ngadoe kasaktin djoerit
toetoet T'wan Mantri ka poengkoer
bahoe koendoer Rahadijan
Radèn Mégantakå reké ngadji sampoen
nagå mangebekin tegal
T'wan Déwi mésem ningalin.

389 Nagané sami *pasebak* pasepak
Radjå Déwi raris midjilang hapi
hapiné hendih *koemoetoeg* moeroeb
reké tan pèndah hargå
nagå t'las geseng *dèning g'ni sampoen* dadi hapi moeroeb
dadi Radèn Mégantakå
njiptå dadi manoek beri.

390 Makeboer ngoengsi gaganå
Radjå Déwi dadi garoedå poetih
tjoetjoekhipoen wesi hagoeng
raris masijat ring ngambarå
manjanderin kasanderin salèng tjoetjoek
m'roeket padå tan moendoerå
dirå padå ndatan djerih.

387 De prinses *S'kar Kantjanå* begreep zijne bedoeling en spoedde zich naar voren om (de strijdenden) in te halen en haar echtgenoot, die aan het gevecht deelnam, op te zoeken. (Bij hem) gekomen, sprak zij op zoeten toon (tot de twee prinsen): „Houdt nu beiden op, nu zal ik gaan vechten want

388 ik vrees dat die Mégantaka (andermaal) zijne bovennatuurlijke krachten in den strijd gaat brengen!" De prinsen gehoorzaamden en (begaven zich) naar de achterhoede. Nauwelijks hadden zij zich dan ook teruggetrokken (of) Mégantaka sprak zijne bezwering uit, en (op hetzelfde oogenblik) was het geheele veld met slangen en draken bedekt. De prinses glimlachte even toen zij zag

389 hoe die draken reeds den mond (tot happen) opensperden. Daarop deed zij vuur opkomen, en dra flikkerde en vlamde 't als in een krater (1). Al de draken waren in een omzien door het vuur verslonden, waarom Mégantaka (nogmaals) eene tooverformule uitsprak en zich in een griffon veranderde, die

390 opvloog en hoog in de lucht steeg. De prinses, op hare beurt, veranderde zich in een witten arend, met een grooten ijzeren bek. Nu werd het gevecht in het luchtruim (voortgezet), waar (die twee) als roofvogels op elkander neerschoten of, vastgeklemd, elkander met den bek deerlijk havenden. Noch de een noch de ander wist van wijken: (beiden) waren even dapper (2) en (kenden) geen vrees.

---

(1) *hargå* (k.) ook „berg"; *tan pèndah* — „niet anders dan een berg."
(2) *dirå*. Zie Jav. w.db. bij *dirå* en *soedirå*.

391 Sami kang balå kagahokan
maningalin kasaktènè kakalih
mahoeder-hoederan mak'boer
map'rang tan bisènan
padå s'lèng tampig marenggoet maring loehoer
lintang padå prewirå
sinalinan Dangdang Gendis (1).

---

(1) Deze beide laatste verzen staan alleen in VIII; de overige Hss. hebben daarvoor slechts één koeplet, aldus luidende:

Makeboer ngoengsi gåganå
Radèn Dèwi dadi garoedå poetih
pasijaté ring hamboeboe
haramé poenang joedå
kasander noetjoek tinoetjoek sampoen
poenang balå kagahokan
mangenot saktiné kalih mabalih.

391 Al het volk (beneden) was stom van verbazing, toen zij de bovennatuurlijke kracht van die twee aanschouwden, en zagen hoe ze daar in een kring om elkander heenvlogen, dan hier dan daar waren en steeds van voren aanvallende (1), elkander met de vleugels sloegen of in den kop beten. Hun beider dapperheid ging alle beschrijving te boven.
(Nu wordt de maat) vervangen door Dangdang Gendis. (2)

---

(1) Zie over *prang bisènan* onder vs. 379.

(2) *Dangdang Gendis* of *Goelå*, naam eener versmaat (de suikerkraai). Gelijk bekend is, vindt men in Jav. gedichten de verandering van maat gewoonlijk aan het slot van de voorgaande afdeeling aangekondigd, wat echter door de Balineezen zelden wordt nagevolgd. Ook bestaat bij hen in den regel niet het minste verband — gelijk dit elders het geval is (vergelijk o. a. de Hollander Jav. Spraakkunst en ook Vertaling van de Bråtå Joedå, blz. 11 en 12) tusschen den inhoud van de verschillende afdeelingen of zangen en het gevolgde metrum.

DANGDANG GOELÅ (LANGGAK SANGKARÅ).

392 Tan katjaritå tingkahing djoerit
di gaganå kawarnå ham'wah
hatmå né moelijå kotjapé
kari di hawoen-hawoen
lawan sang déwatané sami
widadari widijadarå
hatmané T'wan Galoeh
tan kajoen toelak ka s'warggan
lintang Hidå sang hatmå manahen prijatin
tan toeroe lawan tadah.

393 Watek déwatané mangatoerin
Hidå toelak mantoek ka s'warggan
kedehang tan kajoen reké
mantoek hi Déwå doemoen
d'pang titijang kari hiriki
djawat padèdèwèkan
rèh kangen titijang Ratoe
mangenotang titijang njamå
ninggal dèså titijang sampoen sapoeniki
malih hipoen matinggal.

394 Wènten mangatoerang sadå g'lis
ring Batarå jèn hatmå né moelijå
tan kajoen pisan hatmané
toelak ka s'warggan Ratoe
Hijang Batarå hanabdå haris
lamoen njå tong njak toelak
hatehang dj'wå *toehoen* k'må hateh-tedoen
ka m'retjapadå Soeprabå
lani Déwi Lotamå toendèn noetoetin
hapangå b'win waloejå.

TIENDE ZANG.

392 Verder wordt er niet over den aard van dien strijd gesproken. Wij keeren nu terug tot het verhaal (van hetgeen boven) in de lucht (voorviel). De verheerlijkte *ziel* (1) toefde nog altijd in de wolken met al de goden en de widadari's en widadara's. De gestorven prinses wilde niet meer naar den *hemel* (2) terugkeeren, daar zij door een onweerstaanbaar heimwee bevangen werd, zoodat zij niet slapen kon en elk voedsel weigerde.

393 Al de goden stelden haar voor om naar den hemel terug te keeren, maar, hoe zij ook bij haar aandrongen, (de prinses bleef) weigeren (zeggende): „Gaat gij allen, o goden! maar vooruit naar huis en laat mij maar stil hier blijven, al is 't ook geheel alleen, aangezien mijn hart te zeer verlangt om naar mijn broeder te zien, die de zijnen verlaten heeft. *Ik ben reeds overleden* (3) en toch is hij uit zijn land vertrokken.

394 Nu haastten zich eenigen om aan *Batarå* (4) te gaan berichten, dat de schoone ziel volstrekt niet naar den hemel wilde terugkeeren. De *Batarå* (dit hoorende) sprak op ernstigen toon: „Als zij (bepaald) niet wil terugkeeren, welnu, geleidt haar dan naar beneden, naar de aarde! Zegt aan de nimfen *Soeprabå* en *Lotamå* dat zij haar volgen (en zorgen) dat zij hare vorige gedaante terugkrijgt.

---

(1) *hatmå né moelijå:* de verheven, verheerlijkte of zalige ziel.

(2) Dat hier en elders (zie ook het volgende vers) *s'wargan*, een meervoudsvorm van *s'wargå* = hemel, geschreven wordt, hangt geheel zaam met de voorstelling ook der Balineezen aangaande het bestaande van verschillende hemels, of wel van een hemel met verschillende afdeelingen, in ieder van welke een bepaalde godheid resideert. Ook met het oog op de zielen der afgestorvenen, die eerst trapsgewijze tot de hoogste zaligheid, den hoogsten hemel, opklimmen, is men in de inlandsche geschriften gewoon van *s'wargan* te spreken. Intusschen durven we niet beweren dat de tegenwoordige Balineezen dit *s'wargå* en *s'wargan* nog altijd in dien zin weten te onderscheiden (Vergelijk hierbij Bråtå Joedå, Tiende zang, Aanm. onder 15).

(3) *titijang sampoen sapoeniki:* lett. ik reeds alzoo d. i. in dezen staat.

(4) *Batarå:* titel van eene godheid van den eersten rang; „God, de verhevene, de Almachtige", hier waarschijnlijk *Batarå Goeroe* = *Siwå* bedoeld.

395 *Dangdang* P'tak *makahon g'lis* Gagak k'må kèto g'lis
k'må padjarang ring nijang Soeprabå
lan Lotamå hapang sèrèg
sang Dangdang sampoen mak'boer
manoehoenang lampahé hag'lis
mangatoerang watjana(n)
Hidå sang Sinoehoen
ring (widadari) Soeprabå
lan Lotamå hinggih Ratoe Déwå Goesti
dèning Hidå sang hatmå.

396 Tan kajoen toelaka s'warggå hadi
pangandikan Hidå sang Batarå
Tjokor hi Déwå kalihé
mangateh pisan toehoen
néné mangkin kapadå goemi
sang hatmå mamiragijang
renané ring kajoen
boekå k'nå *tirtå* m'retå djapå
mangandikå sang hatmå ring widadari
hi Soeprabå lan Lotamå.

397 Hinggih Déwå titijang lintang hoegi
noenas hitjå ring Tjokor hi Déwå
noenas né mangkin tedoené
kalih sareng masahoer
hinggih noenas titijang mangiring
ndan wateking déwatå hinggih sawijakti déwå
mapamit s'moe mangoe
padå mangembeng jèh tinghal
widadari widadarå sami nangis
raris boedal ka s'warggan.

395 Gij, *Dangdang Petak* (1)! vertrek terstond van hier en spoed u derwaarts om aan de godinnen Soeprabå en Lotamå te zeggen dat zij zich haasten! *Dangdang* spreidde zijne vleugels uit en vloog (in snelle vaart) naar beneden om de woorden van den *Allerhoogste* (2) ter kennisse van de beide nimfen te brengen. „Om U te dienen, genadige Mevrouwen!" (dus sprak hij het tweetal aan) „aangezien hare hoogheid, de ziel,

396 niet naar den zaligen (3) hemel wenscht terug te keeren, zoo beveelt de Almachtige dat gij beiden, mijne Vorstinnen! haar zonder uitstel naar beneden, naar de aarde, zult begeleiden" (4). De ziel hoorde dit aan, en gevoelde zich zoo gelukkig van binnen, als ware zij (op 't onverwachts) met levendmakend water besproeid geworden. (Daarop) sprak zij tot de widadari's Soeprabå en Lotamå:

397 „Met Uw verlof, verheven godinnen! Ook ik verzoek U zeer dat het U behagen moge om terstond neer te dalen!" Beiden antwoordden te gelijk: „Om U te dienen, wij verzoeken (de eer te mogen hebben) U te volgen!" Nu nam het godenheir met bedrukte gezichten afscheid. Allen hadden de oogen vol tranen, terwijl de widadari's en widadara's een luid geween aanhieven. Een oogenblik later vertrokken allen naar den hemel.

---

(1) *Dangdang Petak* d. i. de witte kraai, die, gelijk men hier en daar in geschriften leest, in den hemel als bode dienst doet.

(2) *Sinoehoen:* titel van goden en vorsten: die aangebeden wordt, tot wien men bidt, van *soehoen* bede, verzoek (Bal. *njoehoen* = op het hoofd dragen; huldigen); *sang* een voorzetsel voor titels van goden, vorsten, heiligen, zaligen, enz..

(3) *hadi* = voortreffelijk, heerlijk, uitmuntend; *s'wargå hadi:* de hoogste hemel, hemel vna Siwå of enkel, gelijk wij vertaalden, de zalige hemel, de hemel.

(4) *kapadå.* Is dit 't Maleische *kapada* of moet er gelezen worden: ka *padagoemi*, welk padagoemi dan een, ter wille van 't rijm, gefabriceerd woord voor *mretjapadå* zou zijn? Dat hier en daar in de kidoengs zuiver Maleische woorden voorkomen, is overigens genoeg bekend.

398 Katjaritå hatmané T'wan Déwi
masarengan lan hi déwi Soeprabå
lawan Lotamå lampahé
hak'dèp nétrå rawoeh haglising lampahè
di dj'roning taman sami mangraris
mandjoedjoer ring watangan
sirå Toewan Galoeh
kakerebé woes *kaboentjal* kaloekar
ni Soeprabå sabdané hinggih né mangkin
soeloebin hi watangan.

399 Kid'mang doemoen sampoen hoegi
matjingakin dèning tå poenikå
daging djadj'rohané hakêh hakèh makadegdeg takoet
makadå gedeg takoet
sang' hijang hatmå nekep'rarahi
manjoeloebin watangan
woes njeneng T'wan Galoeh
malih waloejå hapadang
ni Soeprabå Lotamå sabdané haris manis
kari Tjokor hi Déwå.

400 Titijang mapamit mantoeka s'warggi
Radèn Déwi haloning watjanå
sadå ngembeng jèh tinghalé
doeh Ratoe Déwå Hajoe
titijang daweg manoenas hasih
doeroesang hoegi Déwå
hitjå né mangakoe
pandjak nistå kadjentakå
hitjå hoegi hi Déwå m'riki nindjohin
titijang *nangken* poernamå ngangkenang.

398 Nu wordt er verhaald van de ziel der prinses, hoe zij met de godinnen Soeprabå en Lotamå (op weg ging) en in een oogopslag in den tuin aanlandde, waar allen regelrecht op het lijk van de prinses toeliepen. Zoodra het lijkkleed was weggerukt sprak Soeprabå (tot de ziel): Als 't U belieft: vaar nu in het lijk (1)!'

399 Sluit echter vooraf de oogen en zie naar niets om, want daar binnen is veel en velerlei, dat u ontroering of vrees zou kunnen veroorzaken!" De ziel bedekte haar gelaat en voer in het lijk. Op 't zelfde oogenblik herleefde de prinses en stond weer geheel in hare vorige gedaante daar. *Soeprabå* en *Lotamå* spraken op beleefden toon (tot haar): „Vaarwel, Uwe Koninklijke Hoogheid!

400 Wij vragen verlof om naar den hemel te mogen terugkeeren." De prinses antwoordde met bewogen stem, terwijl hare oogen zich tot schreien zett'en: „Ach, verheven godinnen! Ik verzoek U zeer, dat het U ook verder moge behagen om mij, arme en gefolterde, als Uwe dienstmaagd te beschouwen (2)! Bewijst mij toch de genade en komt mij met (elke) volle maan (3) eens bezoeken!

---

(1) *soeloebin, njoeloebin:* ergens in- of onderkruipen, ingaan.

(2) *mangakoe pandjak:* lett.: als zijn slaaf erkennen, iemand zijn slaaf noemen.

(3) *poernamå* = volle maan, de 15e dag der maan, een gewichtige bid- en offerdag voor iederen Balinees; *nangken*, dat ook elders in dien zin voorkomt, wordt verklaard door *sedek* = tijdens enz.

401 Sabagé tå hitjå hi Mas Manik
sareng nemoe betjik kalawan halå
hiriki hoegi kalihé
ni Soeprabå masahoer
di poengkoeran titijang *mangiring* mamargi
kari ké tå hi Déwå
mogå n'roes toendjoeng
mamanggih dalanapadang
sampoen boedal Lotamå Soeprabå moelih
makeboer manggaganå.

402 Tan kotjapan né *nilarin* moelih laris
katjaritå hi Njahi *padå jå* manjapå
rawoeh maktå hadjengané
kagèt reké kadoeloe
Radèn Déwi Hidå malinggih
njagdjag njangkol manjoembah
raris ngeloet soekoe
doeh Déwå kadi s'wapnå
pangidepé titijang Ratoe s'dih kingking
hanging tå s'dih hajam.

403 Samatilar hi Ratoe né Manik
titijang Déwå s'dih peteng lemah
T'wan Déwi halon sabdané
nah soebå bajå toedoeh
nemoe papå kalawan sakit
ndan hi panoenggoen taman
rawoeh sami matoer
h'loeh m'wani padå njoembah
nggeloet soekoe to(ng) madajå njeneng malih
Tjokor hi Déwå gesang hoeroeng p'djah waloejå.

401 Wat zou (ik) gelukkig zijn, als wij goed en kwaad met elkander mochten deelen en het U behagen kon om met U beiden hier (bij mij te blijven)." *Soeprabå* hervatte: „Later zullen wij gaarne aan Uw verlangen voldoen. (En nu) vaarwel! Moge het goede U ten deel vallen en Uwe baan steeds effen zijn (1)!" Hierop vertrokken *Soeprabå* en *Lotamå* en vlogen de lucht in om naar hunne plaats terug te keeren.

402 Van haar, die afscheid hadden genomen om huiswaarts te keeren, wordt nu niet meer gesproken. Wij verhalen nu van de *jonge dochters* (2), die gezamenlijk naar den tuin kwamen om (als naar gewoonte) spijzen (voor het lijk) te brengen (3). Met schrik ontwaarden zij de prinses, die (in opgerichte houding) neerzat. Zij liepen op haar toe, omhelsden haar, bogen zich (dan) voor haar en (spraken, terwijl zij) hare beenen omarmden: „Ach, Mevrouw! 't is ons of wij droomen! Wij dachten zielsbedroefd te zijn (en ziet) het was maar eene kippedroefheid (4)!

403 „Sedert gij ons verlaten hebt, Mevrouw! hebben wij nacht en dag getreurd." De prinses viel haar op vriendelijken toon in de reden: „Nu, spreken we niet daarover: het wordt zoo door de goden beschikt als smart en ellende ons ten deel vallen!" Daarop kwamen ook de tuinwachters, mannen en vrouwen, hunne hulde aanbieden. Allen hurkten eerbiedig voor de prinses neer en omarmden hare beenen (terwijl zij spraken:) „Wie had (kunnen) denken, dat Uwe Hoogheid nogmaals levend voor ons zou staan."

---

(1) *troes toedjoeng*, zie boven: onafgebroken geluk, voorspoed, heil; *dalanapadang* = heldere, effen, gladde weg.

(2) *njahi* = jongere zuster; eene jonge vrouw, hier meer bepaald de jonge dochters, behoorende tot het gevolg eener prinses.

(3) Volgens nu nog bestaande gewoonte zetten de Balineezen aan de lijken hunner afgestorvenen, hetzij die begraven zijn of nog in huis bewaard worden, allerlei spijzen (poendjoeng of sadji) voor en herhalen dit later nog op elken gewichtigen feestdag, met name op *galoengan* of nieuwjaar.

(4) Zie over *kingking* Kawi St. blz. 29. *S'dih hajam*, spreekwijze: bedroefd als eene kip, die veel leven maakt als haar een kieken ontnomen wordt, maar eventjes later rustig weer haar voedsel gaat zoeken.

404 Tan katjaritå ring taman sari
kawoewoesan ni Sekar Kantjanå
kari di gaganå reké
sang Mégantakå toehoen
hapan kaleson dèning djoerit
toer kasoeroepan soerijå
woes kadi ring dangoe
warnané Radjå Djoewitå
Déwi Skar, Kantjanå kajoené moelih
ka goenoeng Djabå Lekap.

405 Patjang noenas toeloengan ring bihi
lajanglajang mangambag hakaså
di djalan kapendak reké
lan sang déwaning hajoe
ni Soeprabå lan Lotamå hag'lis
manjapå hih wong hapå
histri dahat hajoe
Déwi S'kar sawoer s'mitå
hinggi Déwå titijang tå Ratoening Djim
Djabå Lekap nagarå.

406 Déwi Soeprabå sabdané haris
hinggih Radèn titijang sampoen tatas
sapa*niskarå* tingkahé niskalå
né mangkin djagi mantoek
manoenas bantoe ring hi bibi
hanging jan sapoenikå
b'win hakoetoes tahoen
tong kalah di Mégantakå
hantoek joedå dèning pagoeroewané h'djim
karaning sakti dahat.

404 (Verder) wordt er niets uit den hof verteld. Van *S'kar Kantjanâ* zegt het verhaal, dat zij nog altijd in de lucht (zweefde). *Mégantakâ* (daarentegen) was naar beneden gedaald omdat hij zich afgemat gevoelde van den strijd. Ook werden zij door het ondergaan der zon (verhinderd om voort te gaan). Wij vinden hem dan ook reeds weer in zijne vorige gedaante terug. De prinses *S'kar Kantjanâ* had intusschen besloten naar den berg *Djabâ Lekap* terug te keeren,

405 en de hulp harer moeder te gaan inroepen. Zwevende vloog zij door de lucht. Onderweg ontmoette zij de schoone godinnen *Soeprabâ* en *Lotamâ*, (die haar) terstond (aldus) aanspraken: „Zeg, wie zijt gij, beeldschoone vrouw?" De prinses antwoordde met een *vriendelijken lach* (1): „Om u te dienen, Mevrouw! ik ben eene prinses der djin's uit het land *Djabâ Lekap*."

406 De nimf Soeprabâ hervatte op vriendelijken toon: „Ja wel, Uwe Hoogheid! dan begrijp ik er reeds alles van (2). U wilt naar huis gaan om hulp bij uwe moeder te zoeken? Edoch, op die wijze zal *Mégantakâ* nog in geen acht jaar overwonnen zijn, en wel omdat hij een djin tot zijn *leermeester* (3) heeft gehad. Dat hij zoo buitengewoon met bovennatuurlijke vermogens begaafd is

---

(1) *S'mitâ*, gewoonlijk in de beteekenis van „de uitdrukking van het gelaat, kleur, gloed", doch, *alleen* gebezigd, steeds „lachend". Vergel. Jav. wdb. bij *sasmitâ*.

(2) *niskarâ* en *saniskarâ* (hier nog met tusschengevoegd *pa*) Kawi = alles, wat ook.

(3) *pagoeroean* = leermeester, onderwijzer; *goeroe* = vader. Evenals in vs. 254 en 255 wordt de liefdegod (sanghijang Hasmarâ of Semarâ en hier Hidâ Semarâ) ook op deze plaats als een *djin*, of altans als onder de djins wonende, voorgesteld. In zooverre *djin* door deze inlanders vaak met *dèwâ* wordt gelijk gesteld, laat zich dit wel verklaren. Minder duidelijk is echter, hoe de liefdegod hier met de bovennatuurlijke vermogens van den prins wordt in verband gebracht. Zie vs. 407.

407 Hidå S'marå pagoeroewané ngoeni
Déwi S'kar Kantjanå hangoetjap
doeh Déwå Ratoen titijangé
doeroesang hoegi Ratoe
hitjå hoerip ring kaw'lasasih
jan hoewoes kaprasidå
karijan titijang Ratoe
soekå mandadi kawoelå
ring w'kasan dijastoe *pawongan sadjati* mangatoerang hoerip
kanggé Tjokor hi Déwå.

408 Déwi Soeprabå sawoeré haris
titijang soekå ngatoerin sangdjatå
kanggé sapakajoenané
hag'lis mandjoempoet soesoek
s'kar poedak gadoeng melati
poeniki hanggèn manah
jèn hi Déwå petoet
doekané ring Mégantakå
mamademang poedaké hanggèn ngeroehin
jan kéwalå mambastå.

409 Poenikå hanggèn gadoeng melati
néné bèndjang bahoe dawoeh pisan
hi Déwå majoedå reké
bojå doegi ko loepoet
sang Soedéwi mahatoer haris
hinggih Ratoe sandikan
titijang mapamit *mangsoel* mangkin
t'doen mangkin ka pajoedan
hi Soeprabå masawoer watjanané manis
mamargi hapang jatnå.

407 komt nergens anders vandaan, dan dat de verheven *Semarå* vroeger zijn onderwijzer is geweest." Nu sprak de prinses *Sekar Kantjanå:* „Ach, Mevrouw! ga toch voort mij Uw welbehagen te betoonen en mij deerniswaardige het leven te schenken! Als mijn werk met een gunstigen uitslag bekroond wordt, dan zal ik later gaarne Uwe onderdanige dienares (ja) al moest het zijn, de geringste Uwer slavinnen worden, (1). U kunt dan naar believen over mij beschikken!"

408 De nimf *Soeprabå* hernam vriendelijk: „Ik zal U met alle genoegen een wapen aanbieden, waarmede gij naar goedvinden kunt handelen". Dit zeggende trok zij haastig eene *poedak* en eene *melatti*bloem uit het haar, (en sprak): „Daar, bedien u van deze (bloemen) als pijlen om er mêe te schieten. Is Uwe Hoogheid erg (2) boos op *Mégantakå* en (wenscht gij) hem te dooden, schiet dan op hem met deze *poedak*. (Is het U echter) alleen (te doen) om hem te binden,

409 bedien U dan van de *melatti*. Morgen ochtend met het opgaan der zon (3) moet Uwe Hoogheid den strijd aanvangen en (mijne wapens) zullen hun doel geenszins missen". De prinses sprak beleefd: „Om U te dienen, Mevrouw! Uw wil zal geschieden. Nu vraag ik verlof om naar beneden, naar het slachtveld te mogen terugkeeren." Soeprabå antwoordde op innemenden toon: „Ga uw gang en wees vooral voorzichtig!"

---

(1) *pawongan:* het vrouwelijk personeel in het paleis, de slavinnen van vorstelijke personen.

(2) *petoet* verklaard door *sanget* = zeer, erg, buiten mate; de gewone beteekenis schijnt anders te zijn: duidelijk, uitgemaakt, enz.

(3) *doewah pisan:* één uur. Zie boven.

410 Tatigå mak'boer ngendjoeh hori hadå madoeloeran
hadå toehoen hadå ngamenèkang
tan katjaritå lampahé
watarå tengah daloe
Déwi S'kar *rawoeh ring goemi* lampahé haglis
mangodjog pamondokan
rakané katemoe
H'mas Tilar Nagarå
doek malinggih sadå mangoe marep kangin
kagèt rahiné tekå.

411 Sarawoehé sang Déwi malinggih
di pabinan sambil nagih s'pah
hasoeng gantèn ring lambéné
sabdané manis haroem
sang Soedéwi hinggih b'li Mantri
bèndjang b'li majoedå
h'då lénan mapagoet
hi Mégantakå sadijajang
k'ni b'li matjiri ngatoerang bakti
pangajah ring T'wan Mantri T'wan Déwi Soeprabå Lotamå.

412 Poenika s'kar gadoeng melati
hanggèn manah jèn sampoen mabastå
kanggé sapakajoenané
Radèn Mantri nabdaroem
titijang Déwå lintang sahiring
tan katjaritå ring w'ngijå (1)
habang wètan sampoen
balané sami madabdab
moesoeh rowang sampoen sami tingkah djoerit
tatas noeli rahinå.

(1) De 4 laatste regels van het vorige en 6 eerste van dit koeplet staan in III niet.

410 Nu vlogen alle drie in tegenovergestelde richting (1) weg, de prinses naar beneden en de anderen naar boven. Van hunnen tocht wordt niet gesproken. Ongeveer te middernacht bereikte de prinses de aarde, waar zij regelrecht op de kampplaats aanvloog en weldra bij haren echtgenoot *Mas Tilar Nagari* aankwam. Deze zat juist met een bedrukt gelaat naar het Oosten (2) te staren, toen onverwachts zijne gemalin kwam opdagen.

411 Zoodra zij (bij hem) was ging zij op zijn schoot zitten en bad hem om een pruimpje, dat zij daarop elkander wederkeerig met de lippen toereikten. Met eene allerliefelijkste stem sprak de prinses (eindelijk tot haren echtvriend): „Hoor eens, mijn prins! morgen moet gij in den strijd gaan, en U geen anderen tegenpartijder uitkiezen dan *Mégantakå*: het moet u alleen om hem te doen zijn, opdat gij (daardoor) het bewijs moogt leveren van Uwe onderdanige hulde en dienstvaardigheid jegens den kroonprins (van Hambarå Madijå)!

412 Gebruik deze melatti om er mede te schieten: als (hij) eenmaal gebonden is, dan kunt ge naar verkiezing handelen." De prins antwoordde op zoeten toon: „Ik onderwerp mij geheel en al aan uwen wil!" Verder wordt van dien nacht niet gesproken. Zoodra 't in het Oosten begon te gloren, werden de beide legers (3) geordend en stonden allen weldra ten strijde geschaard. Toen het eindelijk dag was

(1) *ngendjoeh hori* lett. het achterste toereiken, toesteken.

(2) Ook bij het gebed zijn de Balineezen gewoon het aangezicht naar het Oosten te wenden. Vergelijk noot onder 234.

(3) *habang wètan* = morgenrood; *balané sami* = al het volk of: de beide legers; *moesoeh rowang* = vijand en vriend; *rowang* = gezel, metgezel, volgeling, reis- of lotgenoot, enz.

413 Radèn Mégantaka raris midjil
ka pajoedan managih manglawan
hih wong Hambarå Madijané
hapå doning tan metoe
bajå hadj'rihmoe papag djoerit m'raså ngahngah m'lah matapih
jan aw'di noengkoelå
sapijanak somahmoe
mahi hatoerang kèn kolå
singnjå hadå kanggo hanang gigisgigis
bakal kolå *pahoemah* pangajah.

414 Né tong kanggo kahi parådjani
konkonangå mangabå ka bahitå
hakoe *hoeroepang hoebaté* pahobatangå hibå
Hambarå Patijèng bésoek
djoeroe koeroeng lawan pekatik
hibå ngandelang loewå
kaling hanakeloeh
t'warå ko manawang joedå jå bantènan satatå
masånjandang nglawan kahi madjoerit
toehoe t'wah Mantri hoetamå (1) hapan lèn hoedoekå.

415*III Hilih sèmprong hanggon *mangembarin*. ngamoesoewin
pajoek pané kalawan koeskoesan
sikep salanang lanangé
manglawan toembak toeloep
kapo kahi njalahé sahi
manglawaning *wanodijah* wong loewå
sang Déwi mangroengoe
mangatoerin rakå medal
ring pajoedan Radèn Mas Matilar Nagari
midjil sahasangdjatå.

(1) In III: Ngangonang koedå loewå dèning jå ngandelang h'loeh-jå t'wah Mantri nistå-jannjå bani nglawan kahi madjoerit, en in I: kaling hanaké loeh — hijå hènak satatå patjang kahi iertindajo — hapan helèn hoendoekå.

413 trad *Mégantaka* voorwaarts op het slachtveld en daagde (zijne tegenpartij) uit tot den strijd. „Hé, mannen van *Hambarå Madijå!* (dus riep hij) waarom komt ge niet te voorschijn? Ben je soms bang om in het gevecht te gaan? Als je vrees koestert, onderwerpt je dan, en brengt me uwe vrouwen en kinderen hier; misschien zijn ze nog voor iets te gebruiken! Ik zal er slavinnen (en bijzitten) van maken!

414 En die ik voor het oogenblik soms niet kan gebruiken, zal ik naar de schepen laten brengen, om ze tegen kruid in te ruilen. (Wat jou betreft) *Hambarå Pati*, jij zult veehoeder (1) en stalknecht worden, omdat je op een vrouwspersoon (2) vertrouwd hebt. Wat dat wijf aangaat, die kent niets van den oolog en hoe zou zij (buitendien) in staat zijn om mij, het puik der prinsen, in het gevecht het hoofd te bieden!

415 (Zoo iemand) bezigt waaiers en blaaspijpen (van bamboe) om meê te duelleeren, en (grijpt naar) potten, pannen en koeskoesans (3) om die tegenover echte mannen-wapens, zooals lanzen en blaasrooren, te stellen. Wat mij betreft, ik zal er mij steeds beschaamd over gevoelen, dat ik ooit met eene vrouw gevochten heb" (4). De prinses hoorde dit geduldig aan en noodigde toen haren echtgenoot uit om in het strijdperk te treden, (waarop) prins *Mas Tilar Nagari* terstond gewapend voorwaarts trad.

---

(1) *djoeroe koeroeng* d. i. oppasser bij de gekooide kemphanen, die soms bij honderden in de vorstelijke paleizen onderhouden worden.

(2) *loewå* vrouw, vrouwelijk = *loeh* doch alleen van dieren gebezigd.

(3) *koeskoesan:* een suikerbroodvormige bus van gevlochten bamboe waarin de rijst wordt gaar gestoomd.

(4) Anderen vertalen: „ik heb uit neerbuigende goedheid die vrouw bestreden", wat echter dat tusschengevoegde *sahi* niet verklaart.

416*II–III Sang Mégantaka hawas ningalin
ring Rahadijan goemoèjoe hasenggak
sambil man'pak poepoené
singganganè b'win rahoeh
kaling djani mamoepoe padi
hebé ngoengsi dahetan
sàmâ hibâ taloeh
langgap mangapoegin paras
doeh di djâhâ lakoen bâ mandjang hoerip *medjang*
hidoep *samâ lan p'djah* samanjâ mabastâ.

417 Sinenggoehang hi Jambarâ Pati
Rahadèn Mas Matilar Nagarâ
k'njing halon watjanané
hapâ djâ lijoenang woewoes
dèning kahi bas waneh hoerip
nging jan hitjâ *Batarâ* sanghijang Ramâ
masa hibâ loepoet
déning kasaktèn bâ hoewah
kadoek momo tan d'roeh t'kèn halâ b'tjik
moeng moerkâ bèn gelahang hapan hantakâ.

418 Radèn Mégantakâ molah *tangkis* hasti
ngagem panah bahan agâ pasah
Rahadèn *ngrihinin* hagé nindihin
kapanah sampoen boengkoes
Mégantakâ nandang matali
hikang s'kar melatijâ
ndadi tali koekoeh
kadi *kamben* dadijanijâ soetrâ en kaman
saboengkoesé laboeh saking loehoer hasti
haramé soerak balâ

416 Toen *Mégantaká* den prins gewaar werd, begon hij te lachen en het uit te schreeuwen van de pret. Terwijl hij zich (met de vlakke hand) op de dijen sloeg, (riep hij): „Daar komt weer een naspruit uitschieten; we zullen dus nog eens oogsten (1)! Een visch, die zich op het land waagt! Of zal ik je vergelijken bij een ei, dat brutaal genoeg is om zijn kop tegen een rots te stooten? Bij mijn ziel! naar welken kant zult ge u bergen om uw leven te rekken? Je leeft op 't oogenblik nog, (maar 't is net) zoo goed alsof ge (reeds) dood waart!"

417 Hij dacht (natuurlijk) *Hambará Pati* voor zich te hebben. De prins *Mas Tilar Nagari* glimlachte en antwoordde bedaard: „Waartoe toch al dat gepraat, daar ik nu eenmaal mijn leven moê ben? Evenwel, als het den goden behaagt, dan zult gij (ditmaal) den dans niet ontspringen, daar uwe bovennatuurlijke vermogens erg verminderd en door gemeenheid bezoedeld zijn. Ge kent (het onderscheid) niet (tusschen) goed en kwaad, en weet alleen te pronken met hetgeen gij toevallig het uwe noemt!"

418 (Nauwelijks had de prins dit gezegd of) *Mégantaká* stuurde zijn olifant in behoorlijke positie en spande een *nagá paså* op zijnen boog. Zijn vijand was hem echter te snel af, en (voordat hij het wist) voelde Mégantaká zich aangeschoten en als met ringen vastgebonden. De melatti (zat) als een strak gespannen touw (om hem heen) als om een zijden kleed (2). Als een klomp (aarde) viel hij boven van den olifant af, waarop een oorverdoovend geroep uit het leger vernomen werd,

---

(1) *Singgangan* (elders sindjangan) zijn rijsthalmen, die na afloop van den rijstoogst uit den grond opschieten; het *moepoe padi* ziet dan op het gevecht met S'kar Kantjaná of wel op de vroegere nederlaag van *Hambará ati*.

(2) Dit zal zoo moeten worden verstaan, dat ten gevolge van het strak aangehaalde touw (melatti) de overige leden van het reuzenlichaam uitpuilden en slap neerhingen.

419 Balané sami hawas ningalin
jan Goestiné kasoran majoedå
hi Tatitangedap hagé
mawangsit ngonkon noengkoel
manjoengsoengang sangdjatå sami
hi Sijoeng Tjaling hènggal
mandjagdjagin goepoeh
sang Mégantakå *kabaktå* kabastå
ring T'wan Mantri Rahadèn Hambarå Pati
lintang soekå Rahadijan (1).

420 Mangandikå Radèn Hambarå Pati
Mégantakå lelanang ring djagat
né djani hapå boediné
maboedi bakal hidoep
l'wih mati *sidå* hawahi sadijå
Mégantakå hangoetjap
hinggih Déwå Bagoes
titijang noenas geng hampoerå
hitjå hoegi Tjokor hi Déwå ring dasih
titijang tan *poeroen* moewah soeroed.

421 Patjang piwal m'wah ngelong bakti
ring hi Déwå jan sih titijang tjongah
rawoeh ka poetoe boejoeté
soeroed mandati ratoe hapang då
jan mandjanmå kapadå goemi
mandadi patikoenang
dados namoe-namoe
dados lalintah hategal
dadi *hoeled* dados tjatjing (2) lan djoelati hoeler
hinggih jan sapoenikå

(1) Hier eindigt VIII.
(2) In de meeste HSS. *batjing*.

419 daar allen duidelijk zagen hoe hun heer de nederlaag geleden had. *Tatitangedap* gaf terstond een teeken met de hand en beval dat men zich zou onderwerpen en de wapens afgeven (1). Intusschen was *Sijoeng Tjaling* haastig op *Mégantakå* toegeloopen, die daarop voor den kroonprins *Hambarå Pati* werd gebracht. Deze was zeer in zijn schik en sprak den gevangene aldus toe:

420 „Wel *Mégantakå*, puik der mannen, held der helden onder de zon! (2) wat is nu uw verlangen? Wenscht ge te leven of wilt ge sterven? In één dag zal zich dit nu moeten beslissen!" *Mégantakå* antwoordde: „Met Uw verlof machtige vorst! ik bid U zeer om vergiffenis: wil Uw knecht toch genadig zijn! Ik zal het nimmermeer wagen

421 mij tegen U te verzetten of U (in eenig opzicht) ontrouw te worden. Zoo ik mij ooit weer jegens U, mijn vorst! misdraag, dan moge mijne *nakomelingschap* (3) ophouden onder de vorsten gerekend te worden, (en) als ik en de mijnen andermaal op aarde komen, dan mogen we veranderen in patikoenang (4), in glinsterend zand aan den oever der zee, of wel overgaan in een heirleger van bloedzuigers, slangen, wormen en pieren!" (Hambarå Pati hernam): „Welnu, als dat het geval is,

---

(1) *manjoengsoengang* Jav. en Balin.: aan een' meerdere iets geven of vragen; overgeven.

(2) *lalanang*, enz.: DE man (op aarde), man bij uitnemendheid, al wat het denkbeeld van man in zich vereenigt.

(3) *rawoeh ka poetoe bajoeté* lett. „tot aan klein- en achterkleinkinderen."

(4) *patikoenang* moet zijn *patikonang*, waaronder de Balineezen allerlei onedele viervoetige dieren verstaan.

422 Titijang soekå sampoerå ring beli
Sentoel hènggal heloesin t'wah *T'wan* hagé
hapang ḍå barah tangané
hi Sentoel mangamoekamoek
bakal hapå sampoerå gelis
dong poelihang né soebå
kapo titijang latjoer
t'warå titijang mamitjoendang
bakal hapå *patjoendangé* hijå hoerip hoeboehin
hakèh makadå bondan gahé makadå wisijå.

423 Powatané t'wah *manjapoeh hati* manjapowati
hanak djani paḍå soebå tawang
nah soebå sok djå hawaké
patjang kaselsel bésoek
lahoet marå man'rastas tali
ng'lèb sang Mégantakå
ngatoerang mintoehoe
manjoembah ping ro ping tigå
prapoenggawå rawoeh mangatoerang bakti
t'kaning *balåtantrå* balantantrå.

424 Kas'leg taroenané jå *prapti* praptèng
mangatoerang jan Hidå sang Natå
loengå sagrehan kalasé
watarå pitoeng daloe
langkoeng kagijat Hidå T'wan Mantri
mahoetoesan poenggawå
lawan mantri hagoeng
wènten mahiringan satak
ki Toemenggoeng poenikå néné mamarggi
sahanoenggang *toeranggå* goeranggå.

422 dan wil ik U gaarne vergiffenis schenken. Sentoel! ontdoe mijnheer spoedig van zijne banden, opdat zijne handen niet gaan zwellen!" Sentoel begon echter te schreeuwen en een leven te maken van geweld (1). „Waarom (dus riep hij) hem zoo spoedig vergeven? Zet (hem) nu toch eens het gebeurde betaald! Als dat zoo moet, dan betreur ik 't zeer dat ik hem niet weerloos gemaakt heb! Waarvoor dient het hem te overwinnen (als) hij (toch blijft) leven? Menigeen (der onzen) zal hierdoor met *onverschilligheid* (2) geslagen worden!

423 Zijn schelden heeft ons diep beleedigd en gekrenkt; allen, die hier tegenwoordig zijn hebben 't duidelijk gehoord!" „Nu" (zoo viel Hambarå Pati hem in de reden) „'t is genoeg, laat men mij later maar de schuld geven; ik neem 't op mijne rekening!" Daarop (trad hij) voorwaarts en maakte het touw los. (Zoodra) *Mégantakå* vrij was, betuigde hij zijne onderworpenheid en boog zich twee-driemaal eerbiedig (voor den prins) neer. (Ook) de legerhoofden naderden met de gansche heirmacht om hem hunne hulde aan te bieden.

424 Op hetzelfde oogenblik kwamen (eenige) hovelingen den prins berichten, dat Zijne Majesteit reeds vóór zeven dagen (3) in allerijl naar het woud was getrokken. Hambarå Pati ontstelde zeer (op dit bericht) en vaardigde terstond eenige hoofden met een der voornaamste mantri's en een gevolg van tweehonderd man (naar zijnen vader) af. Een oogenblik later waren dezen, met den Toemenggoeng (4) (aan het hoofd) en allen te paard gezeten, vertrokken.

---

(1) Volgens eene andere lezing *mangamoe-hamoe:* een zuur gezicht zetten, verontwaardigd kijken; *mangamoekamoek:* als een razende in het rond springen, veel beweging maken, enz.

(2) *bondan*; volgens anderen = *paling* in de war zijn, niet weten wat te doen of te denken, enz.. Vergelijk Jav. Wdb.

(3) *pitoeng daloe* lett. „zeven nachten". Dat hier van den vorst van *Hambarå Madijå*, vader van *Hambarå Pati*, sprake is, is duidelijk.

(4) Deze zin is niet zeer helder, tenzij men met onze vertaling dien *Mantri hagoeng* (een aanzienlijk hoofd, prins) voor denzelfden houdt, die daarna *Toemengggoeng* genoemd wordt.

425 Sampoen hadoh reké kang loemaris
kawoewoesan Radèn Mégantaká
mapoetoesan mantoek hagé
Baret Boetå *kahoetoes* kawoewoes
ngambil branå lawan mas pipis
lampahé hagaglisan
henengak'nå poenikoe
Rahadijan kalih woes boedal
ka dj'ro taman sang Mégantaká mangraris
ki Patih mangiboekang.

426 Sarawoehé dj'roning taman sari
Radèn Mantri w'kasan toeminghal
ningalin T'wan Galoeh reko
s'dek Hidå maloenggoeh
nganggit s'kar batan kamoning
satingalé Rahadijan
raså tan pabajoe
kagijat *toemoeli* kantaká nemoe
Radèn Mantri Hambarå Pati *tan méling* tanolih
goepoeh Radjå Djoewitå (1)

427 Mandjagdjagin njoendang sambil nangis
dong malilir b'li tjingak titijang
mangoedå sih boeká kéné
titijang sampoen rahajoe
malih hoerip b'li sapoeniki
poenapi sih poewaran
titijangé b'li Bagoes
(jan) b'li ngawonin titijang
sapasirå hanaké *soeká* ngiwasin soedi
djanmå papå toer nistå.

(1) Hier eindigt II.

425 en weldra uit het gezicht verdwenen. Er wordt nu verhaald van den prins *Mégantaká*, hoe hij haastig een' afgezant naar huis zond en wel *Baret Boetá*, met de opdracht om allerlei kostbaarheden, goud en geld, te gaan halen. De gezondene reisde met spoed. Hierover wordt verder gezwegen en keert het verhaal terug tot de beide prinsen, (1) die naar den bloemhof vertrokken, terwijl de Patih de zorg voor *Mégantaká* op zich nam.

426 In den hof aangekomen en daarop rondziende werd Hambará Pati de prinses gewaar, die juist onder een *kemoningboom* (2) een bloemkrans zat te vlechten. Zoodra de kroonprins (haar) zag, was 't hem of zijn hart (plotseling) ophield te kloppen, en terstond daarop viel hij geheel bewusteloos neer. Hare Hoogheid vloog op hem toe

427 en trachtte hem op te richten. (Zij sprak) al weenende: „Kom toch bij, mijn lieve! en zie mij eens aan! Waarom (doet ge) nu zoo? Ik ben immers weer hersteld; ik leef weer en nu (vind ik) u zoo (terug)! Wat moet er van mij worden, mijn allerbeste! als gij mij verlaat? Wie onder de menschen zal mij ellendige, mij arme (vrouw) willen aanzien?"

(1) Namenl. *Hambará Pati* en *Mas Tilar Nagará*.

(2) *kemoning*, naam van een' boom met kleine bloemen.

428 Jèh tingalé njiram sang kapati
toewi kadi tirtå m'retå *hak'tjap* ngesap
Radèn Mantri samélingé
(Hidå) manggeloetgeloet
madijå raris ngandikå manis
doeh Déwå Soesoehoenan
titijang Dèwå Hajoe
kadi djawå né pah *lakså* daså
tong madajå Maniké manjeneng malih
sapoenapi d'waning gesang.

429 Radèn Déwi sawoeré s'moe tangis
patjang napi rawosang poenikå
noenas moenggah ka baléné
T'wan Mantri nabdå haroem
hinggih wènten datengan malih
maroepå hanak mènak
ngadjak histri hajoe
poenikå sakti né lintang
ring pajoedan jan tan dané manoeloengin
tan wàngdé titijang p'djah.

430 Mangkin dané di djabaning kori
masandekan T'wan Déwi ngandikå
batang titijang bojå *sédjèn* séwesan
dané hijadi Bagoes ring dané hi b'li
titijang mapamit ngawas midjil
hinggih Déwå rarisang
T'wan Galoeh malajoe
rawoeh di djabå katjingak
Déwi S'kar Kantjanå hatoeré haris
Déwå Bagoes poenikå

428 Haar tranen besproeiden den bezwijmde (en hadden) waarlijk (de uitwerking) als van levendmakend water; want ziet, in een oogenblik was de kroonprins weer bij kennis gekomen, en was hij in staat om (de prinses) met de beide armen om haar midden te pakken en haar op vleienden toon aldus aan te spreken: „Ach, Mevrouw, mijne schoone Gebiedster! 't is ver, zeer verre van mij geweest (1) om te denken, dat mijn schat ooit van den dood zou opstaan! Hoe zijt (gij) toch weer levend geworden?"

429 De prinses antwoordde met een droevig gelaat: „Waartoe dient het om daarover te spreken? Kom, laat mij u mogen verzoeken om op de balé plaats te nemen." De kroonprins hervatte vriendelijk: „Met uw verlof, ik heb daar nog een *gast* (mêegebracht), (2) naar het schijnt iemand van adel. Hij voert eene beeldschoone vrouw met zich, die bovennatuurlijk machtig is op het oorlogsveld: had zij mij niet geholpen, ik ware zonder twijfel reeds (lang) dood.

430 Op het oogenblik *bevinden* (3) zij zich daar buiten de poort." De prinses zeide terstond: „Ik houd 't er bepaald voor, dat het niemand anders is als mijn jongere broeder. (Met uw verlof,) ik ga mij (even) verwijderen om buiten te zien." „„'t Is goed, Mevrouw! ga uw gang!"" (Daarop) spoedde zij zich weg. Zoodra *S'kar Kantjanå* haar uit den hof zag komen, sprak zij (tot Mas Tilar Nagari) op vriendelijken toon: „Mijnheer,

---

(1) *kadi djawå né pah lakså* lett. „als het tienduizendste gedeelte van een gierstkorrel", om iets onmogelijks of als niet bestaande aan te duiden.

(2) *datengan*, het hooge woord voor *tamijoe* = gast.

(3) *masandekan*, zich ergens opschieten, verblijf houden, logeeren.

431 Rakan hi Déwané Hidå midjil
Radèn Déwi T'wan Mantri mandjagdjag
njongkok manjoembah rakané
raris mangeloet soekoe
Radèn Déwi Hidå manangis
manjoengkemang wadanå njoengklebin
ring pangkon T'wan Galoeh
rahiné nangis halarå
Déwi S'kar Kantjanå hatoeré haris
sampoen bas kadoeroesan

432 Hidå nangis dèning sampoen Widi
manggawènang kranå dados pisan
kasampoerå ban Widiné
mangkin malih matemoe
kapanggihé sadj'roning *pati* ngati
T'wan Déwi ngandikå
hadoeh hadi Bagoes
titijang sampoen tan madajå
jan hi jadi *malih* méling patjang mangalih ng'lah
dèning woes lami pisan.

433 Radèn Mantri tan sah sawoer tangis
megat megat hatoeré ring rakå
hinggih d'wáning kas'wèné
titijang s'ring mahatoer
ring hi goeroe lawan bijang sori
mapamit tan kahitjèn
kaseringan hipoen
titijang manglaloewang hawak
loengå njilib sami ko tan wènten hoening
loengané *papatpatan* kapapanpapan.

431 daar komt de prinses, de zuster van Uwe Hoogheid, naar buiten." De prins liep (de komende) te gemoet, hurkte voor haar neer, maakte daarop eene eerbiedige buiging, en omarmde hare beenen (1). De prinses weende zeer en verborg haar aangezicht in den schoot (2). Ook haar broeder schreide bitterlijk, waarom *Déwi S'kar Kantjanâ* hem op vriendelijken toon aldus aansprak: „Wéen toch niet zoo zeer,

432 mijn vorst! daar immers de goden alles zoo bewerkt hebben, en hunne gunst tans zoo groot over u is, dat gij (elkander) als in den dood moogt terugvinden." De prinses nam nu ook het woord, (zeggende): „Ach, mijn broeder! hoe had ik kunnen hopen, dat gij er nog aan zoudt gedacht hebben om mij te gaan zoeken, daar het reeds zoo erg lang geleden was."

433 De prins haastte zich zijne zuster al weenende te antwoorden, terwijl zijne stem telkens door snikken werd afgebroken: „Daar hebt ge wel gelijk in! Dat ik zoo lang wachtte (moet ge echter alleen daaraan toeschrijven), dat ik herhaaldelijk aan vader en moeder verlof tot de reis gevraagd heb, (maar zij) mij hunne toestemming niet wilden geven. Nadat ik het reeds zoo dikwijls verzocht had, heb ik eindelijk maar de stoute schoenen (3) aangetrokken en zijn we met ons vieren (4) in stilte, zoodat niemand het wist, op reis gegaan."

---

(1) De zoogenaamde kniekus. Zie boven.

(2) Of zou hier de schoot van *Sekar Kantjanâ* bedoeld zijn.

(3) *nglaloewang hawak*, spreekwijze voor: zich aan iets wagen, zich over zijne vrees heenzetten, er moedig (onverschillig) op losgaan, enz. Vergelijk *laloe* en *hawak*.

(4) *papatpatan*, met vieren, waartoe dan zeker ook *S'kar Kantjanâ* gerekend wordt (vergelijk vers 248), tenzij die andere lezing *kapapanpapan* de oorspronkelijke is.

434 Poenikå tå sapasirå hadi
titijang dèrèng tatas ring paloengg'wan
T'wan Mantri sahoer sembahé
mepes tangan mahatoer
hinggih Radèn poenikå malih
poetri saking Djabå L'kap
nagaranè *dangoe* doemoen
poetriné déwi Hasmajå
kang kat'doené dèning *déwi. Koerési* dané Koerahé
ratoening *H'djim S'lam* Djim Djabå L'kap.

435 Rahadèn Déwi sabdané haris
doeh kalingané hi Déwå poetran
hi déwi Koerési reko ing
titijang lintang tan w'roeh
sampoen hoegi då njalah kapti
samijang hoegi Déwå
masameton doesoen boedoeh
malih nistå kadjentakå
Déwi S'kar Kantjanå manjawoerin haris
Déwå sampoenang pandjang

436 Dèning wantah *katjatring* Widi katjatri ban
sing tingkahing dadi hanggon papå
soekå doekå t'warå *sédjé* hadoh
makadå sampoen doemoen
doeké dèrèng manangah goemi
kahitjèn warahwarah
nemoe halå hajoe
nging titijang kéwalå *langgap* langkab
mangatoerang titijangé sekaring lewih
papå hoeli boe lekad.

434 „Wie is dat toch, mijn broeder? (vroeg de prinses nu, op Sekar Kantjanâ wijzende) Ik weet haar niet thuis te brengen. (Is 't iemand van onzen stand?) (1)." De prins boog zich en sprak, terwijl hij (eerbiedig) de handen vouwde: „Om u te dienen, Uwe Hoogheid! dat is ook eene prinses· Zij is afkomstig uit het land *Djabâ Lekap*: eene dochter van de godin *Hasmajâ*, die door de dêwi *Koerési*, (2) vorstin der mohammedaansche djins, naar beneden gezonden is."

435 Nu hernam de prinses beleefd: „Zoo waarlijk, Mevrouw! is U eene dochter van de godin *Koerési?* (Neem 't mij niet kwalijk): ik wist het bepaald niet. Laat 't U nu slechts niet mishagen U met mij gelijk te stellen, en mij geringe, arme en gefolterde tot Uwe zuster (aan te nemen)!" *Dêwi S'kar Kantjanâ* antwoordde vriendelijk: „Mevrouw! spreek daarover toch niet verder,

436 daar het immers zoo door de goden beschikt is, dat tegenspoed (U) op al (Uwe) wegen volgen zou. Goed en kwaad wedervaart (overigens) een ieder (3), gelijk mij reeds vroeger, toen ik de aarde nog niet aanschouwd had; (door de goden) is geleerd, dat n. l. (ieder mensch en dus ook gij) voor- en tegenspoed zal ontmoeten. Maar, 't is (misschien) al te vrij van mij om dus (tot U) over het goede te spreken, daar ik (zelf) van mijne geboorte af ongelukkig ben geweest

(1) *paloenggoewan*, zetel, standplaats; rang, ambt, post, enz.
(2) Vergelijk vs. 254 en 255 waar juist het omgekeerde gezegd wordt.
(3) *soekâ doekâ t'warâ sédjé:* voor- en tegenspoed, niet anders d. i. het zelfde.

437 Rawoeh mangkin dèrèng manggih lewih
kapindowang narakané sandang kapindoså
tilaring bapå hi mémé
toer *kanjoed* bahan kakoeng kareboet
t'warå polih hoetjapan betjik
t'las ngatoering hawak
patjang djoeroe sapoeh
l'wih kanggon djoeroe djakan
hantoek Hidå rahin hi Déwå T'wan Mantri
titijang *tan kalih manah* (1) lintang mangiringang.

438 Radèn Déwi watjanå né manis
wantah bojå hiwang sapoenikå
jan sampoen djatoe kramané
koedijang sih bakal loepoet
had'wå parek dèning makadin
noenas Déwå mantoekan
toemoeli matoentoen
rahiné sadå mangarad
di poengkoeran sadå kawengå ningalin
rakå né makalihan.

439 Toelèn dadariné saking s'wargi
hi Soeprabå lan déwi Lotamå
mangajangajang warnané
sing tingkah hanggèn patoet
t'ked di dj'rowan Hidå g'lis
ngodjog ka pangijasan
kahatoeran soeroeh
sami raris nginang s'dah
Radèn Mantri Hambarå Pati ningalin
rahi né makalijan rabiné.

(1) Hier eindigt III.

437 en tot hiertoe nog nimmer voorspoed gekend heb. Tot tweemaal toe heb ik den lijdensbeker moeten drinken (1): (eerst) ben ik door mijne ouders verlaten (2) om daarna den mannen tot speelbal te verstrekken (3). Nog nimmer werd mij een vriendelijk woord toegesproken. (En nu) heb ik mij geheel en al overgegeven aan Zijne Hoogheid, Uw jongeren broeder, en wil ik hem als zijne geringste slavin (4), ja, moet 't zijn als zijne keukenmeid, dienen: ik behoor hem onverdeeld toe", (5).

438 's Prinsen zuster hervatte op vriendelijken toon: „Welnu, dat is immers geen kwaad! Daar dit niet tegen de wet strijdt, waarom zoudt ge dan verkeerd handelen? (6) *Hadwå parek dèning makadin.* Kom Mevrouw! ik bid U, (laat ons) naar binnen gaan!" Daarop liepen zij hand aan hand voort eenigszins schuins achter elkander, op den voet gevolgd door beider echtvriend, die vol bewondering het oog op haar gevestigd hielden. (Zij schenen hen)

439 bepaald de twee eerste nimfen uit den hemel toe, *Soeprabå* en *Lotamå*, zoo verrukkelijk schoon waren ze en ook zoo bevallig in al haar manieren. Binnen gekomen begaven allen zich naar de pangijasan (7), waar hun de betel werd aangeboden en zij allen siri begonnen te kauwen. De kroonprins *Hambarå Pati* zag zijne beide vriendinnen aan (8)

---

(1) *kapindowang*, enz., of: in dubbele mate heb ik het lijden verdragen.

(2) Of: *tinilaring*, enz.

(3) *kanjoed:* weggevoerd, meegesleept, afgedreven.

(4) *djoeroe sapoeh:* iemand die met het *vegen* belast is, om den laagsten graad van dienstbaarheid uit te drukken.

(5) Uit deze laatste regels moet men opmaken dat *S'kar Kantjanå* dit alles van zich zelve zegt, wat anders niet zeer duidelijk blijkt.

(6) *djatoe kramå*, zie boven. Wijl beiden van vorstelijke afkomst zijn is hier geen misslag begaan, (zoo schijnt de bedoeling te wezen) al had zelfs *S'kar Kantjanå* zich aan den prins aangeboden. De volgende regel schijnt ook op die gelijkheid van stand te zien, maar 't is ons niet recht duidelijk wat daar eigenlijk gezegd wordt. Twee gelijken naderen tot elkander?

(7) *pangijasan* of *pahijasan* en *pajasan* eigenl.: toiletkamer, de plaats waar men zich kleedt; badplaats, enz.

(8) In de meeste H.SS. staat *rabiné*, wat toch bezwaarlijk op beide vrouwen kan slaan; *rahiné* „jongere zuster, vriendin", kan er mêe door.

440 Radèn Hambarå.Pati nabdå haris
doeh Déwå titijang kalintang tjongah
mangambil rakan Bagoesé
titijang daweg mahatoer
noenas hoerip goeng sampoerå ring
wong *mamitand'roeh bahan* hapi tan wroeh
tekå poeroen ngadoe
tatå tan padjati tingkah
titijangé mangambil *Hijambarå Sari* hidå rakan hi Déwå
doeké ring poelo H'mas.

441 Mas Matilar Nagarå njahoerin
sahasembah titijang lintang renå
kadi katibèn soerijané
rikalå t'ngah daloe
santoekané hi Déwå soedi
mangambil djanmå papå
handé hipoen Ratoe
pitik kaleb'wing djambangan
sapasirå hanaké holas mangambil
jan lijan *ring hi* Déwå tan — Tjokor hi —.

442 Tan katjaritå di taman sari
kawoewoesan né loengå mangalas
sang Praboe malih kotjapé
hi Toemenggoeng mangroeroeh
sampoen tepek genahé N'repati
ramé soeraking balå
né padå mangroeroeh
né padå kapiragijå
ring sang Natå padå s'lèng *kawitin* kawikan
sang Praboe mamiragijå (1).

(1) Hier eindigt IX.

440 en sprak dan op beleefden toon (tot Mas Tilar Nagari): „Ach, mijnheer! ik heb zeer jegens U misdreven, door de zuster van Uwe Hoogheid tot mij te nemen. Ik stel mijn leven in Uwe hand: wil toch een' onwetende vergiffenis schenken, die het gewaagd heeft zich zoo brutaal zonder (voorafgaande) kennisgeving te gedragen, door Uwe zuster *Hambarâ Sari* tijdens (zij) op het Goudeiland (was), tot zich te nemen."

441 *Mas Tilar Nagari* antwoordde, terwijl hij zich eerbiedig boog: „Ik voel mij op 't oogenblik zoo gelukkig, als bescheen mij de zon in het midden van den nacht, daardoor dat het Uwe Hoogheid behaagd heeft een ongelukkig mensch tot U te nemen. (Zij was) mijnheer! om een voorbeeld te gebruiken, als een kuiken dat in een grooten waterketel gevallen is, en wie anders dan Uwe Hoogheid zou zich hebben ontfermd om haar (daaruit) te halen?"

442 Verder wordt (van hen, die) in den tuin (waren) niet gesproken. Wij keeren nu weer terug tot hen, die naar het woud (gevlucht) waren, (namelijk) tot den koning (en de zijnen). De Toemenggoeng zocht (hen) nog altijd doch was reeds dicht genaderd tot de plek waar Zijne Majesteit (zich ophield). Het geroep der zoekenden weerklonk (door het geheele woud), waarop zij die het hoorden, elkander verdrongen om het eerst den vorst (daarvan bericht te brengen). Zoodra Zijne Majesteit de tijding vernam (1)

(1) Zeer duidelijk zijn deze vijf laatste regels in het oorspronkelijke zeker niet; we gelooven echter, dat onze vertaling de bedoeling van den dichter heeft weergegeven.

443 Sinengg'wang moesoehé mangalih
s'ri Narèndrå reké dahat maras
malahib histri kakoengé
tan hoesan babak beloer
dadå gigir kagèrèt doewi
Pramis'wari ngandikå
hinggih b'li Praboe
noenas koedå pisan p'djah
titijang ngiring bas tong njandang sapoeniki
babak b'loer makedjang.

444 Moewå sitsit telah tebek doewi
s'ri Narèndrå g'lis mangandikå
kanggé njahi hadi reké
b'li dahet tan poeroen
pawongané mahatoer sami
jan rawoeh poenang lawan
titijang doemoen Ratoe
jadin sih manados njanjad
jadin bésoek tan wangdé patjang mati
hanging Widi saranjå.

445 Mandeg sami ring batan soelatri
s'ri Narèndrå kadi tan pahatmå
ng'tor goemeter ragané
tan patédjå kadoeloe
jan katekan bajané prapti
makitipan tong biså
jan hanak marasing kajoen
tan w'roeh ratoe hoetamå
hi Toemenggoeng sampoen rahoeh ring sang Hadji
sang Praboe toemingalå.

443 dacht hij dat de vijand hem kwam zoeken, waarop de schrik allen zoo om het hart sloeg, dat zij het hals over kop, op een loopen zetten. Mannen en vrouwen zaten dra vol (1) schrampen en striemen, terwijl sommigen borst en rug door de doornen werden opengescheurd. De koningin (bleef eindelijk stilstaan en) sprak: „Met uw verlof, mijn koninklijke gemaal! ik bid U, laten we hier maar in eens sterven! Ik volg u (gaarne in den dood), want dit houd (ik) zoo niet langer uit: ik zit vol schrampen en striemen,

444 terwijl mijn gezicht door de doornen geheel is opengereten." De koning haastte zich te antwoorden: „Het geschiede naar Uw verlangen, mijne vriendin! ik heb ook in het geheel geen moed meer." Al de hofdames spraken: „Als de vijand komt, laat ons dan maar voorop gaan, o vorst! of we nu of later tot stof (2) vergaan, sterven moeten we nu toch eenmaal. Evenwel, zooals het Gode goeddunkt!"

445 Nu hielden allen stil onder een *Soelatri* boom (3). De koning zat als wezenloos daar. Hij rilde en beefde over het geheele lichaam en zag er *zoo bleek uit als een doek* (4). Als de *vijand* (5) hem werkelijk was komen opzoeken, dan zou hij geen vin hebben kunnen verroeren: iemand, die zoo bang te moede is, weet zelfs geen vriend van een vijand te onderscheiden (6). Ondertusschen was de Toemenggoeng bij den vorst aangekomen. (Zoodra) Zijne Majesteit (hem) zag

---

(1) *tan hoesan* = zonder einde.

(2) *njanjad* = gruis, stof, fijn zand.

(3) *soelatri* = naam van een' bloemboom.

(4) *tan patédjå* d.i. zonder glans, kleurloos; wit.

(5) *bajå* lett. kwaad, gevaar, onheil; gevaarlijk, enz., wat hier toch wel op den vijand zal doelen.

(6) *tan w'roeh ratoe hoetamå*: niet kennen een voornamen vorst? of: niet kennen vorsten (en) edelen?

446 Dahat kènak reké s'ri Boepati
hi Toemenggoeng kakå mahi tekå
kènkèn djani nagarané
hi Toemenggoeng mahatoer
hinggih sampoen betjik nagari
Rahadèn Mégantakå
woes kasor Poekoeloen
né mangkin ngatoerang ragå
mangawoelå ring poetran Hidå sang Hadji
ngatoerang djiwå ragå.

447 Bajå Widi wantah hasoeng hasih
ring Hatmadji Padoekå Batarå
woes linå malih hoeripé
wènten datengan rawoeh
manoeloengin poetran sangadji
wong sakti né toemandang
singgih histri kakoeng
mahiringan jå tatigå
hanging reké né histri widagdèng djoerit
sakti (ring palagahan) malagå.

448 Sang Narèndrå manjahoerin g'lis
lamoen kèto kakå djalan boedal
moelih ka nagarå reké
woes boedal sangawoeloen
Pramis'wari s'ri Narapati
matoenggalan djampanå
hènaké ring kajoen
sampoen rawoeh ring nagarå
sabarengan wong Malakå né sami
néné mangambil branå.

446 was hij uitermate verheugd, (en sprak tot den) Toemenggoeng:" Welkom! mijn broeder! Zijt ge (eindelijk) gekomen! Hoe staat het nu gesteld met (ons) land?" De Toemenggoeng antwoordde: „Om U te dienen: het is alles wel met ons land! De prins *Mégantaka* is overwonnen, mijn Heer! en heeft zich met lichaam en ziel aan Uwer Majesteits Zoon overgegeven.

447 Het is duidelijk gebleken, dat de goden U zeer genegen zijn met opzicht tot dien *zoon* (1), die uit den dood aan het leven is weergegeven. Er zijn gasten gekomen, die hem ter zijde hebben gestaan: lieden, bovennatuurlijk machtig in den strijd. Het zijn een man en een vrouw van hoogen stand, met drie volgelingen bij zich, maar het is (bepaald) de vrouw, die zich bekwaam toonde in het gevecht en op het slachtveld hare bovennatuurlijke vermogens (heeft ten toon gespreid)."

448 De vorst haastte zich te antwoorden: „Als dat het geval is, mijn broeder! vertrekken we dan spoedig en keeren we naar de stad terug!" Daarop vertrok *Zijne Majesteit* (2) van daar. De koning en de koningin hadden in denzelfden draagstoel plaats genomen en waren beiden zeer verheugd van harte. Zij bereikten de stad te gelijk met de lieden van Malakka, die de *koninklijke schatten* (3) hadden afgehaald (4).

---

(1) *hatmadjâ:* kind, zoon (zie Jav. wdb.); *hatmadji* zou *dochter* aanduiden en dan zien op de herleefde prinses *Hambarâ Sari.* We begrijpen dan echter niet (gelijk de inlanders zich hierin gewoonlijk juist uitdrukken), waarom niet *mantoe* „schoondochter" in plaats van *hatmadji* geschreven wordt. Om deze reden en ook met het oog op hetgeen volgt meenden we hier *zoon* te moeten vertalen.

(2) *sangawoeloen* door „vorst" vertaald. Vergelijk *hoeloe* en *hoeloen.*

(3) *branâ* en *radjâ branâ* nl. de kostbaarheden ter betaling van de oorlogschatting. Vergelijk vs. 425.

(4) Hier eindigt de *Mégantaka*, altans we hebben hier een dragelijk slot en er is niets om ons te doen vermoeden, dat het oorspronkelijk gedicht nog verder zal zijn gegaan. Intusschen, daar elke dagteekening en verdere aanwijzing ontbreekt, kunnen we er niet voor instaan, dat niet later nog een vervolg op dit slot gevonden wordt. Het hier achtergevoegde naschrift uit de pen van een afschrijver is, gelijk men ziet, van zeer jongen datum en beslist dus voor niets.

NASCHRIFT (1).

Sampoen telas soerat gagoeritan *Mégantaká* -- wantah hasapoeniki né panggih — jèn pepek jèn noengkak tan wènten kanten —

Poeniki soerat paladjahan — moedå poenggoeng — manawi wènten koerang panganggèn sastrå — hoehoehin hantoek pangandikå — nawi lewihan panganggé — kirangin pangandikå — sampoen nggoejoenin kémahon — dados tan hoening ring hawak moedå — hoening nggoejoenin dogèn —

Jan piteher tananå wong manoesa weroeh ring Bali — weroeh moenji kéwalå — jèn né patoet né halakså hadihi ko t'warå hadå biså —

Doek poepoet hanjoerat ring dinå S. K. Warå Djenaran ṭiṭi pang'long ping 9 sasih Dijèstå rah 9 tenggek 8 Isakå (warså) 1789.

---

(1) Dit naschrift of slot wordt alleen in H.S. II aangetroffen, wat wel vreemd is, aangezien de afschrijvers zelden de pen neerleggen zonder eerst, gelijk we reeds in de Inleiding opmerkten, ot de goden of tot den lezer een verzoek om een gunstige beoordeeling gericht te hebben. (Zie verder de vertaling hiernaast).

NASCHRIFT.

Het gedicht *Mégantakå* is hier ten einde: dit heb (ik) er slechts van gevonden; of het kompleet is, dan wel of er wat aan ontbreekt, is onzeker.

Dit is een geschrift voor oefening van iemand, die onwetend en stomp van begrip is. Komen er misschien letters (of teekens) in te kort, doe ze er dan bij; wat er wellicht te veel is, doe er dat af; alleen, maak er u niet vroolijk over, (want dan zoudt ge het bewijs leveren) dat ge niet weet wat een ongeletterde is, en (toonen, dat ge zelf) alleen om een ander kunt lachen en niets meer.

Als men eigenlijk goed nagaat, dan is er niemand op Bali, die (het fijne van de zaken) begrijpt; men weet er alleen over te praten: wat het ware aangaat, van de tienduizend is er niet één, die het kent. (1)

Dit schrijven is voltooid op den dag *Sanistjarå* (zaterdag) van *Kaliwon* van de week *Djenaran* (2), den negenden dag van deze afnemende maan in de maand *Dijestå* van het jaar 1789. (3)

---

(1) Gelijk men ziet heeft dit naschrift niets met de eigenlijke Mégantakå te maken, maar moet 't gehouden worden voor eene ontboezeming van een der latere afschrijvers. Ook het opgegeven jaartal 1789, overeenkomende met 1867 van onze jaartelling, beslist niets voor den tijd, waarin dit gedicht vervaardigd is.

(2) of *Koeningan*, wat meer gebruikelijk is.

(3) Zie over de balische tijdrekening de opgave bij Friederich en Notulen van het Bat. Genootschap, Juni 1874.

AANHANGSEL.

De in dit gedicht voorkomende geslachtsnamen en titels als *Adipati*, *Demang*, *Demoeng*, *Kanoer'wan*, *Kadéjan* (1), enz., zijn zonder uitzondering van javaanschen oorsprong en komen op Bali in het dagelijksch leven niet of hoogst zelden meer voor. Zelfs behoort het bekende *Patih*, gelijk de rijksbestuurder in Boelèlèng en Djambranå genoemd wordt, hier eigenlijk niet te huis. Altans in de zeven overige rijken van het eiland is deze titel niet gebruikelijk, maar bezigt men daar het, trouwens eveneens javaansche, *Mantjå-nagarå* of wel het meer omschrijvende *Poenggawå ping-ngarep*. Alleen schijnt op sommige plaatsen de vorm *Patih-goematih* in zwang te zijn, waardoor dan de gezamenlijke hoofden onder den vorst worden aangeduid.

Op den Mantjå-nagarå volgen de distrikts-hoofden, die *Poenggawå* (*Mantjå*, zoo ze van adel zijn = kadéjan uit vs. 179 en *Pambekel*, zoo ze tot de Soedrakaste behooren) en de dorpshoofden, die *K'lijan* (van k'lih) of *K'lijang* genoemd worden.

Voor 't overige hangen de op Bali gebruikelijke titels geheel en al zaâm met de verdeeling van het volk in vier *kasten* of *standen* (tjatoer djalmå), gelijk daarover uitvoerig in meer genoemde geschriften van de HH. Friederich en van Bloemen Waanders gehandeld is. Eene korte schets, mede ter aanvulling of verbetering van het daar gezegde, moge hier niet overbodig geacht worden.

I. *Brahmanå* of Wong hoetamå ring hoetamå (3), die onderscheiden worden in:

a	*Brahmanå*	*Kamenoeh*	of	*Brahmanå-Brahmani.*	
b	"	*Noewabå.*			
c	"	*Kenitèn*	"	"	*-Boedjanggå.*
d	"	*Mas*	"	"	*-Wang-bang* en
e	"	*Petapan* (4)	"	"	*-Mendalå.*

(1) Zie nader over deze titels: Tijdschrift voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde Jaarg. I, afl. 12; Tijdschrift van Neerl. Indië 1846 Dl. IV, blz. 253 en Verhandelingen van het Bat. Genootschap Dl. XVI.

(2) Deze titel *pambekel* wordt ook wel uit beleefdheid gegeven aan partikuliere personen uit de Soedrakaste, aan Europeanen en andere voorname vreemdelingen.

(3) Gewoonlijk echter met de K'satrija eenvoudig *Wong-hoetamå*.

(4) Vergelijk de opgave bij Friederich, waar de volgorde minder juist is; ook schijnt het daar gebezigde *Kojoe-Soenijå* voor de vijfde of laatste afdeeling meer eene omschrijving dan wel een naam te zijn; altans hier in Boelèlèng wordt daarvoor steeds *Petapan* opgegeven.

De leden dezer kaste dragen allen zonder onderscheid den titel van *Idâ* (1) (*Idâhajoe* voor vrouwen), terwijl de priesters onder hen, naar hun ambt, *padanḍâ* (*padanḍâ histri* voor vrouwen, die de Véda's kennen) of, zoo zij nog geen leerlingen gevormd hebben, eenvoudig *Idâ-gedé* genoemd worden. Hoewel dit predikaat uitsluitend aan de Brahmanen (en met hen aan de goden) toekomt, wordt het veelal ook uit beleefdheid aan vorsten, met name den vorst van Kaloengkoeng, toegekend, terwijl omgekeerd de Ida's in de wandeling gemeenlijk met den vorstelijken titel *Ratoe* (hi Ratoe) worden aangesproken. Eûropeanen, al staan ze nog zoo hoog, heb ik echter nimmer, 't zij in brieven of in gesprekken, *Idâ* hooren noemen. *Dané* (*hi dané*, klaarblijkelijk 't zelfde) is 't hoogste wat vreemdelingen gegund wordt.

Naar men zegt bestond vroeger eene sterke afscheiding tusschen de leden dezer verschillende afdeelingen of stammen, zoo zelfs dat eene wederzijdsche verbinding door het huwelijk als ongeoorloofd werd beschouwd. In den loop der tijden schijnt dit echter te zijn afgesleten, altans wat de vier eerste afdeelingen betrêft, waarom 't dan ook niets vreemds meer is dat b.v. een *Brahmanâ Mas* zich eene levensgezellinne onder de *Kamenoeh* uitzoekt. Alleen de *Petapan*, die, gelijk bekend is, uit het huwelijk van *Bagawan Dwidjèndrâ* met eene Soedrasche afstammen, worden door de overige Brahmanen nog altijd als hunne minderen aangezien. Die algemeene minachting mag wel oorzaak zijn waarom men tegenwoordig zelden een *Brahmanâ Petapan* meer aantreft. Denkelijk zijn de meesten hunner allengskens tot eene lagere kaste afgedaald, terwijl de overigen zich eenvoudig — waartoe de wanorde in de geslachtsregisters (pamentjangah) gelegenheid genoeg geeft — onder de afdeeling *Mas* of *Kenitèn* verschuilen.

II. *Satrijâ*, *K'satrijâ* of Wong hoetamâ, aan wier hoofd de vorst van Kaloengkoeng uit het geslacht *Batoe-hajâ*, staat. Als onderafdeeling komen in aanmerking:

a. *Satrijâ* *Njalijan.*
b. „ *Pring.*
c. „ *Poengakan* of *Ngakan*, en
d. „ *Prasanjijang.*

De algemeene titel voor de leden dezer kaste is *Déwâ* (2) (Déwâ-hagoeng of Déwâ Dalem voor den vorst van K.) voor de mannen en *Déwâ hajoe* of *Dèsak* (= hèsak = hajoe) voor de vrouwen. Hiervan zijn uitgezonderd de *Satrijâ*

(1) Zie over de beteekenis en afleiding van dit *Idâ* (hi-da) Deel VIII blz. 334 van het hier voor genoemde Tijdschrift. Vergelijk mede het woord *Tjokordâ* beneden.

(2) *déwâ*, titel van eene mindere godheid in onderscheiding van *batarâ*; *déwi*, een hemelsch wezen van het vr. geslacht, godin; een naam, die ook aan prinsessen, schoone vrouwen, etc. gegeven wordt.

Prasangijang, die het predikaat *Bagoes* (1) (hajoe, sangngajoe voor de vrouwen) voeren.

III. *Wèsijå* of Wong madijå. Over deze kaste, die te recht de gewichtigste genoemd wordt, leze men de uitvoerige mededeelingen van den heer Friederich. Ik teeken hierbij alleen aan, dat van dit geslacht, welks leden den titel *Goesti* (2) (Goesti-hajoe) voeren, verschillende takken tot Soedra's zijn afgedaald. De zeer uiteenloopende opgaven daaromtrent zaamgenomen, kunnen we vaststellen, dat de *Arjå Kentjeng*, *A. Damar*, *A. Blètèng*, *A. Bringkit*, *A. Sentong* (bij Fr. Sento), *A. Batan Djeroek*, *A. Poetå Waringin*, *A. Mangori*, enz. nog tot de ware Wèsija's behooren, terwijl de *A. Tjili Hoelaran*, *A. B'log*, *A. Pinatih*, *A. Blangsingå*, *A. Koedå Pinolih* (3), enz., hoewel hier en daar zich nog den goestititel aanmatigende, niet meer tot deze kaste gerekend worden.

Ook moet hier nog worden vermeld dat Wèsija's, stammende uit het huwelijk van een Goesti met eene Soedravrouw in plaats van met *Goesti* veelal *Goesi* (?) worden aangesproken.

IV. *Soedrå*, Wong nistå, wong tani, *panegen*, *kesamèn* of, gelijk de adel zegt, *het volk zonder geslacht.*

Tot deze kaste behooren mede, gelijk we boven zagen, onderscheidene familie's, die oorspronkelijk van adel waren, maar om verschillende redenen hun adeldom verloren hebben. Dit zijn de zoogenaamde *Prabali*, die zich daarom nog altijd boven de gewone Soedra's verheven achten en zich van dezen dan ook daarin onderscheiden, dat hunne oudste kinderen *Gedé* (*hi loeh* voor vrouwen) en *Madé* genoemd worden, waar die anders *Wajan* en *Nengah* heeten- *tani kelen* gelijk zij ze noemen.

De boven opgegeven titels komen natuurlijk alleen in officieëlen stijl voor. In de gemeenzame taal worden ze steeds vervangen door de persoonlijke voornaamwoorden of, gebruikelijker nog, door woorden als *tjahi*, *njahi*, *b'li*, *hembok*, *bapå*, *mémé*, enz., die allen eene of andere familiebetrekking aanduiden (4).

Van de in de Mégantakå voorkomende vorstelijke namen en titels als *Soesoehoenan*, *Sang Praboe*, *Sang Natå*, *N'repati*, *Radèn*, *Radèn-Mantri*, *Radèn Dèwi*, *Toewan* (zoowel van prinsen als prinsessen), enz. geldt 't zelfde wat hierboven

---

(1) *bagoes*, waarmede ouderen van dagen in vriendelijken stijl jongeren aanspreken, komt ook als *naam* onder de Brahmanen voor, volgens den een = *wajan*, volgens anderen geheel willekeurig.

(2) Zie over de beteekenis van dit *Goesti* of *Goesthi* Lassen's Ind. Alt. in de vertaling van de Klerk, blz. 136, Aanm. 2.

Dat deze titel hier en elders oorspronkelijk in den zin van *heer*, *gebieder*, is opgevat, blijkt o.a. ook daaruit, dat nu nog een slaaf zijn' meester, eene vrouw haren man, eene moeder haar kind, enz. daarmede aanspreekt. Vergelijk „Voorloopig Verslag" blz. 15.

(3) Deze en meer andere namen worden opgegeven in de zoogenaamde *pamentjangah wèsijå*, waarvan we misschien later eene vertaling kunnen laten volgen.

(4) Zie hierover ook het stuk *Masorsinggih* in Afl. 4 Deel XVIII van het meer genoemde Tijdschrift.

van de andere titels gezegd is. Ook deze komen op Bali alleen in geschriften of nu en dan in verheven briefstijl voor.

De vorsten, eenvoudig *Hanak-hagoeng* d. i. verheven individu of mensch genoemd, worden over het geheele eiland aangesproken met *hi Ratoe, hi Déwå, Tjokor, Tjokor hi Déwå* of ook wel met *Tjokordå*, welke laatste titel oorspronkelijk uitsluitend aan den Déwå hagoeng gegeven werd. Ook laat deze zich met *Batarå* aanspreken.

De eerste gemalin van den vorst heet, als zij n.l. van dezelfde kaste is, *hanaké hagoeng histri* of ook wel *rabi ping ngarep*, terwijl men haar eveneens met *hi Ratoe, Goesti* of *Déwå hajoe* aanspreekt. De naam *pramés'wari* (1) (koningin, vorstin) is wel algemeen bekend, maar komt in 't dagelijksch leven niet voor. De overige vorstelijke vrouwen — in de Mégantakå *Madéwijå, Padoekåmatoer*, enz. — worden, onverschillig tot welke kaste zij behooren, *rabi penawing* genoemd, en, voor zoover zij geen geslachtstitel dragen, met *pambekel, pambekelé* of *djero* aangesproken. (2)

---

(1) Ook de eerste vrouw van een Brahmaan wordt wel eens zoo genoemd.

(2) We hopen later gelegenheid te hebben deze schets, die reeds in 1872 opgesteld en verzonden werd, uit te breiden. Bij de korrektie kon dit moeielijk geschieden.

DE

VERMEESTERING

VAN

CHINSURA

in 1781 en 1795.

HISTORISCHE STUDIE VAN

G. C. KLERK DE REUS.

DE

VERMEESTERING VAN CHINSURA

IN 1781 EN 1795.

De volgende bladzijden hebben de mededeeling ten doel van een feit, waarover, zoover den schrijver althans bekend is, tot nog toe door niemand werd gerept. De stukken (1) omtrent het verlies van *Chinsura* bevatten daarenboven te veel belangrijks, als dat zij in vergetelheid zouden blijven rusten. Wel deelen zij geen schitterende krijgsbedrijven mede, noch wijzen zij op karakters van den eersten rang, maar zij spreken van hetgeen kloeke en trouwe landgenoten gedaan hebben om de eer van hun land en van hun naam te redden, toen zij, van alle hulp verstoken, door een onweerstaanbaren vijand werden overmand. Deze bladzijde uit de geschiedenis der Nederlanders in Azië, vinde dan, omdat zij een bladzijde uit die geschiedenis is, een welwillend onthaal.

Wij volgen de verdeeling door den loop der gebeurtenissen aan de hand gedaan en spreken eerst over:

DE VERMEESTERING VAN CHINSURA IN 1781.

Chinsura, eigenlijk Tjoentjoera, aan den westelijken oever van den Bhagarutty of Hoogly, in Bengalen gelegen, was sinds langen tijd de hoofdplaats der Hollandsche factorijen in dat gewest. Omtrent de vestiging en den aard van de eerste loges der H. Compagnie in Bengalen wordt door *Louis de Taillefert*, oud eerste secretaris en waarnemend directeur te *Chinsura*, in zijne memorie voor den aankomenden Directeur *Adriaan Bisdom*, het volgende meegedeeld:

„De tijd van ons eerste etablissement is, voor zoover ik heb kunnen na-

---

(1) Deze stukken zijn: voor de vermeestering in 1781, het origineel extract notulenboek van den Regeeringsraad te *Calcutta*, om het belang en de uitgebreidheid der zaak afzonderlijk aangelegd en aangehouden. De gebeurtenissen van 1795 worden vermeld, o. a. in de originele notulen van den Bestuursraad te *Chinsura*. Omtrent de huishoudelijke aangelegenheden der Kolonie in het midden der 18de eeuw, geeft de memorie van den Directeur *de Taillefert* voldoende inlichtingen.

„gaan, geweest omtrent Anno 1627, wanneer wij ons eerst hebben nedergeset „op *Pipelie*, gelegen onder *Oriza*, dog al doenmaals van die provintie afgeschei- „den en onder het bestier van den *Nawab van Bengalen* gesteld. De nabuurschap „van *Cormandel*, is waarschijnlijk oorsaak geweest, dat dese Directie, eenige „weinige jaren, onder dat Gouvernement is gesubordineert geweest, of heeft „daartoe ten minste aanleiding gegeven. Dog de Heer Directeur *Sterthenius*, stelde „in zo een klaar ligt d'onmogelijkheid om van zo een ver afgelegen comptoir, „als *Palliacate*, de doenmalige residentie des Cormandelschen Gouverneur, op „den handel in *Bengale* in tijds orde te stellen, dat die nuttelooze subordinatie „heel schielijk wierd afgeschaft en *Bengale* direct onder India's hoofdplaats ge- „steld. Althans ik vinde daarvan geene voetstappen meer bij de papieren van „A° 1655, wanneer ZijnEdele zig naar *Hougly* begaf, daar w' een schoone steene „woning aan de *Ganges* hadden, vermits de loge te *Pipelie*, die maar twee jaar „bevorens, door ordre van den fausdaar *Aliebeek* in brand gestoken en weder „herbouwd was, gevaar liep door d'afwatering van de rivier weg te spoelen, „zo als verscheidene jaren daaraan ten deele geschied is, waardoor de kooplie- „den zig gedeeltelijk naar *Hougly* en gedeeltelijk naar het digt bij gelegene *Bel- „lasoor* begaven en *Pipelie* geheel is vervallen, mitsgaders *Bellasoor* de grootste „handelsplaats van geheel *Bengalen* en *Oriza* wierd, weshalve het Houglysche „ministerie A° 1675, op bekomene qualificatie van de hoge Regering van *India*, „om niet alleen de loge te *Pipelie* te herbouwen, maar ook 's Comp's huijs te „*Bellasoor* te repareren, beter oordeelde *Pipelie* gantsch te verlaten en haren „handel op *Bellasoor* overtebrengen, welke plaats tot den insaam der lijnwaten „van *Mohonpour* en *Oolmara* etc., die bevoorens op *Pipelie* wierden geleverd heel „wel gelegen en te dier tijd ook tot den verkoop beter was, 't welk dan is ge- „schied, dog naderhand heeft men, mits den niet noemenswaardigen debiet van „handelswaren aldaar en ook dat het aan geene kooplieden ontbrak om de „lijnwaten in de arrengs (weeverijen) van *Oriza* vallende, op *Hougly* te leveren „die residentie voor een onnutte lastpost aangesien en aldaar buijten oorlogstij- „den, maar een Chirurgijn gehouden, zo om 's Comp's brieven, die van de cust „over land die weg over komen en gaan, voort te senden, als om de zeilvaar- „tuigen op de *Bellasoorse* Rhede van water te voorzien, de sieken van deselve „over te nemen en cureeren, kostgeld aan de daarop zijnde lootsen en mindere „te verstrecken &*a*; maar in oorlogstijden ligt er gemeenlijk ook een boekhouder „als resident, om zig bij de komst van vijandelijke scheepen niet alleen wegens „derselver ondernemingen en te doene reisen ten nauwkeurigste te informeeren „en op eenige ingekomene zekere of waarschijnlijke berigten, daarvan ten „spoedigste en op een secure wijze herwaarts kennisse te geven. In A°. 1711 „was van de logie aldaar niets dan eenige ruines meer over, doch sedert heeft „men er weder een woonhuijs voor 's Comp's dienaren, omvangen met een „ringmuur, gemaakt.

„Onse woning te *Hougly* in 8ber A°. 1656 door de veheemente afwatering „eensklaps geruineert, en, om mij van een expressie van dien tijd te bedienen, „als in een grondelose kolk weggesonken zijnde, en dat zo schielijk en onverwagts „dat men maar even tijd hadde de daarin geborgene koopmanschappen te sal- „veeren, zo heeft men nog in hetzelve jaar een begin gemaakt met den aan- „bouw van een nieuwe loge of woning, die zo verre ik nagaan kan, een ge- „deelte van de tegenwoordige is, alhoewel men toenmaals van gedagten was, „het hoofdcomptoir te *Cassimbazaar* op te regten, als niet alleen van wegens „de doenmalige voortreffelijken zijdehandel, het importantste, maar ook midden „in het land en digt bij *Ragiemahol*, de doenmalige residentieplaats van het „Hof, mitsgaders ook heel wel gelegen zijnde, om naar alle Comptoiren ordres „te zenden, daar en tegen *Hougly* maar diende tot een versamelplaats van alle „'s Comps. aan- en afgebragt werdende waren. Dog de pakhuijsen en de land- „poort, item de steene ringsmuur die 's Comps. tuijn omvat, zijn er eerst „A°. 1687 of wat later op ordre van den Commissaris Generaal den Hoog Edelen „Heere *van Rheden van Meijdregt* (Gl. Gedc) bijgebouwt, de poort die in de tuijn „uijtkomt is eerst A°. 1697 g'exstrueert, die, welke onder des Directeurs wo- „ning doorloopt A°. 1702, en de fortificatie werken, waar door de loge de „gedaante van een fortresse gekregen heeft, zijn er buijten de punt aan de „noordwestzijde, die lang bevorens en zo ik het wel heb meede van den jare 1697 „afgestaan heeft, bij onsen tijd ofte in A°. $174^2/_3$ aangemaakt, wanneer het „oude bastion *Amsterdam*, het NOster *Zeeland*, het ZOster *De Maas*, en het „ZWster *het Noorderquartier* genaamt zijn. De *situatie* van dien aan de West- „zijde van de Ganges in 's Comps. dorp *Tjoentjoera* of *Chensura*, zoals de Heeren „Franschen, en wij in imitatie van deselve, het noemen, genoeg bekent zijnde, „heb ik dezen aangaande nog maar te noteeren, dat dit fortje *Gustavus* defensief „genoeg schijnt voor een inlandsche vijand, die van geen geschut voorsien is, „dog ook niet meer, want is genoegsaam aan alle zijden zoodanig omringt „met huijsen en grafsteden, waaruijt een vijand die geschut had, die sterkte „heel schielijk uit zoude kunnen platschieten, en dat de dorpen *Tjoentjoera* en „*Baranegger*, bij ons hernoemt *Bernagoor*, met de bazar of marktplaats *Merzapoor*, „niet heel oneigen door den heer *Sichterman* genoemt werden een verkregen „onstervelijke leen, alleen onder reserve van de jurisdictie over halszaken voor „zo verre d'inboorlingen van *Bengale*, *Behaar* en *Orixa* betreft, want met d'an- „dere bemoeijt zich de regeering ook in 't Criminele selden of nooijt, latende „d'*Europeesen* daar mede naar welgevallen omspringen. De *Djiemiedary* of het „erfschoutschap van *Baranegger* heeft eerst toegehoort aan 's Comps. tolk *Ram- „misser*, die geen kans ziende zig selfs en dies inwoonders voor de vexatien en „geweldenarijen der *Mooren* te decken, Ao. 1681 hetselve met uijtdruckelijke „ratificatie van de Moorse regeering aan de Comp. heeft afgestaan, mits de „grondpagt ook aan de Mooren te betalen, maar of wij *Tjoentjoera* en Mirzapoer

„ook van hem of van een ander bekomen hebben is mij niet gebleeken. Alleen „weet ik dat de *Nawab Cha-Estachan* de Comp. voor de wettige besitter van die „twee dorpen en bazaar erkent en daaraan eene *perwanna* g'expedieert heeft, „werdende voor *Tjoentjoera f* 1652, 1, 12; voor *Bernagoer f* 903, 8, en voor de „bazaar *Mirzapoer f* 440, 4 jaarlijks aan de *Mooren* betaald, ook heb ik nergens „kunnen vinden, hoe en wanneer de Comp. aan het gehugtje *Calcapoer*, daar „'s Comps. zogenaamde *Cassembazaarse loge*, een roijaal en superbe gebouw, dat „Ao. 1739 voltooijd is en de Comp. ruijm hondert drie en vijftig duijsend Ro„pias gekost heeft, in legt, gekomen zij, dog hetselve is ook van zo weinig „omtrek en belang dat haast geene aanhaling meriteerd."

Een vrij volkrijke en bedrijvige plaats, was *Chinsura* der Compie vooral voordeelig door den handel in opium, salpeter, zijde en lijnwaden. Op het tijdstip waarvan ons verhaal spreekt stond de plaats onder de directie van *Johannes Matthias Ross*, aan wiens bestuur tevens de factorijen te *Cossimbazar*, *Dacca* en *Patna* waren toevertrouwd, terwijl *Mirzapoor* en het district *Baranagoor* onmiddellijk tot de jurisdictie van *Chinsura* behoorden. Verscheidene dezer plaatsen mogten hoogst belangrijk heeten. Te *Dacca* werd in 1753 voor 356,250 ℔ aan katoenen goederen geproduceerd, terwijl in 1787 die productie tot een waarde van 625,000 ℔ was geklommen. *Patna*, op inscriptie's *Srinagara* d. i. heilige stad, vroeger ook *Padmavati* geheeten, was beroemd door de vervaardiging van een zeer fijne soort welriekend vaatwerk, en vooral gezocht door den rijkdom van zijn bodem aan salpeter. Doch hoeveel waarde deze verschillende factorijen voor de Holl. Compie ook bezaten, alle middelen ontbraken om het blijvend bezit er van aan het groote handelsligchaam te waarborgen. Toch waren verdedigingsmiddelen allernoodzakelijkst, te *Chinsura* allereerst. Het zwakke fort *Gustavus* kon daarvoor niet gelden. Naauwelijks tegen een inlandschen vijand bestand, was het onverdedigbaar tegen Europeesche troepen. *Calcutta* de zetel van de steeds verder om zich grijpende Engelsche Compie, was slechts 24 mijlen van *Chinsura* verwijderd. De weg naar de Hollandsche kolonie liep over de residentie van den Engelschen Gouverneur-Generaal en indien *Calcutta* de poorten sloot, was *Chinsura* van alle gemeenschap met de buitenwereld verstoken.

Doch voor die magteloosheid was een reden. De Compie werd daartoe gedwongen en aan zichzelve had zij dien dwang te wijten. Toen *Mir Jaffir* na den veldslag bij *Plassy*, in de plaats van *Surajah Dowlah* tot Nabob van *Bengalen* was verheven, verdroot hem spoedig het schijngezag en zocht hij middelen ten einde zich van de voogdijschap der Engelschen te ontslaan. Onderhandelingen werden aangeknoopt tusschen het hof van *Moorshedabad* en de factorij te *Chinsura*. Onverwacht daagden in 1759 zeven zware schepen op, met een leger van 1500 man, voor de helft uit Europeanen bestaande en bedreigden de monden van den Hoogly. Deze oorlogsflotilje was een Hollandsche, gezonden uit *Batavia* en

onder commando van *Roussel.* Doch het verging haar slecht. De wacht aan den *Hoogly* was toevertrouwd aan kolonel *Forde.* Toen de vijand den doortogt zocht te forceren, viel hij hem aan, met het gevolg, dat alle schepen werden genomen en het landingsleger geheel verslagen werd. *Clive* zelf rukte na deze overwinning tegen *Chinsura* op. Hij sloot vrede, maar onder voorwaarde, dat de vestingwerken niet versterkt zouden worden en het garnizoen uit geen grooter aantal soldaten zou bestaan dan voor de handhaving der plaatselijke orde noodig was. Bij ontrouw aan deze bepalingen zou verdrijving uit *Bengalen* de straf zijn.

Tot verdere vijandelijkheden leidde deze treurige onderneming niet. Zelfs werd de vriendschappelijke verstandhouding spoedig hersteld, de schepen en de gevangenen uitgeleverd en de Hollandsche factorij had van *Clive* verder niets te verduren.

Jaren lang bleef vrede en vriendschap tusschen de factorijen der twee natiën bewaard. Nog den 2^{den} Julij 1781 keerde de Directeur van *Chinsura* terug van een beleefdheidsbezoek door hem aan den Gouv^{r}. Genl. der E. O. I. Cie *Sir Warren Hastings* gebragt. Ook over politieke aangelegenheden had het gesprek geloopen, doch niets verontrustends had het gehad. Integendeel, nog bij het scheiden gaf *Hastings* aan *Ross* als zijn meening te kennen dat een vredebreuk tusschen *Engeland* en de *Staten* een onmogelijkheid was.

Doch op den volgenden dag, den 3^{den} Julij, veranderde de toestand. Om de oorzaak dier verandering te leeren kennen, treden wij eenvoudig de Gouvernements bureaux te *Calcutta* binnen. De raad is vergaderd. Hij bestaat slechts uit twee personen, *Warren Hastings* en *Edward Wheler.* Het derde raadslid *Sir Eyre Coote* bevindt zich te *Madras* en in de twee bestaande vacatures is nog niet voorzien. De gewone acte van de voorlezing der notulen heeft plaats en daarna brengt de Gouv^{r}. Genl. den volgenden brief ter tafel:

A/b van Z. M. korvet *Chaser* nabij Culpee, 2 Julij 1781.

Sir!

„Ik neem de eerste gelegenheid te baat om U mede te deelen, dat ik op den „24sten der vorige maand *Sir Edward Hughes* heb verlaten, in gezelschap en „onder bevel van kapitein *Mitchell* van het fregat *Coventry*, van welk schip ik in „een storm, des avonds van den 28sten, ben afgeraakt, een weinig benoorden „den valschen hoek van *Palmijra*, sedert welk tijdstip ik niets van dat schip heb „vernomen."

„Het is mij bekend, dat daar aan boord gewigtige depêches voor U zijn, „en ik ben er zeker van, dat zij berigten moeten behelzen van een oorlog „met de staten van Holland, daar ik zelf orders heb om de Hollanders weder„keerig afbreuk te doen, ten gevolge waarvan ik vier hunner loodsbooten heb „genomen en Uw hulp inroep om te beschikken over de loodsen, stuur„bootslieden en bemanning, in het geheel 30 koppen sterk."

„Ik zend U dezen met de post van Culpee, en een duplicaat met den be-
„taalmeester van dit schip; die zal U het een en ander mededeelen dat beter
„is niet aan het papier toe te vertrouwen. Hij zal bijkans even spoedig bij
„U zijn. Ik hoop binnen korten tijd te Calcutta te wezen, en zal dan de
„eerste gelegenheid waarnemen om mijne opwachting bij U te maken:

„Ik ben enz.
(wg.) Thos. Parr."

Deze brief ging vergezeld van het volgend afschrift der instructiëen van Sir Edward Hughes aan kapitein Parr.

„Van Sir Edward Hughes, Ridder van de Bathorde, schoutbijnacht van
„de roode vlag enz. enz.

„Alzoo het Zijne Majesteit in rade behaagd heeft, te bevelen dat algemeene
„repressaile zal genomen worden, tegen de schepen, goederen en onderdanen
„van de Staten-Generaal der Vereenigde Provinciën, zoodat Zijner Majesteits
„schepen, wettiglijk zullen behooren en vermogen te nemen, alle schepen, vaar-
„tuigen en goederen, behoorende aan de Staten-Generaal der Vereenigde Pro-
„vinciën, hunne onderdanen, of andere ingezetenen der landen van genoemde
„Staten-Generaal, en die op te brengen, ter vonnissing voor elk admiraliteits-
„gerigt in zijner Majesteits gebied;

„Zoo wordt Gij hierbij uitgenoodigd en gelast om dit bevel van Z. M. met
„al uw magt ten uitvoer te leggen, door te nemen of te vernielen de schepen,
„vaartuigen, forten, steden, goederen en zaken van de Staten-Generaal der Ver-
„eenigde Provinciën, hunne onderdanen of andere ingezetenen van het gebied
„der genoemde Staten-Generaal, en dezelve ter vonnissing te brengen voor een
„admiraliteitsgerigt van Zijner Majesteits gebied.

„Gedagteekend a/b van Z. M. schip *Superb* in zee, den 22sten Junij 1781"
(wg.) Edward Hughes.

„Aan kapitein Thomas Parr. van Z. M. Korvet Chaser.
Op last van den Admiraal,
(wg.) Mth. Cuthbert."

Was de Eng. O. I. Compagnie ook lang niet altijd de gehoorzame dienares van het Engelsch Gouvernement, hetgeen den bewindhebbers van dit handelsligchaam thans ter oore kwam, strookte juist met hetgeen zij verlangden. Het was slechts zaak zóó te handelen dat de voordeelen der Compagnie en niet der Regering te beurt vielen en zij nam aanstonds hase maatregelen daartoe.

Wat men ook Hastings ten laste moge leggen, zeer zeker niet, dat hij ooit een geschikte gelegenheid om in het belang der Compagnie te werken, ongebruikt voorbij liet gaan. Ook nu werd geen oogenblik verloren. Wist men

alleen van hooren zeggen, dat de oorlog tusschen Groot Brittanië en de Ver. Provinciën was uitgebroken; kon van een oorlogsverklaring nog niets bekend zijn aan de tegenpartij, dit alles was niet alleen geen hinderpaal voor de bewindhebbers der Eng. O. I. Compagnie, maar een reden te meer om spoedig hun slag te slaan. Aanstonds werd den secretaris van den raad gelast den bevelvoerenden officier te Chandernagoor (tusschen Calcutta en Chinsura gelegen) aan te schrijven om, zonder verwijl, met de onder hem staande magt tegen Chinsura op te rukken. Daar aangekomen moest hij alle toegangen tot de stad bezetten, en niemand der inwoners toestaan de plaats te verlaten, opdat toch vooral, en hierop wordt telkens en overal gedrukt, „geen geld, baar goud, zilver of ander goed" zou worden uitgevoerd. Na dit volbragt te hebben moest hij met een detachement marcheren naar het fort Gustavus en van den Gouverneur Ross de onmiddellijke overgaaf eischen van stad en fort. Vier commissarissen (de HH. *Charles Purling*, *Suetonius Grant Heatly*, *Robert Adair* en *Henrij Ramus*) waren hem toegevoegd ter vertegenwoordiging van het bestuur der Compagnie, en deze moesten onmiddellijk in het bezit van stad en fort worden gesteld.

Eigenaardig is de vermelding in de notulen, dat de Raad rekende op het gezond verstand van den heer Ross, en het daarom onwaarschijnlijk achtte, dat hij, zonder middel tot verdediging, eenigen weerstand bieden zou. Had hij echter de stoutheid om den last van den Gouverneur Hastings te weerstaan, dan moest de man, die het hem toevertrouwde eigendom tegen een aanval in vollen vrede zocht te verdedigen, verantwoordelijk worden gesteld voor het bloed, dat ten gevolge van zijn weigering vergoten worden zou. Daar de verantwoordelijkheid dan toch op een ander rustte, kon de Eng. commandant des te gemakkelijker het bevel uitvoeren om, met de onder hem staande magt, alle pogingen in het werk te stellen ten einde bezit te nemen van fort en stad, alsmede van de algemeene zoowel als *particuliere* eigendommen. Was dit geschied, dan moesten de bewoners met alle mogelijke zachtheid (!) worden behandeld, en de Commissarissen in het bezit der genomen plaatsen en goederen worden gesteld.

Hoe kort de tijd tusschen het oogenblik, waarop Parr's brief ontvangen werd, en het uur der raadsvergadering ook was, Hastings had in dien tijd niet alleen de instructieën voor den bevelvoerenden officier te Chandernagoor, maar ook voor de op zijn voorstel te benoemen Commissarissen vastgesteld. Zijn voorstel werd natuurlijk aangenomen en de 4 heeren ontvingen hun credentialen en voorschriften, opdat het gelukkig begonnen werk aanstonds voltooid worden kon. De inhoud der uitvoerige memorie voor de vertegenwoordigers van het bewind is kortelijk de volgende:

1°. De Commissarissen zouden een naauwkeurige rekening opmaken van het gemunt en baar geld, voorhanden in de schatkist der Hollandsche Compagnie. Zij zouden zich daarna begeven naar de verschillende pakhuizen en al de goederen, welke zich daar bevonden, inventariseren. Ten dien einde

zouden zij van den Gouverneur Ross naauwkeurige opgaaf eischen van het gemunt en baar geld, van de goederen enz., welke aan de Hollandsche Compagnie behoorden, zoomede de hulp van hare dienaren en hunne verschillende departementen.

2°. Zij zouden van Ross vragen een opgaaf der door de Hollanders, op levering aan de Compagnie, verleende voorschotten; welke goederen ontvangen waren en wat nog moest worden afgeleverd.

3°. Zij zouden in vereeniging met kapt. Chatfield (deze was de bevelvoerende officier te Chandernagoor, en dus de overwinnaar in spe van Chinsura) alle pogingen aanwenden om meester te worden van al de voornaamste inlandsche dienaren der Hollanders en van hunne rekeningen.

4°. Zij zouden het eerewoord volgens eene vastgestelde formule (1) aan al de Europeesche ingezetenen van hoogeren rang afnemen en de overigen onder streng toezigt houden; terwijl het in de magt van Commissarissen zou staan zoovele assistenten te benoemen, als zij noodig zouden oordeelen om hen in staat te stellen den hun toevertrouwden last ten uitvoer te leggen.

Was door deze maatregelen de gedragslijn tegenover *Chinsura* getrokken, het lag voor de hand, dat wat de hoofdfactorij wedervoer, ook het lot der andere kantoren zou zijn. Onmiddellijk werd dan ook tot de verovering van alle factorijen der Nederlanders in *Bengalen* besloten. Circulaires werden daartoe uitgevaardigd aan de commanderende officieren in de buurt van de te veroveren plaatsen, circulaires welke overigens letterlijk niets anders behelzen als het streng bevel om toch vooral te zorgen, dat geen baar geld of gedswaardig goed geborgen werd.

---

(1) De formule van het eerewoord was de volgende:

De Hollandsche factorij te . . . . . ., met alle goederen en koopmanschappen, zoo publiek als particulier, welke daartoe behooren of daarin aanwezig zijn, zich overgegeven hebbende aan de Edele Engelsche O. I. Compie., ten gevolge van de opeisching daartoe door . . . . . onder de bevelen staande van . . . . . en toegestaan zijnde, dat zoodanige ingezetenen der Vereenigde Provinciën, als hun woord van eer zullen geven, om zich te zullen gedragen naar zoodanige orders als zij zullen ontvangen, tot nader order in het bezit kunnen blijven van hunne huizen zoo geef ik . . . . . van de genoemde factorij, mijn woord van eer van middellijk noch onmiddellijk iets te zullen doen, dat de Ede. Compie. of het Britsche volk zou kunnen schaden of beleedigen. Ik beloof op geenerlei wijs te zullen zijn betrokken in of toestemming te zullen geven tot het openbaar of geheim wegvoeren, verminderen of bederven van eenige der genoemde goederen of koopwaren, maar daarvan onmiddellijk kennis te zullen geven aan . . . . . .

Voorts beloof ik mij zelven te zullen overgeven als krijgsgevangene te . . . . . wanneer ik daartoe zal worden opgeroepen en tot dat tijdstip te zullen volgen deze en al de overige orders, welke mij door den Ed. Gouvr.-Genl. en den Raad te *Calcutta* zullen worden gegeven, waartoe ik mij door dit mijn woord van eer verbind.

In tegenwoordigheid van . . . . . .

Deze formule en deze beperkingen zijn voorgeschreven door den Ed. Gouv.-Genl. en den Raad van *Calcutta* en zullen van kracht zijn tot nader order.

Het doel was dus volkomen de wijze van uitvoering waardig. En op welke wijze heeft de Engelsche krijgsmagt haar heldenfeit tegenover *Chinsura* volbragt? Op die vraag kunnen wij met zekerheid antwoorden. Verschillende berigten worden omtrent dit feit medegedeeld en allen zijn eenstemmig. De uitvoerigste bron levert een beëedigde verklaring van den Directeur *Ross*, vervat in een brief van den Advocaat-Generaal bij het geregtshof te *Chinsura John Day* en aan den Raad te *Calcutta* gerigt. Die verklaring behelst hoofdzakelijk het volgende:

In den nacht van den 3^{den} Julij, ongeveer 10 uren, kreeg Ross, terwijl hij rustig het souper in zijn Gouvernementswoning verorberde, berigt, dat twee Engelschen hem verzochten hun te woord te staan. Ross, gelijk uit alles blijkt, zelf gentleman, informeerde bij zijn bediende naar het uiterlijk voorkomen dier ontijdige bezoekers, en vernemende, dat zij een weinig gunstig voorkomen hadden, stond hij van tafel op en ging naar hen toe. Hij vond daar twee personen, als zeelieden gekleed, waarvan de een hem verhaalde door zijn commandant gezonden te zijn om de overgaaf van stad en fort te eischen en daarvan bezit te nemen in naam van Zijne Britsche Majesteit.

Natuurlijk vroeg de Gouverneur, niet wetende of het hier ernst of kortswijl gold, wie zijt gij? Het antwoord luidde: officier in dienst des konings op den oorlogsschoener de *Nymph*, kommandant kapitein *Stevens*. In 't kort, deze had zijn luitenant met 40 man in compagnie's sloepen de Hoogly opgezonden, en nu was hier de afgezant door den luitenant afgevaardigd naar den Directeur Ross. „Hebt gij uw last niet op schrift; want zulk een buitengewone eisch, vordert authorisatie van hooger hand", ging de bedaarde Hollandsche Directeur voort, waarop de Engelschman ontkennend antwoordde. Nu raadde Ross hem aan zich onmiddellijk te verwijderen; „te Calcutta", sprak hij, „is een Engelsch bestuur, en zoo er oorlog tusschen onze natiën ware uitgebroken, men zou het van daar mij op waardiger wijze berigt hebben". Onze Engelschman werd kregelig en vroeg of de Gouverneur dan meer eerbied had voor een Compagnie's Gouverneur, dan voor den Koning van Groot Brittanië. Met echt hollandsch geduld, door een verblijf van dertig jaren onder de keerkring's zon niet uitgeput, luidde het antwoord van Ross, dat hij op het oogenblik geene verklaring had af te leggen van zijne persoonlijke gevoelens, dat hij aan zijne Britsche Majesteit al den eerbied toedroeg, welke hij aan een gekroond hoofd schuldig was; en met dit antwoord verdween de zonderlinge gezant benevens zijn makker in het donker.

Maar ruim een uur na dit voorval naderde een corps van 45 of 48 oorlogsmatrozen, onder bevel van een officier, de poorten van het fort. De officier gaf zijn begeerte te kennen om den Directeur te spreken. Hij werd toegelaten, doch slechts hij alleen. In tegenwoordigheid van Ross gekomen vroeg hij dezen hetzelfde, als reeds een uur vroeger gevraagd was, en bekwam hetzelfde ant-

woord. Daarop reikte de Engelschman een papier over, dat hij beweerde zijn lastbrief te zijn, doch welk stuk niets anders mededeelde, als dat *Samuel Eyre* op den 22sten Maart 1781 tot luitenant was benoemd door Sir Edward Hughes. Den luitenant werd daarop aangeraden, om met zijn manschappen eenvoudig af te marscheren.

Doch nu begon deze hoog op te geven van zijne oorlogszuchtige voornemens. Ross werd dan ook inderdaad bezorgd voor de rust der hulpelooze stad, te meer daar de luitenant en de grootste helft van zijne volgers, in staat van dronkenschap verkeerden. Daarenboven werd den Directeur op dat oogenblik berigt, dat twee bataljons Sepoij's uit Chandernagoor tegen Chinsura oprukten. Hij riep daarom, in het besef van zijn onvermogen, zijn slimheid te hulp, en verzocht den zeeofficier om wegens het late uur niet op eene verdere beslissing aan te dringen, nu rustig heen te gaan, en den volgenden morgen, tegen 6 uur, terug te komen. De Directeur zou alsdan den Raad beleggen en hem definitief antwoorden. De luitenant kon hiertoe slechts besluiten onder voorwaarde, dat de Directeur hem plegtig beloofde in den nacht geene nieuwe verdedigingwerken te zullen opwerpen, wat, om dit individu los te worden, hem werd toegestaan, terwijl de Engelschman van zijn kant zich verbond zijne manschappen in toom te zullen houden.

Hoe was nu de Engelsche marine er bijkans in geslaagd om den snel handelenden Hastings den loef af te winnen? Op den 3den Julij had ook kapitien Stevens, van de *Nijmph*, voor anker liggende te Calcutta, tijding ontvangen van kapitein Parr, dat de oorlog tusschen Engeland en de Vereenigde Provincieën was uitgebroken. Parr had eveneens berigt, hoe er reeds 4 hollandsche loodsbooten door hem genomen waren, en nog een andere zeilklaar te Chinsura lag. Kapitein Stevens verzocht daarop den Gouverneur-Generaal vergunning om een der loodsbooten van de Engelsche Compagnie te mogen bemannen en dan de rivier op te zeilen, ten einde de hollandsche vaartuigen te nemen. Het verzoek werd toegestaan, en des morgens van den 3den Julij, ten 10 ure, ligtte de loodsboot *Narbudda* het anker en zeilde met de gewapende bemanning de rivier op tot Chinsura, waar, maar te vergeefs, een coup de main werd beproefd.

Na het vertrek van den boven genoemden luitenant, keerde de Directeur Ross huiswaarts. Nog eenmaal kwam de Engelsche officier terug en begeerde den Directeur te zien. Wederom bij dezen toegelaten, deelde hij den Hollandschen gezaghebber thans mede, dat de Compagnies troepen uit Chandernagoor in aantogt waren en stellig Chinsura zouden plunderen. Maar deze bedreiging ververschrikte Ross niet. „Ik ken de strenge tucht, welke onder de sepoij's heerscht" luidde het antwoord en ten male ging de tweede luitenant onverrigter zake heen. Blijkbaar was diens pogen geen ander als om, met de verovering der plaats, de troepen der Compagnie voor te zijn, ten einde voor zich en de zijnen het aandeel in den buit te bekomen, hetwelk volgens Engelsche krijgsusantiën, na

behaalde overwinningen, aan de overwinnaars werd uitbetaald. Met genoegen zien wij, hoe deze lieden in hun streven werden teleurgesteld. Wel kwam kapitein Stevens, in een brief dd. 10 Julij aan den Gouverneur-Generaal en den Raad te Calcutta gerigt, voor de belangen zijner manschap op, doch het antwoord luidde: de troepen der Compagnie hebben op zich zelven geageerd; zij hebben de hulp der uwen noch gevraagd noch genoten; daarom gijlieden moogt toezien. Dit laatste wilde Stevens echter niet, en wierp de zaak in proces, waar van de uitslag niet bekend is.

Omstreeks half drie in den morgen werd Ross weder gestoord, thans door een druk gesprek tusschen den schildwacht en een persoon buiten de poort gevoerd. Een kwartier uurs luisterde Ross en daar telkens het woord „Gouverneur" genoemd werd, stond hij op en ging naar den wal. Het bleek nu, dat een officier van kapitein Chatfield's troepen zich daar buiten vertoonde, gezonden om het uitbarsten van den oorlog aan de Hollanders te berigten en namens den Gouverneur-Generaal en zijnen Raad de overgaaf van stad en fort te eischen. Gevraagd zijnde, waar kapitein Chatfield zich bevond, was het antwoord, dat deze tegenwoordig was, en, mogt de Directeur hem wenschen te spreken, onmiddellijk dan om den kommandant gezonden worden. Dit gebeurde. De tuinpoort werd voor kapitein Chatfield en diens adjudant geopend. Mondeling deelde Chatfield nu aan Ross mede, welke orders hij ontvangen had, toonde den Directeur zijn lastbrief en wees er hem op, hoe Chinsura van alle zijden was berend, en hoe twee bataljons Sepoijs het fort omsingeld hadden. Ross antwoordde dat hij geen middelen had om zich te verdedigen tegen zulk een magt, en daarom ook niet voornemens was wederstand te bieden. Hij kon echter op zulk een laat en ongeschikt uur de plaats niet behoorlijk overgeven. Hij kon dit ook niet doen op eigen gezag. Daarom stelde hij aan Chatfield voor, dat deze tegen 6 uur in den morgen terug zou keeren. Ross zou alsdan eene raadsvergadering beleggen, zijn besluit aan den raad bekend maken en in behoorlijken vorm de sleutels aan Chatfield ter hand stellen. Deze nam hiermee genoegen en vertrok.

Ross gaf alzoo Chinsura op sommatie over. Wie hem daarover hard valle, bedenke door welke magt die sommatie werd gedaan. Het gezond verstand, de menschelijkheid verbood een onmogelijke verdediging. De Directeur deed wat hij kon. Den marineofficier Eijre zou hij weerstaan hebben. Daartoe had hij zijn maatregelen genomen. Alle soldaten binnen het fort waren onder de wapens. De raadslieden waren om 6 uur in den morgen geconvoceerd. Alle dienaren der Compagnie, de vrije kooplieden en verdere blanke inwoners hadden bevel in het fort zich ter verdediging gereed te houden. Eindelijk, hij was voornemens om den raad voor te stellen ook de Maleische slaven te wapenen. Opdat hij deze maatregelen zou kunnen nemen en ten einde de inwoners voor dadelijk geweld te vrij waren, had hij zijn antwoord aan

den luitenant der marine uitgesteld. Onder de bestaande omstandigheden waren die maatregelen lang niet wanhopig. Er bestond geestdrift te Chinsura ter ure van het gevaar. Schreijend en schreeuwend eischten de Maleische slaven wapenen om den vijand te kunnen aanvallen en verdrijven. Uit eerbied voor zijn aan den luitenant gegeven woord, uit afschuw voor een verraderlijken aanval, had hij voorloopig geweigerd. Eerst wilde hij het oordeel inwinnen van den Raad. Zoo ontbrak het Ross dus niet aan lust zich te verdedigen en van zijn zelfverloochening en moed gaf hij later blijk tegenover Calcutta's hebzucht. Zoo zou hij ter verdediging het mogelijke doen. Doch nu de troepen der Engelsche Compagnie in overstelpenden getale aanrukten, nu het onmogelijk was van eenige zijde de minste hulp te ontvangen, wat bleef hem over, als voor de harde noodzakelijkheid te bukken en zich te schikken in het onvermijdelijke? Hij deed het en bleef ook in de ongunst dier droeve tijden zich wijden aan de belangen van Chinsura's inwoners, zoolang hem zulks vergund zou zijn.

Doch al besloot Ross tot de overgave en putte hij zich daarbij niet in noodelooze protesten uit, hij verzweeg daarom toch zijne meening niet. Ronduit verklaarde hij aan Chatfield dat hij, bij zijne eerste ontmoeting met de Engelschen op den vorigen avond, zich niet had kunnen overtuigen, dat het gedrag van den persoon, die zich zelven „koninklijk officier" noemde, in overeenstemming was met de orders van des konings admiraal, en dat wel om de volgende redenen. De waardigheid en de magt van het Engelsch bestuur in Indië, de hooge reputatie van het Eerste raadslid in aanmerking genomen, kwam het hem ongeloofelijk voor, dat een gebeurtenis zoo gewigtig als het uitbarsten van een oorlog tusschen de twee natiën, hem niet door den Raad te Calcutta zou zijn medegedeeld. Nog kon hij niet begrijpen, dat hem zulk een berigt gewerd, op zulk een tijd, en dan nog wel door een officier van lageren rang, die zich in kennelijken staat van dronkenschap bevond. Die officier had door de zonderlingheid van zijn gedrag, den Directeur nog meer aan de waarheid van het feit doen twijfelen, vooral omdat hij den vorigen dag teruggekeerd was van een bezoek bij den Gouverneur-Generaal, wiens laatste woorden hadden gestrekt om Ross gerust te stellen, en te verzekeren dat, in den eersten tijd althans, geen gevaar voor een vredebreuk bestond.

Eigenaardig, vooral met het oog op hetgeen Ross later ondervond, is de verklaring door den Engelschen Advocaat-Generaal John Day omtrent den Hollandschen Directeur afgelegd. Deze gaf aan zijne regering verslag van hetgeen er bij de verovering geschied was, ten einde haar voor te lichten in het antwoord op den eisch van een aandeel in den buit, door de bemanning van de *Nijmnh* bij het hoog bestuur te Calcutta ingesteld. Daartoe leverde hij de beëedigde verklaring van *Ross*, van *Johan Carel Lodewijk Blume*, de eenige Hollander te Chinsura behalve Ross, die Engelsch verstond, van *Charles Chat-*

field en *Samuel Bradshaw* over, en zegt van de verklaring door Chinsura's Directeur afgelegd: „stond dit getuigenis alleen, nog was het aller vertrouwen „waardig, en dat minder om den hoogen rang door den getuige bekleed, „minder omdat het hem onverschillig moet zijn of een deel van den buit al of „niet aan de Engelsche zeelieden ten deel valt, dan wel om 's mans karakter, „door een ervaring van 30 jaren aan alle klassen van bewoners in dit district „als braaf en eerlijk bekend." Schoone verklaring, die zoo wel den regter eert, welke haar aflegt (men herinnere zich hoe jammerlijk weinige jaren te voren, onder Impey, het zedelijk gehalte der regters in Engelsch Indië was), als den man, wien zij geldt. Het hoog bestuur te Calcutta kon alleen tot zijn oneer dit getuigenis omtrent Ross, zooals wij later zien zullen, vergeten.

De verklaring der drie andere getuigen verhaalt ons niets, wat niet reeds uitvoeriger door Ross was medegedeeld. Alleen vinden wij in het getuigenis van Chatfield vermeld, dat hij, gelogeerd zijnde bij den heer van Wijk te Chinsura, daar in den vroegen morgen het bezoek van een heer ontving, die voorgaf een Engelsch marineofficier te zijn, gekomen om over het gebeurde in den laatsten nacht met den kapitein te spreken, maar die wederom spoorloos verdween, terwijl Chatfield zich eenige oogenblikken verwijderde om zijn toilet te voltooijen. Chatfield begaf zich daarop naar den Raad, de stad en het fort Gustavus in behoorlijken vorm overgaf en de sleutels ter hand stelde.

Alzoo was Chinsura, zonder dat er een schot ter verdediging had kunnen vallen, in de magt van een vijand geraakt, wiens bestaan zelfs de meest bezorgde niet vermoedde.

De Commissarissen namen thans aanstonds de vermeesterde stad en het fort over, en begonnen volgens hunne instructieën te handelen. Op alle boeken, papieren en goederen der Compagnie werd beslag gelegd. De burgers moesten gedetailleerd opgeven, welke hunne goederen waren, onder bedreiging van verlies dier goederen indien hun opgaaf onjuist bevonden werd. De ernstige tusschenkomst van Ross was noodig om te beletten, dat er ook beslag gelegd werd op de goederen van particulieren. Deze konden slechts aan dat gevaar ontsnappen door onder eede op te geven, wat hun eigendom was. Daarna zonden de Commissarissen, op last van het bestuur, afgevaardigden naar *Dacca*, dat op 7 Julij genomen werd; naar *Calcapoor*, waar de civiel gezagheber *Herklots* fungeerde en 't welk op den zelfden datum als *Dacca* bezweek; naar *Patna*, waar met inbegrip van den gezaghebber en den chirurgijn slechts 12 Europeanen aanwezig waren, en dat, benevens het onderhoorige *Chupprah* en *Linghie* op 10 Julij Engelsch werd. De Commissarissen talmden vervolgens niet met de schatten der Hollandsche Compagnie naar *Calcutta* over te maken. Den 13^{den} Julij zonden zij reeds eenige kisten met staven goud ter waarde van *f* 237,128—18. Dit goud was aangebragt door het Hol-

landsche schip *Bovenkerker Polder*, bestemd voor de kust van *Coromandel*, maar zijn destinatie missende, te *Chinsura* binnengeloopen, meenende daar zijn kostbare lading in veiligheid te brengen. Achtereenvolgens werden nu de verschillende arsenalen en pakhuizen opgenomen en het einde dezer deurwaarders commissie was, dat in de raadsvergadering te *Calcutta* van 12 November 1781 een staat werd overgelegd, ingediend door de Commissarissen en vermeldende het totaal der waarde in de Bengaalsche bezittingen der Hollandsche Compagnie gevonden. De buit bedroeg 2616990—13—9 Siccaropijen (1) of *f* 3035709—6—6 H. Ct. Daarvan moest als schuld der diverse factorijen aan verschillende crediteuren worden afgetrokken *f* 620184—8—3 en bleef alzoo als zuivere winst over de som van *f* 2415524—18—3. Hieronder was echter niet begrepen de waarde der publieke gebouwen, welke, gelijk de gebouwen in kolonien meer plegen, in hechtheid te wenschen overlieten en door de Commissarissen als laag, vochtig en ongezond werden gekwalificeerd.

Het schijnt, dat de Engelschen, terwijl zij het publiek eigendom tot het hunne maakten, over het algemeen dat der particulieren hebben gespaard. Zij lieten de geëmploijeerden in Hollandsche dienst hunne tractementen behouden en bepaalden, dat hierin geen verandering gebragt zou worden, voordat de zaken tusschen de beide natien waren vereffend. De volgende publicatie werd daarom aan Chinsura's inwoners uitgevaardigd.

„Daar het Z. Exc. den Gouverneur-Generaal en den Raad te Calcutta behaagd heeft te bepalen, dat alle inwonners van Chinsura, ten einde zich in het bezit van hunne eigendommen te handhaven, een beëedigde verklaring zullen afleggen van hetgeen zij aan goederen, pakhuizen, magazijnen en woningen bezitten en zulks binnen een zekeren termijn en daarin hun eigendom gespecificeerd zullen hebben op te geven, van welken aard die eigendommen ook zijn, opdat deze eigendomsverklaringen, geviseerd door de Commissarissen, aan Z. Exc. den Gouvr.-Genl. en den Raad te Calcutta zullen kunnen worden overgelegd, zoo wordt een ieder bij dezen uitgenoodigd een juiste opgaaf te doen van zijn eigendom, en die opgaaf onder den aangegeven vorm in te dienen bij de HH. Purling, Adair, Heatly en Ramus, Engelsche Commissarissen te Chinsura en zulks binnen den tijd van één maand, zullende bij gebreke hiervan alle eigendom, dat niet vermeld is als te behooren aan eenig particulier persoon, beschouwd en behandeld worden als een deel uit te maken van de publieke goederen."

Het particulier eigendom werd dus gespaard en het was Ross aan wiens bemoeijngen Chinsura's burgers dit hadden te danken. Maar hierbij liet Ross het niet. Hij behartigde, gelijk dan ook te verwachten was, de publieke be-

(1) De Siccaropij is verdeeld in 16 Annas of 192 pices en ongeveer *f* 1,25 N. Ct.

langen met niet minder trouw, en deed daartoe door tusschenkomst van de Commissarissen de volgende vragen aan den Gouverneur-Generaal te Calcutta:

1°. Zal het vendu-kantoor op den bestaanden voet worden gecontinueerd?

2°. Hoe zal voortaan de regtspraak zijn over de inlandsche bevolking, te Chinsura woonachtig?

3°. Zal het dak van de kerk vernieuwd worden? De materialen zijn daarvoor bijeen gebragt. De onkosten komen ten laste van het armenfonds.

4°. Zullen de vernieuwingen aan den smidswinkel op de werf worden afgewerkt?

5°. Zullen de maandelijksche tractementen aan de dienaren der Holl. O. I. Compagnie worden uitbetaald?

6°. Zullen de schulden van de Compagnie aan diverse dienaren, wegens hun toekomende emolumenten, en aan den havenmeester wegens het repareren van sloepen etc. worden uitbetaald?

7°. Zullen de manddaten tot betaling van voorschotten ten behoeve der Compagnie gedaan, en S. R. 26424: 13: 5 groot, gehonoreerd worden?

8°. Zullen de lijnwaden, bij levering aan de Comp^{ie}, gesorteerd worden door den ambtenaar der Comp^{ie}, die tot nu toe dit werk volbragt, en zulks onder het gewone genot van $1^1/_2$%?

9°. Zal de ambtenaar, die tot nu toe zorgde voor de aflevering van de door de Comp^{ie} bedongen lijnwaden, zorg blijven dragen, dat de juiste hoeveelheid ontvangen worde?

10°. Zal het den heer Ross geoorloofd zijn geleidebiljetten af te geven voor het transporteren van goederen uit de weeverijen hierheen?

De Commissarissen zonden de vragen van den Hollandschen Gouverneur, vergezeld van hun advies, aan den Engelschen Raad; maar deze, milder dan zijn vertegenwoordigers besliste op de 3de, 4de en 5de vraag in gunstigen zin, verwees voor het sub 2° bedoelde naar de regeling van het regtswezen, zooals die op last van het Eng. bestuur door *Sir Robert Chambers* had plaats gehad, en ontzegde de andere vragen. De opbouw der kerk zou mogen plaats hebben, onder de voorwaarde, dat men de ingediende begrooting niet overschreed. In de zaak van den smidswinkel besloot men aangezien er reeds 20,000 S. R. waren uitgegeven, voor de uitgaafden nog benoodigde 8000 S. R. niet terug te deinzen, want alsdan zoude niet alleen de smederij, maar (zoover strekte deze reparatie zich uit) vier magazijnen, twee kantoren, een raadszaal, en de batterij geheel in orde zijn. Wat eindelijk de tractementen van de dienaren der Hollandsche Comp^{ie} betrof, daaromtrent waren vroeger door de overwinnaars reeds gunstige beschikkingen genomen.

Ross liet zich echter door dit antwoord niet tot zwijgen brengen. Vooral hinderde hem de weigering om de schulden uit te betalen, welke de Comp^{ie}

aan particulieren had. Hij rigtte daarom het volgend schrijven aan de Engelsche Commissarissen te Chinsura:

„Edele Heeren!

„Gisteren werd ik begunstigd met de ontvangst Uwer brieven, beide van „den 6den dezer; ik heb de eer U bij dezen te antwoorden.

„Op Uw verzoek, uitgedrukt in Uw eerste schrijven, zijnde eene informatie „naar de regten, door ons geheven, van alle Hollandsche handelsgoederen, zoowel „publieke als particuliere, kan ik U mededeelen, dat wij krachtens onze ver„ordeningen $2^1/_2$ % regten hieven op den inkoopsprijs van alle goederen, welke „gelden wij tweemaal 's jaars verrekenden aan het tolkantoor van den Nabob „te Hoogly, hetwelk staat onder den Phousdar van die plaats (1).

„Uit Uwen tweeden brief heb ik bespeurd, dat het den hoogen Raad te „Calcutta behaagd heeft op sommige vragen van mij gunstig te antwoorden. „Ik verzoek U den Raad daarvoor mijnen dank te willen overbrengen. Vergun „mij echter het uit te spreken, dat de weigering om de gelden te betalen, „verschuldigd aan diverse personen wegens gepresteerde diensten, geleverde „goederen, materialen enz. mij ten zeerste teleurstelt. Ik hoop, dat Gij het „niet ongepast zult oordeelen, dat ik deze gelegenheid aangrijp om U een „zuiverder denkbeeld omtrent den aard dezer schulden te geven. Ik vrees toch, „dat ik in mijn vorigen brief, waar ik over dit punt handelde, niet duidelijk „genoeg ben geweest.

„In Uw schrijven deelt Gij mij mede, dat Gij genoodzaakt zijt de betaling „der 38 ordonnantiën, gezamelijk een som bedragende van S. R. 26464: 13: 5 „te weigeren. Deze S. R. 26464: 13: 5 zijn betaald en uitgegeven door ver„schillende administrateuren, voor meer dan 1000 diverse artikelen, alle ten „nutte en ten voordeele der Compie, sedert 1 Sept. 1780 tot den 4den Julij „1781, en voor niets anders, zooals men duidelijk uit de gespecificeerde re„keningen zien kan. Het zijn alle schulden, aangegaan lang voor de ver„meestering van Chinsura, maar het is onze gewoonte, ten einde eene te groote „uitbreiding der administratie te voorkomen, al deze kleine en andere dage„lijksche uitgaven, aan het eind van het jaar te voldoen. Alsdan worden „er naauwkeurige rekeningen ingediend, en onder dagteekening van den laatsten „Augustus uit de Comp. kas betaald. Na de vermeestering van Chinsura „hebben wij de rekeningen opgemaakt van af 4 September tot 14 Julij en „voor deze uitgaven zijn de 38 ordonnanties uitgereikt, welke door den Raad „geweigerd zijn.

„Ik twijfel niet of, indien ik in mijn vorig schrijven zoo uitvoerig over

(1) Deze had nml. de tollen van den Nabob gepacht.

„dit punt had gehandeld, de Hooge Raad zou UEd. gemagtigd hebben de schul-
„den der Compagnie, zoo hier te Chinsura als in de Provinciën, en uit-
„drukkelijk de Rs. 26,464,135 te voldoen aan de particulieren; evenmin of de
„Raad zou UEd. bevolen hebben opgaaf te vragen van alle uitstaande schulden
„door particulieren in de Provinciën nog aan de Hollandsche Compagnie te voldoen.
„Zij bedragen verscheidene Lack's (1) en op deze gelden hebt Gij krachtens Uwe ver-
„overing regt. Maar niemand in de beschaafde wereld zal durven beweren, dat,
„indien een persoon of ligchaam, krachtens zeker vermogen, een regt uitoefent
„op de eene of andere zaak behoorende tot en zijnde het eigendom van een
„ander, dat hij dan ontkennen kan, dat ook voor dien ander datzelfde regt,
„krachtens hetzelfde vermogen bestaat en zoo omgekeerd.

„Ik bid U Ed. Heeren, dat Gij mijn uitvoerig schrijven zult willen ex-
„cuseren, daar mijn verlangen om het goed regt van mijne zaak U duidelijk te
„maken, mij daartoe alleen gedreven heeft. Ik verzoek u dezen over te leggen
„aan den Hoogen Raad te Calcutta en dat het U behagen zal mijn verzoek
„te herhalen om betaling der bovengenoemde som, welke het wel en wettig
„eigendom is van verschillende personen, door wien deze gelden zijn voorgescho-
„ten ten behoeve der Hollandsche Compagnie."

Ik heb de eer te zijn enz.
(w.g.) J. M. Ross.

Dit schrijven vond gehoor en de vergunning tot betalen werd gegeven. Over het algemeen kunnen deze dispositiën niet ongunstig worden genoemd. Evenmin die, welke genomen werd omtrent het armenfonds. Dit fonds was Rs. 8335,109 groot; een zeldzame bezitting voor de diaconie in een kleine plaats. Het werd gevoed uit een jaarlijksche collecte aan de huizen; uit een wekelijksche inzameling in de kerk; uit een belasting op elke begrafenis; uit een dito op elk huwelijk; uit de opbrengst der boeten, waartoe Hollandsche onderdanen door het hoog geregtshof te Batavia en den raad te Chinsura veroordeeld werden; door $1/_{00}$ van alle loterijen en $1/_{000}$ van alle vendutieën. Dit geld, in de Compagnies kas gedeponeerd en onder de administratie van den raad, werd op hypotheek uitgezet. Uit de renten werden de armen, de kerk en het kerkhof onderhouden, als ook de twee paarden van de lijkkoets. Aan twee diakenen was het bestuur over dit alles opgedragen, die daarvan ieder halfjaar rekening en verantwoording deden aan den Raad. Op dit tijdstip fungeerden in de betrekking de heeren van Eijk en Holst, beiden klerk in dienst der Compagnie.

Schoon het niet uitdrukkelijk blijkt, dat dit fonds op den bestaanden voet werd gecontinueerd, doet het stilzwijgen van Ross over deze zaak, die nooit zwijgt als er een onbillijkheid gepleegd wordt, vermoeden, dat in deze geene verandering kwam.

(1) Lack = 100,000 ropijen.

Tegenover deze, in het algemeen gunstige bepalingen, staan echter anderen welke minder eervol voor de veroveraars zijn. Hoe langer zij de stad in hun bezit hebben, des te harder worden zij voor de bewoners en de maatregel waarmede aan den overgangstoestand te Chinsura een eind werd gemaakt, en welke beneden medegedeeld zal worden, doet twijfelen of de humane handelwijze, welke in den eersten tijd na de verovering door de Engelsche gevolgd werd, zonder bijoogwerken werd gekozen.

Zoo bv. was de voorwaarde zeker hard te noemen, waaronder aan sommige Hollanders (allen werden zij als krijgsgevangenen beschouwd) vergunning werd verleend om naar eene andere kolonie te vertrekken. Zij moesten zich niet alleen bij hun woord van eer verbinden geene wapenen tegen de Engelschen te zullen voeren, gedurende den tegenwoordigen oorlog, maar daarenboven nog voor 10,000 ropijen borg stellen. Het is niet te betwijfelen of de klerk van Braam, door wien onder anderen zulk een verzoek werd ingediend, werd door dit besluit, in zijn plan om Chinsura te verlaten, teleurgesteld.

Nog inhumaner was de handelwijze van den schout bij nacht Sir Edward Hughes, kommandant van het eskader der K. Britsche Marine in O. I. Door eenige schepen van zijn eskader waren 9 Europeesche loodsen en stuurlieden van te Chinsura t' huis behoorende vaartuigen gevangen genomen, terwijl zij, even onkundig van den uitgebroken oorlog als het Hollandsch bestuur, voor de monden van de Hougly kruisten. Doch niettegenstaande de tusschenkomst zelfs van den Engelschen Gouverneur-Generaal, weigerde Hughes deze lieden, die allen te Chinsura hunne familieën hadden, op hun eerewoord te ontslaan. Allen bleven krijgsgevangen en werden naar Madras overgebragt.

Tegenover dergelijke handelingen vol willekeur en geweld, waardoor elke verordening, welke toch niets anders was als een daad van regtvaardigheid, den glans verkrijgt van een gunst, munt het waardig en onbaatzuchtig gedrag van Ross niet weinig uit. Chinsura redden kon hij niet. Doch wat hij doen kon deed hij, zonder te denken aan eigen belang, noch aan persoonlijk gevaar, door warme liefde gedreven voor het belang van de hem toevertrouwde onderdanen. Te meer is dit te waarderen, daar het, bij den grooten afstand tusschen Chinsura en Batavia of het moederland, te wachten was, dat het bestuur der Compagnie, onder den indruk van het verlies, hetwelk zij leed tijdens Ross' directeurschap, weinig acht zou slaan op de, dikwijls met gering gevolg bekroonde, pogingen door dien bewindvoerder ten behoeve van Chinsura's burgers aangewend. Doch Ross maakte dergelijke bespiegelingen niet. Slecht en regt ging hij zijn weg. De geëmploijeerden in Hollandsche dienst dankten aan zijn tusschenkomst het behoud hunner bezoldiging en tevens zagen wij hoe door zijn invloed en hulp het particulier eigendom voor een deel werd gered. Als proeve van zijn bescheidenheid en van zijn moed vinde hier het volgend schrijven een plaats.

Aan den heer Wheler, lid van den Ed. Hoogen Raad te Calcutta.

„Sir!

„Daar ik tot nu toe in de hoop verkeerde, dat het bevel, uitgevaardigd door „den Edelen Hoogen Raad te Calcutta, waarbij allen inwoners van Chinsura „gelast wordt aan de Heeren Commissarissen, binnen zekeren termijn, naauwkeu- „rige opgaaf te doen van al hunne bezittingen, als geld, juweelen, meubelen, in „het kort van al hunne bezittingen niets uitgezonderd, zou worden ingetrokken, „heb ik tot nog toe over de bezwaren, welke zich tegen dien last verheffen, ge- „zwegen. Maar nu uit eene notificatie, welke hier onlangs is gepubliceerd, mij „het tegendeel blijkt, vraag ik U beleefdelijk vergunning mijn bezwaren in deze „bloot te leggen.

„Welk doel de genoemde Hooge Raad voor oogen had bij de uitvaardiging van „een bevel, hetwelk, zooals ligtelijk te begrijpen is, hard genoemd moet worden, „daar ieder ongeneigd is den staat van zijne particuliere bezittingen openbaar te „maken, verklaar ik niet te begrijpen. De geschiedenis, voor zoo ver ik daarin „geverseerd ben, levert geen voorbeeld van zulk een handelwijs op; nooit is iets „dergelijks gevorderd in eenige veroverde plaats, zelfs niet in plaatsen, welk „met storm waren genomen. In alle beschaafde eeuwen heeft men van de in- „woners nooit iets meer gevorderd dan een bepaalde contributie. Waarom dan „een onverdedigbare nederzetting en onschuldige inwoners van een kolonie, on- „derworpen en bestuurd, zonder dat er blijk gegeven werd van een zweem van „verzet; waarom zulk een hulpelooze bevolking gedwongen zich te onderwerpen „aan een voorschrift, hetwelk ieder tegen de borst stuit, en waarbij zij bedreigd „worden met verlies van hun goed, indien zij niet binnen den tijd van een maand „gehoorzamen! De Franschen, wien het zelfde lot is overkomen hetwelk deze „kolonie trof, hebben zich nooit over iets dergelijks te beklagen gehad.

„Bij de overgave van het fort heb ik mijn eerewoord verpand, dat niets „hoegenaamd van de goederen, gelden of bezittingen der Compagnie verduisterd „zou worden. Ik heb dit later herhaald aan de Commissarissen, en de verkla- „ring daarna bekrachtigd met mijne handteekening, tegelijk met alle andere „dienaren der Compagnie. Indien het inventariseren van de private eigendom- „men alleen gelast is, zooals men uit de order mag opmaken, om eenige verduis- „tering of vervreemding van Compagnie's eigendommen te voorkomen, dan vraag „ik vrijheid om als mijne meening te verklaren, dat men meer vertrouwen „behoort te stellen in mannen van eer, en dat het gegeven woord dient beschouwd „te worden als genoegzame waarborg; te meer, daar de Engelschen op alle boe- „ken der Compagnie beslag hebben gelegd en er dus geen bedrog kan worden „gepleegd zonder ontdekt te worden. Welke ook de beweegredenen mogen zijn, „ik verzoek eerbiedig, dat het boven bedoeld bevel door U in nadere overweging

„worde genomen, en dat het, ten gevolge daarvan, U behage, zoo niet om de „order in te trekken, ten minste de uitvoering te schorsen van een zaak, welke „een bron zal zijn van last voor de Engelschen, en van nadeel voor de bewoners „van deze stad.

„Voor de meerdere zekerheid, dat niet het minste artikel der Compagnie's goe- „deren zal verduisterd worden, ben ik geneigd, en met mij alle dienaren der Com- „pagnie, plegtig de waarheid der opgaven bij de aflevering te bezweren en, indien „het gevorderd wordt, twijfel ik niet of ieder der inwoners zal gereed zijn om „onder eede te verklaren, dat tot op dien tijd niets van zijn privaat eigendom „daaruit is weggenomen, noch door hem eenige schadeloosstelling daarvoor werd „ontvangen. Ik hoop, dat dit aanbod eene gunstige ontvangst zal vinden, en dat „binnen weinig tijds ik het genoegen zal hebben dit gelukkig nieuws aan de „inwoners te kunnen mededeelen, en hen daardoor in eene zaak gerust te stellen, „welke hen allen zoo zeer bekommert, daar zij hun allen aan het hart gaat."

„Ik heb de eer met den meesten eerbied te zijn

(wg.) J. M. Ross.

Daar de notulen verder over deze zaak zwijgen en, naast de zeer uitvoerige opgaaf van de eigendommen der Compagnie, niets te vinden is, dat op de particuliere bezittingen wijst, schijnt Ross's degelijk en bescheiden schrijven de gehoopte uitwerking te hebben gehad.

Niet minder verdienstelijk maake Ross zich in de zaak der ongelukkige loodsen. Zijn brieven over deze zaak toonen ons, hoe hij de toevlugt was der verdrukten en deelde in hetgeen anderen overkwam. Aanstonds nadat hij kennis had genomen van het gebeurde, wendt hij zich tot het raadslid Wheler te Calcutta en deelt hem mede, hoe hij door vrouwen en kinderen van het ongelukkig bootsvolk bestormd en om hulp werd gesmeekt voor de gevangen echtgenoten en vaders, te Fort William geinterneerd. Hij geeft te kennen, dat zulk een jammertooneel zich slechts gevoelen, niet beschrijven laat, en roept even kiesch als dringend Wheler's hulp in voor deze ongelukkigen, onder betuiging, dat deze dienst door hem beschouwd zal worden als een dienst verleend aan zijn persoon. Op gelijke wijze rigtte hij zich tot de Commissarissen te Chinsura. Doch 't was al om niet. De 9 loodsen waren door de Britsche marine gevangen genomen; deze stond niet onder het gezag der Engelsche Compagnie, en, schoon Wheler ernstig bij den schout bij nacht Sir Edw. Hughes voor de belangen der gevangenen opkwam, zij werden allen opgezonden naar het verwijderd Madras.

Doch was het Ross onmogelijk de rampen van den oorlog af te wenden van zijne onderhoorigen, door zijn belangeloos gedrag hield hij met onkreukbare trouw de eer op van zijn naam en van zijn land. De Engelsche regering had hem, gelijk allen Hollandsche gezaghebbers, het vrij bezit aangeboden van al zijn

eigendom, voordat nog omtrent particuliere goederen iets was besloten. Ross wilde geen voorregten boven anderen, en bewerkte, dat wat hem als gunst werd verleend, allen werd toegekend als een regt. Niet minder flink was zijn antwoord op de aanbieding, hem door den Raad te Calcutta gedaan, van een huis in die hoofdstad. Hoe beleefd in den vorm, Ross' bescheid was beslist afwijzend. Hij liep niet in de strik, en gaf te kennen, dat hij zich van Chinsura niet kon verwijderen, voordat alle zaken tusschen de Engelsche en Hollandsche Compagnie geregeld waren.

En het loon voor en einde van dit alles? Hoezeer was het in strijd met het beginsel, dat de Engelsche regering in haar vergadering van 6 Julij, dus bij den aanvang der verwikkelingen, had voorop gesteld! Toen heette het: de hooge regering wenscht aan de onderdanen der Vereenigde Provincieën al die welwillenheid te betoonen, welke door de wetten van den krijg niet wordt uitgesloten; de beginselen van humaniteit zouden worden toegepast, en alles gedaan wat de ramp voor Chinsura's inwoners verzachten kon. De Hollanders, zoo luidde het verder, mogten niet behandeld worden, zoo als men de Franschen behandeld had, daar deze laatsten, door hun ondank en ontrouw zich alle zachtzinnigheid onwaardig hadden gemaakt. Hoe de Franschen werden behandeld staat, in onze bronnen niet vermeld, maar de veronderstelling dat deze te vuur en te zwaard werden verdelgd, is niet gewaagd, wanneer de Engelsche begrippen van humaniteit kunnen afgeleid worden uit de verdere behandeling, Chinsura's ingezetenen aangedaan. Immers, wat gebeurde? De inventarissen waren opgemaakt, de buit was geraapt, de Hollandsche koloniën waren Engelsche geworden. Wat zou men langer met die Hollandsche individuën doen? Zij konden der Regering wellicht lastig worden. Daarom werd in den Raad te Calcutta, op 26 November 1781, gelast, dat alle Hollandsche krijgsgevangenen (en wij zagen reeds, dat alle Hollanders te Chinsura en in de provincieën als krijgsgevangenen werden beschouwd) met de eerst vertrekkende schepen de kolonie voor Holland moesten verlaten. Wederom was het Ross, die zich op waardigen toon verzette tegen dit wreed besluit. Hij gaf aan de Engelsche Commissarissen te Chinsura te kennen, dat in deze kwestie zijn eigen persoon geheel op den achtergrond trad; hij zelf had toch, reeds voor het uitbreken van den oorlog, het plan, zoodra hij daartoe van de regering te Batavia verlof kon bekomen, naar het vaderland terug te keeren. Voor zich zelven vroeg hij daarom slechts vergunning met een neutraal schip naar *Ceylon* of de *Kaap de Goede Hoop* te vertrekken, ten einde daar het antwoord af te wachten op het gevraagd verlof. Maar geheel anders stond het met de andere gevangenen. Vreesselijk had de last om te vertrekken hen getroffen. Eenige officieren en soldaten uitgezonderd, waren alle krijgsgevangenen, rustige burgers, meest koop- en ambachtslieden. Dergelijke personen behandelt men niet op zulk een wijs. Waartoe hun woning en neering ontnomen? Dit strijdt met alle begrippen van

volkenregt. Ross staafde dit gezond beweren met een citaat uit *de Vavel, Droit des gens* Liv 3. ch. 2. Doch, gaat de ex-Directeur voort, de Europesche inwoners van Chinsura verkeeren in een geheel bijzonder geval. Zij staan tegenover de Engelschen niet vijandig. Zij waren feitelijk en noodwendig onder bescherming van het Engelsche Gouvernement, reeds vóór de vermeestering van Chinsura. Deze eigenaardige toestand sproot voort uit een tractaat, hetwelk de Hollandsche Compagnie met den Nabob of Sabandar van Bengalen gesloten had tegen het einde van 1759. Want bij dit tractaat verbonden zich de Hollanders geen oorlog noch oorlogstoerustingen in Bengalen te maken, en niet meer dan 125 Europeesche soldaten in hunne factorijen daar te land, onder de wapenen te hebben. Het is onnoodig, zegt Ross, te vragen of dit verdrag nog vigeert. Dit is zeker: altijd zijn de Hollanders deze bepalingen getrouw nagekomen. Tijdens de aanvallen van *d'Accoits* en *Robbert* (1) heeft men zelfs het bepaalde aantal soldaten niet overschreden. Want voor de bescherming tegen vreemde vijanden had men altijd het oog op het Engelsche Gouvernement, of, wat inderdaad hetzelfde is, op het Moorsch Gouvernement, staande onder Engelschen invloed.

Doch er was meer, en Ross, hetzij hij twijfelt aan de deugdelijkheid zijner redeneering, hetzij hij den invloed duchtte der onaangename herinneringen, welke een verwijzing door Hollanders naar dit tractaat bij de Engelsche Compagnie moest opwekken, beroept zich verder alleen op het billijkheidsgevoel der overwinnaars. Vele van Chinsura's Europeesche ingezetenen, thans op hun woord krijgsgevangenen, zijn zonder geld, zonder vrienden, zonder eenige hulp in Europa. Waar zullen zij bijstand vinden? In de diepste ellende stort hen uw bevel. Wie iets bezit, (nadat zij zooveel door den oorlog hebben verloren) bezit dat in huizen, land en ander onroerend goed. Moet dit alles thans door de eigenaars verkocht worden? Geen vierde deel der waarde zullen zij dan er voor ontvangen, en volkomen geruïneerd zullen zij zijn. Daarenboven, tal van hen zijn gehuwd, de meeste met inlandsche kinderen. Moeten de echtgenoten vertrekken, zij zullen verpligt zijn vrouwen en kinderen achter te laten, of hen bloot te stellen aan het gevaar van een zeereis in oorlogstijd. En dat alles, terwijl hun de middelen ontbreeken om, in Europa aankomende, zich van het noodige te voorzien. Verder wijst de zorgzame Directeur op de mogelijkheid, dat de gevangenen, ingescheept aan boord van Engelsche vaartuigen, door schepen van een vijandelijke natie (Franschen) gevangen worden genomen, en afgezet op *Mauritius*, op eenige plaats in *Amerika* of elders, en daar, van alle bekenden ver verwijderd, ten prooi zullen vallen aan de diepste ellende. Last, not least, vraagt hij, zal dan de tegenwoordige oorlog eeuwig duren? Weet men reeds op welke voorwaarden er vrede komen zal? Is het niet mogelijk, die profetie lezen wij

(1) Waarschijnlijk in 1769. Deze fransche officieren stonden in dienst van het Moorsch Gouvernement.

tusschen de regels, dat Chinsura terugkomt aan de Hollandsche Compagnie? Zou het dan niet hard zijn, een aantal onschuldige en onschadelijke lieden in ellende te dompelen, terwijl dat alles welligt voorkomen wordt, door het bevel eenige maanden op te schorten? Daarom, in naam van het Hollandsche volk, op grond, dat de Engelsche Commissarissen zelf bekend zijn met personen en toestanden te Chinsura, bezweert hij die Commissarissen de voorspraak eener vreedzame en onschuldige bevolking te zijn bij den Raad te Calcutta, opdat zij, die reeds zooveel door den wreeden krijg hebben geleden, niet nog ongelukkiger zullen worden.

Op deze wijze kwam Ross den 5^den^ December voor Chinsura's beklagenswaardige ingezetenen op. Het hoog bestuur der Edele Engelsche Compagnie nam in zijn vergadering van den 17^den^ December kennis van dit schrijven. En het antwoord? Het antwoord was eenvoudig dit: de Raad gelast, dat de heer Ross, laatstelijk directeur te Chinsura, worde aangeschreven om onmiddellijk naar Europa te vertrekken, daar de Raad zich met zijn verzoek niet vereenigen kan. Ross ging, doch niet te vergeefs was zijn tusschenkomst geweest. De last aan de overige krijgsgevangenen werd ingetrokken. Hun werd bekend gemaakt, dat, zoo de eerst vertrekkende schepen geen beschikbare ruimte hadden om hen allen over te voeren, de Raad dan het verzoek in overweging zou nemen van hen, die hun vertrek tot eene volgende gelegenheid wenschten uit te stellen. Het schijnt echter, dat de loop der gebeurtenissen gunstig is geweest aan de bedoelingen van den ex-Directeur. De spoedige vrede hief de uitvoering van het wreede bevel op. Had Ross Chinsura niet kunnen behouden, hij had voor het minst Chinsura's inwoners gered.

DE VERMEESTERING VAN CHINSURA IN 1795.

De vermeestering van *Chinsura* in 1781 was de *Nemesis* geweest van den aanval op de Hoogly in 1759. *Warren Hastings* had het tooneel zijner grootheid in den aanvang van 1785 verlaten, nadat hem zeker nog het berigt geworden was, dat de verovering der Hollandsche bezittingen in *Bengalen*, door het tractaat van *Parijs* (20 Mei 1784) was te niet gedaan. Doch won bij dien vrede de de H. O. I. Comp^ie^ hare Bengaalsche factorijen al terug, de winst, aldaar gemaakt, stond in geen verhouding tot de verliezen elders geleden. Voor het vernieuwd bezit der verloren posten in *Bengalen* moest zij, gelijk bekend is, o. a. afstand doen van *Negapatnam*, den sleutel van Ceilon en nu de laatste oorlog den jammerlijken toestand haren verdedigingsmiddelen had blootgelegd, nu haar prestige in Azie gebroken was, liet het zich verwachten, dat zij, alleen zoolang het den sterkeren nabuur goed dacht, zich in het bezit der gewesten zou mogen verheugen, welke zij, als bij gratie, had terugerlangd.

't Was echter niet alleen een verschil in physische krachten, hetwelk de Eng. en de Hollandsche Compagniën in Bengalen onderscheidde, hemelsbreed was ook het verschil in beginselen van bestuur. Dit laatste was waar te nemen van den aanvang der vestigingen af. Behalve Engelschen en Hollanders vond men in Bengalen ook Fransche, Deensche, Portugeesche en Embdensche factorijen. Maar in tegenstelling van alle anderen werden alleen de Engelschen van den beginne af door de gedachte beheerscht om zich nimmer onder de suprematie der Inlandsche vorsten te buigen. Dit had aanvankelijk hunne verdrijving ten gevolge, doch het deed hen ook later des te krachtiger optreden en reeds in 1755 moest de aftredende Directeur van *Chinsura* verklaren: „de Engelsche natie drijft in „Dhecca, alwaar zij zich sedert A°. 1723 voor de tweede maal heeft nedergezet, „ja zelfs thans in geheel *Bengale* verre de grootste negotie" (1), Dit niet alleen. Dezelfde autoriteit bekent tevens, dat in 1755 de Hollandsche Comp^ie^ vergeleken bij die der Engelschen, zeer weinig in *Bengalen* in te brengen had. Blinde veneratie voor de jaren lang gevolgde grondbeginsels, waarvan het doodzonde geacht werd te wijken, heet *Taillefert* de oorzaak van dit verschil. En waarin grondde zich die vasthoudenheid bij mannen anders naauwlettend genoeg om, waar het getij verliep, de bakens te verplaatsen?

Ontbrak het der Comp^ie^ aan kennis van land en volk? Was het prestige der Indische regering zoo overweldigend, dat der Hollandsch Comp^ie^ eerbied werd

(1) Taillefert, Memorie pag. 158.

afgedwongen voor haar gezag en magt? Noch het een, noch het ander. Men wist met wien men te doen had. Hoe men oordeelde over den *Mogol*, leeren wij wederom uit *Taillefert's* memorie, waar omtrent dien eens zoo magtigen monarch het volgende wordt gezegd: „Zijn gezag is vervallen, invoege dat hij „in plaats van een groote en sterke boom te wezen, waarvan het toppunt den „Hemel bereikt, bedekt met bladeren, en beladen met vrugten, die het cieraad „en geluk van het veld uijtmaakt, die een aangename schaduwe verschaft aan „alle de dieren, waaronder de wilde en tamme huijsvesten, op welker tacken „de vogelen des Hemels rusten en waaraan alles wat leven heeft, zijn voedsel „vind, te vergelijken is bij een boom even zo hoog, dat men desselfs kruijn „boven d'andere siet uijtsteken, die geene diepe wortelen geschoten hebbende met „de minste stormvlaag staat te waggelen, die weinig vruchten geeft, waarvan „de takken door groote droogte ten deele van bladeren ontbloot en ten deele „uijtgegaan en dor zijn, dewelke derhalven slechts van verre een cieraad des velds „uijtmaakt, die weinig schaduwe geeft en waarop en onder het gevogelte des hemels „en het verdere gedierte zig niet dan bij stil weder durven betrouwen, vresende „dat hij altemets omvervallen en haar door zijn gewigt verpletteren zal" (1).

De vergelijking, door den auteur blijkbaar met ingenomenheid uitgewerkt, is zeker breedsprakig, maar is zij niet naar het leven? Hoe de heerscher over gansch Indie niet meer dan een schijngrootheid kon geacht worden, is bekend en bij de menigvuldige proeven daarvan, elders te vinden, voegen wij slechts één staaltje van minachting des *Mogol's*, door den *Nabob* van *Bengalen* geleverd en volgens Taillefert (2) zo „wereldkundig, dat het, om zo te „zeggen, de kinderen langs de straat weeten en egter zo éclatant, dat het buijten-„'s lands ongeloovelijk moet voorkomen. Het gebeurde in den jare 1749, dat „den viceroij, uijt *Dillij* sterk aangeperst wierd, om Zijne Majesteits revenuen „van *Bengale*, *Behaar* en *Oriza* op te senden, tot welkers afhaal en begeleiding „een *Djamadaar*, in name *Lahaar Chan Mehowatti* (3) aan het hooft van vijf hon-„dert Ruijters was gesonden. Zijn Bengaalsche Excellentie *Aliwirdichan* had er „weinig lust toe, dog vond egter niet geraden in 't geheel niets te senden. „Wat doet hij dierhalvens? Hij liet dezen *Lahaar Chan* de schatkist, welkers „beloop geheim gehouden of ten minste tot mijne kennisse niet gekomen is, „hoeveel werk ik ook gedaan hebbe, om er na te verneemen, ter hand stellen, „die daarop de reise naar *Dhillij* ondernam, dog nauwelijks was hij gevordert „tot aan de grensen van Behaar, bij een dorpje, genaamd *Sasseraun*, omtrend ses

---

(1) Taillefert, bl. 14 v.

(2) l.l. bl. 19.

(3) De wijze der spelling van plaats- en eigennamen, blijve voor rekening van den Directeur Taillefert of zijn klerk. Te *Padang* bestaat geen gelegenheid om de juistheid der namen in kwestie te verifieren.

„dagen' reisens boven de stad *Patna*, of men zag verscheide benden onbekende „ruijterij, waaraan men de naam van struijkrovers gaf, omdat het er in de „bovenlanden van *Hindostan* van krielt, te voorschijn komen, dewelke op het „escorte aanvielen en hetselve na een korte resistentie in de pan hakten, op „eenige weinige manschap na, die met den Hoofdruijter in tijds hun heil in de „vlugt gesogt, en nog twee à driemaal hondert duijsent Ropias van de schat „gesalveerd en in *Patna* gebragt hebben, terwijl ondertusschen de zogenaamde „struijkrovers langs andere wegen den buijt te *Morchid-Abaath* terug bragten, „alles volgens de geheime last welke zij ten dien einde gehad hadden. Dit „voorval is ten eersten zo rugtbaar geworden, dat men niet twijfelen mag, of „hetzelve is voor het hof niet verborgen gebleeven en egter heeft hetselve zig „daarover niet eens gevoelig getoond, ontveinsende zo een groot leed en open- „bare hoon, die hare omstandigheden niet permitteerden te wreeken, om niet „voor het toekomende alles te verliezen, maar ten minsten te behouden, het- „geen den Heer Nawab haar nog wel zoude willen toevoegen." Zoo was de Mogol een speelbal in de hand van zijn onderkoning, wat moest hij in de hand zijner overwinnaars, de ontembare *Maharatta's*, zijn? Volkomen werd hij door deze gevreesde roovers geregeerd, zonder hen niets durvende en ook niets kunnende uitrigten, en hun meer dan een vierde zijner inkomsten opbrengend. Was het dan uit eerbied voor den *Nabob* van *Bengalen* en diens krijgshafte scharen, dat de Comp^ie^ niet krachtiger optrad? Maar de *definitie van den aard „der Mooren en Heidenen*, door den Directeur *van Rheden van Meijdregt* gegeven en waaraan de Directeur *Sichtermann* zich refereert, wordt ook door *Taillefert* als effectief onverbeterlijk geroemd en toont hoe laag de inboorling werd geschat. Was er dan welligt geen oorzaak tot meerder kragtsontwikkeling? Maar men wist, dat zelfs de binnenlandsche rust bedreigd zou worden, daar na het over- lijden van den *Nabob Aliverdij Khan, Surajah Dowlah* zou opvolgen, van wien men alles te vreezen en niets te hoopen had. Neen, het zou der Comp^ie^ ge- makkelijk zijn gevallen, indien zij er iets van hare schatten voor had overgehad, lang voordat Franschen en Engelschen *Hindostan* deden weerklinken van hun roem, daar te lande een standpunt in te nemen zoo niet even hoog als dat hetwelk vermeldde natiën zich veroverden, dan toch even veilig en vast en on- afhankelijk. Maar terwijl het aan een *Dupleix* gelukte, gebruik makende van den innerlijken toestand des lands, om met een handvol volks *Carnatic* te veroveren, terwijl niet meer dan 3000 man onder *Clive* de alles beslissende zegepraal bij *Plassij* behalen zou, kwam het in de Hollandsche Comp^ie^ zelfs niet op om de noodige krachten in Bengalen te verzamelen, ten einde daar eerbied en zelfstandigheid te verwerven. Had zij vroeger de helft van de magt aangewend, welke zij, en 't was verdiend, in 1759 op de *Hooglij* verspeelde, zij zou zich een naam hebben kunnen verwerven in *Hindostan* even groot, als haar naam in den *Indischen Archipel* geworden was. Nu zij in alles toonde daaraan zelfs

niet te denken, durfde men in *Bengalen* hare dienaren en haar zelf aan op eene wijze als men zich nooit vermeette tegen de Engelschen.

Aan wien anders dus de schuld van de zwakheid der kolonie dan aan de Compie zelve? Maar wat was ook het beginsel door dit groote handelsligchaam in haar omgang met *Hindostan's* vorsten en grooten gevolgd? Men hield het eenvoudig voor onmogelijk om „de vriendschap van de Inlanders in 't generaal „en inzonderheid van hen, die het roer der regeringe in handen hadden, te cul- „tiveren, zonder dezelve door schenkagien te koopen" (1). „Het beste middel van „menagie is",- aldus schrijft de Edele heer Raad Extraordinaris van India en Directeur *Huijgens* „dat men in het doen van presenten zig reguleere naar den „smaak van de persoonen die deselve ontvangen, vermits men alsdan somtijds „met een *kleintje* kan volstaan, daar men bij gebrek aan de goederen daar zij „zin in hebben, dezelve altijd met andere van meerder waarde moet suppleeren." Ernstig wordt er daarom aangedrongen, „de geëischte schenkagiegoederen spoe- „diger over te senden en wat completer te voldoen aan de petitien van Oostersch „gevogelte, insonderheid van loeries met roode koppen, groene pagegaijen, bonte „perkietjes en rijstdiefjes omdat men die bij het hof des Konings en de Rijksgrooten „in hooge waarde houdt." Zoo ging men te werk om zich invloed en voordeel te verschaffen; wel is een hooge vlugt te wachten, waar men op zulke wieken drijft!

Van zoodanig regeringsbeginsel kan niets anders het gevolg zijn als dat men te *Chinsura* en onderhoorigheden zich moest schikken en plooijen, den *Mogol*, de *Nabobs* en tutti quanti moest vleijen en naar de oogen zien en dat op een wijze, waardoor den Hollandschen naam onherstelbare schade berokkend werd. Het gevolg er van was tevens, dat men, van Inlandsche zijde weinig achting hebbende voor het gegeven woord, de regten en privilegiën bij verschillende firmans verleend, willekeurig schond en de Compie noodzaakte telkens op nieuw haar meesters door geschenken te verbidden. Het gevolg er van was eveneens, dat men in de Hollandsche kolonie onder tallooze vexatiën ging gebukt. Doch wat verscheelde dit der Compie, zoolang de boeken der Bengaalsche Directie batige saldo's bleven aanwijzen?

De Engelschen handelden anders. De minste oppositie tegen de grootste ge- weldenarijen, werd kwalijk genomen aan de Hollanders terwijl de Britten hun eigen landregt uitoefenden en in hun territoir heerschten als souverein. „Onze Competiteuren", zoo zegt wederom Taillofert, „durven de Bengaalders die het „verdienen, nu en dan wel eens dood te laten sweepen en in de ketting klin- „ken, ja hebben zelfs eens moorsche matrozen bij wege van justitie over diefstal „en huijsbraak openlijk ter dood gebragt, zonder dat er iets van gekomen is, „hoewel de Mooren daarover gants niet gestigt zijn en het geensinds bij man- „quement van attentie is, dat zij hen daarmede laten begaan, gelijk dagklaar

(1) Taillefert, Memorie bl. 58.

„blijkt bij zekere aanmerkelijke brief door 's Nawabs overleden broeder *Hagie Ahmeth* „in den jare 1736 aan *Chaja Mhameth Fazil* geschreven, waarbij hij zig onder- „anderen ten haren opsigte aldus exprimeert: „Z' hebben te *Calcutta* een swaar „„gebouw onder den naam van een geregtsplaats der Christenen opgeregt en „„aldaar bijsondere bedienden aangesteld, werdende de klagten van een ieder, „„uit naam der Compie voorgedragen en volgens de wet der Christenen aldaar „„afgedaan, 's weeks over geringe, om de drie maanden over middelmatige en „„alle zes maanden over sware zaken vergadering gehouden, alles naar eigen „„wetten, met uijtsluiting van die der ware geloovige en derselver Cagie „„(priester) condemneerende in die wijze, Mahometanen en Heidenen, tot dood- „„en lijfstraffen, ketens, hegtenisse, boetens enz. na ze dunken de misdaad te „„zijn, geldende te *Calcutta* geen andere orders nog ontslag als die uijt name van „„de Compie voortkomende" (1). Welk een verschil in middel van beheer! Hier de snerpende kat, daar kweelende rijstdiefjes; maar wie naderde het meest tot den juisten toon?

Geschiedenis aanmerkt geen landaard. Niet om den vreemdeling te prijzen noch om een blaam te werpen op het vaak te zeer gesmaad bestuur der Compie is het hier te doen, maar om kennis van toestanden en feiten. Daarom zal het ook vergund zijn een blik te werpen op de inwendige huishouding te *Chinsura*. En om dien inwendigen toestand eenigsinds nader te leeren kennen, vestigen wij het oog op de zaken van justitie, van religie en van oorlog. De toestand is die van 1755, toen *Chinsura* nog met de Engelsche kolonie had kunnen wedijveren. Den staat van zaken in dat jaar kennend, valt elke verwondering over het later gebeurde weg.

Wel wordt in het Aanhangsel de regeling der justitie medegedeeld, maar daarin kan geen sprake zijn van de wijze, waarop die regeling in het dagelijksch leven werd ten uitvoer gelegd. Tot bereiking van ons doel, hebben wij eenvoudig de zaakrijke, zij het dan ook tevens woordenrijke memorie van *Taillefert* op te slaan, en opdat het vermoeden van vooringenomenheid wegvalle, spreke de aftredende Directeur zelf. Wat getuigt hij omtrent het stuk der jurisprudentie? Het volgende: „dat er tot toe dat schier niets gebreckelijker in *Bengale* is behandelt, „als het importante werk van *De Justitie*, schoon het mogelijk op verschei- „dene andere comptoiren van *Indiën*, daarmede vrij erger is gegaan, is iets „waarvan de waarheid zo min kan worden tegengesproken als men het zig „tot schande hoeft te reekenen, dewijl d'oorsaken daarvan geheel onschuldig „zijn. Het middel van redres, dat de H. Ed. Heere Generaal Baron *van Imhoff* „(Glor. ged.) bij zijn Excellentie's Consideratiën over den staat van de Maat- „schappij in het vierde hoofdstuk onder anderen proponeerd, namentlijk het „senden van Advocaten uijt *Nederland*, om na eenigen tijd voor de Collegiën

(1) Taillefert, Memorie bl. 420.

„van Justitie te *Batavia* gepostuleerd te hebben, als fiscaals op buijten Comptoiren „te werden geemploijeerd, komt seer plausibel voor, en ik zoude daar ook zeer „voor wezen, indien niet selfs aan eenige dergelijke expres uijtgesonden Advo- „caten gebleeken was, hoe een diepe ignorantie, beide van de theorie en practijcq „der regten, onder den achtbaren tabbaart van *Juris utriusque doctor* schuijlen „kan, zodat zij zelfs omtrend het werk van hun beroep van ongeletterde per- „sonen leeren moeten. Maar zal men zeggen: wat middel dan? Het valt ligter „zwarigheden te moveeren, als deselve op te lossen. Ik stemme dit laatste „gaarne toe maar oordeele, dat de voorgestelde hulpmiddelen bij de memorie „van den heer *Sichtermann* niet verwerpelijk zijn. Het eene namelijk, het doen „copieeren of drucken van een der crimineele en civiele rollen van den achtba- „ren Raad des casteels *Batavia*, van een of een half jaar, met uijtlating van de „namen der persoonen, tot een model voor de suppoosten van den geregte al- „hier, is, al quamen er nog bij d'exemplaren van alle judicieele actens, als attes- „tatien, examinatien, declaratien, recollementen en wat dies meer zij, so eene „groote zaak, of zulk een volumineus werk niet, of men mag zich vlijen met „de hope, dat daartoe bij de resumtie van dese, wel ordre zal werden gesteld, „indien Haar Hoog Edelens geen beter expedient voorkomt, en wat het andere „betreft, namelijk het stellen van dragelijke boetens voor de leeden van den „Justitieelen Raad, die niet precies op het aangesegde uur in de vergadering „komen, ofte wel buijten wettige redenen absent blijven, om te dienen tot het „opregten van eene Bibliotheecq van Nederduijtsche regtsgeleerde boecken voor „dat collegie en het leggen van een verpligting op de aankomende presidenten „en leeden, voor d'eerste maal in dat collegie sessie neemende, om zeker getal van „diergelijke boecken te fourneren. D'executie van dien is bij resolutie genomen „in Politicquen raade op den 27 April 1744, dog niet gebleeken zijnde, dat „Haar Hoog Edelens preferabel zouden geoordeelt hebben deze Directie, naar „het daarbij aangehaalde voorbeelt van *Souratta*, met eenige boecken ten dienste „van de Justitie te voorsien, waarvan de moeijelijkheid tot een motif, of pre- „text van die opschorting gediend heeft, zo heeft men het egter tot deser dagen „buijten executie gelaten, wanneer de Justitieele Raad, d'invoering van het een „en ander, met mijne voorkennisse, zelfs heeft goedgevonden, dog de boetens „zo laag gesteld, dat er misschien wel een halve eeuw zal verlopen, eer men „een passable versameling gemaakt heeft.

„Voor het overige zoude mij het justitieele veel werk verschaffen, indien ik „wilde treeden in een omstandig detail van alle d'informaliteiten alhier suc- „cessive in de maniere van procedeeren en de instelling der dingtalen ingeslopen „en begaan, die de noodwendigheid van er op deze of gene wijze in te voor- „sien, onwedersprekelijk aantoonen. Maar eensdeels zoude zulks van weinig „vrugt, hatelijk en zeer verdrietig wezen, en ten andere resideert daarinne „te minder noodsakelijkheid, vermits de crimineele rollen aantoonen de moeijte,

„die ik mij, schoon ik self geen regtsgeleerde nog pleitkundige ben, ofte im-
„mer sessie gehad hebbe in een collegie, welkers Jurisdictie zig tot het crimineele
„extendeert, gegeven hebbe, om ware het mogelijk daaromtrent een begin van
„reforme in te brengen, gelijk bij de civiele rol te sien is, dat men gedurende
„mijn kort verblijf, meer werk als ooijt gemaakt heeft, om de zaken naar stijl
„en practijcq te behandelen en beschrijven, waartoe ik mij niet ontsien hebbe
„de moeijte van nu en dan als schoolmeester t'ageeren, welke rol een Directeur,
„die alles gaarne in een goede plooij ziet en brengen wil, niet voorbij kan
„meermalen te speelen (1)."

De stiefmoederlijke behandeling, welke de Bengaalsche Kolonie van de zijde der Compie ondervond, blijkt ook ten duidelijkste uit de wijze, waarop door ons kerkminnend voorgeslacht de eeredienst in *Chinsura* werd behartigd. Terwijl in O. Indië kerken en predikanten in vrij aanzienlijken getale waren aan te wijzen, bevond zich te *Chinsura* slechts één krankbezoeker. De openbare eeredienst bestond in het doen van gebeden, het voorlezen van predicatien en het zingen van psalmen. De andere natien, wien het niet aan predikanten en priesters ontbrak, zoowel als de Mooren en Heidenen, „dachten niet alleen maar zeiden zelfs
„openlijk genoeg, dat de Nederlanders zeer weijnig werk van de Religie maakten,
„dewijl anders ten minsten wel een enkeld *Selvar* in *Bengalen* zou worden
„aangehouden (2)." Geensinds had die kwijning der kerk haar oorzaak in den toestand der gemeente. Hoewel die gemeente te Chinsura vermoedelijk, als zoo menige conglomeratie van Europeanen in Indië in vroeger en later tijd, zeer kalm zal geweest zijn voor alles wat geen finantiele belangen raakte, was zeker toen ter tijd, dogmavrees nog niet tot dogma geworden. De kerk stond onaangevochten en was naar aller oordeel in den tijd. De kwijning had een andere oorzaak. Zij was weder gelegen in vrees bij het bestuur der Compie. Men duchtte het misnoegen der Moorsche regenten, die welligt niet gaarne zouden zien, dat de Christelijke religie in die landen progressen maakte. Daarbij kwam nog andere kleingeestigheid, zoodat zelfs, terwijl op dit gebied alle eigen krachten ontbraken, eenen Deenschen missionaris geweigerd werd, op 's Compies gebied te arbeiden. Men meende wellicht den vreemdeling niet genoeg onder controle te kunnen houden. Tot verontschuldiging van het bestaande zou men kunnen aanvoeren zekere vrees voor predikanten. In het tropisch klimaat werd het vuur van hun heersch- en bemoeizucht niet gedoofd. Zoo zij ijverden was het maar al te vaak zonder verstand. Het verleden heeft daarvan talrijke voorbeelden aan te wijzen en dat in dit feit, zeker voor een deel, de verklaring van den toestand te *Chinsura* te zoeken valt, die veronderstelling wordt gewet-

(1) Taillefert, Memorie bl. 150.
(2) Taillefert, Memorie bl. 143.

tigd doordat men aldaar de aanstelling van een predikant wel wenschelijk achtte, maar onder voorwaarde, „dat hij gesubordineerd zou worden aan de wetten en ordres van de locale overigheid en tevens een man ware die reden „verstond en zig niet te ver liet leiden door onberaisoneerde ijver of zugt om „bij de papieren te pronken met een groot getal naam Cristenen, die, schoon in „staat om in goed portugeesch bij weege van het doen van belijdenis op de „nodige vraagstucken t'antwoorden, van het wesentlijke van de godsdient ge„heel onkundig en niet in staat waren in de vulgaire, bij hen alleen ver„staande taal, de minste rekenschap van hun geloof te geven" (1).

Bij zulk een staat van zaken was weinig te verwachten van het minder personeel. „Groote onkunde, ijverloosheid en onverschilligheid omtrent het werk „van hun departementen werd bij zeer vele gevonden." Een raadsel is het, hoe er nog ordelijk eenig werk gedaan werd, want zelfs een behoorlijk register van de ingekomen brieven uit *Batavia* en de Hooglijsche orders werd gemist. *Taillefert* beklaagt zich dan ook over de moeite, welke het hem kostte deze zaak in orde te brengen. Toch deed hij in deze zijn best en colligeerde, volgens zijne mededeeling, voor ieders speciaal departement, de orders, resolutien en gebruiken, met bijvoeging van hetgeen buitendien volstrekt noodig was, om de dienst der Compie en wat daarop betrekking had, een behoorlijken voortgang te doen hebben. Niet minder leed die dienst schade, door dat bij velen de hebbelijkheid was ingeslopen, om het werk van hun beroep aan anderen over te laten en zich meer te bemoeijen met zaken, opgedragen aan anderen. Het kon niet anders of „het respect en ontzag" voor hoogeren in rang, leed bij zulk een staat van zaken evenveel schade als de dienstijver.

Gemis aan tucht werd vooral gevonden onder het militair element der kolonie. Omtrent den innerlijken toestand van het leger der Compie is, naar wij meenen, nog weinig medegedeeld; dit wettige de vermelding van den toestand te *Chinsura*. Het garnizoen aldaar zal niet bijzonder groot geweest zijn, doch moet met het oog op het gestipuleerde door *Clive* in 1759 na zijne overwinning op de Hoogly, ook niet te klein worden geschut. Onmogelijk valt ook de waarheid te constateren van des Directeurs beweren, „dat niets wat den militair „regtvaardig toekomt en hij met reden verwachten mag, hem werd onthouden." Gaarne hopen wij het beste. Zekerheid echter bestaat omtrent het feit, dat het hoog noodig was, deze dienaren tot hun pligt terug te brengen, want zij kenden regel noch band. Maar men sloeg daartoe een verkeerden weg in. Men meende aan het garnizoen meerder vrijheid te moeten verleenen, opdat door de dienst te veraangenamen, de desertie, welke zoo gemakkelijk was, voorkomen worden zou. Blijkbaar werd deze maatregel niet ontworpen in het brein van een officier die kennis had van soldatenkarakters. Het gaf dan ook niets. Desertie

(1) Taillefert, Memorie bl. 143.

werd niet voorkomen en de soldaat, gehouden om den nacht in het fort door te brengen, schepte uit die vrijgevige bepalingen alleen den moed om „door het „dorp te gaan zwerven en te rinkelroijen naar welgevallen." Zoo werd door hem „de nagt in dronkenschap, dobbelen en ontugtigheden doorgebragt, werd „in die nocturne bijeenkomsten, als de dampen van den drank naar het hoofd „vloogen, het minste ongelijk ten breedste uijtgemeten en 's anderen daags was „men van de debauche gemeenlijk zo gefatigueert, dat de minste oefening in den „wapenhandel als een ondragelijke last werd aangemerkt en ook wesenlijck bij „velen niet uitgestaan kon worden. De order, dientengevolge uijtgegeven, dat alle „militairen, zo onderofficieren als manschappen, onverschilliig of zij piket hadden „of niet, verplicht zouden zijn in de loge te vernachten, hoe billijk ook, vond „zelfs tegenstand bij hen, van wien men verwachten kon, dat zij den tucht zou„den helpen handhaven (1)." Wat erger was, men gaf aan deze onbillijke klagten toe en de Directeur *Kersseboom* gaf den onderofficieren nog meerdere vrijheid. Doch „toen het nieuwtje van dezen order af was, matigden zich de korporaals „de rechten toe aan de onderofficieren toegekend en was het garnizoen des „nachts overal elders, dan waar het behoorde te zijn." Blijkbaar durfde de Directeur *Taillefert* de zaak niet aan. Toen de ongeregeldheden hem ter oore kwamen, en zij moeten hem op het niet uitgebreid Chinsura wel aanstonds bekend zijn geworden, achtte hij het „de pijne niet waardig, aangezien hij toch „spoedig de plaats verliet, zich de zaak aantetrekken". Hij droeg eenvoudig de moeijelijkheid aan zijn opvolger over. Doch deze was, evenmin als zijn voorganger, de Hercules, magtig om zulk een Augiasstal te reinigen.

Dat bij zulk een verschil tusschen de Hollandsche en Engelsche kolonieën, zoowel wat den inwendigen als wat den uitwendigen toestand betrof, de fabel van den aarden en ijzeren pot, ook aan het zamengaan dezer twee magten zou bewaarheid worden, liet geen twijfel over. Zulks geschiedde dan ook. Al verzet zich het nationaal gevoel tegen de belijdenis, dat uit *Batavia* en *Holland*, tot drie malen toe, de stoot uitging, welke *Chinsura* in gevaar bragt, de waarheid dwingt dit feit te erkennen. Onbegrijpelijk is het, dat niet reeds na den verraderlijken aanval in 1759, te *Batavia* in vollen vredestijd tegen de Engelsche kolonie beraamd, dat toen niet reeds *Clive* een eind maakte aan het zelfstandig bestaan onzer factorijen. Waarschijnlijk had de geniale veldheer grootere dingen te verrigten en begreep hij, dat de vernederde kolonie zijner Compagnie niet zou ontgaan. De aanval in 1781 was het gevolg van den oorlog door de Republiek uitgelokt, een oorlog, zóó ondoordacht en roekeloos dat hij zijn wederga slechts vindt in dien, welken Frankrijk aanving in 1870. En in 1795, toen *Chinsura* ruim zes weken voor de officiele vredebreuk aangevallen en veroverd werd, was het de onderliggende staatspartij, die den vreemdeling riep,

(1) Taillefert, Memorie p. 198.

om met zijn hulp buiten Europa het aanzien te behouden, dat zij binnen de grenzen van het vaderland verloren had. Inderdaad, in plaats van met Hollandsch Chauvinisme op den vijand dier dagen te smalen, verdient die nabuur hulde, dat van zijn vijandelijke gezindheid, na den vrede in 1784, geen spoor meer zigtbaar bleef. Welwillendheid heerscht er van het zoo even genoemd jaar tot 1795 toe. De hulp tegen de Franschen (sedert 1 Februarij 1793 de vijand der Republiek) wordt ingeroepen en verleend. Als Hollandsch bootsvolk te heeter daad op het smokkelen van zout wordt betrapt, doet de Engelsche magistraat de zaak af op de meest welwillende wijze. Als de redacteur van den *Asiatic Miros* in anonyme brieven het bestuur van *Chinsura* smaadt, roept de Raad van *Calcutta* den journaalschrijver tot de orde, en noopt dezen tot betuiging van „zijn grievendst leedwezen over het door hem gepubliceerd valsch en schandaleus „libel." Zeker, de Nederlandsche vlag zou nog langer op het fort *Gustavus* hebben gewapperd, indien ten gevolge van de beroeringen in het Vaderland niêt op nieuw een vredebreuk met *Engeland* had plaats gevonden.

Op den 15^{den} Sept. 1795 brak de oorlog uit, en reeds den 18^{den} Julij werd *Chinsura* opgeëischt. Was het, om in de taal dier dagen te spreken, een nieuwe trouweloosheid van het trouweloos *Albion*? Wij zouden het kunnen wenschen. Maar dat die vermeestering plaats greep, plaats greep niet als een vijandelijke daad, maar als een vriendschapsdienst en bij wijze van bescherming, dat werd te weeg gebragt door niemand anders als door den ex-stadhouder.

Deze Vorst had, zooals ieder weet, op den 18^{den} Januarij 1795 het Vaderland verlaten, en in *Engeland* een toevlugtsoord gezocht. Van alle gezag in de Vereenigde Provinciën beroofd, achtte hij zich echter nog in het bezit van het Opperbewind over de O. I. Kolonien en vaardigde op 7 Februarij van het genoemd jaar van uit *Kew* eene circulaire missive uit, aan alle Goeverneurs en Bevelhebbers der Hollandsch Kolonien. Deze circulaire was met betrekking tot *Chinsura* van den volgenden inhoud:

„Edele, Erentfeste, Vroome,
„Onze Lieve Getrouwe.

„Wij hebben noodig geacht UEd. bij deeze aan te schrijven en te gelasten, „om zo in de Forten als verders in UE. onderhebbende colonie te admitteren „de Troupes, die van wegens zijne Groot Brittannische Majesteit derwaards zul„len worden gezonden en dezelve te considereeren als Troupes van eene Mo„genheid, die in vriendschap en alliantie is met Hunne Hoog Mogenden en die „komen om te beletten dat de Colonie door de Franschen werde geinvadeerd.

„Waarmede,
„Edele, Erentfeste, Vroome,

„Onze Lieve Getrouwe,
„Wij UE. beveelen in Godes heilige protectie.

„UWE. goedwillige vriend.
„(w.g.) W. Pr. V. ORANGE.

„Ter ordonnantie van zijn Hoogheid, bij absentie van den geheimsecretaris.
„(w.g.) J. W. BOEJINK.

„*Kew*, den 7den Febr. 1795.

„Aan
„den Directeur van Bengalen."

De toestand in Europa bleef aan het Bestuur te *Batavia* niet verborgen. Reeds den 10den Oct. 1794 schreef de eerste advocaat der Generale Ned. O. I. Compie *Pieter Jacobus Guepin* aan den Heer Commissaris van *Cabo de Goede Hoop Abraham Josias Sluijsken*, dat „het noodzakelijk (was) en (bleef) om altoos en in „alle gevallen, zoo aan de *Caab* als in *Indiën*, zorgvuldig op zijn hoede te zijn, „om door geen Europeesche vijand, wie het ook zoude mogen weezen, te wor„den overvallen." De Raad van Indië, bekend geworden met het schrijven van *Guepin*, behoefde dien vijand niet te zoeken. Toen op 11 Aug. 1795 's lands fregat *Medemblik* de Prinselijke circulaire aanbragt, nam hij aanstonds de resolutie, welke aan alle bewindhebbers werd toegezonden, dat aanschrijvingen van Z. Doorl. Hoogheid, als die uit *Kew* uit *Engeland* gedateerd, niet voldoende waren, om hen van de verpligting tot gehoorzaamheid aan hunne HH. Meesters te ontslaan, er tevens bij verklarend, dat niemand, behoudens eed en pligt, het oor kon leenen aan de propositiën van den Prins, zonder daartoe wettiglijk door een expres bevel van wegen den souverein te zijn geauthoriseerd. Eigenaardig en den tijd kenmerkend is het eind der resolutie van 13 Augustus. Men was overtuigd, dat er „notabele veranderingen in het publiek Bestuur van de Republiek der *Vereenigde Nederlanden* hadden plaats gegrepen. Dien ten gevolge kon de ordre van voorbiddinghe in de kerk niet meer van toepassing zijn. Doch, bij gebrek aan voldoende informatieën, kon voor als nog niet bepaald worden, welke speciale veranderingen in de Voorbidding behoorden gemaakt te worden. Zekerheidshalve werd daarom goedgevonden en verstaan, met alteratie van de bestaande order van Voorbiddinge, den kerkeraad der gereformeerde en luthersche gemeente te *Batavia*, mitsgaders de ministers en bedienders op de respective Buiten-Comptoiren, provisioneel te gelasten en aan te schrijven, dat de predikanten, zoo ter hoofdplaats, als op alle andere Compies bezittingen in *Indie* en aan *Cabo de Goede Hoop*, zich vooreerst bij de publieke gebeden zouden moeten bepalen tot 's lands en Compie's hoge machten en bestuurderen, zoo in *Nederland* als in deze gewesten. Dit was de allereerste maatregel tegen het

dreigend gevaar dier dagen genomen. Natuurlijk was hiermede een groote stap tot de overwinning gedaan!

De resolutie van 11 Aug. bereikte *Chinsura* te laat. Maar zij was daar overbodig. Ook zonder aanschrijving had men aldaar zijn pligt begrepen en betracht. Het bestuur der factorijen was aldaar toenmaals opgedragen aan *Cornelis van Citters Aarn'z.* en bevond zich in goede handen. Was *van Citters'* geslacht den stadhouder nooit vijandig geweest, het was te goed staatsgezind, en *Cornelis* een te scherpzinnig en te kloek dienaar der Compagnie, als dat iemand van dien naam immer eerbied kon hebben voor de Kewsche circulaire. Hadden de middelen tot verdediging slechts zijn moed en ijver geëvenaard. Doch hiertoe ontbrak alles. Over het defensiewezen te *Chinsura* werd reeds boven gehandeld. Sedert 1781 waren in dit opzigt geen verbeteringen aangebragt. *Van Citters* zich dit ten volle bewust en inziende hoe alle verdediging hopeloos was, zag aanstonds naar middelen om, ten einde van de bezittingen der Comp^ie^ in tijd van nood te redden wat mogelijk was. Reeds op den 1sten Juli deelde hij den Raad zijne bezorgdheid mede, dat het vertrek der afgevaardigden *Brantsen* en *Repelaer* naar *Parijs* om over den vrede met *Frankrijk* te onderhandelen, eene oorlogsverklaring aan *Engeland* zou zijn. Bij tijds, raadde hij daarom aan, behoorde men maatregelen te nemen, ter redding van de schatten der Comp^ie^, welke zich op dat tijdstip in de pakhuizen te *Chinsura* bevonden. Wij zullen beneden zien, op welke wijze de grootste schat voor de Engelsche hebzucht bleef bewaard. Slimheid en overleg moest hier alles doen, want, om met *van Citters* te spreken: „men „(moest) zich in een land als Bengalen onderwerpen aan alles, wat de Heeren „Engelschen met ons gelieven uitterigten."

Van Citters had goed gezien. De 18de Juli was de noodlottige dag, waarop het Engelsch bestuur zijn eersten stap deed, om uitvoering te erlangen van des prinsen last. Des morgens ten 10 ure, werd op dien dag de raad in buitengewone vergadering te *Chinsura* bijeen geroepen en daarin van het volgend schrijven uit *Calcutta* kennis genomen:

„Edele Heeren!

„Wij achten het noodig, UwEd. ter kennisse te brengen, dat wij *Richard „Comijn Birch*, schildknaap, gedeputeerd hebben naar *Chinsura* met de commissie, „welke hij de eer zal hebben aan den Directeur, den heer *van Citters*, bij zijn aan„komst in UEd. Colonie te communiceren. Het zal ons de grootste satisfactie „zijn, te vinden, dat een voldoening aan het requisit van den prins stadhouder „eenige verdere mesures aan de zijde van zijn Gr. Brittannische Majesteit on„noodig zal maken en dat hetzelve in onze magt zal stellen die protectie aan „de inwoonders van *Chinsura* te verschaffen, welke toegezegd is in de declaratie „waarmede de heer *Birch* is voorzien.

„Wij hebben de eer te zijn, Edele Heeren:

UwEd. zeer ned. get. Dien.
(w.g.) J. Stone.
„ Robt. Abercromby.
„ P. Speke.
„ Wm. Cowper.

Fort William, 16 Julij 1795.

Dit schrijven ging vergezeld van een brief van genoemden *Birch* aan *v. Citters*, waarin hij mededeelde belast te zijn met een particuliere Commissie van den Gouv. Gen. en den Raad te Calcutta aan den Directeur en zulks uit naam van den den Koning van *Engeland*, terwijl hij insgelijks een brief van den Prins Stadhouder aan den Directeur had over te geven.

Hoe welwillend het schrijven van den Engelschen Raad ook luidde, ieder begreep wat zulk een protectie beteekenen zou. Doch men kon niet anders als zich schikken en den heer *Birch* uitnoodigen om zich te vervoegen aan het Gouvernementshuis. Daar aangekomen deelde hij mede, dat zijne Commissie particulier den Directeur betrof. *Van Citters* verliet daarom met den „schildknaap" de vergadering en bekwam van hem eenige stukken ter kennis. Gelijk van zelf sprak, wilde hij niet daarop antwoorden zonder het gevoelen van zijne mede-raadsleden gehoord te hebben, en bragt hij die stukken in de vergadering. Het eerste aldaar voorgelezen was „van de volgende singuliere inhoud":

„De Ondergeteekende heeft de eere UwEd. te notificeeren, dat het de intentie „van den Hoog Edelen Heer Gouverneur-Generaal in raade is possessie te nemen „van, en te houden voor Zijn Brittannische Majesteit het Fort en de Colonie „*Chinsura* onder voorwaarde, dat dezelve aan de republicq zullen worden terug-„gegeeven na het sluijten van een generale vrede, bij welke deszelfs onafhan-„kelijkheid en constitutie zoodanig als dezelve geguarrandeerd is in 1788 zal „zijn gehandhaafd, en verzekerde dat het zijn intentie is de inwoonders op de „Honorabelste wijze te behandelen, voor hun te verzeekeren hunne wetten, „gewoontens en privilegiën zoowel commercieele als civiele, het genot der offi-„ciën en emploijen aan de verschillende bediendens, en vreede en zeekerheid aan „alle de inwoonders. Ten waare volgende omstandigheden een afwijking daarvan „noodzaakelijk maken, is het hunne intentie zig daaraan stiptelijk te gedraagen „ingevalle aan de tegenswoordige Notificatie word voldaan, door het Fort en „Colonie te stellen onder de bescherming van Zijne Majesteit, door een over-„leevering aan den HoogEdelen Gouverneur-Generaal in Raad.

„(w.g.) B. C. Birch.
gedeputeerde van den Gouv.-Genl. in Rade den 18 Julij 1795.

Het tweede document was de reeds bovenvermelde circulaire van Z. D. H.

Prins Willem V. Het derde stuk „niet minder singulier van aard" verklaard, was de Proclamatie, aldus luidende:

PROCLAMATIE.

„Alzoo een gewapende magt agerende onder de pretense authoriteit van die „geene, welke thans de klemme der regeering in *Frankrijk* in handen hebben, „zig ingedrongen heeft in de Territorien van zijne Groot-Brittannische Majesteits „oude Bondgenooten, de Heeren Staten Generaal der *Vereenigde Nederlanden* en „zig door geweld meester heeft gemaakt van de residentieplaats der Regeering, „waardoor de Stadhouder genoodzaakt is geweest zijn vaderland te verlaaten „en zig een wijkplaats in *Engeland* te zoeken, zoo is het dat wij door deeze „Proclamatie op expresse order van Zijne Majesteit uitgevaardigd, noodigen en „requireeren alle Gouverneurs en Commandanten van Etablissementen, Planta- „gien, Colonien en Factorijen in de Oost-Indiën geleegen, den gezegden Heeren „Staten-Generaal toebehoorende, op den eed en verbindtenis van eer en ge- „trouwheid aan hunne wettige souvereinen gepresteerd (waarvan zij op allen „tijden de sterkste blijken hebben gegeeven), gezegde Etablissementen, Planta- „gien, Colonien en Factorijen in zijn Majesteits possessie over te geven, tot een „generale vrede de differenten nu subsisteerende in *Europa* zal hebben gestild, „en tot zoo lange het God zal behaagen de oude constitutie in het Gouverne- „ment der vereenigde provinciën te herstellen; ter zelfder tijd beloovende op zijn „Majesteits Koninklijk woord, dat zoolange als de gezegde colonien, Etablisse- „sementen, plantagien en factorijen, zullen continueeren te worden bezeten door „Zijn Majesteit, zij zullen gehouden en gehandeld worden op dezelve wijze be- „trekkelijk alle advantagien, privilegien en inkomsten, te genieten door de res- „pective inwoonders, op welke de colonien, bezittingen, factorijen in de *Oost-Indiën* „worden gehouden en gehandeld, welke nu subject zijn aan Zijn Majesteits kroon, „of anderzints bezeeten worden door de Compagnieschap van Kooplieden, han- „delende van *Engeland* op de *Oost-Indien*, onder Zijn Majesteits roijaale Charter.

„Gedaan bij ons, den Gouv.-Gen. in den raad van *Bengalen*, den zestienden „dag van Julij 1795.

„w.g. J. Stone.
Robt. Abercrombij.
P. Speke.
Wm. Cowper.

„ter zijde een zegul gedrukt in een roode ouwel

„(w.g.) E. Haij, Scrs.

Omtrent de deliberatien, door deze stukken veroorzaakt, deelen de Notulen het volgende mede:

„Alle de voorsz. documenten daarop het voorwerp van een ernstige deli-
„beratie geworden zijnde, vatte de E. Achtbare Heer Gezaghebber het woord op
„zeggende: vooreerst komt het zeer singulier te vooren dat in de tegenswoordige
„gesteldheid van zaaken waarin men zegd dat zich de staat der *Vereenigde Ne-*
„*derlanden* bevind, als zijnde door de fransche zoo verre overheerd, dat Zijne
„Hoogheid den Heere *Prince van Oranje Nassau* de Republicq heeft moeten vaar-
„wel zeggen, van Hoogdezelve anders niet gewoon zijn, beveelen in deeze ge-
„westen, onder deszelfs eigen handschrift af te vaardigen, orders te ontvangen,
„om vreemde troupes in een Colonie van den staat te accepteren, nu Hoog-
„dezelve zig onder de bescherming der Engelsche Natie had gesteld, te meer daar
„men uijt Europeesche berigten deezer dage ontfangen en in de publicque nieuws-
„papieren geinsereerd, de Britten wel niet directelijk als vijanden van onze
„republicq dog als zeer vervreemd van hare belangens had leeren beschouwen,
„in hetwelke men thans te meer bevestigd wierd, door een opeisching van
„'s Comp^ies bezittingen in deeze gewesten, onder voorwendsel van bedugtheid
„voor een fransche invasie, welk voorwendsel althans in dit rijk so absurd is,
„dat men moet verwonderd staan, hoe hetselve is kunnen gebeezigd worden als
„een mom ter bedekking van oogmerken, welke men voor het tegenwoordige
„nog niet kan doorgronden.

„Want hoe dog, zo de Heeren Engelschen geene bedekte insigten hebben
„en als waare en getrouwe bondgenooten van onzen vrijen staat ageeren, is het
„anders overeen te brengen, dat zij op een aan ons door de Heer Stadhouder
„gedane requisitie (welkers bevoegdheid of onbevoegdheid daartoe, men thans
„niet zal onderzoeken) alleen behelsende om de Engelsche Troupen te admitteeren
„en dezelve te considereeren als een moogendheid met hun Hoog Mogende in
„vriendschap en alliantie staande, terstond begeeren dat deezen Raad de logie
„en 's Comps etablissementen zal stellen in hun bezit, hoe dog anders is het
„moogelijk, dat zij aan hunne gecommitteerde *Birch* hebben kunnen meedegeeven
„een Engelsche vlag, om dezelve in steede van die der staatsche op te heisen; im-
„mers vereischt de vriendschap voor de republicq en de bescherming, die men
„aan haar verleenen wil, teegens de franschen, in geene deele, dat het enkel
„teeken van souvereiniteit door den staat in deeze geweste gevoerd wordende,
„plaats maake voor hunne standaardt en waartoe dog anders is het inleegeren
„hunner Troupen in deeze colonie noodzaakelijk, daar wij beschermd zijn, zoo
„lange zij zich zelve beschermen kunnen en dit niet meer mogelijk zijnde onse
„weerloose logie geen weerstand kan bieden.

„Het aanbod van het Engelsch Gouvernement, om ons bij onze oude consti-
„tutie te bewaaren, nadat alvoorens door hetzelve niet onduijster is te kennen
„gegeeven, dat het Nederlandsch volk een andere constitutie gekoozen had, komt
„ten andere niet minder vreemd te vooren. Niemand dog zal erkennen, dat
„een vreemde Natie regt heeft zig met ons huishoudelijk bestuur te bemoeijen,

„niemand zal ontkennen dat een vrij en souverain volk sodanig een constitutie „mag verkiezen als zij oordeeld met haar waar belang te strooken zonder „daarin door vreemden wetten voorgeschreeven te worden, dog een ieder zal „natuurlijker wijze verwagten, dat wij als getrouwe Neederlanders en ieverige „dienaren de E. Compagnie, die constitutie zullen aankleeven, welke onze wet- „tige souverainen de Staaten Generaal zullen oordeelen, tot welzijn der repu- „blieq te moeten adopteeren.

„Het komt mij derhalven voor, Mijne Heeren, dat wij gezwooren hebbende „Hun Hoog Mogende de Staaten Generaal als onze souveraine Heeren, Zijn „Hoogheid als onze Opper Gouverneur Generaal en algemeen oppergebieder en „de WelEdele Hoog Achtbaare Heeren Bewindhebberen gehouw en getrouw „te weezen, deze Logie nog 's Compagnies etablissementen, niet goedwillig „aan de Engelschen moeten overgeeven, maar dat wij dezelve moeten bewaa- „ren, zoo lange zulks in ons vermooge weezen zal; moeten wij voor geweld „bukken, zulks zal het gevolg van onze ongelukkige gesteldheid zijn, want wij „kunnen ons niet verdeedigen. dog dan zullen wij ten minsten ons zelve niet „te beschuldigen hebben, in onze pogingen nalatig te zijn geweest.

„Alle de Leeden met de E. Achtbare Heer Gezaghebber in gevoelen overeen- „stemmende, zoo is met eenpaarige stemmen goedgevonden en verstaan, het „antwoord aan de gecommitteerde van *Calcuttens* Hoogen Raad, de Heer *Birch*, „ter hand te stellen, aldus te laaten inrigten:

„dat deezen Raade ten allen tijde de Britsche Natie heeft aangemerkt en ge- „acht als een geallieerde van onzen vrijen staat, overeenkomstig den inhoud der „missive van zijn Doorluchtige Hoogheid, dog dat wij, zoodanig als wij ons zelve „in dit Rijk gesitueerd vinden, geen moogelijkheid zien, dat door de fransche „eenige vijandelijkheeden teegens onze colonie kunnen ondernoomen worden. „Dat zoo er eenige schein van gevaar mogt ontstaan, wij in zoo een geval ge- „reed zullen zijn de Britsche Troupen ter onzer defensie interoepen, zoo wij in „der tijd door omstandigheden, welke wij voor als nog niet kunnen voorzien, „worden geregtigd ons van die hulp te bedienen; dat wij intusschen wenschen, „overeenkomstig den eed van getrouwheid, welke wij gezwooren hebben aan „Hun Hoog Mogende de Staaten Generaal, als onze souveraine Heeren, aan zijn „Hoogheid den Heere *Prince van Orange*, Erfstadhouder, Capitain en Admiraal „Generaal van de republicq, onzen Opper Gouverneur-Generaal en algemeen „oppergebieder, en de WelEdele Hoog Achtbare Heeren Bewindhebberen der „geoctroijeerde Oost-Indische Compagnie in hunne name, om van hunnentweege „te houden en te blijven continueeren in de possessie van deeze colonie en het „Fort *Gustavus*, vermits wij tot nog toe door geene brieven van den Heere *Prince* „*van Orange en Nassau* (1) nog door eenige andere beveelen van onzen souverainen

(1) De circulaire van den Prins aan den Directeur van Chinsura was door toeval in Engeland achtergebleven. Van Citters ontving van dat schrijven eerst kennis door Birch.

„geauthoriseerd zijn, deze plaats aan de Engelsche Natie af te staan, onder wel-
„kers protexie, hun aanmerkende als *Duwaan* van het Mogolsche Rijk, wij natuur-
„lijkerwijze vorderen het mainteneeren onzer previlegien, en welke wij aanzien als
„onze vrienden en geallieerdens, ingevolge de circulaire missive van welmelde
„Zijne Hoogheid den Heere *Prince van Orange*, en van welke wij gevolgelijk met
„geen schein van reede eenige vijandelijke aanvallen kunnen verwagten. Dat
„zoo wij in het een of ander mogten misgist zijn, wij ons zelve buiten staat
„van defensie bevinden, onvermogend om de Engelsche magt te wederstaan;
„dat wij tot nog toe niet zijn onderrigt van een oorlogsdeclaratie tusschen de
„kroon van *Engeland* en de *zeeven vereenigde Provinciën;* dat wij insgelijks onkun-
„dig zijn van het adopteeren eener nieuwe constitutie in onze republicq, dog
„dat wij altoos ons zelven zulken submitteeren aan zoodanige regulatien, als
„onze superieuren noodig zullen oordeelen ons tot een rigtsnoer voor te schrijven."

Van Citters en zijn Raad waren alzoo blijkens het bovenstaande bezield met een kloeken geest, en hielden hun positie waardiglijk op. Aan *Birch* gaf de Raad een schriftelijk antwoord mede voor zijne lastgevers. *Birch* vertrok daarmede, doch keerde reeds op Zondag 26 Juli terug, en stelde aan den Raad het volgend schrijven uit *Calcutta* ter hand:

„Achtbaare Heeren!

„Ik heb de eer UwEd. te notificeeren dat de Hoog Edele de Gouverneur-Gene-
„raal in Raade in overweeging genoomen hebbende UwEd. brief aan hem, van
„den 18 bevoorens en het antwoord welke UwEd. mij de eer deed te geeven
„op mijn notificatie van denzelven datum uit welke bleek, dat UwEd. gereed
„waard te obedieeren de directie van de Prins Stadhouder, maar dat daar UwEd.
„niet considereerde zijn Hoogheids ordre UwEd. te authoriseeren op de requisitie
„door mijn, ingevolge de anthorisatie van de Gouverneur-Generaal in den raad
„gedaan om *Chinsura* en deszelfs onderhoorigheeden op te geeven, UwEd. begeerde
„te blijven zooals gij zijt, geen mogelijkheid voorziende, dat eenige gebeurte-
„nissen zullen vereischen te admitteeren de Britsche troupen in Uw Colonie.
„Hierin kan hij niet treeden en hij heeft gevolgelijk beslooten dat *Chinsura* zal
„worden in bezit genoomen, in de naame van zijn Groot Britannische Majesteit,
„onder de reserve en declaratien te vooren aan Uw meedegedeeld en gespeci-
„ficeerd in de proclamatie en declaratie, de laatste van welke distinctelijk bevat
„wat in de voorige notificatie en thans uitgebreider geannexeerd aan de teegen-
„woordige.

„Ik heb gevolgelijk UwEd. te notificeeren, dat ik in obedientie aan de or-
„ders door mij ontfangen een genoegzame militaire magt geschikt heb om in
„te rukken en possessie te neemen van *Chinsura* en dies onderhoorigheeden.

„Nadien de intentie is om volkomen zeekerheid aan alle Personen en ei-
„gendommen, zoo wel publicque als bijzondere te verleenen, vertrouw ik, dat

„UwEd. alvoorens zoodanige ordres zal geeven als dienen kunnen tot tranqui-„liteit van alle inwoonders en ter wegneeming van alle vrees, welke zij mogten „hebben voor een vreemde Militaire magt de plaats intrekkende, dewijl die wijze „noodzakelijk een vijandig aanzien hebben moet, zo is de intentie nogthans niets „anders als protexie en securiteit aan de Colonie te bezorgen.

„Ten blijke dat de plaats onder de bescherming van zijne Brittannische „Majesteit is, zal de Engelsche vlag geheezen worden, zoodra de troupen daarvan „zullen bezit genoomen hebben. De vlag zal blijven waaijen als die van de „Colonie geduurende de tijd dat de Protexie stand houd en daar zulks niet „tengevolge kan hebben eenige moogelijke injurien en inconveniences zal een „kleine wagt gesteld worden om die te protecteeren.

„Het is de intentie van het Gouvernement dat de huijshoudelijke Admi-„nistratie van de Colonie en het gezag van den Directeur en de raad, mitsga-„ders dat der publicque officieren zal continueeren, zooals hetzelve thans is.

„Zoodra de troupen possessie genoomen en zijn Majesteits vlag geheezen zal „zijn, ben ik gelast in het openbaar aan de inwoonders voor te leezen de pro-„clamatie en declaratie, welke ik de eer had UwEd. ter leezing aantebieden, „en daarna weder over te geeven de sleutels aan den Achtbaare Heer Actueel „Directeur, dan wel aan den Achtbaren Directeur en den raad, voor en van „weegens zijn groot Brittannische Majesteit als vriend en bondgenoot van de „Prins Stadhouder en Hun Hoog Mogende de Staten-Generaal en publicquelijk „te verklaaren dat de administratie blijft zoo als voorheen.

„Ik heb de eer met veel respect te zijn

„Achtbaare Heeren UwEd. zeer gehoorsame Nedrige Dienaar

(w.g.) B. C. Birch.

Chinsura Julij 26, 1705.

„Den Achtbaaren Directeur en de Raad te *Chinsura*.

Birch's brief, in stede van een proeve te zijn van het vele respect, hetwelk hij betuigde voor Directeur en Raad te bezitten, kan, vergeleken met de overwegingen, welke *van Citters* in zijn laatste schrijven had op papier gebragt, gekenmerkt worden als een toepassing van de leer: magt gaat boven regt. Zijn stuk wekte natuurlijk den bitteren wrevel op van *Chinsura's* bestuur. De eisch en het voorwendsel, waaronder die eisch gedaan werd, was even beleedigend als grievend. Helaas! de toestand der kolonie duldde geen verzet! Doch al werden Chinsura's bestuurders, onmagtig als zij waren, overheerd, zij werden geen oogendienaars van de mogendheid, die hen overwonnen en vernederd had; zij behielden in hun ongeluk hun eergevoel en handelden daarnaar. Hiervan doen wederom de notulen blijken. Wij vinden aldaar het volgende:

„daar het Engelsche Gouvernement absolut gedetermineerd heeft met ter-„zijdestelling van regtvaardigheid en billijkheid, des E. Compagnies etablisse-

„menten met geweld van wapenen te dwingen tot een overgave en men op mor-
„gen ochtend, volgens verklaaring van de Heer *Birch* aan de E. Achtbaare
„Heer Gezaghebber gedaan, het daartoe bestemde detachement kan te gemoet
„zien, alle pogingen om dit te beletten, in onzen weerlooze staat niet alleen
„vrugteloos, maar zelfs roekeloos zijn en van de treurigste gevolgen zou verzeld
„gaan, is mitsdien goedgevonden en verstaan aan geweld en overmagt te sub-
„mitteeren het Fort (of wel de logie) *Gustavus*, met alle des E. Compagnies
„bezittingen zonder verdeediging, aan de Engelsche troupes overtegeeven, en
„zulks niet te verhinderen zijnde, aan te zien, dat zij de vlag van *Groot Brit-
„tania* aan *Nederlands* steng opheisen.

„En nadien het accepteeren der sleutels en het weder overneemen van
„'s Comp. bezittingen uit handen van de Heer Gecommitteerde *Birch* van weegens
„Zijn Groot Brittannische Majesteit, ten einde deselve te houden, en voor en in
„zijne Naame en onder deszelfs vlag te bestieren tot Hoogdeszelfs nader goed-
„vinden zou ontfangen zijn, volgens het unaniem gevoele van alle de Leeden zou
„zijn een strafwaardige daad, strijdende met den eer en pligt van getrouwe
„dienaaren der vrije staat, die daardoor subjecten van *Engeland* zouden worden,
„zoo is, met terzijdestelling van alle bijzondere belangens, eenparig goedge-
„vonden en verstaan, het bestuur der zake deezer Raad, eens met geweld ont-
„rukt, niet weeder op die verneederende en tot hoon der republicq aan te bie-
„dene voorwaarde te accepteeren, maar inteegendeel met indignatie van de
„hand te wijzen.

„Dan vermits het noodzaaklijk geacht wierd, dat de eenige waare reeden,
„welke deezen raad tot het overgeeven van Comp's bezittingen genoopt heeft,
„aan het Engelsche Gouvernement, de geheele wereld en het nageslacht met
„ronde en duidelijke woorde bekend wierd, zoo is goedgevonden en verstaan,
„bij de te doene opeisching op morgen aan de meer gemelde Heer *Birch* over te
„leeveren een geschrift, gecoucheerd in de volgende termen:

„Mijnheer!

„In de notificatie welke UwEd. gisteren aan ons van weegens UwEd. Gou-
„vernement heeft overgeleeverd, heeft UwEd. gelieven ter needer te stellen dat
„de Gouverneur-Generaal in den raad gedetermineerd had, dat *Chinsura* zou
„worden in bezit genoomen voor zijn Groot Brittannische Majesteit volgens den
„teneur der proclamatie te vooren meedegedeeld en de voorwaarde, welke nader
„begreepen zijn, in een declaratie aan onze inwoonders, welke UwEd. teevens
„heeft geëxhibeerd.

„Wij moeten pligtshalve Mijnheer UwEd. bij deeze communiceeren, dat
„wij, welke gevolgen ook uit het antwoord welke wij UwEd. op den 18^den^
„jongstleeden overgaaven zijn afgeleid, verre zijn van gereed of geneegen te wee-

„sen, om de Colonie en het Fort, of wel de logie genaamd *Gustavus* aan den „Hoogen Raad te *Calcutta* voor zijn Groot Brittannische Majesteit over te geeven. „Dit doende zouden wij billijk den naam van trouwelooze dienaaren van onze „vrije staat verdienen, en betoonen onwaardig te zijn, het vertrouwe, welke „onze Hooge superieuren in ons hebben gesteld.

„UwEd. zijt van weegens uw Gouvernement, in een tijd dat volle vreede „tusschen onzen republicq en de kroon van Groot Brittannia subsisteerd, ja „wat meer is, in een tijd waarin het Britsche volk door de banden van vriend- „en Bondgenootschap aan de *Nederlandsche* republicq verbonden is, ons op Uwer „principaale last met een gewapende magt komen omsingelen, om dus doende „ons met er daad van onder hunne bescherming te rukken. Wij kunnen dus „die last niet anders aanmerken als een waare vijandelijke aanval, de wraak „van welke, wij aan onze republicq overlaaten.

„Was de Gouverneur-Generaal en den Raad van het Fort *William* overtuigd, „door dieper in te zien in het generaal beloop der zaaken, dat hunne bescher- „ming onze Colonie noodzaakelijk was teegens fransche aanvallen, zoo was het „niet meer als regtvaardig, dat Hoogdezelve de vlag van den staat eerbiedigde, „en de in te leegeren troupen stelde, onder het gezag van den alhier bevel „voerende gezaghebber, gelijk zulks wel meermaalen gepractiseerd word, in „plaatsen welke genoodsaakt zijn, vreemde troupen tot hun bescherming te ont- „fangen. — Dog wij herzeggen, het is een daad van geweld Neederlandsch vlag „van deszelfs steng te neemen en die van Uwe natie in deszelfs plaats te stellen „en dat nog onder de mom van vriend- en bondgenootschap, een geweld, waar- „over wij met reede ons op het bitterst beklaagen.

„Wij zijn niet in staat, de magt teegens ons gezonden te weederstaan; wij „onderwerpen ons dus aan geweld, onze logie en 's Comp^{s} bezittingen overgeevende, „dog wij betuigen bij deeze, voor God en ons Vaderland, op het nadrukkelijkste „dat geene beweegreedenen, hoe ook genaamd, ons daartoe zouden genoopt hebben, „zoo het lot ons niet geplaatst had in een situatie, waarin wij ons moeten on- „derwerpen aan alles, wat Zijn Majesteit door UwEd. Gouvernement geliefd te „doen uitvoeren.

„Het eenige, dat wij nu van Uw als representant Uwer natie begeeren, is, „dat ons en onze onderhoorige worden geaccordeerd de poincten, welke UwEd. „bij deeze worde aangeboden; want wij begeeren als onderdaanen van onzen „vrijen staat, geene bezittingen te houden voor en onder Uwen Koning voor „wien wij anderzints alle verschuldigde eerbied hebben. Dit verbied ons de „trouw welke wij onze souvereinen gezwooren hebben, en ook deeze eisch is „strijdig teegens de Heiligste verbonden.

„Ten slotte moeten wij UwEd. verzeekeren, dat wij niet zullen af zijn van „alles een getrouw verslag te doen aan Haar Hoog Mogende en onze pricipaalen, „in de vaste hoop, dat door Hoogdezelve teegens de beleedigingen hun in onze

„persoonen aangedaan, zoodanig zal worden voorzien, als Hoogstdezelve zullen „geraaden oordeelen."

De voorwaarden der overgave, door *van Citters*, den veroveraar gesteld, waren zaamgevat in 9 artikelen, welke echter met uitzondering van het vierde, van de hand gewezen werden, daar geen vijand maar een vriend (!) de rol van veroveraar vervulde. Het 4de artikel was reeds in de proclamatie aan *Chinsura's* Raad vooruit bewilligd, aangezien in dat stuk beloofd werd, dat de vriendelijke protecteur zijn beschermende handen alleen zou slaan aan 's Comps eigendommen, maar dat der particulieren sparen zou.

In den morgen van den 27sten Julij had de bezitting van *Chinsura* plaats; Hollands vlag zonk voor die van Engeland en de sleutels van het fort werden aan *Birch* overgegeven. Deze wilde daarna, als had de Raad zich in zijnen brief aan hem nog niet duidelijk uitgedrukt, de sleutels wederom aan *van Citters* ter hand stellen, doch *van Citters* weigerde ze te ontvangen en sprak: „volgens het „geene wij reeds gezegd hebben in het geschrift, hetwelk wij bij de overgave „van 's Compagnie's bezittingen aan U, Mijnheer! ter hand stelden, kunnen wij „als trouwe dienaren van Nederlands vrijen staat, geen goederen of bezittingen „van onze Comp. voor of in naam van Uw Koning en onder zijn vlag bestieren." Met dit antwoord moest Birch zich vergenoegen.

Het Engelsche bestuur deed al het mogelijke om zijn daad van geweld het voorkomen van een vriendschapsdienst te geven. Herhaaldelijk werden de raadsleden te *Chinsura* tot het weder aanvaarden hunner betrekkingen uitgenoodigd. Zulks geschiedde zoowel uit *Calcutta* als door *Birch* zelf, en de laatste ging zoo ver, om van het voldoen aan dat verlangen, de uitlevering der specerijen, *van Citters*, eigendom, afhankelijk te stellen. Doch eenparig met *van Citters* weigerden alle raadsleden (1). Toen in een uitvoerig schrijven uit *Calcutta*, waarin men opkwam tegen 's Raads beweeren, dat het bezetten van het fort een daad van geweld was, aan het gewezen bestuur zijn oude waardigheid op nieuw werd aangeboden, besloot de raad te antwoorden dat hij besefte hoe groot de voordeelen zouden zijn welke uit het weder aanvaarden van het bestuur voor en onder den koning van *Albion* voor hem zouden voortvloeijen, doch dat hij het aanbod van de hand wees, nadien men als vrijheid minnende *Bataven*, met opoffering van alle eigenbelang, de eer voor rijkdom verkoos. Het volgend schrijven, hetwelk wij in zijn geheel opnemen, doet zien, dat het fiere plan op een cordate wijze werd uitgevoerd.

„Aan *R. C. Birch*, schildknaap Commissaris van *Chinsura*.

„Mijnheer!

„Wij hebben ontfangen UwEd. addres, dragende de datum van den 3den

(1) De raadsleden waren *J. W. S. van Haugwitz*, *L. Reael de Bas*, en *J. C. Heining*.

„jongstleeden, in welke UwEd. op last van de Heer Gouverneur-Generaal ons „gelieft te communiceeren hoogdesselve remarques en resolutien.

„Wij hadden gedagt Mijnheer, dat wij na eenmaal met ronde en duijdelijke „woorden ons geexpliceert te hebben, dat wij als getrouwe onderdaanen der re- „publicq, de administratie der Colonie, ons eens met geweld ontrukt, niet weder „aanvaarde konde, op de vernederende voorwaarde van deselve voor en onder „zijn Groot Brittannische Majesteit te houden, andermaal niet zouden zijn aan- „gesogt, om ons zegul aan een daad te hegten, welke wij als strafwaardig en „hoonend voor de representanten eener vrije natie beschouwen.

„Wij verwagten van de billijkheid uwer principaalen, dat geen openhartige „taal, hun belgen zal, nu wij genoodsaakt zijn, onze denkbeelden over het ge- „drag jeegens ons gehouden nog klaarder open te leggen als voorheen geschied is, „te minder, daar UwEd. ons een flaauwe schets heeft gelieven te geeven van de „redenen, welke UwEd. Gouvernement daartoe hebben gepersuadeerd.

„Wij zijn niet alleen tegenswoordig, maar wij zijn altijd overtuigd geweest, „dat de mesures door hun Excell. geadopteerd, de gevolgen geweest zijn van de „beveelen Zijner Groot Brittannische Majesteit, dog het is nimmer in ons op- „gekomen, dat die mesures gewettigd konden worden, door de beveelen van „Zijn Hoogheid den Heere Prince Erfstadhouder; ten minsten de missive sub dato „7 Febr. 1795 aan onzen Gezaghebber gerigt leeverd daartoe geen spoor op.

„In deselve word ons alleen gelast de Britsche troepes die ons gesonden „zouden worden, als troupes van een volk in vriend en bondgenootschap met „Hun Hoogmogende d'Heeren Staaten Generaal, te accepteeren, om ons te be- „schermen teegen de invasien der Franschen, zonder eenige mentie te maaken, „dat wij tot bekragtiging van deeze protectie, moeten gedoogen dat de Engel- „sche in steede van de Nederlandsche vlag, in deze colonie wordt opgeheeven. „Die last, geteekend van *Kew* in Zijne Brittannische Majesteits possessien, en „dus onder de onmiddelijke influentie van Hoogstdenzelven, gesteld, dat deselve „wettig door de Heer *Prince van Orange* als Erfstadhouder konde gegeeven worden, „wettigd geensints het gedrag van den Hoogen Raad jeegens ons gehouden. Het „verleene van bescherming teegens de Franschen komt geensints overeen met „een inbesitneeming van ons fort en de colonie, en de zoo dikwijls herhaalde be- „tuiging van vriendschap vorderde geensints dat de publique eigendommen ons „aanvertrouwd, van onder onse administratie wierden genoomen, veel minder „dat er een Commissaris wierd benoëmd om over ons te waaken.

„Wij laaten aan het oordeel van de geheele redelijk denkende waereld over, „of het geen daad van geweld is, ons troupes op te dringen welke wij tot onse „beveiliging niet noodig hadden; wij laaten aan allen zonder onderscheid ter „beoordeeling over, of er geen klaare en duijdelijke intensie tot een vijandelijke „aanval gevonden word, in het gedrag dat die troupes, op last van de Heer „Gouverneur-Generaal in den Raad verpligt geweest zijn te houden, luijdende

„de instructie aan de commandeerende officier medegegeeven, in sin en substantie „niet dat hij besit moest neemen van het fort *Gustavus* en *Chinsura*, des noods „met geweld? dat hij de vlag, het teeken van oppergebied van onsen vrijen „staat, van desselfs steng moest neemen, om in dies plaats, die van Zijn Groot „Brittannische Majesteit op te heisen ten teeken dat wij onder desselfs protexie „stonden? een protexie welke door onse souverainen nimmer, zo veel wij weeten „is begeerd; welke onse situatie nodeloos, ja zelvs overtollig maakte zo als wij „in den aanvang, reeds verklaard hebben.

„Konden wij daarenboven mijn Heer, al had uw gouvernement verkoosen „het mom van vriendschap en protexie afteligten en ons onder de wesentlijke „gedaante van een openbare vijand aantetasten, erger gehandeld weese, als wij „gehandeld zijn? Heeft men ons niet teegens onsen wil van onder de bescher- „ming onser wettige souverainen gerukt? Heeft men niet de publique goederen „naderhand in besit genoomen? Heeft men niet, tot hoon van hun die wij re- „presenteerde, aan het volk verklaard, dat van nu voortaan Zijn Groot Brittan- „nische Majesteit hun beschermer was? Wat schoot er dierhalven over? Niet „anders als onse personen te versekeren en onse goederen aanteslaan, dog zulks „word, in de tans beschaafde tijden, niet meerder gepractiseerd en dit lot hebben „wij gelukkig dan ook niet behoeven te ondergaan.

„Wij ontkennen geensints dat de intentie van Zijne Groot Brittannische „Majesteit, aan ons op de vriendelijkste wijse is medegedeeld; dog, of die vrien- „delijke communicatie in staat is, het geweldadige, dat in de uijtvoering zelve „opgeslote ligt, weg te neemen, laaten wij aan het oordeel van uw gouvernement „gedefereerd, terwijl wij nopens dat onderwerp nog maar alleen zullen ter ne- „derstellen, dat wij alle deese omstandigheeden samengenomen, geene genoegsame „reeden vinden, waarom wij de inbesitneeming van ons fort en onse colonie in „een ander ligt zouden beschouwen, als een vijandelijke aanval. Ja wij schroo- „men zelvs niet, ons op de verstandige waereld te beroepen in 't vaste vertrouwe, „dat deese onse denkbeelden zal regtvaardigen.

„Hoe verre Uwen staatssecretaris regt heeft om 't regt der volken met „voeten te treden, in hoe verre *Calcuttens* Hoogen Raad verpligt is, zig daartoe „als werktuijg te laaten gebruijken, begeeren wij niet te ondersoeken, dog dit „kunnen wij met grond zeggen, dat zo zijn Hoogheid den Heer *Prince van Orange* „hunne Excell. mogt gederigeerd hebben, in het jegens ons te houden gedrag, „gelijk uw adres scheint aanteduiden, de authoriteit uijt welke hoogdeselve „ageeren, wetteloos is, en dat wij vreesen dat *Nederlandsch* volk, de opdringende „vriendelijke bescherming, niet veel verpligting zal hebben.

„Alle vriendelijke insigten van Zijn Groot Brittannissche Majesteit is het „onse pligt door dankbaarheid te erkennen. Dan Mijn Heer! is 's konings vriend- „schap 't onswaarts niet een weinig te ver uijtgemeete? Is het behouden onser „bedieningen van welke niemand en vooral niet onse geloofs- en bondgenooten

„regt hebben ons willekeurig te ontsetten, regt ingesien, wel anders als ons door „gebrek te laaten sterven? Uw Gouvernement is immers, zoowel als Gij on- „derrigt, dat er geen voordeelen voor ons zijn, als die uijt den handel met de „Hoofdplaats voortvloeijen. Dit canaal heeft men ons bereits geslooten, hetgeen „de E. Comp. in dit land heeft is in uwlieder magt en al was zulks niet, is „in verre na niet toereikende om ons te voeden, tot Groot Brittannia's Majesteit „in den tijd behaagen zal ons zijn goedvinden te doen weeten.

„Dog hoe groot de voordeelen ook mogten zijn, welke voor ons souden voort- „vloeijen door het aanvaarden van het bestier, voor en onder Uwen Koning, wij „zouden hetzelve van de hand wijsen, en als vrijheid beminnende Batavieren, „met opoffering van alle eigenbelang, de eer voor rijkdom verkiesen. Deese „gevoelens en het daaruijt volgend onwrikbaar besluijt zijn wij verseekerd, dat „zoo wel door Uw Mijnheer, als door *Calcuttens* Hoogen Raad, zal gelaudeerd wor- „den; ja wij durven hier nog bijvoegen, dat hunne Excell. ons gaarne anders „zouden willen handelen, als een onvermijdelijke noodzakelijkheid, hun tot het „tegendeel niet verpligte.

„Verre dat wij door het niet accepteeren der directie voor en onder de „koning van Groot Brittannia, zouden willen aangemerkt worden, vrijwillig „afstand van onse emplooijen gedaan te hebben, beweeren wij wel expresselijk, „dat overmagt ons in onse bedieningen gestremd heeft; dat vreemde en wille- „keurige eischen, ons onmoogelijk maaken het bestier weder te aanvaarden, „onder verklaring dat het pretext, waaronder wij genoomen zijn, door ons word „beschouwd als een dekmantel tot zeer verre vooruijtziende oogmerken, welke „zig reeds beginnen te ontwikkelen, in de uijtrustingen teegens onse overige „etablissementen en zich weldra nog nader ten toon zullen sprijden.

„Is uw Gouvernement zo begeerig ons aan het roer der directie te zien, „welaan dan, dat hunne Excell. ons zulks mogelijk maake! Laat *Nederlands* „vlag weder ten top worde geheesen. Laaten wij leeven onder de bescherming „van onse natuurlijke schutsheeren; zo zullen wij de Engelsche natie beschouwen „als vrienden en bondgenooten van onse vrije staat, en zo wij hunne hulp nodig „hebben, hun daar om aanspreeken, zoo wij niet belet worden, ons daarvan te „bedienen.

„Word ons deesen eisch niet geaccordeerd, zo moeten wij om subsistentie „blijven aandringen. Het is niet meer als billijk, dat die aan 's Comp^{s} dienaa- „ren gegeeven worden. De menschelijkheid vordert, dat lieden die door uw „Gouvernement op last van den koning, ongelukkig gemaakt zijn en van hun „bestaan op een willekeurige wijze beroofd zijn, voor verdere ellende bewaart „worde. Wij willen ons zeer gaarne verneederen daarom vriendelijk bij Uw „Gouvernement te solliciteeren en wij zullen UwEd. des te meerder achten, zo „uwen invloed ons kan behulpsaam zijn, in ons dat te doen verwerven.

„Hiermeede hebben wij de eere te zijn

„Mijnheer!

„UwEd. zeer gehoorsame nederige dienaren."

volgen de handteekeningen van Chinsura's raadsleden.

„*Hoogly*, den 7^den^ Augustus 1795."

Het waren thans bange dagen, welke *van Citters* doorleefde. Onzeker wat in de toekomst zijn lot zou zijn, van zijn inkomsten schier geheel beroofd, hiervan alleen verzekerd, dat zijn volharding hem het vooruitzigt op de welwillendheid der overheerschers had doen verliezen, ging hij daarenboven nog gedrukt door de vrees, dat de door hem ingestelde poging om het grootste deel van 's Comp^s^ goederen te redden mislukken en die mislukking hem in oneer bij vriend en vijand brengen zou. *Van Citters*, door *Chinsura's* verleden geleerd, had naauwelijks berigt ontvangen van den verwarden en dreigenden toestand in het Vaderland, of hij had begrepen dat onder de slagen in *Europa* aan zijne landgenoten toegebragt het weerloos *Chinsura* allereerst zou lijden. Wat bleef den physiek zoo zwakken bewindhebber over dan te vertrouwen op zijn slimheid? Opdat dan ook bij een eventuele overrompeling niet alles wat 's Comp^s^ eigendom was, den vijand ten buit zou worden, had hij zijn boeken en wel speciaal die over Junij 1795, zóó ingerigt dat het hem doenlijk zou zijn „het Eng. Gouvernement „een rad voor de oogen te draaijen en voor hun gezigt en navorsching te ver„bergen wel vier vijfde gedeeltens van de schat, welke op dat tijdstip in *Ben„gale* van de E. Maatschappij gevonden wierd (1)."

Door zijne wel overlegde en handig uitgevoerde plannen, had hij dan ook de voldoening, dat, ofschoon op den noodlottigen 27sten Julij, het totaal der generale restanten Sa. rop. 450,403,19,8 beliep, het grootste deel dier gelden uit des vijands handen gered werd. Had *van Citters* meerder zekerheid gehad omtrent de gebeurtenissen in de Nederlanden, de nu resterende som zou nog kleiner geworden zijn. Hij moest echter alleen afgaan op losse geruchten. De Gouv. Gen. *Stone* zorgde er wel voor, dat de laatste nieuwspapieren niet verder kwamen dan *Calcutta*. *Van Citters*, onzeker van hetgeen hem boven het hoofd hing, vreesde, door te veel te doen, alles te zullen verspeelen. Doch, moest hij gelden den vreemdeling in handen laten, wie zal hem den lof onthouden van gedaan te hebben wat hij kon in zulk een hachelijk tijdsgewrigt, alle verantwoording, zoowel tegenover zijn wettige overheden als tegenover zijn machtige aanvallers, op eigen schouder ladend. Hij begon met van den secretaris en kassier *D. A. Overbeek* uit diens kleine kas in de groote over te nemen twee laks Sa. ropijen — *f* 250,000. In stilte werd die som bij *van Citters* aan huis gebragt, en nu, terwijl de gelden in de directie bleven, nam hij, opdat het den schijn hebben zou, alsof dit kapitaal niet meer aanwezig was, daarvoor 2 wisselbrieven in triplo, ieder 100,000 Sa. rop. groot. De wissels

(1) Van Citters, Memorie

waren betaalbaar drie maanden na zigt en getrokken op den Heer *Christiaan Louis Arnold*, vice-president van Heeren scheepenen te *Batavia* en aan den order van HHEdh. de Ed. Hooge Indiasche Regering. In een missive aan de HH. Commissarissen Generaal deed hij hiervan verslag en quasi werden de prima 's der wisselbrieven bij dat schrijven aangeboden. Doch niets van dit alles was ernst. De geconcipieerde brief werd evenmin verzonden als de wissels. Zij moesten alleen dienen om, ingeval van noodzakelijkheid, de Engelschen op het dwaalspoor te leiden. Hiertoe kwamen zij *van Citters* wel te stade.

Dat deze handelwijze *van Citters* tegen de borst stuitte, blijkt uit zijn beklag er over, dat omstandigheden hem noodzaakten tot een daad, die „als dezelve in het gemeene leven was gepractiseerd, misdadig en strafbaar zou zijn." Hij achtte echter hier het middel wel degelijk geregtvaardigd door het doel, en ging, zooals wij zien zullen, op den ingeslagen weg voort.

Toen op den 3^den^ Julij vendutie van 's Comp^s^. specerijen gehouden werd, hadden deze goederen den marktprijs niet kunnen behalen. Hetzij de kooplieden reeds voorzien waren, hetzij zij meenden de markt te kunnen dwingen, met groote schade alleen konden op die vendutie de goederen van de hand worden gezet. Daarom werd de vendutie gestaakt. Doch wat nu? Een verkoop uit de hand was niet mogelijk. Dergelijke transacties waren verboden. 't Zou, ware dit niet het geval geweest, toch niet gebaat hebben tot het behalen van hooger prijzen. Een tweede vendutie werd daarom tegen 30 Junij uitgeschreven en in dien tusschentijd nam *van Citters* zijne maatregelen. Wel liep deze openbare verkoop ten tweede male vruchteloos af, slechts één koopman bood voor een half moan (1) noten en zes moan nagelen 220 Sa. rop. en voor $^1/_2$ moan foelij en 6 moan nagelen 300 Sa. rop., doch de partij welke hij wilde inslaan werd te klein geacht en hem niet gegund. Nu echter wist de Directeur wat hem te doen stond. Op 1 Julij stelde hij den Raad voor, dat het, met het oog op den staat van zaken in *Europa*, noodzakelijk was 's Comp^s^. schatten te bergen en bood aan, om alle specerijen *zelf*, *in schijn*, te koopen, voor den hoogsten prijs, welke daarvoor op de jongste vendutie geboden was. Bij een onverhoopten aanval, konden die goederen dan worden opgegeven als particuliere eigendommen en als zoodanig bewaard blijven voor de Maatschappij.

De Raad keurde dit voorstel goed. In 's Comp^s^. gewone pakhuizen zouden de specerijen blijven berusten, om later onder den naam van particuliere koopmanschaps goederen bij openbare vendutie te worden verkocht. Ten einde aan alles den schijn van een wezenlijke transactie te geven, zouden voor het bedrag wissels door *van Citters* worden verleend. Wederom werd op den Heer *Arnold*, boven vermeld, getrokken, thans ten bedrage van Sa. rop. 168,172,8.16, welke wissels echter evenmin als de vroegere verzonden werden. Zij dienden alleen,

(1) De moan = circa 2 Eng. ponden.

evenals de brief aan de Commissarissen Generaal dd. 2 Julij 1745, om bij een eventuelen aanval, de aanvallers „zoo mogelijk te bedotten." (1)

Toen kort daarna de overgave van *Chinsura* werd afgedwongen, werd, gelijk de Raad verwachtte, de belofte door de veroveraars gedaan, dat de particuliere eigendommen zouden gespaard blijven. Men meene echter niet, dat daarom de Directeur onmiddellijk in het bezit van zijn eigendom werd gesteld. *Birch* rook lont en het aandringen door *van Citters* was om niet. Het ergste vreezende leende hij het oor aan een voorstel van den koopman *George Tijler*, en deed hem de geheele partij over. De Raad verleende hierop tevens zijn fiat. Doch nog altijd stonden de Engelsche schildwachten voor 's Comp^{s}. pakhuizen. Uit *Calcutta* zocht men, langs allerlei omwegen, de zaak tot klaarheid te brengen; maar de maatregelen, door *van Citters* genomen, waren zoo wel doordacht, dat niets bewezen worden kon.

Eindelijk op den 20sten October werd de vergunning tot het afgeven der specerijen verleend.

Minder gelukkig was *van Citters* in zijn streven om 2 paketbooten, *de Zee meeuw* en de *Lugtbol*, mede het eigendom der Comp^{e}. op voordeelige wijze van de hand te zetten. Met den Directeur der Deensche faktorij *Olle Bie* was hij overeengekomen om deze vaartuigen onder Deensche vlag en als Deensch eigendom te doen vertrekken. De *Lugtbol* werd daartoe in *Castor*, de *Zeemeeuw* in *Pollux* herdoopt. Wel werd voor de twee schepen de som van 24300 Sa. rop. bedongen, doch door allerlei vexatieën werd *van Citters* zooveel afhandig gemaakt, dat hij slecht 3711,11$^{3}/_{25}$ Sa. rop. behield. De som der geredde gelden werd echter ook nog door een andere oorzaak verkleind. De Engelsche regeringsraad weigerde de particuliere pretentien op de Comp^{e}. uit te betalen Het raadslid *Laurens Reael de Bas* eischte nu, dat *van Citters* hem voldoen zou en vorderde ook kwijtschelding van de hem opgelegde vergoeding wegens levering van salpeter. *Van Citters* weigerde, maar nu begon de Bas tegen den Directeur op te spelen. „Nooit zeide hij, o. a. heb ik aan de Comp^{ie}. het minste verdiend" en grofheid op grofheid stapelende, dreigde hij alles wat omtrent de specerijenkoop in den Raad, onder geheimhouding, was verhandeld, aan *Birch* te zullen openbaren, indien zijne eischen niet werden ingewilligd. Het raadslid kennende als laag genoeg om zijne bedreiging ten uitvoer te brengen, voelde *van Citters* zich gedwongen tot toegeven. Hij voldeed nu ook *alle* particuliere pretentien en betaalde aan diverse personen 20284,6,$^{1}/_{25}$ Sa. rop. uit. Het montant der resterende gelden verminderde daardoor tot op 371,649,14,$^{2}/_{25}$ Sa. rop., maar dit bedrag bleef dan ook behouden.

De Bas werd later tot zijn straf uit alle zijne betrekkingen bij de Comp^{ie}. ontslagen.

---

(1) Van Citters, memorie.

Het was echter niet genoeg de bovengenoemde som uit de handen der Engelschen gered te hebben, zij moest ook veilig aan de eigenaren worden verzonden. Het werd hoog tijd om daartoe naar middelen uit te zien. De toedragt van den verkoop werd al meer en meer ruchtbaar; 't gevaar dreigde *van Citters*, dat men hem, ter elfder ure, nog het geredde afhandig zou maken. Doch hij voorkwam het gevaar. Met *G. Tijler*, reeds vermeld, sloot hij een contract, waarbij deze hem 546 kisten Patnasche opium zou leveren, tegen 600 Sa. rop. de kist. Deze goederen zouden onder Deensche vlag en pas naar *Batavia* verscheept worden. Voor de nakoming van het contract stelde het huis *Colvins en Bazett* zich borg.

Van Citters had thans zijn taak te *Chinsura* volbragt. Bij een missive uit *Batavia* dd. 29 April 1795, was hem de vergunning verleend, om, indien hij niet verkoos het gezag in de Bengaalsche kolonie te blijven uitoefenen, zijne waardigheid over te dragen aan het oudste lid in den Raad *Haugwitz*. Wat zou hij onder de bestaande omstandigheden nog langer op een plaats vertoeven, waar hij niets vermogt en alles hem ergerde? Uitgeput door een langdurig verblijf tusschen de keerkringen, ter neergedrukt door het verdriet de hem toevertrouwde gewesten in handen van den vijand zijns lands te moeten zien, stelde hij het resterend saldo van de geredde gelden aan zijn opvolger (van Haugwitz) ter hand en vertrok naar het Vaderland, de bewustheid met zich nemend van in de moeijelijkste omstandigheden, zich gedragen te hebben als een man van eer.

Hoe het *Chinsura* verging onder het Engelsch bestuur laat zich begrijpen. Nog sterker dan over de onaangename behandeling hun door *Birch* aangedaan, klagen *van Haugwitz* en *Heijning* over den achteruitgang der plaats. Armoede verving den vroegeren welstand. De handel verliep, de gebouwen vielen in puin. Wel schonk de vrede van Amiëns (1802) nog een oogenblik hoop op herstel; maar de spoedig daarna, met nieuwe woede uitgebarsten krijg deed alle hoop verdwijnen, en al zou, jaren later, de Hollandsche driekleur nogmaals wapperen op het fort *Gustavus*, sedert 1795 was de winstgevende kolonie *Chinsura* voor de Hollanders verloren en zouden hun voetschappen in *Bengalen* niet meer merkbaar zijn.

AANHANGSEL.

Ter wille van den merkwaardigen blik in de huishouding eener Hollandsche kolonie in de vorige eeuw, vindt het onderstaande als aanhangsel aan het verhaal van Chinsura's vermeestering in 1781, hier eene plaats. Uitvoeriger rapport omtrent den toestand van het regtswezen in die dagen onder het Hollandsch bestuur, dan de geheime notulen van de Engelsche Raadsvergadering van 7 Sept. 1781 ons mededeelen, is waarschijnlijk schaarsch te vinden. Het rapport is van Sir Robert Chambers, president van den Raad van Justitie te Chinsura en van den volgenden inhoud:

Hoog Edele Heeren!

„In de vergadering van Uwen Edelen Raad op 7 Julij jl. hebt gij besloten „te Chinsura een hof van Justitie te vestigen, hetwelk regtsbevoegdheid hebben „zou over de Hollandsche en Fransche nederzettingen. Gij hebt toen als Uw „gevoelen verklaard, dat dit geregtshof, voor zoover de omstandigheden en het „openbaar welzijn het zouden toelaten, regt zou spreken, zonder afwijking van „de regtsbedeeling, welke tot nu toe vigeert.

Gehoor gevende aan die opdragt en ten einde het menschlievend doel door „U beoogd bereikbaar te maken, heb ik het mijn pligt geacht een onderzoek „te doen naar den aard der hoven, magistraten en dienaren als ook naar de wijze, „waarop onder het Hollandsch bestuur te Chinsura het regt bedeeld werd en „vrede en orde werden gehandhaafd. Een dergelijk onderzoek naar bovenge„noemde personen en toestanden heb ik ingesteld met betrekking tot Chander„nagoor, tijdens deze nederzetting nog behoorde aan Frankrijk.

„Ten einde mij van al deze zaken op de hoogte te stellen, heb ik mij te „Chinsura gewend tot den heer Ross. Deze heeft mij omtrent hetgeen ik wenschte „te weten uitvoerig ingelicht, dank zij zijne kennis, verkregen door eene veel„jarige dienst onder de Hollandsche Compagnie en door het ambt van Directeur „van Chinsura.

„Ik heb U den bron medegedeeld, waaruit mijne kennis vloeit, opdat gij U „over zijn zuiverheid een oordeel zoudt kunnen vormen. Ik neem nu de vrijheid „om aan Uwen Raad het resultaat mijner onderzoekingen mede te deelen, en „na eerst op den vroegeren toestand te Chinsura gewezen te hebben, zal ik het „wagen aan Uwe aandacht de maatregelen te onderwerpen, welke mij toeschijnen,

„dat onmiddellijk verdienen genomen te worden voor het behoud en de rust dezer „nederzettingen (1).

„In de eerste plaats vermeld ik de verschillende raden en magistraatspersonen, „aan wien, te Chinsura, onder het Hollandsche Gouvernement, de regtsbedeeling „en de politie waren toevertrouwd.

„Deze waren:

1. *De raad van Politie*, bestaande uit den Directeur als president en acht leden.

Dezen raad vermeld ik het eerst wegens zijne waardigheid, hoewel de Directeur en de Raad geen ander regterlijk gezag uitoefenden dan over de dienaren der Compagnie. Zij konden deze beboeten wegens eenig misdrijf tegen de Compagnie gepleegd, als ook wegens schending van de orde en rust. Waren de overtredingen te groot om alleen met boete gestraft te worden, dan moesten de overtreders crimineel vervolgd worden voor den Raad van Justitie, door den Fiscaal.

Had de Raad van Politie eenmaal een boete opgelegd, dan kon de Fiscaal geen verdere vervolging instellen wegens hetzelfde delict, voor den Raad van Justitie, maar stond het den beleedigden vrij een civiel proces om vergoeding aan te vangen.

In elke zaak, onverschillig van welken aard, was de Directeur verpligt het gevoelen van alle leden te hooren. Hij kon echter, op eigen verantwoordelijkheid, zich aan de uitspraak van de meerderheid onttrekken en zelfstandig handelen.

2. In sommmige opzigten moet de Directeur, die alleen het commando had over de militaire magt en alzoo een vrij aanzienlijk politiek vermogen, ook nog beschouwd worden als de hoogste regterlijke magistraat, hoewel hij niet vele regterlijke bedieningen vervulde.

Hij had een soort van controle over den Raad van Justitie. Niet, dat men bij hem in appel kon komen, maar als er bewijzen van onregt of dwaling aan het licht kwamen, kon hij revisie gelasten, of de leden van den Raad uit hunne betrekkingen ontslaan, totdat het gevoelen gehoord was van den Gouverneur Generaal en den Raad te Batavia. Hij moest, in zulk een geval, aan den Raad van Justitie de redenen ontvouwen, waarom hij tot deze uitersten overging. Deze controle steunde zoowel op bevelen uit Batavia, als op den last, waarbij de Directeur werd aangeschreven en geauthoriseerd het hoogst gezag uit te oefenen over de dienaren en onderdanen der Compagnie, en zorg te dragen voor eene goede bedeeling, zoowel van het crimineel als van het burgerlijk regt. De lastbrief van den heer Ross is in Bijlage A hier achter medegedeeld.

---

(1) Wij deelen alleen het rapport mede omtrent den toestand van het regtswezen te Chinsura; die te Chandernagoor behoort hier niet, en het voorstel van Chambers verliest alle beteekenis omdat het niet of slechts voor zeer korten tijd in werking trad.

De Directeur had het hoogste regterlijk gezag zoowel in civiele als in criminele zaken over de inboorlingen van de stad en het district. Van deze magt kon hij, zooveel hem nuttig voorkwam, overdragen aan den Fiscaal, en in deze hoedanigheid droeg de Directeur den titel van *Hoofd Zemindar* of *Jammatdar* en de Fiscaal dien van *assistent Jammatdar*. In het hollandsch luidde de naam *Dorpmeester*, d. w. z. *Superintendent van de Politie*. De Directeur droeg den titel van *Opperdorpmeester* en de Fiscaal den titel van *onderdorpmeester*.

Het ambt van onderdorpmeester of assistent Jammatdar was aan de betrekking van Fiscaal verbonden krachtens een order van Batavia, 30 of 35 jaar geleden, uitgegeven. Maar met dien verstande, dat hij geheel onder de controle van den Directeur stond, die, wanneer hem zulks noodig toescheen, den Fiscaal in de uitvoering der betrekking van Jammatdar kon schorsen, totdat de beslissing hieromtrent van den Gouverneur Generaal en den Raad van Indië was afgekomen, aan wien de oorzaak der suspensie onmiddellijk moest worden berigt. Zelfs kon de Directeur, indien zich daartoe eene geschikte gelegenheid aanbood, den Fiscaal geschorst zijnde, hem naar Batavia zenden om zich daar te verantwoorden.

Daar de Directeur hoofd-Jammatdar of Dorpmeester was, stonden onder zijne onmiddellijke en volstrekte controle alle Sheickdars, Tanadars, Pijkes, Indische voetknechten in dienst der Compagnie (Peons), wachtlieden en andere politiedienaren, binnen het district Chinsura (Mirzapoor ingesloten) en binnen de stad en het district Baranagore. Om aan den Directeur velerlei beslommering te besparen, werden zij gewoonlijk door den Fiscaal als onder Dorpmeester uitbetaald, maar de maandelijksche betalingsmandaten moesten door den Directeur voor gezien geteekend zijn, wilde men daarop geld ontvangen bij den Compagnie's kassier.

De heer Ross had de vriendelijkheid mij een lijst van de dienaren der politie ter hand te stellen, en hij oordeelt, dat men goed zal doen de politie in stand te houden op den tegenwoordigen voet. Zie Bijlage B.

3. *De Raad van Justitie* was zamengesteld uit 1 President en 6 leden. Een vaste regel was het, berustende op een order uit Europa, dat de tweede persoon in het Gouvernement, d. w. z. de persoon, die onmiddellijk op den Directeur in den Raad van Bestuur volgde, tot president van den Raad van Justitie benoemd werd.

Eertijds gold de regel, dat de Gouverneuren en Directeuren van de verschillende kolonieën onder het gezag van Batavia, qua tales, president waren van de respectivelijke raden en hoven van Justitie. Doch in 1738 is de constitutie van de verschillende kolonieën gewijzigd en bovengemelde order uitgevaardigd.

Dit geschiedde naar aanleiding van het gedrag van een Gouverneur op Ceylon (1), door wien verschillende geregtelijke moorden waren gepleegd, en

(1) Waarschijnlijk *Pieter Vuist*.

door wien onder den vorm van regt ook andere geweldenarijen begaan waren.

Deze raad sloeg vonnissen zoowel in civiele als criminiele zaken. Onder zijn ressort behoorden alle onderdanen van de Vereenigde Provincieën, en alle andere Europeanen en Armenieërs, levende te Chinsura, beschermd door de Hollandsche vlag. Van alle vonnissen, door den Raad geveld, kan men appeleren aan het Geregtshof te Batavia.

De Raad velde zijn vonnissen overeenkomstig de burgerlijke wet, gewijzigd naar de placaten zoowel van de zeven provinciën als van de provincie Holland en West Friesland. Voor de procedures in burgerlijke zaken golden vooral als autoriteiten, de Hollandsche burgers *Grotius*, *Merula*, *van Leeuwen en Wassenaer*.

In burgerlijke zaken kon ieder als klager optreden, maar in criminele was de Fiscaal de eenige aanklager. Diens emplooij schijnt dan ook overeen te komen met dat van *Attorney General* in Engeland of met dat van *Procureur-Generaal* in Frankrijk. Hem kon gelast worden eene vervolging te stellen, zoowel door den Directeur alleen, als door den Raad. Ook kon hij dit doen ex officio. Zoo dikwijls eene beschuldiging, de gevangenzetting van den geincrimineerde eischtte, moest de Fiscaal zich allereerst wenden tot den Directeur, ten einde verlof te bekomen om den beschuldigde te arresteren.

Het Hollandsche Bestuur te Chinsura was eigenlijk niet bevoegd om schuldigen aan den lijve te straffen. Toch werd, wanneer iemand, op beschuldiging van den Fiscaal voor den Raad van Justitie gebragt, schuldig werd bevonden aan een misdaad, door de wet met lijfstraf bedreigd, het vonnis bij monde van den *Griffier* uitgesproken, in open zitting van den Raad en op last van den President. Onmiddellijk na de uitspraak kon de veroordeelde appeleren aan het geregtshof te Batavia, waartoe hem ook nog 3 dagen na de uitspraak van het vonnis tijd gelaten werd. Appeleerde hij niet, dan zond men hem om geëxecuteerd te worden buiten de provinciën. Vroeger zond men de veroordeelden ter fine van executie, naar Batavia; later gingen zij niet verder dan naar de ree van Balasoor, alwaar zij aan boord van een der schepen geregt werden.

Mindere straffen als b. v. boeten en gevangenisstraf, werden toegepast te Chinsura. Naar beslissing van den Raad van Justitie kon ook een veroordeelde gebannen worden, hetzij buiten de Provinciën, het zij naar Europa of naar Batavia. Het was geen gewoonte, dat de Raad van Justitie te Chinsura ligchaamsstraffen toepastte, anders als gevangenisstraf.

De wettige kinderen van Europeesche vaders, al waren het kinderen bij inlandsche vrouwen verwekt, werden gerekend tot de Europeanen. De onwettige kinderen van dergelijke ouders, behoorden tot de klasse van de zwarte Portugezen of inlandsche Christenen. Deze zwarte Christenen werden wegens misdrijven, welke aan den lijve strafbaar waren, alleen vervolgd voor den Raad van Justitie, aangezien de Gouverneur-Generaal en de Raad te Batavia, wegens de godsdienstige belijdenis dezer lieden, den magistraten te Chinsura niet wilde

veroorloven hen ter vonnissing over te leveren aan het Mohamedaansche Bestuur, gelijk had moeten geschieden, indien zij aangeklaagd waren door den Jammatdar (1). Misdadigers van genoemd ras werden daarom behandeld alsof zij Europeanen waren. Maar in burgerlijke zaken mogten deze lieden gedagvaard worden voor den Directeur als Hoofd Jammatdar, of voor diens assistent den Fiscaal, evenals zulks met de inboorlingen het geval was. Ook moesten zij voor den Directeur gebragt worden, wegens die overtredingen, welke te Chinsura gestraft werden. Tot geesseling veroordeeld ontvingen zij, omdat zij Christenen waren, deze straf uit de handen van een Christen soldaat, en niet uit die van een Mohamedaansch voetknecht en werd de straf met minder gestrengheid voltrokken, dan waarmede die aan inboorlingen werd ten uitvoer gelegd. Ook werden lieden van bovengenaamd ras bij zulk eene strafuitoefening niet aan de paal gebonden.

Indien de stemmen staakten had de President van den Raad van Justitie een beslissende stem. Overigens kon hij op geenerlei wijs op den Raad influenceren.

De stemmingen waren geheim. Ieder regter, wiens stem verschilde van de uitspraak der meerderheid, kon zijn oordeel bij den Secretaris van den Raad (Griffier) gemotiveerd indienen. Hij deed zulks onder zegel, en dergelijke stukken werden, in geval van appel, naar Batavia opgezonden.

De voornaamste beambte bij dit hof was de *Fiscaal*. In civiele zaken had hij een stem, evenals de regters; in criminele processen trad hij op als aanklager en stemde dus niet mede. Dit ambt van openbaar aanklager werd onder het Nederlandsch Bestuur, als volstrekt noodzakelijk beschouwd; maar daar de meeste personen, voor dezen Raad crimineel vervolgd, lieden waren, beschuldigd van misdrijven, gepleegd aan boord van schepen der Compagnie, welk geval zich nu niet meer zal voordoen, en anderen vervolgd werden wegens overtredingen van de wetten en bepalingen der Hollandsche Compagnie, waarvan, onder het Engelsche Bestuur, geen spraak meer kan zijn, acht de heer Ross, dat de Fiscaal, qua talis, voor den vervolge weinig dienst zal presteren, en dat deze betrekking gevoegelijk ingetrokken kan worden. Men heeft dan slechts te bepalen, dat het geoorloofd zal zijn verzoekschriften tot het instellen van vervolging in te dienen bij het nieuwe Hof van Justitie, om bij voorkomend geval een der notarissen of een ander ambtenaar te benoemen om op te treden als fiscaal pro ista vice.

Op den Fiskaal volgde de *Griffier*. Dezen naam draagt hij bij sommige Hollandsche geregtshoven evenals in Frankrijk. Te Chinsura was zijn titel *Se-*

(1) Te Chandernagoor stonden deze lieden met inlanders gelijk; hunne godsdienstige belijdenis gaf hun onder het Fransch bestuur geen enkel voorregt boven de Hindoes en Mohamedanen. Evenmin was dit met de Armeniers het geval, die te Chinsura de regten en verpligtingen hadden van de Europeanen. Armeniers werden dan ook in het fransch district bijna niet, in de hollandsche kolonie in groote getalen aangetroffen.

cretaris bij den Raad van Justitie. Doch hoe hij ook werd genoemd, zijne bediening was dezelfde als omschreven wordt bij d'Ornat, Public Law. Lib. 2. Fis. 5. Sect. 1

Griffiers zijn beambten, aangesteld om na de uitspraak der regters alle decreten, vonnissen en uitspraken, i.e.w. alle judiciële stukken in ontvangst te nemen, terwijl dan aan hunne zorgen het te bewarene blijft toevertrouwd en het hun taak is aan belanghebbenden de noodige inlichtingen te geven. Inlichtingen of copijen van stukken konden echter door den Griffier alleen worden verstrekt op last van den Raad van Justitie of van diens President.

De Griffier van den Raad van Justitie had een subsistuut, wiens titel was 1ste *klerk op de griffie.* Zoowel deze als de griffier konden als notarissen optreden. Wij komen hierop beneden terug. Nu echter door het Engelsche Gouvernement een nieuw Hof van Justitie te Chinsura is gevestigd, dat ook regt zal spreken over de inwoners van Chandernagoor en over de personen, vroeger onder bescherming van de fransche of de hollandsche vlag, komt het den heer Ross en mij noodzakelijk voor een subsistuut aan te stellen, die de Engelsche en Hollandsche talen door en door kent, voor de Hollandsche zaken, een 2den te benoemen, volkomen vertrouwd met de fransche en engelsche talen, voor de fransche zaken; en daar de inboorlingen van de hollandsche en fransche nederzettingen eveneens onder het hof ressorteren, zal het verder noodig zijn, dat een 3de subsistuut benoemd worde voor dezen tak van dienst, of dat met deze zaken belast worde de Griffier zelf, gemagtigd om de hulp van den franschen en hollandschen subsistuut in te roepen, waar en wanneer hij die hulp behoeft.

Op den Griffier volgde de *Sequester.* Gewoonlijk waren beide ambten vereenigd in één persoon. Diens hoofdbezigheid was beslag te leggen op last van den Raad, op de erfenis van lieden, die insolvent stierven, die te verkoopen, te beheeren of te verdeelen, al naarmate door den Raad bevolen werd.

Het gebeurde zeer dikwijls, dat door hem beslag werd gelegd op goederen van den naasten bloedverwant des overledene. Want volgens de burgerlijke wet was de naaste bloedverwant, indien hij eene nalatenschap aanvaardde, verpligt tot betaling der schulden van den overledene, onverschillig of hij de gelden daartoe uit de nalatenschap kon vinden of niet. Het was daarom gewoonte, wanneer iemand stierf, wiens boedel insolvent werd verondersteld, dat de naaste bloedverwant weigerde de erfenis te aanvaarden, en verzocht, dat de Sequester belast mogt worden met het beheer der nalatenschap. In dat geval liepen de natuurlijke erfgenamen geen gevaar van te moeten betalen hetgeen zij niet onvangen hadden, en bedroeg de erfenis meer dan de schulden van den erflater, dan ontgingen hun die baten niet.

De *procureurs* bij den Raad waren personen, door den Raad bevoegd verklaard om in die qualiteit op te treden. Zij werden doorgaands gekozen door den Raad, uit de klerken op de Griffie, en de Griffier kon zonder toestemming

van den Directeur geene klerken op zijn bureau in dienst nemen. Op het oogenblik zijn er 6 of 7 procureurs (alle Gouvernements dienaren), doch slechts twee hebben dit vak inderdaad uitgeoefend.

Elk burgerlijk proces werd aangevangen met de dagvaarding, door den Griffier den beklaagde op verzoek van den klager toegezonden. Dit geschiedde door middel van den *Gerechtsbode*, die tevens pedel was bij den Raad, en ook de betrekking van cipier waarnam. Hij had voor beide betrekkingen een salaris van S. R. 22,— per maand, en eene vrije woning in de gevangenis, binnen de wallen van het fort gelegen.

De *geweldige* of Tipstaff legde de criminele vonnissen ten uitvoer. Hij werd beschouwd een dienaar te zijn van den Fiscaal, en genoots. R. 22,— per maand. De persoon, die het laatst het ambt van Geweldige vervulde, is als gevangene naar Madras gevoerd.

4. Hoewel de betrekking van Fiscaal als beambte van den Raad van Justitie, reeds ter sprake is gekomen, valt er van denzelfden ambtenaar nog melding te maken als *onder-jammatdar*, in welk emplooi hij, onder de bevelen van den Directeur, met de zorg voor de stedelijke politie belast was.

Als onder-jammatdar had hij niet alleen het bestuur over het politiewezen, maar sprak ook bij politieovertredingen de vonnissen uit, voor zoover hem dit door den Directeur werd vergund. Gewoonlijk was het hem opgedragen om regt te doen over de Inlandsche bevolking, zoowel in civile als in criminele zaken, ten minste in zaken van ondergeschikt belang. Maar voor hem, als Assistent-Jammatdar konden noch de kooplieden der Compagnie noch voorname Indische kooplieden gedaagd worden. Ten gevolge eener reeds voor langen tijd afgekomen order van Batavia, werden van tijd tot tijd door den Directeur de namen opgegeven van de personen, die tot deze kategorie moesten gerekend worden.

De Fiscaal kon als onder-Jammatdar geene hoogere boeten opleggen dan van 30 ropijen. Voor hoogere boeten werd de speciale vergunning van den Directeur geeischt. Dit was voorgeschreven bij een order van den Gouverneur-Generaal en den Raad te Batavia. Achtte de Fiskaal de oplegging van hoogere boete noodig, dan wachtte hij op de komst van den Directeur om daartoe vergunning te erlangen, of zond den *Dorp-Banian* (Openbaar Jammatdary Banian) voor dat doeleinde naar den Directeur. In de laatste jaren bezat de Fiscaal de magt ook tot andere straffen te veroordeelen, maar de eenige lijfstraffen, welke hij vermogt uit te spreken, waren geesseling en gevangenzetting. De gevangenzetting, onverschillig of dit plaats greep als straf of als veiligheidsmaatregel kon niet lang geheim blijven, daar de Fiscaal aan het einde van elke maand aan den Directeur eenen staat moest indienen van de in de verschillende gevangenissen gedetineerden, met opgaaf van de redenen hunner inhechtenisneming.

De voornaamste *Cutcherry* of huis van arrest voor zoodanige gevangenen is tegenwoordig in een huis van den heer Ross. Er dient een Bungeloh opgerigt te worden om hierin verandering te brengen.

Somtijds werden misdrijven gestraft met verbanning buiten de stad, of met openbare tentoonstelling der misdadigers. Hiertoe werd de speciale vergunning van den Directeur gevorderd. In het laatste geval plaatste men den delinquent op een ezel, met den rug naar den kop van het dier gekeerd en deed hem alzoo langs de Bazars rijden. Ook konden, bij directoriale toestemming, ligchaamsstraffen worden opgelegd, waardoor leven noch ligchaam in gevaar kwam, en welke zich niet mogten uitstrekken tot het afkappen van een oor of ander ligchaams deel. Hierboven is reeds vermeld, hoe dergelijke zwaardere staffen werden uitgesproken over Europeanen, Armenieërs en Inlandsche Christenen. Gold de aanklagt een Mahomedaan of Hindoe, en moest deze volgens de Mahomedaansche wet zulk eene zwaardere straf ontvangen, dan gaf de Directeur hiervan berigt aan den *Fousdar* en de beschuldigde werd aan hem uitgeleverd. Het Hollandsche Gouvernement had in dat geval zich noch met het proces noch met het vonnis in te laten. Somtijds verzocht de Fousdar aan den Directeur vergunning, om het vonnis te mogen doen uitvoeren binnen Chinsura.

De Fiscaal was als onder-Jammatdar ook door den Directeur belast met de inzameling van de *Raiot Khazanah* of grondrente, betaalbaar voor landen, gehuurd van de Hollandsche Compagnie, in Chinsura (Mirzapoor ingesloten) en in Baranagoor. Eveneens zorgde de Fiscaal voor de *Seyr Mahal*. Zie voor beide Appendix C.

De Khazanah betaalde hij uit aan den Compagnie's kassier, en uit deze gelden vond de Compagnie de belasting aan zekere Zemindars verschuldigd, onder wie zij hare gronden bezat.

De Fiscaal moest de Seyr Mahal maandelijks afdragen, onverschillig of hij zelf die gelden al of niet ontving. Het was dus zijn eigen belang den pachter van de Seyr Mahal al de hulp te verleenen, waartoe de bevelen der Compagnie hem verpligtten.

De Directeur en de Raad boden aan het eind van elk jaar de Seyr Mahal ter pacht aan.

Het onderhoud der wegen, stadspoorten, gevangenissen, waterleidingen, enz., was mede opgedragen aan den onder-Jammatdar. Hij gaf daartoe mandaten af op de publieke kas, welke door den Directeur geteekend en vervolgen door den kassier voldaan werden.

5. De *Commissarissen van den Raad van Justitie* waren twee leden van den Raad, die, behalve met het ambt van regter, ook belast waren met de taak om de authenticiteit te staven van en geldigheid te geven aan acten in hunne tegenwoordigheid verleden. Voor hen, bijgestaan door den Griffier, werden alle

contracten in zake van koophandel, alle overdragten en hypotheken gepasseerd, i. e. w. alle die stukken, welke volgens de Hollandsche wet boven de bevoegdheid van eenen notaris lagen. Ontbrak er een geestelijke, dan konden deze commissarissen ook huwelijken voltrekken. Verder hadden zij controle over den Sequester, en konden hem bijstaan in de administratie van goederen aan zijne zorgen toevertrouwd.

6. De *Curator ad lites* was een vast beambte, wiens pligt hem voorschreef zorg te dragen voor nalatenschappen van die dienaars der Compagnie, die stierven zonder haeres ab intestato, of wiens natuurlijke erfgenamen zich niet in dit district bevonden. Hem was opgedragen de vereffening van al dergelijke nalatenschappen, de verkoop van alles, wat daartoe behoorde, de afdoening van alle rekeningen; het restant der nalatenschap had hij te storten in de kas der Compagnie, waar die gelden bewaard werden voor de wettige erfgenamen van den overledene in Europa of elders. De Curator ad lites genoot voor zijne moeite 5% van de goederen, welke hij aldus administreerde. Bevond hij dat de boedel insolvent was, dan moest hij binnen 6 weken dien overgeven aan den Sequester, aan wien, gelijk boven gezegd is, het beheer van zulke insolvente boedels was opgedragen.

De Curator ad lites deed ook dienst als Compagnies vendumeester. Hij genoot in die betrekking geen tractement uit de Compagnie's ks, maar ontving 5% van de particuliere vendutiën.

7. De weeskamer was onder het beheer van eenen raad, bestaande uit 1 president en 4 leden, weesmeesters geheeten. Ook nu nog oefent deze raad zijn toezigt uit, niettegenstaande, zoover mij bekend is, hij door het Engelsche Gouvernement onbevoegd is verklaard.

Deze kamer zorgde voor de goederen van Europeanen, overleden in deze kolonie met nalating van minderjarige kinderen. Zij moest die goederen beheeren zooals zulks het voordeligst was voor de kinderen, in het bijzonder letten op het uitzetten van gelden, en zooveel mogelijk die gelden beleggen in hypotheken op vaste goederen. Tevens had zij toe te zien, dat de kinderen onder haar voogdij, onderhouden en opgevoed werden, zooals hunne respectivelijke bezittingen dat vergunden.

Van de 5 weesmeesters moesten de president en 2 leden ambtenaar zijn in dienst der Hollandsche Compagnie; de vicepresident en 1 lid moesten gekozen worden uit de vrije kooplieden. Minstens eenmaal 's jaars moesten zij rekening en verantwoording doen aan den Directeur, doch waren ook hiertoe verpligt, zoo dikwijls als dit van hen werd gevorderd.

8. Voor de verpligtingen van de armverzorgers wordt verwezen naar een brief van den heer Ross aan den Commissarissen te Chinsura (1).

(1) De inhoud van dezen brief is boven reeds in den tekst vermeld.

9. Publieke *notarissen* welke hier ter plaatse resideerden en wettiglijk in Europa waren toegelaten en beëedigd, werden hier niet gevonden. De Nederlandsche O. I. Compagnie had echter het regt bij octrooi aan personen vergunning te geven om op te treden als notarissen. Zij had die magt overgedragen aan den Gouverneur-Generaal en den Raad te Batavia en deze hadden krachtens hunne bevoegdheid bepaald, dat te Chinsura de 1ste klerk op de secretarie (doorgaans de Griffier) en de adjunctklerk (doorgaans de subsistuut griffier) de bevoegdheid hadden om als notarissen op te treden. Acteu, voor hen gepasseerd waren van kracht, ook in de Vereenigde Provincieën.

Ziedaar de berigten, welke ik heb kunnen verkrijgen over den toestand van het regtswezen te Chinsura onder het laatste bestuur.

Bijlage A. (1)

Jeremias van Riemsdijk, Gouverneur Generaal, de Raad van Staten der Ver. Nederlanden, en de Edele gepriviligieerde Oost Indische Compagnie aan allen die dit zien of hooren, Saluut.

Aangezien door den Edelen Johannes Bacheracht ter onzer kennisse is gekomen, dat de betrekking van Opperbestuurder in Bengalen is komen te vaceren, en willende in deze betrekking plaatsen eenen beambte, op wiens bekwaamheid en deugd, wij ons kunnen verlaten, hebben wij onzen aandacht gevestigd op het hoofd van Kossimbazar den opperkoopman J. M. Ross, die in al de betrekkingen vroeger door hem bekleed, ons bijzonder heeft voldaan, en wij vertrouwen dat hij de noodige kennis bezit van de belangen der kolonieën op die kusten, eveneens alle kundigheden welke in een goed directeur verlangd worden. Wij hebben daarop in den Raad van Indië besloten te kiezen en te benoemen, den voorzeiden J. M. Ross, tot Directeur over de nederzettingen en den belangrijken handel van de Ned. Compagnie in boven genoemd district, en dien ten gevolge stellen wij hem aan en authorizeren hem, bij dezen open lastbrief, om uitteoefenen het hoog gezag over de dienaren en onderdanen der Compagnie, hen te besturen overeenkomstig de wetten en besluiten, reeds uitgevaardigd of nog uit te vaardigen, de daar aanwezige ambtenaren in hunnen rang te handhaven, den handel der Compagnie nadrukkelijk te bevorderen, en dien zóó te besturen als hij bestuurd worden moet, maar immer, zooveel mogelijk, te verhinderen den handel van particulieren, voor zoo ver deze verboden is, te handhaven goede vriendschap en overeenstemming met het Moorsch Gouvernement, zorg te dragen dat civiel en crimineel recht aan ieder worde verleend, en eindelijk ten allen tijde, overeenkomstig de omstandigheden, de belangen der Ed. Compagnie te behartigen, zoo als een trouw en goed Directeur past.

Alle Opperkooplieden, kapiteins, kapitein-luitenants, kooplieden, scheepsgezagvoerders, luitenants, onderkooplieden en in het algemeen alle ambtenaren, zoo civiele, maritieme als militaire, alsmede ook alle dienaren in lageren rang, hetzij te land of ter zee, alle soldaten en matrozen en verder allen die staan onder het Gouvernement der Ed. Compagnie, zoowel zij die op het tegenwoordig oogenblik zich in Bengalen bevinden, als daar later zich zullen ophouden, niemand uitgezonderd, bevelen wij den voorzeiden J. M. Ross te erkennen, te eeren

(1) Wij behoeven niet te zeggen, dat in de notulen slechts de Engelsche vertaling van het oorspronkelijk Hollandsche stuk gevonden wordt, en dus wat hier volgt wederom eene vertaling uit het Engelsch is.

en te gehoorzamen als hun Directeur, en hem te geven allen mogelijken bijstand, in raad en daad, overeenkomstig den eed door ieder aan de Generaal geprivilegieerde N. O. I. Comp afgelegd, gelijk wij zulks noodig hebben geacht voor hunne dienst.

Gegeven op het kasteel Batavia, op het eiland Groot Java, onder het zegel van de Generale N. O. I. Comp. op den 20sten Junij 1776.

De Gouverneur Generaal van de Ned. O. Indieën.

J. VAN RIEMSDIJK.

JACOB RELAND THOMASZEN.

Secretaris.

Bijlage B.

Lijst van personen in dienst der politie enz., met opgaaf hunner bezoldiging,

STAD CHINSURA.

Inlanders in vaste dienst der Compagnie.

		CRs.	As.	Ps.	SaRs.	As.	Ps.	SaRs.	As.	Ps.
22.	Geemploijeerden bij de Jammatdar's Gevangenis:									
	1 Dewan									
	1 Naib				15	//	//			
	1 Sercar				6	12	//			
	1 Do.				5	//	//			
	1 Do. (Kassier)				12	//	//			
	1 Do.				2	4	//			
	1 Banian				6	//	//			
	1 Munshij				2	4	//			
	1 Jammatdar, 12 Oppassers				36	//	//			
	1 Doftarie				3	//	//			
								88	4	//
30.	Geemploijeerden op Sichterman's Bazar:									
	1 Sheickdar	4	//	//						
	3 Sercars	9	9	//						
	6 Oppassers	15	2	//						
	9 Piekeniers (met het ophalen der grond rente belast)	22	//	//						
	2 Piekeniers (om op de dieven en roovers te passen	4	12	//						
	1 Mahadas (belast met het register der publieke vrouwen	2	4	//						
	1 Trompetter	2	8	//						
	16 Nachtwachts (2 hoofdlieden, 14 gewone wachten)	65	1	1/2						
					125	4 1/2				
	Gaat af 12 1/2 pCt., blijft zuiver.			Sa.	13	14 1/2				
								111	6	//
12.	Geemploijeerden in de gevangenis van Camarpara Bazar:									
	1 Sheickdar	3	//	//						
	1 Sercar	3	3	//						
	10 Piekeniers	29	7 1/2	//						
					35	10 1/2				
	Gaat af 12 1/2 pCt., blijft zuiver.				4	2 1/2				
								31	8	//
	Transporteren							231	2	//

					Per transport	231	2 "
3.	Geemploijeerden in de Gevangenis van Horijgens Gens. (?) (1):						
	1 Sheickdar	5	6 "				
	2 Oppassers	4	15 "				
				10	5 "		
	Gaat af 12 1/2 pCt. blijft zuiver.			1	2 "		
						9	3 "
59.	Personen als wagten op verschillende posten:						
	24 Tannadars	73	8 "				
	35 Inlandsche soldaten	101	8 "				
				175	" "		
	Gaat af 12 1/2 pCt., blijft zuiver.			19	7		
						155	9 "
	12 Inlandsche soldaten als wacht bij den Directeur . . .			37	4		
	3 Matrozen belast met de vlag, ...			6	11		
	3 Hurrij Murdaferash.			5	12		
						49	11 "
	2 Sercars, voor de reparaties aan de gebouwen					9	" "
	Totaal generaal					454	9 "

MIRZAPOOR.

17.	Inlanders in vasten dienst:						
	11 In de gevangenis.						
	1 Sheickdar.						
	1 Sercar.						
	1 Tannadar.					26	4 "
	1 Trompetter.						
	7 Inlandsche soldaten.						
	6 aan de poorten.						
	2 Tannadars.					14	4 "
	4 Inlandsche soldaten.						
						40	8 "

BARANAGOOR.

40.	Inlanders in vaste dienst:						
	1 Sheickdar.						
	5 Sercars.			24	" "		
	2 Tuinlieden			4	13 "		
	7 Tamadars			21	" "		
	17 Piekeniers en Inlandsche soldaten			36	1 "		
	8 Nachtwachts of Chokidars			25	11 "		
				111	9		
	Gaat af 12 1/2 pCt., blijft zuiver.			12	6		
						99	3

(1). Blijkbaar heeft de klerk te Calcutta, den eigennaam aldus schrijvend, niet verstaan wat hier in 't oorspronkelijk stond. Of hier eenvoudig dient gelezen „Huijgens", den naam van den boven reeds genoemden Raad extra-ordinaris, glorieuser gedachtenisse?

	S.	R.	
Chensura	454	9	"
Mirzapoor	40.8		"
Baranagoor	99.3		"
	594,4		" Totaal Generaal.

Bijlage C.

Staat van de opbrengst der grondrente en bazarpacht in de Districten Chinsura en Baranagoor.

Het district Chinsura is in twee deelen verdeeld.
1 het eigenlijk *Chinsura.*
2. *Mirzapoor.*
De *opbrengst van de grondrente* in:

Chinsura is	Sa. R.	2100	p. jaar.
Mirzapoor	"	1245	p. jaar.
Het district Baranagoor, behoorende tot Chinsura, betaalt aan grondrente	"	435	p. jaar.
Totaal per jaar. . . .	Sa. R.	3780	
De *Seyr Mahal* of pacht van de regten op de Bazars voor Chinsura (Mirzapoor ingesloten) en voor Baranagoor was voor het jaar 1781.	"	7850	
Totaal. . . .	Sa. R.	11630	

De Hoofdpachter betaalt gemelde som van 7850 Sicca Ropyen, en besteedt op zijn beurt de Seyr Mahal van de verschillende Bazars aan onderpachters uit. Iedere onderpachter brengt voor zich zelven de som op, welke hij betalen moet, en vindt deze, benevens zijn winst, door dagelijks in de Bazars zekere regten te heffen op de goederen, welke aldaar ter verkoop worden aangeboden Van deze regten bestaat een tarief in de Hollandsche en Bengaleesche talen, hetwelk aangeslagen is of behoort te zijn op alle publieke plaatsen. Maar het is bekend, dat door de bedienden van de onderpachters somtijds veel hoogere regten geheven worden dan het tarief vergunt en zulke misbruiken moeten natuurlijk menigvuldig voorkomen, tenzij de Jammatdar een naauwkeurig toezigt houdt op de personen met deze heffing belast.
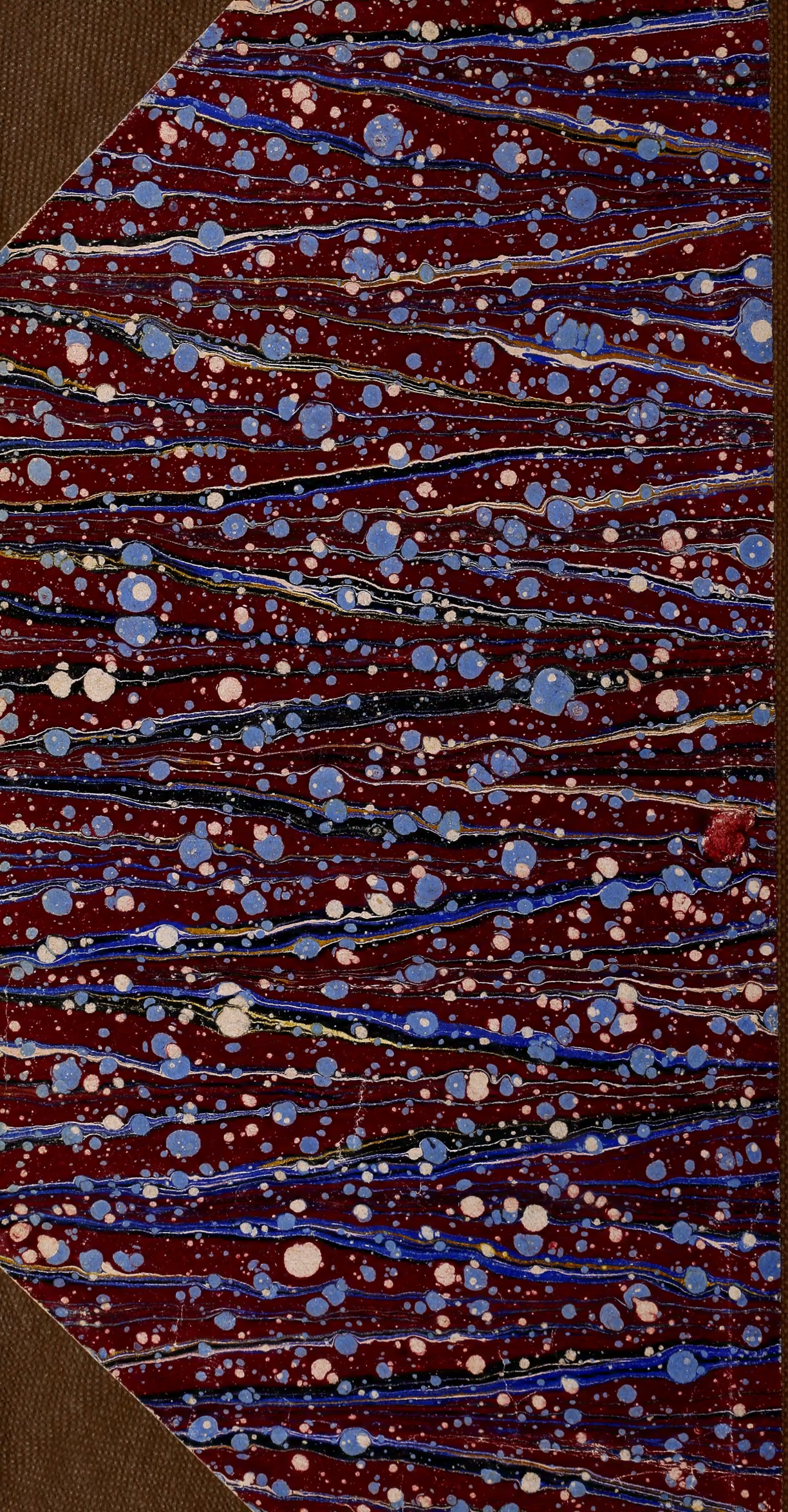
3 2044 106 182 108